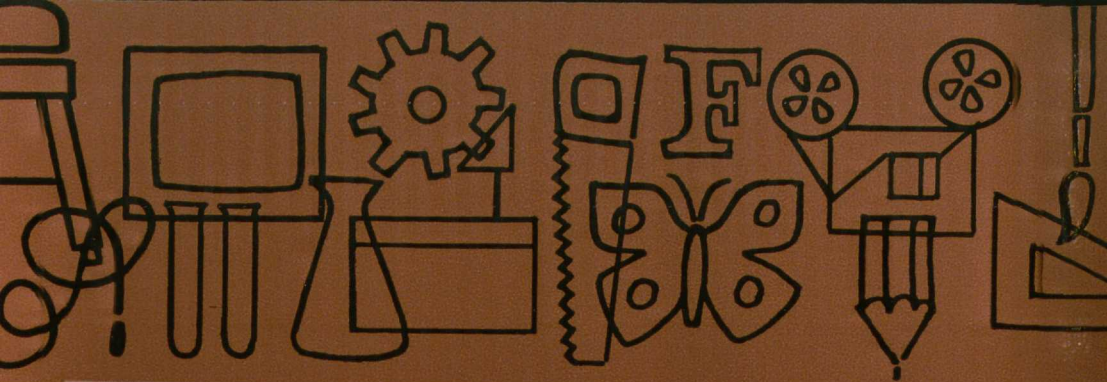

**National Library
of Sweden**

Denna bok digitaliserades på Kungl. biblioteket år 2013

Samhällsinsatser på läromedels- området

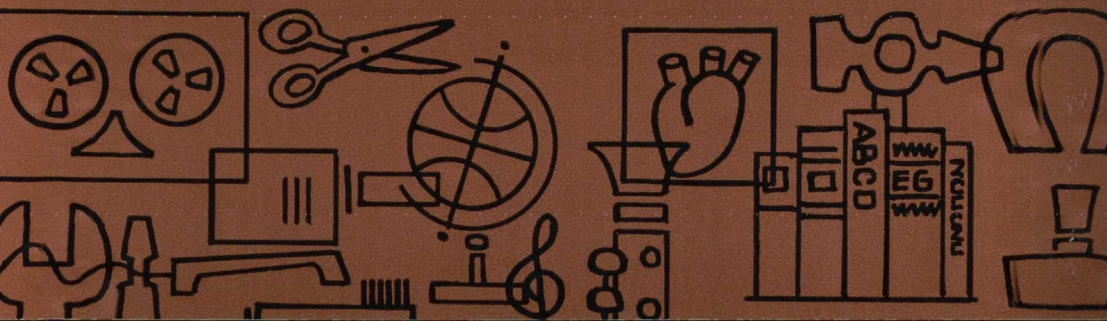
Läromedelsutredningen 4

Betänkande avgivet av läromedelsutredningen

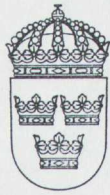
Stockholm 1971

1971:91

NOS

Rec

Statens offentliga utredningar
1971:91
Utbildningsdepartementet

Samhällsinsatser på läromedelsområdet

Läromedelsutredningen 4

Betänkande avgivet av Läromedelsutredningen
Stockholm 1971

Statens offentliga utredningar
1971:91
Förhållanden

Samhällsinserter på läromedelområdet i läromedelutredningen 4

Till Statsrådet och chefen för utbildningsdepartementet

Kungl. Maj:t bemyndigade den 27 januari 1966 dåvarande chefen för ecklesiastikdepartementet, statsrådet Edenman, att tillkalla högst nio sakkunniga för att utreda frågor om produktion och granskning av läroböcker och andra pedagogiska hjälpmedel m. m.

Med stöd av detta bemyndigande tillkallade departementschefen den 23 mars 1966 som sakkunniga dåvarande riksdagsmannen, direktören John Ericsson, tillika ordförande, direktören Birger Beckman, riksdagsmannen, ordföranden i statens läroboksnämnd, filosofie doktorn Hilding Johansson, landstingsrådet Ruth Kärnek, dåvarande ordföranden i Sveriges förenade studentkårer, numera departementssekreteraren Erland Ringborg samt dåvarande undervisningsrådet Olof Storm.

Ericsson erhöll den 24 juni 1968 begärt entledigande från sitt uppdrag. Departementschefen utsåg samma dag Johansson att vara ordförande samt tillkallade förre ordföranden i Sveriges elevers centralorganisation, studeranden Jan-Eric Furubo som ny ledamot av utredningen. Storm erhöll den 27 december 1968 begärt entledigande från sitt uppdrag. I hans ställe tillkallades samtidigt avdelningsdirektören Bengt Dahlbom att vara ledamot av utredningen.

De sakkunniga har antagit namnet läromedelsutredningen.

Som experter åt utredningen har tillkallats den 9 januari 1967 numera biträdande skoldirektören Sture Bengtson, den 11 juli

1968 professorn Sten Henrysson, docenten Lars-Gunnar Holmström, professorn Kjell Härnqvist samt numera byråchefen Nils-Eric Svensson, den 17 januari 1969 docenten Erik Wallin, den 10 juli 1969 numera avdelningsdirektören Olov Höglund, den 1 juli 1970 forskningsassistenterna Ingela Magnusson, Bengt Nordén och Annika Sten-crantz, den 1 januari 1971 förlagschefen Karl-Vilhelm Hölne samt den 1 mars 1971 sekreteraren Sven Backmann.

Som sekreterare åt utredningen har tjänstgjort t. o. m. den 31 december 1970 ovan-nämnde Hölne och fr. o. m. den 1 januari 1971 utredningsledaren David Englund. Biträdande sekreterare har varit filosofie kandidaten Karl Furestedt.

Läromedelsutredningen överlämnade den 3 april 1968 sitt första betänkande, Skolboksleveranser (SOU 1968: 14). De undersökningar rörande beställning och leverans av läroböcker för skolväsendet som utredningen gjort eller låtit göra redovisades mera utförligt i rapporten Skolboksdistributionen (Utbildningsdepartementet 1968: 3).

Den 30 augusti 1968 överlämnade utredningen sitt andra betänkande, Läromedel för specialundervisning (SOU 1968: 36), och den 18 mars 1970 sitt tredje betänkande, Fria läromedel (SOU 1970: 10).

Läromedelsutredningen överlämnar härmed sitt fjärde betänkande, Samhällsinsatser på läromedelsområdet. Utredningen betraktar därmed sitt uppdrag som fullgjort.

Stockholm den 8 december 1971.

Hilding Johansson

Birger Beckman

Bengt Dahlbom

Jan-Eric Furubo

Ruth Kärnek

Erland Ringborg

/David Englund

Karl Furestedt

... of the ... in the ... of the ...

... of the ... in the ... of the ...

... ..

... ..

Innehåll

<i>Sammanfattning</i>	9	2.5.2 Systematiserad produktion	36
Kapitel 1 <i>Inledning</i>	14	2.5.3 Läromedelsforskningens organisation	37
1.1 Direktiven	14	Kapitel 3 <i>Produktion</i>	39
1.1.1 Avgränsning	14	3.1 Historik	39
1.1.2 Forskning och utvecklingsarbete	15	3.1.1 1927 års skolsakkunniga	39
1.1.3 Produktion	15	3.1.2 1934 års lärobokssakkunniga	39
1.1.4 Granskning	17	3.1.3 1936 års utredningsman	39
1.2 Utredningsarbetets uppläggning	18	3.1.4 1945 års lärobokskommitté	40
1.2.1 Undersökningar	18	3.1.5 1957 års skolberedning	40
1.2.2 Försöksverksamhet med praktisk prövning	19	3.1.6 Gymnasieutredningen	40
1.3 Läromedelsbegreppet	19	3.1.7 Statskontorets utredning	40
1.4 Behandlingen av läromedelsfrågor i läroplaner och utredningar	20	3.1.8 Kommittén för akademisk kurslitteratur	41
1.4.1 Läroplan för grundskolan	20	3.1.9 TRU-kommittén	42
1.4.2 Läroplan för gymnasieskolan	21	3.2 Läromedelsmarknadens omfattning	42
1.4.3 1957 års skolberedning	21	3.3 Företagsstruktur	44
1.4.4 Gymnasieutredningen	22	3.3.1 Större företag	44
1.4.5 Yrkesutbildningsberedningen	22	3.3.2 Vissa speciella företag	46
1.4.6 Universitetspedagogiska utredningen	24	3.3.3 Koncernförhållanden	46
Kapitel 2 <i>Forskning och utvecklingsarbete</i>	25	3.3.4 Delmarknader	48
2.1 SÖ	25	3.3.5 Konkurrensförhållanden	51
2.2 UKÄ	28	3.4 Anslagsfinansierad produktion	51
2.3 Producenter	29	3.4.1 SÖ	52
2.4 Andra länder	31	3.4.2 UKÄ	52
2.4.1 Förenta staterna	31	3.4.3 Forskningsråd	53
2.4.2 Storbritannien	32	3.4.4 Stiftelser m. m.	53
2.4.3 Tyska demokratiska republikerna	34	3.5 Kostnaderna för tryckta läromedel	53
2.5 Utredningens överväganden och förslag	35	3.6 Utredningens överväganden och förslag	54
2.5.1 Angelägna områden	35	3.6.1 Läromedelsmarknaden i stort	54
		3.6.2 Samhällsägda företag	54
		3.6.3 Produktionsstöd	56
		3.6.4 Kostnaderna för tryckta läromedel	58

Kapitel 4 <i>Läromedelsval</i>	61	Kapitel 7 <i>Praktisk prövning och testning</i>	92
4.1 Bestämmelser	61	7.1 Praktisk prövning	92
4.1.1 Primärkommunala utbildningar	61	7.1.1 Läroboksnämndens verksamhet	92
4.1.2 Landstingskommunala utbildningar	62	7.1.2 SÖ:s utprövning av läromedel	92
4.1.3 Statliga utbildningar	62	7.1.3 Utredningens försöksverksamhet	93
4.2 Utredningens överväganden och förslag	64	7.2 Apparattestning	94
4.2.1 Primärkommunala utbildningar	64	7.2.1 SÖ:s verksamhet	94
4.2.2 Landstingskommunala utbildningar	65	7.2.2 Utrustningsnämndens undersökningar	94
4.2.3 Statliga utbildningar	65	7.2.3 TRU-kommitténs undersökningar	95
		7.2.4 Försvarets materielverks undersökning	95
Kapitel 5 <i>Information</i>	67	7.3 Utredningens överväganden och förslag	95
5.1 Producenter	67	7.3.1 Utprövning på konstruktionsstadiet	95
5.2 Recensioner	68	7.3.2 Praktisk prövning	96
5.3 SÖ:s utrustningslistor	68	7.3.3 Testning	98
5.4 Läroboksnämndens förteckningar	68		
5.5 Läromedelscentraler	69	Kapitel 8 <i>Prisövervakning</i>	99
5.6 SÖ:s projekt Läromedelsregistrering	69	8.1 Läroboksnämndens granskning	99
5.7 Utredningens överväganden och förslag	70	8.1.1 Prisformeln	99
5.7.1 Informationsbehov	70	8.1.2 Läroboksnämndens skrivelse till Kungl. Maj:t 1968	100
5.7.2 Informationskällor	72	8.1.3 SPK:s undersökning	101
5.7.3 Informationens organisation	72	8.2 Prisövervakning av läkemedel	102
Kapitel 6 <i>Granskning</i>	74	8.3 Utredningens överväganden och förslag	103
6.1 Läroboksnämndens granskning	74		
6.1.1 Historik	74	Kapitel 9 <i>Inköp och distribution</i>	105
6.1.2 Läroboksnämndens uppgifter	77	9.1 Primärkommunala utbildningar	105
6.1.3 Läroboksnämndens verksamhet	78	9.1.1 Inköp	105
6.2 Övrig granskning	81	9.1.2 Distribution	107
6.2.1 KÖY:s och SÖ:s granskning av AV-läromedel	81	9.2 Landstingskommunala utbildningar	107
6.2.2 SÖ:s granskning av programmerat material	82	9.3 Statliga utbildningar	108
6.2.3 SÖ:s granskning av studiemateriel för studiecirklar med tilläggsbidrag	82	9.3.1 Kurslitteratur	108
6.2.4 SÖ:s granskning av läromedel i svenska för vuxna invandrare	83	9.3.2 Tekniska hjälpmedel	110
6.2.5 Lantbruksstyrelsens och skogsstyrelsens granskning	83	9.4 Utredningens överväganden och förslag	111
6.3 Granskning i andra länder	83	9.4.1 Primärkommunala utbildningar	111
6.4 Utredningens överväganden och förslag	84	9.4.2 Landstingskommunala utbildningar	112
6.4.1 Allmänna utgångspunkter	84	9.4.3 Statliga utbildningar	112
6.4.2 Objektivitetsbegreppet	86		
6.4.3 Organ för objektivitetsbedömning	89	Bilaga 1 <i>Läromedelsleverantörer</i>	114
		1.1 Utredningsarbetets mål och uppläggning	114
		1.2 Faktorer som påverkar efterfrågan på läromedel	116

1.3	De undersökta företagens försäljning till skolor	117	Underbilaga 5:1 Utfall på elev- och lärarenkäter för sex prövade läromedel	242
1.4	Läromedelsleverantörernas intresseorganisationer	119	Underbilaga 5:2 Anvisningar för framtagning av enkäter för praktisk prövning av läromedel	245
1.5	Några samhällsägda organ för inköp och försäljning av läromedel	120		
1.6	De största företagsgrupperna eller företagen bland läromedelsleverantörerna.	121	Bilaga 6 Synpunkter på objektivitetskravets tillämpning i läroböcker . .	258
1.7	AV-apparatur	126	Bilaga 7 Anmärkningar angående objektivitet i läromedel	260
1.8	AV-materiel	137	Bilaga 8 Vilka krav har man rätt att ställa på läroböcker i religionskunskap för grundskolan?	275
1.9	Böcker och övrigt tryckt material	147	8.1 Allmänna utgångspunkter . . .	275
1.10	Förbrukningsmateriel	152	8.2 Tro och vetande	282
1.11	Demonstrations- och försöksmateriel	155	8.3 Stoffurval och presentation av stoffet	285
1.12	Inredningsartiklar	160	8.4 Formuleringsfrågor	286
1.13	Gymnastikartiklar	164	8.5 Arbetssättet och objektivitetsprincipen	289
1.14	Övriga läromedel	167		
1.15	Sammanfattning	173	Bilaga 9 Historieböckerna i det nya gymnasiet	290
	Bilaga 2 Prisövervakning av läroböcker	178	9.1 Undersökningens uppläggning . .	290
	Bilaga 3 Kostnadsaspekter på tryckta läromedel	195	9.2 Undersökningens resultat . . .	294
	Bilaga 4 Principer för kommunal läromedelsorganisation	200	9.3 Sammanfattning	298
4.1	De pedagogiska kraven och kostnadsutvecklingen	200	Bilaga 10 Förslag till ändringar i instruktionen för SÖ	300
4.2	Några problem i samband med nuvarande former för läromedelsorganisation.	201	Bilaga 11 Av utredningen avgivna yttranden	301
4.3	Förutsättningar för förändringar av läromedelsorganisationen. . .	203		
4.4	Kravspecifikation.	204		
4.5	Generell modell	204		
4.6	Sammanfattning av den föreslagna modellens innebörd	207		
4.7	Sammanfattning av organisatoriska konsekvenser	208		
	Bilaga 5 Praktisk prövning av läromedel	209		
5.1	Inledning	209		
5.2	Evaluering av läromedel	210		
5.3	Den praktiska prövningens syfte	212		
5.4	Kriterier och bedömningsaspekter	213		
5.5	Vilka läromedel skall prövas? . .	220		
5.6	Den praktiska prövningens utformning	222		
5.7	Bearbetning och rapportering . .	227		
5.8	Värdet av praktisk prövning . . .	231		
5.9	Läromedelsutprovning som led i en total evaluering av skolsystem	234		
5.10	Avslutande kommentarer	238		
	Litteraturförteckning	239		
	Förteckning över rapporter från försöksverksamheten	240		

Förkortningar

Följande förkortningar används i betänkandet.

AV	audivisuell
FoU	forskning och utvecklingsarbete
KÖY	överstyrelsen för yrkesutbildning (t. o. m. 30.6.1964)
Lgr 69	läroplan för grundskolan 1969
Lgy 70	läroplan för gymnasieskolan 1970
SFS	svensk författningssamling
SOU	statens offentliga utredningar
SPK	statens pris- och kartellnämnd
SÖ	skolöverstyrelsen
TRU-kommittén	kommittén för tv och radio i utbildningen
UKÄ	universitetskanslersämbetet

Sammanfattning

Direktiven

I läromedelsutredningens direktiv heter det inledningsvis:

Ansvar för att det inom vårt utbildningsväsende finns tillgång till effektiva pedagogiska hjälpmedel åvilar ytterst statsmakterna. De åtgärder som från det allmännas sida kan vidtas eller övervägas är i det stora hela av produktions- eller granskningskaraktär.

I direktiven skisseras ett antal former för samhällseliga insatser när det gäller utveckling, produktion, granskning m. m. (1.1).

I detta betänkande behandlas framför allt två frågor:

- behovet av samhällseliga insatser i läromedelsproduktionen
- behovet av central granskning av läromedel.

Undersökningar och försöksverksamhet

SPK fick 1967 Kungl. Maj:ts uppdrag att undersöka läromedelsmarknaden. Inom ramen för uppdraget har bl. a. följande rapporter överlämnats till utredningen:

Prisövervakning av läroböcker (mars 1970) (bilaga 2)

Läromedelsleverantörer (juni 1971) (bilaga 1)

Efterfrågan på läromedel (oktober 1971) (9.1).

På initiativ av utredningen har bedrivits

försöksverksamhet med praktisk prövning av läromedel. Syftet har varit att få erfarenheter inför ett eventuellt införande av ett generellt system för praktisk prövning. Verksamheten har letts av en forskargrupp vid pedagogiska institutionen vid universitetet i Göteborg. (Kap. 7 och bilaga 5)

Läromedelsbegreppet

I begreppet läromedel innefattas både s. k. mjukvaror som litteratur och AV-materiel och s. k. hårdvaror som tv-apparater, projektorer, bandspelare och annan apparatur. Även viss förbrukningsmateriel och vissa inredningsartiklar är enligt utredningens uppfattning att betrakta som läromedel även om gränsdragningen är svår att göra.

Utredningen, som redan i början av sitt arbete lanserade ett vidsträckt läromedelsbegrepp, ansluter sig närmast till följande av docenten Erik Wallin formulerade definition: *Med läromedel avses de informationsförmedlande komponenterna i undervisningen vilka innehåller både informationen – meddelandet – och medel för dess presentation* (1.3).

Läromedelsutredningens förslag gäller i huvudsak vad utredningen kallar *centrala läromedel*. Därmed avses läromedel som direkt framställts för att täcka kvalitativt och/eller kvantitativt väsentliga delar av läroplanernas kursmoment. (1.3)

Forskning och utvecklingsarbete (FoU)

Det mest omfattande forskningsarbetet rörande läromedel bedrivs f. n. i SÖ:s och UKÄ:s regi. Vid läromedelsproduktion utnyttjas i viss utsträckning forskningens metoder och resultat. (2.1-2.3)

Utredningen anser att SÖ och UKÄ skall svara för de övergripande behovsanalyser som skall ligga till grund för läromedelsforskning. Inom vissa områden behöver enligt utredningens uppfattning läromedelsforskningen väsentligt utvidgas. Detta gäller bl. a. vuxenutbildningen, invandrarundervisningen och yrkesutbildningen.

Utredningen föreslår även en utökad forskning om effekterna av olika medier (text, bild, ljud, laborativt material) och kombinationer av medier. En sådan *medieforskning* är angelägen inom praktiskt taget hela utbildningsområdet. Medievalsfrågorna har hittills ägnats litet utrymme i den pedagogiska och psykologiska forskningen. Behovet av forskning har emellertid ökat genom de stora ekonomiska konsekvenser som val av mera komplicerade medier, t. ex. datorer och tv, kan få. Medieforskningen bör resultera i vissa modeller för medieval. (2.5.1)

Utredningen har under sitt arbete ägnat stor uppmärksamhet åt den s. k. *undervisningsteknologiska modellen* för produktion av läromedel. Enligt denna modell indelas läromedelsproduktionen i faserna planering, konstruktion, utprövning och utvärdering. Utredningen anser att den undervisningsteknologiska modellen bör kunna få allt större betydelse för läromedelsproduktionen. För att en sådan utveckling skall påskyndas föreslår utredningen ett antal åtgärder beträffande målbeskrivningar, medieval och utprövning på konstruktionsstadiet. (2.5.2 och 7.3.1)

Utredningen anser att läromedelsforskningen liksom hittills bör bedrivas vid de pedagogiska och psykologiska institutionerna vid universitet och lärarhögskolor. Läromedelsproducenter som önskar att forskning skall bedrivas i anslutning till deras produkter bör utnyttja möjligheterna till *uppdagsforskning*. Sådan forskning bör be-

kostas av producenterna enligt gängse principer. (2.5.3)

Produktion

Som en följd av att läromedelsbegreppet är vidsträckt är läromedelsmarknaden långt ifrån enhetlig. Läromedelsföretagen är många och representerar en rad olika branscher.

Bland de läromedelsproducerande företagen finns en tydlig utveckling mot större företagsenheter. Denna koncentration kan medföra risker för begränsning av konkurrensen. (3.3)

Utredningen anser att samhället bör initiera egen produktion inom delar av läromedelsmarknaden som trots olika åtgärder från samhällets sida utmärks av höga priser och pedagogiska brister hos läromedlen.

Tillgången till läromedel är f. n. synnerligen ojämn. Särskilt beträffande små elevgrupper är läromedelsutbudet klart otillräckligt. För att läromedel skall finnas att tillgå även för mindre målgrupper bör utbildningsmyndigheterna enligt utredningens uppfattning tillföras väsentligt ökade medel för produktionsstöd. Utredningen föreslår vissa riktlinjer för myndigheternas verksamhet i fråga om sådant stöd. (3.6.3)

Det största samhällsägda läromedelsföretaget, Utbildningsförlaget, har hittills i stor utsträckning inriktat sin produktion på tryckta läromedel. Utvecklingen går emellertid mot studiesatser o. d. där olika slags medier utnyttjas tillsammans. Utredningen föreslår därför att Utbildningsförlaget ges möjlighet att bredda sitt produktutbud.

Utredningen förordar att nuvarande och eventuellt tillkommande samhällsägda läromedelsföretag samordnas organisatoriskt. Denna samordning bör beträffande företag som till minst hälften ägs av staten kunna ske inom ramen för Statsföretag AB och även gälla eterdistribuerande företag. (3.6.2)

Läromedelskostnaderna för kommuner och andra huvudmän har ökat kraftigt under de senaste åren. Utredningen föreslår ett antal åtgärder i syfte att i möjligaste mån

häva denna utveckling. Förslagen gäller i huvudsak tryckta läromedel och avser bl. a. författarsättningar, tekniska kostnader och marknadsföringskostnader. (3.6.4)

Principer för val

Läromedelsutredningen anser att ansvaret för valet av läromedel skall ligga på lokal nivå. Utredningen avvisar tanken på ett centralt »förval». Åtgärder på central nivå bör ha informativ karaktär.

Inom skolväsendet bör skolstyrelsen välja läromedel enligt läroplanernas anvisningar och inom ramen för gällande författningar. Genom de nya läroplanerna och kommunsammanläggningarna under senare år har enligt utredningens uppfattning förutsättningarna för lokala läromedelsval väsentligt förbättrats. (4.2.1) På samma sätt bör styrelserna för de landstingskommunala skolorna göra sina läromedelsval (4.2.2). Utredningen anser att ansvaret för läromedelsval även beträffande den högre utbildningen skall ligga på lokal nivå, dvs. vid läroanstalterna (4.2.3).

Information

Skall kommunerna kunna ta ett ökat ansvar för läromedelsvalen krävs framför allt en förbättrad information om läromedel. Undersökningar har visat att den nuvarande läromedelsinformationen inte ger den nödvändiga överblicken över läromedelsmarknaden och i huvudsak är producentstyrd.

Informationen om läromedel bör omfatta inte endast tekniska data utan även kvalitativa data, t. ex. rapporter från praktisk provning och objektivitetsgranskning.

Läromedelsutredningen anser att det för läromedelsinformationen behövs ett centralt läromedelsregister (5.7). Detta register bör vara öppet, dvs. varje producent bör ha möjlighet att få sina produkter registrerade. Det bör vidare utnyttja modern datateknik. Databasregistreringen bör ge vissa grundfakta, medan fylligare information i form av måldokument, utlåtanden, rapporter från praktisk provning etc. bör tillhandahållas i tryckt form (eventuellt på mikrofilm).

Utredningen föreslår att ett av staten, kommunerna och läromedelsproducenterna gemensamt ägt företag för information om läromedel upprättas. Den utredning som här krävs bör göras av SÖ i samråd med berörda parter.

Granskning

Läromedelsutredningens förslag beträffande granskning gäller centrala läromedel för grundskolan och gymnasieskolan.

Utredningen anser att en central förhandsgranskning av alla läromedel inte är nödvändig och heller inte möjlig. Behov av särskild granskning, utan att det därför avser förhandsgranskning, föreligger enligt utredningens uppfattning endast i fråga om objektiviteten i läromedel (6.4).

För handläggning av frågor rörande läromedels objektivitet föreslår utredningen att en särskild nämnd, läromedelsnämnden, inrättas inom SÖ. Nämnden bör ha en sådan sammansättning att den speglar allmänintresset. (6.4.3 och bilaga 10)

Den granskning som statens läroboksnämnd f. n. utför bör upphöra samtidigt som läromedelsnämnden inrättas.

Praktisk provning

På basis av den försöksverksamhet som bedrivits under ledning av en forskargrupp vid den pedagogiska institutionen vid universitetet i Göteborg föreslår utredningen följande rutin för praktisk provning av läromedel.

1. För varje läsår utväljs ett antal ämnen eller ämnesområden och stadier för praktisk provning.

2. Inom de områden som valts för praktisk provning provas samtliga centrala läromedel som anmälts till det föreslagna registret. Därigenom kan olika läromedel inom samma område jämföras.

3. Enkät svar från lärare och elever som utnyttjat läromedlet sammanställs vid SÖ som överlämnar materialet till det centrala registret. Från detta kan sedan kommuner m. fl. få information om den genomförda praktiska provningen. (7.3.2)

Apparattestning

Läromedelsutredningen anser att varudeklarationsnämnden bör fastställa varufakta för all slags AV-apparatur främst med hänsyn tagen till dennas användbarhet i undervisningen. (7.3.3)

Prisövervakning

Den prisgranskning som statens läroboksnämnd utför bygger på en överenskommelse med skolboksförlagen 1952 och gäller endast läroböcker för grundskolan och vissa delar av gymnasieskolan. En undersökning utförd av SPK visar att denna prisgranskning inte haft åsyftad verkan. (8.1.3 och bilaga 2)

Läromedelsutredningen föreslår att den nuvarande prisgranskningen upphör och ersätts med en prisövervakning avseende alla slags läromedel. Ansvaret för prisövervakningen bör enligt utredningens uppfattning åvila läromedelsnämnden. Efter beslut av nämnden bör SPK få i uppdrag att genomföra nödvändiga utredningar. Resultaten av dessa undersökningar bör finnas att tillgå i det centrala registret. (8.3)

Inköp och distribution

Läromedelsutredningen föreslår att det i varje kommun inrättas en läromedelskommitté med uppgift att bl. a. svara för den långsiktiga planeringen av läromedelsanskaffningen och att organisera granskargrupper inom kommunen. I läromedelskommittén bör ingå representanter för skolstyrelsen, inköpsfunktion inom kommunen, skolledare, lärare och elever. Bestämmelser om läromedelskommitté bör införas i skolstadgan. (9.4.1)

I kommunen bör normalt finnas en läromedelscentral med uppgift att bl. a. svara för information om och registrering av läromedel, läromedelsorganisation och distribution av viss AV-materiel. Den kommunala läromedelscentralen bör bidra till att kommunens inköp av läromedel samordnas.

Utredningen föreslår även vissa anordningar för att underlätta försörjningen med

kurslitteratur vid universitet och högskolor (9.4.3).

Läromedelsnämndens uppgifter

Den av utredningen föreslagna läromedelsnämndens uppgifter bör sammanfattningsvis vara följande:

- Nämnden skall följa utvecklingen på läromedelområdet och uppmärksamma brister i läromedelsförsörjningen.
- Nämnden skall – på eget initiativ eller efter anmälan – låta granska centrala läromedel för skolväsendet med avseende på läromedlens objektivitet.
- Nämnden skall följa prisutvecklingen på läromedelområdet och då så bedöms erforderligt begära undersökning hos SPK.

Kostnader och finansiering

Vissa av utredningen föreslagna verksamheter förutsätts bli självfinansierade genom avgifter. Detta gäller information, utprövning på konstruktionsstadiet och praktisk prövning.

Utredningens förslag om sådana åtgärder och anordningar som förutsätts bli finansierade via statliga anslag bör beaktas i utbildningsmyndigheternas petita för kommande budgetår. Detta gäller bl. a. ökade resurser för forskning och utvecklingsarbete och ökat produktionsstöd till bristområdesproduktion.

De kostnader som blir en följd av utredningens förslag om en särskild läromedelsnämnd inom SÖ blir beroende av omfattningen av objektivitetsgranskningen och prisövervakningen. Utredningen har gjort vissa uppskattningar av dessa kostnader och jämfört dessa med läroboksnämndens nuvarande och beräknade kostnader. Kostnaderna för läromedelsnämndens totala verksamhet kan beräknas till ca 1 milj. kr. budgetåret 1973/74. Detta kan jämföras med att läroboksnämnden i sina petita för budgetåret 1972/73 begärt 810 000 kr.

För vissa kommuner kan utredningens förslag till lokal läromedelsorganisation innebära vissa kostnadsökningar i initialske-

det. På längre sikt bör den föreslagna organisationen emellertid medföra minskade kostnader, framför allt genom ett bättre utnyttjande av kommunens läromedelsresurser.

De samlade samhällsinsatserna på läromedelsområdet

Ett genomförande av utredningens olika förslag ger tillsammans samhället väsentligt ökade möjligheter att påverka läromedelsproduktionen i gynnsam riktning. Syftet med de samhälleliga åtgärderna är att garantera att effektiva läromedel till rimliga priser finns att tillgå inom hela utbildningsväsendet.

Genom de föreslagna åtgärderna får kommunerna ett ökat ansvar och förbättrade resurser för läromedelsförsörjningen. Vidare får samhället effektiva instrument för bl. a. objektivitetsgranskning och prisövervakning. Utredningen föreslår också en ökad aktivitet hos och en förbättrad samordning av de samhällsägda läromedelsföretagen.

Läromedelsutredningen har haft tre huvudfrågor att behandla:

- behovet av samhälleliga insatser när det gäller läromedelsproduktion
- behovet av central granskning av läromedel
- eventuellt införande av fria läromedel inom nya delar av utbildningssektorn.

Den sistnämnda frågan har behandlats i utredningens tredje betänkande (Fria läromedel, SOU 1970: 10). I föreliggande betänkande behandlas behovet av samhällsinsatser avseende forskning, utveckling, granskning och dokumentation m. m. på läromedelsområdet samt avseende produktion, inköp och distribution av läromedel.

1.1 Direktiven

I direktiven till läromedelsutredningen fastslog dåvarande chefen för ecklesiastikdepartementet inledningsvis:

Ansvar för att det inom vårt utbildningsväsende finns tillgång till effektiva pedagogiska hjälpmedel åvilar ytterst statsmakterna. De åtgärder som från det allmännas sida kan vidtas eller övervägas är i det stora hela av produktions- eller granskningskaraktär.

Departementschefen redogjorde i direktiven för olika insatser från samhällets sida som kan övervägas när det gäller produktion, granskning m. m. av läromedel. I det följande återges de delar av direktiven som

berör hithörande frågor. Först redovisas dock direktivens avgränsning av uppdraget.

1.1.1 Avgränsning

De sakkunnigas uppdrag rymmer åtskilliga *avgränsningsproblem*. Främst gäller detta frågorna om vilka typer av hjälpmedel och vilka delar av utbildningsväsendet som bör behandlas.

F. n. skall statens läroboksnämnd granska endast läroböcker. Detta gäller även i de fall en lärobok för sin användning förutsätter bruk av andra hjälpmedel, t. ex. ljud- och bildband. Skolöverstyrelsen ägnar stor uppmärksamhet åt dylika beledsagande hjälpmedel, men det finns beträffande dem inga bestämmelser, som innebär att de skulle få användas endast om de uppförts på en officiell förteckning. Det bör ankomma på de sakkunniga att i fråga om granskningen uppmärksamma inte bara läroböckerna utan också hjälpmedel och arbetsmaterial, som är förbundet med böckerna.

Också i fråga om hjälpmedel, som inte är avsedda att innehas av varje enskild studerande eller är knutna till viss lärobok, kan finnas behov av särskilda insatser. Det kan gälla fristående tryckt material, såsom instruktionskort med arbetsuppgifter, material som används i språklaboratorier, undervisningsfilm, bildband m. m. Inom skolväsendet håller vidare den s. k. bredvidläsningslitteraturen på att få en starkt ökad användning.

Det synes tveksamt om det allmännas insatser bör vara av likartad karaktär när det gäller den senast nämnda gruppen av hjälpmedel och de tidigare berörda hjälpmedlen som i regel är

avsedda att innehåsa av varje studerande. Exempelvis bör en eventuell genom statsmakternas försorg företagen granskning av bredvidläsningslitteratur kanske inte ske på samma sätt som lärobokgranskningen.

Apparatur, instrument och undervisningsmodeller för laborations- och demonstrationsändamål inom *AV-utrustning* o. d. utgör en ytterligare grupp av hjälpmedel som i förevarande sammanhang synes böra behandlas för sig. Dylik materiel är vanligen dyrbar i anskaffning och underhåll samt – särskilt vad gäller radio- och TV-apparater, grammofoner, bandspelar och undervisningsmaskiner – så tekniskt komplicerad, att det föreligger ett uttalat behov av centrala åtgärder. För att undervisningen skall kunna bedrivas ekonomiskt och rationellt är det nödvändigt att tillgång finns till standardiserade apparater. . . Problematiken kring denna typ av hjälpmedel torde emellertid vara så avsevärt annorlunda att de sakkunniga själva bör äga pröva om dessa hjälpmedel alls bör undersökas i förevarande sammanhang eller i stället bör utredas i annan ordning.

Sålunda torde man, i varje fall i detta sammanhang, för *det högre utbildningsväsendet* få begränsa övervägandena till att gälla läroböcker och då enbart sådana som är av renodlad kurslitteraturkaraktär. Frågor som sammanhänger med övriga förut berörda typer av hjälpmedel bör de sakkunniga inte behandla när det gäller universitet och högskolor eller jämställda utbildningsanstalter, om de inte finner tungt vägande skäl att beakta frågan om apparatur m. m. även inom detta område.

1.1.2 Forskning och utvecklingsarbete

I det *pedagogiska utvecklingsarbetet* bör *hjälpmedelsforskning* och *praktisk utprovning* av olika hjälpmedel inta en framskjuten plats. De insatser, som hittills gjorts i vårt land i fråga om hjälpmedelsforskning, har varit relativt begränsade. Den betydelse som tillmäts de pedagogiska hjälpmedlen i det framtida utbildningsväsendet motiverar emellertid ett ökat stöd från det allmänna sida även när det gäller denna del av det pedagogiska utvecklingsarbetet. Detta arbete kan ha flera syften. En analys av läroplanens krav på framställning av ett ämne måste givetvis alltid föregå arbetet med en ny lärobok. I vissa fall kan en sådan analys och undersökningen av dess konsekvenser vara ett krävande vetenskapligt arbete. Som ett annat exempel på pedagogiskt utvecklingsarbete inom hjälpmedelsområdet framstår samordningen mellan materialets framställning och dess praktiska utprovning. . . En dylik prövning förutsätter ett omfattande och nära sam-

arbete mellan pedagogisk-psykologisk expertis, ämnesmetodiker och lärare. Den samhällliga institution som vårt utbildningsväsende utgör måste naturligtvis engageras i ett sådant arbete men dessutom behövs andra resurser i en omfattning som knappast kan mobiliseras utan det allmänna stöd.

De sakkunniga bör söka precisera uppgifterna för den hjälpmedelsforskning och praktiska utprovning som behövs i samband med produktion av pedagogiska hjälpmedel samt i samråd med skolöverstyrelsen överväga formerna för en samhälllig insats på detta område.

1.1.3 Produktion

Redan under nuvarande förhållanden är *kostnaderna* för att framställa en lärobok många gånger betydande. Skall läroboken – och annat studiematerial – tillgodose mer differentierade krav än gängse läroböcker hittills gjort, t. ex. vara anpassad till arbetsformer som bygger på individualisering och självverksamhet, växer kostnaderna väsentligt. Det kan ifrågasättas om nuvarande förlagsverksamhet har tillräckliga resurser för produktion av de läroböcker och andra hjälpmedel av den kvalitet och i den utsträckning som behövs. Denna förlagsverksamhet är vidare beroende av offentliga institutioner när det gäller utprovning av hjälpmedel.

De sakkunniga bör därför undersöka och överväga om, utöver det tidigare nämnda pedagogiska utvecklingsarbetet, från samhällets sida bör göras *insatser för att direkt eller indirekt förbättra förutsättningarna för hjälpmedelsproduktionen*. Flera alternativa vägar kan därvid tänkas. Jag skall här antyda några av dessa varvid jag närmast avser framställning av läroböcker, annat tryckt studiematerial avsett för individuell användning eller därmed nära sammanhängande hjälpmedel. I huvudsak torde synpunkterna dock vara tillämpliga även beträffande framställning av andra pedagogiska hjälpmedel.

F. n. framställs såsom framgått av det föregående den helt dominerande delen av hjälpmedel av *privata förlag*. Man kan då diskutera om ett stöd från samhällets sida bör och kan få formen av subventioner till de privata förlagen.

Denna fråga har redan på visst sätt aktualiserats. I några fall har sålunda lärare på högskolestadiet fått tjänstledighet med bibehållen lön för att författa läroböcker. Vidare har vissa lärare medgetts sådan ledighet för att på skolöverstyrelsens uppdrag framställa material för det nya gymnasiet. Önskemål har framkommit om sådana arrangemang i väsentligt ökad omfattning. Genom att utarbetande av läroböcker och hjälpmedel numera i allt större utsträckning blivit ett lagarbete och framställningen

blivit alltmer tekniskt komplicerad, behövs mer tid för samråd mellan olika medarbetare samt mellan dessa och förlagsledning m. m. Att främst pedagoger under längre eller kortare tid kan behöva friställas för dylikt arbete synes sålunda sannolikt. Om statsmakterna skall engagera sig ekonomiskt härför även då det gäller personer, som arbetar i den privata förlagsverksamheten, är en fråga som noggrant måste övervägas. Det gäller därvid att beakta sådana praktiska frågor som hur författarhonorar, upphovsrätt och prissättning påverkas men också de mer principiella spörsmålen om och i vilken form statsmakterna skall skaffa sig garantier för att deras insatser ger avsedda resultat.

Samhällets stöd till den privata förlagsverksamheten behöver självfallet inte ske så, att man påtar sig lönekostnaden för viss del av den personal – främst författare och motsvarande – som deltar i framställning av hjälpmedlen. En i princip likvärdig metod är att stödet utgår direkt i form av ekonomiskt bidrag till förlagen. De redan antydda svårigheterna, som sammanhänger med att man från det allmännas sida har anledning att på ett eller annat sätt skapa garantier för en motprestation av förlagen, kan ytterligare skärpas vid en sådan rent ekonomisk direktsubvention. Den skulle tänkas bli ett incitament till en splittning på fler projekt än som är motiverat av utbildningsväsendets behov. Det är viktigt att hålla i minnet att våra personella resurser är knappa; tillgången på verkligt kvalificerade läroboksförfattare är inte större än att den bör disponeras rationellt och koncentreras på verkligt angelägna uppgifter.

Sistnämnda synpunkter liksom det förhållandet att samhället genom sina utbildnings- och forskningsinstitutioner under alla omständigheter måste i betydande omfattning engagera sig i hjälpmedelsproduktionen, leder naturligt fram till frågan om inte en *samhällsägd förlagsverksamhet* för framställning av pedagogiska hjälpmedel bör skapas. De tidigare antydda svårigheterna med subventionering av privata förlag uppkommer inte i fråga om ett av samhället ägt förlag. Det är vidare möjligt att man i ett förlag av sistnämnda typ lättare skulle kunna samordna de många leden i och kring produktionsprocessen. Det borde sålunda vara möjligt att skapa en systematisk arbetsgång för utarbetande av läroböcker i vilken såväl ämnesexpertis som pedagogisk expertis kunde anlitas i vissa bestämda moment under framställningen, varigenom även det mer redaktionella arbetet skulle underlättas.

De privata förlagens begränsade resurser medför – inte minst i fråga om möjligheterna att bedriva utvecklingsarbete inriktat på läroplansanalys och materialanpassning – att i nuläget ett alltför stort antal av exempelvis för

skolbruk framställda läroböcker varken innehållsmässigt eller pedagogiskt motsvarar skolans krav och därför endast i ringa mån kommer till användning. Betydande insatser av både arbetskraft och pengar som ger ringa utbyte torde sålunda förekomma. Graden av lönsamhet inom de privata skolboksförlagen är f. ö. redan i sig själv ett intresse för samhället som dominerande köpare av läroböcker.

Ett hjälpmedelsförlag i samhällets ägo i konkurrens med de privata förlagen bör kunna bidra verksamt till en önskvärd och t. o. m. nödvändig variationsrikedom i utbudet av hjälpmedel. En förutsättning härför är emellertid att den privata förlagsverksamheten kan hävda sig mot ett samhällsägt förlag med dess resurser. Detta torde i sin tur förutsätta en starkare samverkan inom den privata sektorn, vilken nu är splittrad på ett flertal sinsemellan konkurrerande företag. En sådan samverkan skulle motverka framställning av alltför många likartade och kanske inte alltid fullvärdiga produkter.

Ett starkt samhällsägt företag måste utformas med sikte på att det skall vara ett instrument för förnyelse och förbättringar inom det pedagogiska området, med andra ord det praktiska utvecklingsarbetet måste inta en central ställning i företagets verksamhet.

Det blir en av de sakkunnigas viktigaste uppgifter att utreda frågan om inrättande av ett samhällsägt förlag för produktion av läroböcker och andra pedagogiska hjälpmedel. Skälen för och emot detta bör ingående och förutsättningslöst redovisas och diskuteras. Om de sakkunniga finner övervägande skäl tala för att det allmänna engagerar sig i ett dylikt företag bör förslag till utformning framläggas, varvid förlagets uppgifter, organisation och företagsekonomiska status bör preciseras och de kostnadsmissiga konsekvenserna påvisas. Jag vill här ånyo erinra om att särskilda utskottet i sitt av riksdagen godkända utlåtande (SäU 1, rskr 407) över prop. 1964: 171 uttalat, att utredningen inte endast bör undersöka frågan om ett statligt skolboksförlag utan även pröva andra former, t. ex. ett av kommunerna och staten gemensamt ägt förlag. Vidare måste i detta sammanhang beaktas den av skolöverstyrelsen bedrivna förlagsverksamheten, som i viss mån även omfattar läroböcker o. d. Även viss annan samhällsägda förlagsverksamhet med anknytning till undervisningsområdet förekommer. De sakkunniga bör bl. a. pröva om sådan verksamhet skall fortsätta i det fall en omfattande hjälpmedelsproduktion kommer till stånd genom ett samhällsägt företag eller om verksamheten bör övertas av detta samt vilken omfattning och inriktning verksamheten i stället skall ha vid andra produktionsformer.

De sakkunniga bör överväga vilka möjlighe-

ter som kan finnas till samordning med redan existerande statlig verksamhet inom tryckeriområdet och inom trycksaksdistributionen. Vidare bör beaktas de förslag om statsverkets allmänna publikationsverksamhet som inom kort torde komma att läggas fram av statskontoret.

Slutligen bör de sakkunniga i fråga om ett samhällsägt förlag inhämta de erfarenheter av en sådan anordning som kan föreligga utomlands. Frågan om en samnordisk skolboksproduktion torde också böra beröras.

Om de sakkunniga inte anser sig kunna förorda ett samhällsägt förlag med den inriktning jag i det föregående skisserat, måste de naturligtvis utreda hur den fortlöpande försörjningen med undervisningshjälpmedel i stället skall ordnas. Om de sakkunniga därvid förordar exempelvis att en väsentligen privatägd förlagsverksamhet bibehålls, måste de således överväga vilka samhällsinsatser som under sådana förutsättningar bör göras för bl. a. inventering av hjälpmedelsbehov, inriktning och planering av produktionen jämte tillsyn över denna samt förgranskning, distribution och eventuellt en särskild inköpsorganisation.

De sakkunniga bör vidare beakta 1960 års radioutrednings förslag och därav eventuellt föranledda åtgärder till utveckling av undervisningen med hjälp av såväl eterburna som bandinspelade radio- och televisionsprogram. Utredningsarbetet bör på denna punkt bl. a. utmytna i förslag till åtgärder för produktion av tryckt undervisningsmateriel av det slag som behövs i anslutning till undervisningsprogram i radio och television.

1.1.4 Granskning

De sakkunniga bör även noga undersöka frågan om *central granskning av pedagogiska hjälpmedel*. Jag vill framhålla att denna utredning bör vara förutsättningslös också i den meningen att de sakkunniga bör besvara frågan om en dylik granskning i framtiden över huvud taget skall äga rum. Självfallet kan svaren bli olika för skilda slag av pedagogiska hjälpmedel och för olika sektorer av undervisningsväsendet. I sistnämnda avseende vill jag här göra den begränsningen av de sakkunnigas uppdrag att frågan om granskning av läroböcker för universitet och högskolor ej bör tas upp.

I sammanhanget vill jag även peka på att det förutom en renodlad granskning kan föreligga behov av en mer på rådgivning inriktad verksamhet, bl. a. till hjälp för kommunernas inköp av hjälpmedel.

Övervägandena rörande behov och utformning av en central hjälpmedelsgranskning måste givetvis göras mot bakgrunden av det *syfte* granskningen bör ha. Detta syfte torde i stort

kunna sägas vara antingen *pedagogiskt* eller *ekonomiskt*. Det är sålunda ett vitalt intresse för samhället, att de hjälpmedel som används i utbildningsväsendet svarar mot läroplanernas och studieplanernas intentioner. Samhället måste vidare bevaka att priserna på hjälpmedel blir rimliga. Betydelsen härav ökar ju mer omfattande det allmännas engagemang i kostnaderna för hjälpmedlen blir, t. ex. om systemet med fria läroböcker utvidgas till nya delar av utbildningsväsendet eller om nya kategorier hjälpmedel kostnadsfritt ställs till de enskilda elevernas förfogande. Kostnaderna för läroböcker liksom övriga pedagogiska hjälpmedel har som påtalats i flera sammanhang stigit relativt kraftigt under senare år. Även om de i relation till skolväsendets kostnader i övrigt inte är särskilt stora, representerar de dock numera så betydande belopp, att det är angeläget att de sakkunniga ingående undersöker kostnadsutvecklingen. Först därigenom kan man få en bakgrund för att bedöma vilka åtgärder samhället bör vidta för att nedbringa kostnaderna.

Om de sakkunniga skulle finna att en granskning av läroböcker och andra hjälpmedel bör bibehållas bör också *formerna för granskningen* övervägas. Dessa blir givetvis beroende på vilka insatser, som gjorts vid produktionen av ifrågavarande hjälpmedel. Om exempelvis en ingående utprovning av ett hjälpmedel inte gjorts i samband med framställningen, är det tänkbart att granskningsförfarandet behöver inbegripa en sådan praktisk utprovning, varvid bl. a. elevreaktioner och i fråga om läroböcker måhända även målsmännens inställning bör registreras. Beträffande läroböcker behöver även tidpunkten för granskning diskuteras. Stora olägenheter har nämligen angetts uppkomma för förlagen på grund av att granskningen huvudsakligen skett på korrekturstadiet. Man har emellertid ansett att först ett korrektur med färdig lay-out kan ge en verklig uppfattning om den nya läroboken. När så läroboksnämnden granskat detta korrektur har den i vissa fall funnit den planerade boken vara behäftad med allvarliga brister och därför ansett sig böra påyrka betydande förändringar eller rent av funnit sig förhindrad att uppföra boken på läroboksförteckningen. I förhållande till det underlag på vilket dessa bedömningar kunnat baseras får de ekonomiska förlusterna för förlagen i en del fall anses ha varit betydande.

Vid ett eventuellt fortsatt granskningsförfarande torde krävas ett betydligt vidgat bedömningsunderlag för meddelande av beslut om godkännande av en lärobok. Bl. a. kan följande två alternativ för granskningsarbetet diskuteras. I första fallet sker en praktisk utprovning på en relativt stor korrekturupplaga, varvid man dock måste begränsa sig till en ganska kort tidsrymd, möjligen en termin. Ett annat alternativ

är att pröva läroboken eller motsvarande material i färdigt skick. En sådan utprovning bör kunna utsträckas något längre i tiden. I detta senare fall tvingas sannolikt förlagen att trycka en begränsad första upplaga – med de ekonomiska och praktiska olägenheter som detta för med sig – innan redovisning av insamlade prövningsdata och slutligt ställningstagande av granskningsorganet föreligger.

I detta sammanhang vill jag beröra ett par andra spörsmål som sammanhänger med hjälpmedelsgranskningen. Enligt sin instruktion skall läroboksnämnden bl. a. ta hänsyn till *behovet av en lärobok* som är aktuell för granskning. Nämnden torde dock i regel inte ha avslagit framställningar om uppförande av en viss lärobok på förteckningen om blott boken bedömts svara mot läroplanens krav inom ifrågavarande ämne, skolform och stadium. Godkännande har därigenom kommit att lämnas även i de fall behovet av ytterligare litteratur inom området hade kunnat ifrågasättas. Detta har lett till att ett betydande antal läroböcker gets ut i vissa ämnen, ibland t. o. m. i en omfattning som torde innebära en ogynnsam splittring av resurserna, medan däremot tillgången på goda läroböcker i andra fall uppenbarligen är begränsad. Särskilt gäller detta ämnen och skolformer som omfattar ett begränsat antal elever, t. ex. specialundervisning och vuxenutbildning. Vidare har i vissa ämnen det pedagogiska nydaningsarbetet otvivelaktigt satt påtagliga spår i läroboksproduktionen, medan i andra ämnen åter läroboksbeståndet bär en mer traditionell prägel.

I det föregående har jag berört förevarande spörsmål från andra utgångspunkter, nämligen med hänsyn till frågan om eventuella samhällseliga insatser på produktionssidan. Jag vill här framhålla, att om en granskningsinstitution skall finnas bör en viktig uppgift även för denna vara att verka för att goda läroböcker och lämpliga hjälpmedel i övrigt framställs för utbildningsväsendets alla ämnen och områden liksom för att överproduktion inom vissa sektorer undviks.

Statens läroboksnämnds granskning av en lärobok utmynnar i beslut om boken skall uppföras på läroboksförteckningen eller ej. Endast på förteckningen uppförda läroböcker får användas i undervisningen. Skolöverstyrelsens granskningsinsatser beträffande andra typer av hjälpmedel har annan karaktär. Den tar närmast sikte på att nå fram till ett slags varudeklaration och innehåller sålunda inget moment av *godkännande eller underkännande*.

Vissa uppenbara svårigheter att nå fram till ett entydigt ställningstagande i ett granskningsärende synes kunna anföras såsom skäl för att granskningsorganets beslut inte ges en alltför

definitiv karaktär, utan eventuellt får formen av en *rekommendation*. Om de sakkunniga finner att även i framtiden vissa hjälpmedel bör granskas centralt, bör de överväga vilken innebörd granskningsmyndighetens beslut skall ha liksom i vilken form det bör förmedlas till berörda parter.

Granskningsförfarandet kommer att bli alltmer komplicerat, större krav kommer att ställas på att granskningen tillgodoser alla syften, området för granskningsarbete kan komma att vidgas o. s. v. Skall ett granskningsorgan kunna fungera på ett tillfredsställande sätt behövs med största sannolikhet väsentligt ökade *resurser för granskning*. De sakkunniga bör överväga om en sådan upprustning kan inordnas under en fristående nämnd eller om det är lämpligare att införliva granskningsarbetet med det centrala skolämbetsverkets kompetensområde. Frågan om samordning mellan den nuvarande läroboksnämndens och skolöverstyrelsens granskningsarbete bör även prövas. Jag får här erinra om att jag nyss förordat att frågan om granskning av läroböcker vid universitet och högskolor undantas från behandling i utredningsarbetet.

I fråga om granskningen vill jag till sist framhålla, att frågan om samhällets insatser i detta hänseende självfallet inte kan ses fristående från spörsmålet om samhällseliga insatser i produktionen av dessa hjälpmedel. Lösningen av de problem som sammanhänger med granskningen blir sålunda beroende av vilken ställning de sakkunniga tar till de frågor jag aktualiserat i fråga om produktionen. Det är enligt min mening sannolikt att granskningsproblemet starkt förlorar i betydelse om det allmänna engagerar sig i omfattande insatser redan vid framställningen av de pedagogiska hjälpmedlen. De sakkunniga bör emellertid ändå pröva, dels om ett särskilt organ bör granska de pedagogiska hjälpmedel som framställts av ett eventuellt samhällsägt förlag, dels om ett sådant granskningsorgan bör finnas för enbart den del av hjälpmedelsproduktionen som bedrivs i enskild regi.

1.2 Utredningsarbetets uppläggning

1.2.1 Undersökningar

Läromedelsutredningen beslöt i början av sitt arbete att låta göra en undersökning av läromedelsmarknaden. Utredningen tog därför hösten 1966 kontakt med *statens pris- och kartellnämnd* (SPK). Nämnden förklarade sig villig att genomföra den önskade undersökningen. Utredningen hemställde därefter hos Kungl. Maj:t (ecklesiastikde-

partementet) att det skulle uppdras åt SPK att undersöka läromedelsmarknaden och framhöll därvid bl. a. följande: »En sådan undersökning bör enligt utredningens mening omfatta bl. a. branschens struktur och konkurrensförhållanden, de berörda företagens organisation, omsättning, lönsamhet, investeringar i utvecklings- och rationaliserings-syfte, produkternas prissättning och prisutveckling samt distributionsvägar, inköpsförhållanden och anbuds-förfaranden.»

Kungl. Maj:t (handelsdepartementet) uppdrog i april 1967 åt SPK att verkställa undersökningen. Inom ramen för denna har följande delundersökningar genomförts.

För att belysa läromedelsmarknadens konsument-sida har bl. a. läromedelsinköp 1967 i sju kommuner kartlagts samt val- och inköpsrutiner i dessa kommuner studerats. (Denna s. k. *köpstudie* redovisas i rapporten *Efterfrågan på läromedel*, stencil SPK oktober 1971.)

En *leverantörsstudie*, bestående främst av en enkät till de största läromedelsleverantörerna, har genomförts. Rapporten *Läromedelsleverantörer* (stencil, SPK juni 1971) re-redovisas i bilaga 1.

SPK har för utredningens räkning även studerat statens läroboksnämnds *prisgranskning av läroböcker* (se *Prisövervakning av läroböcker*, stencil SPK mars 1970, och bilaga 2).

SPK:s undersökningar av läromedelsmarknaden har utgjort det främsta underlaget för läromedelsutredningens överväganden beträffande produktion m. m. Härutöver har utredningen tagit del av bl. a. resultat från utredningar som gjorts inom Svenska kommunförbundet.

1.2.2 Försöksverksamhet med praktisk prövning

På initiativ av läromedelsutredningen har under utredningsarbetet en försöksverksamhet med praktisk prövning av läromedel bedrivits. Syftet har varit att få erfarenheter inför ett eventuellt införande av ett generellt system för praktisk prövning. Verksamheten har letts av en forskargrupp vid

pedagogiska institutionen vid universitetet i Göteborg under ledning av docenten Erik Wallin. Försöksverksamheten behandlas närmare i kapitel 7 och i bilaga 5.

1.3 Läromedelsbegreppet

Termen läromedel har enligt Svenska Akademiens ordbok använts i vårt land i huvudsak under 1800-talet som begrepp för pedagogiska hjälpmedel, t. ex. läroböcker, kartböcker och skrivhäften. Under 1900-talet har termen knappast använts förrän läromedelsutredningen hösten 1966 antog sitt namn.

Olika läromedelsdefinitioner har kommit till användning eller föreslagits i skilda sammanhang. Läromedelsutredningen använde under det första skedet av sitt arbete följande definition:

Läromedel är de media med vilka kunskaper, färdigheter och fostran förmedlas i undervisningen samt den tekniska utrustning som möjliggör förmedling av mediannehållet (Skolboksleveranser, SOU 1968: 14, s. 5).

Nordiska kommittén för pedagogisk forskning redovisar i *Läromedelsforskning och undervisningsplanering* (Nordiska utredningar 1969: 16) material från ett forsknings-symposium på Nordiska folkhögskolan i Kungälv i oktober 1968 i kommitténs regi. I sitt bidrag *Läromedel i undervisningsprocessen* använder Dahllöf och Wallin följande läromedelsdefinition:

Med läromedel avses de informationsförmedlande komponenterna i undervisningen. De kan utgöras av en lärobok med eller utan illustrationer, en film, ett bildband, ett undervisningsprogram o. d. I rollen som informationsförmedlare ses också läraren som ett läromedel.

I Läroplan för grundskolan (Lgr 69) avses med läromedel »pedagogiska hjälpmedel för inläringen i skolan» (s. 78). Som exempel på huvudgrupper av läromedel anges:

autentiska föremål
modeller
tryckta läromedel

bildmaterial

ljudmaterial

kombinationer av olika medier.

Därefter tilläggs (s. 83):

Bland *övriga läromedel i vidsträckt mening* bör nämnas ytterligare en rad undervisningshjälpmedel: förbrukningsartiklar, försöksmaterial (för laborationer, demonstrationer etc.), redskap och verktyg, instrument, maskiner, bild- och ljudapparater (bildprojektorer, ljudapparater, televisionsapparater, kameror m. m.), inredningsartiklar (skrivtavlor, anslagstavlor, projektionsdukar, möbler, textilier m. m.).

I bilaga 2 till pedagogikutredningens betänkande Pedagogisk utbildning och forskning (SOU 1970: 22) föreslår Wallin (s. 126) följande läromedelsdefinition:

Med läromedel avses de informationsförmedlande komponenterna i undervisningen vilka innehåller både informationen – meddelandet – och medel för dess presentation.

De här redovisade definitionerna visar att det är svårt att entydigt och övergripande definiera begreppet läromedel. Läromedelsutredningen ansluter sig närmast till Wallins sistnämnda förslag till definition men vill inte i denna innefatta lärare och elever. Till medel för presentation av informationen hänför utredningen i sammanhanget även den tekniska apparatur som är nödvändig för användande av vissa läromedel, t. ex. tv-apparater, projektorer och bandspelare.

Utredningen har i sina diskussioner om olika åtgärder för att förbättra situationen på läromedelsområdet gjort en väsentlig inskränkning. Av praktiska skäl rör sålunda utredningens förslag i huvudsak vad utredningen benämner *centrala läromedel*. Med sådana avser utredningen läromedel som direkt framställts för att täcka kvalitativt och/eller kvantitativt väsentliga delar av läroplanernas kursmoment. Det kan gälla exempelvis ett »heltäckande» studiepaket, en årskurslärobok, en studiesats för ett centralt arbetsområde eller en audiovisuell språkkurs.

1.4 Behandlingen av läromedelsfrågor i läroplaner och utredningar

Reformarbetet inom skolväsendet har manifesterats i de nya läroplaner som fastställts under de senaste åren. Dessa läroplaner har bl. a. fått en rad konsekvenser på läromedelsområdet. Både i läroplanen för grundskolan och i läroplanen för gymnasieskolan finns särskilda avsnitt om läromedel. Nedan ges närmast ett kort referat av dessa avsnitt. Därefter redovisas kort hur vissa utredningar de senaste åren behandlat läromedelsfrågorna.

1.4.1 Läroplan för grundskolan

I Läroplan för grundskolan (Lgr 69) framhålls att »läromedlen bör väl ansluta till de förutsättningar som är för handen i det variationsrika samspelet elever–lärare–lärostoff–läromedel». Det fastslås att valet av läromedel bör ägnas stor omsorg och att det därvid är viktigt att främst göra klart för sig vilken funktion läromedlet i första hand skall fylla i den förevarande undervisningssituationen och vilka resultat man eftersträvar. I Lgr 69 anges vilka funktioner läromedlen skall ha. Synpunkter på valet och användningen av läromedel av olika slag och i olika kombinationer finns i anvisningar och kommentarer till kursplanerna för olika ämnen.

Registrering, placering, tillsyn och vård av läromedel tas också upp i Lgr 69. Värdet av en systematisk registrering, helst efter skolämnen och läromedelskategorier, framhålls. Ett allsidigt och överskådligt informationsmaterial om läromedel bör enligt läroplanen placeras i en centralt belägen lokal i skolenheten. En sådan lokal kan utgöra kärnan i skolans läromedelscentral. Varje lärosal måste dock, framhålls det, vara försedd med förstahandsbehovet av handböcker, uppslagsböcker och annan facklitteratur samt med ändamålsenlig teknisk utrustning och apparatur.

1.4.2 Läroplan för gymnasieskolan

Även i Läroplan för gymnasieskolan (Lgy 70) framhålls att läromedlen bör väl ansluta till samspelet elev-lärare-lärostoff-läromedel. Alla läromedel bör enligt läroplanen noggrant anpassas till mål, metoder och lärostoff samt till elevens studieförutsättningar. Endast läromedel som uppfyller högt ställda krav på saklighet och kvalitet i övrigt skall användas i undervisningen. Även i Lgy 70 ges anvisningar om de olika slags läromedels användning. Bl. a. nämns inlärningsstudion, självinstruerande material, programmerade läromedel samt skolradio och skol-tv.

I Lgy 70 ges också synpunkter på registrering, placering, tillsyn och vård av läromedel. En samlad registrering av läromedlen i en skolenhet kan, framhålls det, bidra till ett bättre utnyttjande. I vissa fall kan en centralisering av en del läromedel till en läromedelscentral inom enheten vara ekonomiskt fördelaktig.

1.4.3 1957 års skolberedning

1957 års skolberedning ägnade stort intresse åt läromedelsproblem i sitt arbete, bl. a. i betänkandet Hjälpmedel i skolan (SOU 1961: 17). De uppfattningar som redovisades i detta betänkande kom att ligga till grund för behandlingen av läromedelsfrågorna i 1962 års läroplan för grundskolan (Lgr 62) men även för den ovan redovisade läromedelsdiskussionen i Lgr 69.

Beredningens diskussion av läromedelsfrågorna präglas självfallet av den grundsyn beredningen anlade på undervisningen i grundskolan, nämligen att riktpunkten för skolans arbete är att hjälpa varje elev till en allsidig utveckling. Skolan skulle därför enligt beredningens syn ge både en individuell och en social fostran.

När skolberedningen i detta betänkande diskuterade produktionsåtgärder på läromedelsområdet behandlade man först läs- och studieteknikträningen. Man föreslog åtgärder för att stimulera framställning av material för lästeknikövningar även för högre

stadier än lågstadiet samt övningar för informationsläsning med rikliga tillfällen till övning av läsfärdighet.

Beredningen framhöll i fråga om läroböcker att dessa borde vara lämpade för individualiserad undervisning och betonade samtidigt vikten av att skolorna utrustades med bredvidläsningslitteratur och inte minst facklitteratur. Det angelägna i att möjliggöra tidningsläsning, eventuellt i form av periodiska sammanställningar, betonades. Beredningen ansåg också att läroböcker i större omfattning än vad som förekom borde utprövas på manuskriptstadium.

Skolberedningen framhöll vidare att en individualiserad undervisning kräver riklig tillgång till studie- och arbetsuppgifter. Beredningen ansåg att dessa helst bör vara centralt utarbetade och fann det föga rationellt att varje lärare utarbetar dem.

Vad gäller tryckta läromedel tog beredningen vidare upp prov av olika slag och menade att sådana, rätt använda, kan stimulera eleverna till att nå resultat och medverka till att lärarna objektivt bedömer eleverna. Man ägnade särskild uppmärksamhet åt standardiserade och diagnostiska prov.

I anslutning till diskussionen om tryckta läromedel uppmärksammade beredningen också biblioteket i skolans undervisning och frågan om samordning av läromedlen för att sedan i denna del av sitt arbete övergå till att behandla audiovisuella läromedel.

Skolberedningen ansåg att AV-läromedlen kan erbjuda speciella värden utöver dem som uppnås med andra läromedel, såväl i fråga om ren inlärninng som i fråga om t. ex. attitydfostran och estetisk fostran. AV-läromedlen kunde enligt beredningen användas både som gruppdynamiska läromedel och som redskap vid individualiserad undervisning.

Beredningen gjorde också en enkät i fråga om AV-läromedlens förekomst och utnyttjande. Man fann att skolorna var otillräckligt utrustade med AV-läromedel och att utrustningen var omodern och för differentierad. Utnyttjandet blev därför ett extraordinärt inslag i undervisningen och

läromedlen kunde inte på rätt sätt integreras i skolarbetet.

Beträffande produktion av AV-utrustning önskade lärarna lätta, enkla apparater, som krävde föga service men som ändå var konstruerade direkt för skolarbetets behov. Man fann vidare både luckor och dubbleringar i AV-produktionen och önskade en bättre samordning.

Praktiskt taget varje skolanläggning hade tillgång till radio och möjlighet att utnyttja skolradion. På högstadiet torde avlyssning av direktutsändning vara undantag och det normala vara avlyssning av bandade program. Skolradion ansågs ha betytt mest för språkundervisningen. På andra områden bedömdes den mera vara ett komplement i undervisningen.

Skol-tv förutsågs få stor betydelse i framtidens undervisning.

I övrigt behandlade skolberedningen frågor rörande produktionsstöd i fråga om undervisningsfilm, undervisningslokalernas AV-utrustning m. m.

1.4.4 Gymnasieutredningen

1960 års gymnasieutredning, gymnasieutredningen, behandlade i betänkandena Ett nytt gymnasium (SOU 1963: 42) och Läroplan för gymnasiet (SOU 1963: 45) bl. a. läromedelsfrågorna. Utredningen uppmärksammade särskilt läromedelsfrågorna för de naturvetenskapliga, tekniska och ekonomiska lärokurserna. I anslutning härtill diskuterades också lokalproblemen. Utredningen betonade att det nya gymnasiets struktur ställde starkt ökade krav på bl. a. speciallokaler. Utredningen gjorde också ett försök att uppskatta kostnaderna för att komplettera och förändra dyrbar utrustning, framför allt apparater och maskiner, och fann dessa kostnader bli betydande. Utredningen framhöll att det därför var angeläget att lokaler och utrustning utnyttjades effektivt och att detta kunde uppnås genom samordning av skolor med likartade krav, i första hand fackskola och gymnasium.

Gymnasieutredningen inventerade vidare

behovet och produktionen av läromedel och fann att en gymnasielärobok måste utformas som en studiematerialsats (studiesats) bestående av en sammanfattande framställning i text och bild, kompletterande material för fördjupning i form av häften eller böcker, studiehandledning för eleverna, AV-medier, prov samt lärarhandledning. En studiesats av detta slag återspeglar de olika funktioner som textmaterialet har i skolan, nämligen:

- information och instruktion (den sammanfattande framställningen jämte kompletterande material för fördjupning);
- bearbetning av informationen, inprägling och övning (studiehandledningen);
- redovisning och kontroll (provet).

I lärobokssystemet borde också, enligt gymnasieutredningen, ingå metodisk vägledning för lärare i form av särskild handledning, även innefattande hänvisningar till litteratur m. m. för fortbildning.

I fråga om huvudsakligen tryckta läromedel uppmärksammade gymnasieutredningen, liksom skolberedningen, självinstruerande läromedel, studiebrev, böcker, tidningar, tidskrifter samt centrala prov använda som läromedel. Utredningen framhöll bl. a. värdet av att eleverna kunde förfoga över studieplaner i vissa ämnen. Dessa studieplaner borde bl. a. kunna underlätta användning av studiebetning och studiecirklar på gymnasiet.

Gymnasieutredningen betonade också bibliotekets och AV-läromedlens viktiga roll i undervisningen. För central biblioteksteknisk service föreslog utredningen samarbete mellan skolbibliotek och folkbibliotek. Den snabba utvecklingen på tv-området gjorde att utredningen förutspådde nya möjligheter för undervisningen inom de flesta av gymnasiets ämnen genom användning av tv-projektor, tv-kamera och videobandspelare.

1.4.5 Yrkesutbildningsberedningen

Yrkesutbildningsberedningen (YB) diskuterade i sitt läroplansbetänkande Yrkesutbild-

ningen III (SOU 1967: 48) pedagogiska och metodiska frågor. Beredningen använde därvid begreppen läromedel, yrkesredskap och arbetsobjekt men framhöll samtidigt att särskilt gränsen mellan läromedel och yrkesredskap är flytande.

Med *läromedel* avsåg beredningen läroböcker, kompendier, arbetsinstruktioner, tavelutrustningar, AV-läromedel, kartor, plancher, modeller m. m., som återfinns i alla skolformer och inte är särskilt utmärkande för yrkesutbildningen.

Yrkesredskap kallade beredningen de apparater, verktyg, tillbehör, instrument och maskiner som man använder i yrkesutbildningen för att hos eleven uppöva sådana färdigheter, att han eller hon omedelbart efter avslutad skolgång kan påbörja en yrkesverksamhet och därav vinna sin utkomst. Yrkesredskapen är i utbildningen vanligen av samma slag som dem som eleven sedermera möter i arbetslivet men de kan också vara utförda exempelvis som simulatorer.

Arbetsobjekt benämnde beredningen föremålen för den kunskapstillämpning och färdighetsövning som förekommer inom yrkesutbildningen. Objekten kunde t. ex. vara den svarvade axeln vid utbildning av verkstadsmekaniker eller utbildningsbygget vid utbildning till byggnadsarbetare. Det kunde också vara kunden eller patienten på sjukhuset som blir föremål för elevens uppmärksamhet. Interna arbetsobjekt var enligt beredningen sådana som konstruerats speciellt för en viss utbildning och som därför fått en för sitt ändamål väl avpassad pedagogisk-metodisk utformning. Externa arbetsobjekt kunde utgöras av t. ex. utbildningsbyggen, reparationsarbeten, legoarbeten, kunder och patienter.

I översiktlig form belyste yrkesutbildningsberedningen de pedagogisk-metodiska problem som var förknippade med dåtida yrkesutbildning, bl. a. nämndes behov av läromedel och yrkesredskap, problem i samband med interna och externa arbetsprojekt samt problem i samband med utbildning och anställning av vissa instruktörer.

Alla de problem som redovisades av be-

redningen utgjorde enligt denna starka skäl för en bättre metodik, en ökad tillgång på läromedel, en delvis ändrad syn på arbetsobjektets roll i yrkesutbildningen och en bättre anpassning av undervisningens organisation till de pedagogisk-metodiska kraven.

Beredningen diskuterade också integrering och individualisering och gav ett exempel på hur ett lärarkompletterande och självinstruerande utbildningspaket för undervisning av blivande verkstadsmekaniker i mätteknik kunde vara sammansatt:

1. studieplan med läraranvisningar
2. lärobok eller kompendieblad med teknisk beskrivning av mätdon
3. arbetsblad med övningsuppgifter och tekniska beräkningar
4. olika mätdon enligt studieplanen
5. modeller för mätövningar (mätapparater)
6. bandinstruktion och andra AV-läromedel
7. provuppgifter.

Beredningen behandlade vidare olika arbetsformer. Man nämnde arbetsinstruktion, bandinstruktion och stationsutbildning. Arbetsinstruktioner och främst skriftliga sådana kom till en början fram inom industrin och då ofta som en följd av användningen av TWI (training within industry)-metoden. Systemet med skriftliga arbetsinstruktioner har vunnit terräng även inom andra utbildningsområden. Sådana arbetsinstruktioner utarbetades enligt beredningen som en del av de utbildningspaket som den pedagogiska analysen tar fram på basis av yrkes- och arbetsanalysen. Varje arbetsinstruktion skulle omfatta ett moment och det var viktigt att nedbrytningen av den större uppgiften skedde konsekvent med beaktande härav.

Beredningen redovisade hur försöksverksamhet bedrivits inom yrkesskolan med avseende på inläring via ljudband. Verksamheten hade gett goda erfarenheter.

1.4.6 Universitetspedagogiska utredningen

UKÄ tillkallade 1965 sakkunniga för en allmän omprövning av den akademiska undervisningens och examinationens organisation och metodik, den s. k. universitetspedagogiska utredningen (UPU). Vid behandlingen av läromedelsfrågor i sitt principbetänkande Den akademiska undervisningen (UKÄ 1970) konstaterade denna utredning inledningsvis, att grundläggande för synen på läromedlen är att utformningen styrs av målbeskrivningen. Vid det forsknings- och utvecklingsarbete som bedrivits i utredningens regi hade ofta framtagningen av läromedel varit kombinerad med utarbetandet av en detaljerad målbeskrivning. De läromedel som utvecklats enligt detta arbetssätt hade varit avsedda att fungera som prototyper. Enligt utredningen borde det normala förfarandet vara att målbeskrivningen i form av en studieplan lämnas som programhandling till olika läromedelsproducenter som svarar för innovation, konstruktion, produktion och revision av läromedel som täcker större eller mindre delar av kursen i ett ämne.

Den subventionering som UKÄ kan medge för produktion av läromedel borde enligt utredningen utökas genom dels direkta bidrag till tryckningskostnader etc., dels indirekt stöd i form av partiell tjänstebefrielse för lärare.

Utredningen bedömde läromedelssituationen vara så prekär i många ämnen att ytterligare resurser borde ställas till förfogande för översynsarbete. Utredningen föreslog därför att läromedelssekreterarna (numera läromedelskonsulenter) vid läroanstalterna skulle få möjlighet att samverka med de arbets- och referensgrupper för utarbetande av målbeskrivningar som, enligt vad utredningen föreslog, skulle tillsättas.

De traditionella läro- och handböckerna torde även i framtiden komma att vara dominerande bland de läromedel man har att välja mellan, ansåg utredningen och betonade vissa principer som bör styra en prövning av såväl kurslitteratur av konventionellt slag som särskilt utvecklade läromedel.

Beträffande icke speciellt målrelaterade läromedel kunde denna prövning inte vara så ingående, men den var enligt utredningen inte desto mindre viktig och borde kunna leda till att läroböcker osv. kompletterades med studieanvisningar, kompendier osv.

Utredningen, som hade haft en expertgrupp för programmerad undervisning, föreslog fortsatt försöksverksamhet härmed och rekommenderade att man därvid särskilt studerade olika användningsformer, hur studiematerielen bäst skulle kunna samordnas med övrig undervisning samt möjligheterna att ytterligare förenkla formen för programmen och att rationalisera metoderna för framtagning av dem.

Vidare hade utredningen bedrivit försöksverksamhet med inlärningsstudior ledd av en central arbetsgrupp. Försöksverksamheten hade klart visat att de studerande snabbare uppnådde språkfärdighet genom regelbundna övningar i studiorna än genom andra undervisnings- och övningsformer. Utredningen föreslog att den centrala arbetsgruppen ombildades till en central referensgrupp för undervisning i inlärningsstudior och att vidgat samarbete skulle komma till stånd med de pedagogiska serviceenheter som inrättats centralt vid UKÄ och lokalt vid läroanstalterna och övriga expertgrupper som handlade frågor av betydelse för språkinläring.

Utredningen noterade med tillfredsställelse den upprustning med tekniska läromedel och den serviceorganisation för dessa som tillkommit sedan utredningen i sitt tredje betänkande Lättare tekniska hjälpmedel i den akademiska undervisningen (1967) behandlat hithörande frågor. Utredningen fann dock att betydande ytterligare investeringar var nödvändiga för att de avsedda rationaliseringsvinsterna skulle kunna uppnås. Framför allt gällde detta tekniska läromedel som på olika sätt kunde underlätta de studerandes individuella arbete.

En viktig förutsättning för läromedelsproduktion är forskning, framför allt pedagogisk och psykologisk, och utvecklingsarbete. *Forskning* brukar ofta indelas i grundforskning och tillämpad forskning. Med grundforskning menas då systematiskt sökande efter ny kunskap och nya idéer utan någon bestämd tillämpning i sikte. Med tillämpad forskning avses å andra sidan systematiskt sökande efter ny kunskap och nya idéer med en bestämd tillämpning i sikte.

Med *utvecklingsarbete* förstås systematiskt utnyttjande av forskningsresultat och vetenskaplig kunskap för att åstadkomma nya produkter, nya processer, nya system eller väsentliga förbättringar av redan existerande sådana.

Att särskilja tillämpad forskning från utvecklingsarbete är ofta svårt. På läromedelsområdet är det påtagligt att dessa verksamheter ofta går in i varandra utan klar avgränsning.

Forskning och utvecklingsarbete (FoU) på läromedelsområdet bedrivs f. n. både i statlig och privat regi. De väsentligaste statliga aktiviteterna bekostas med medel från SÖ och UKÄ. Svenska Utvecklingsaktiebolaget (SU) har även viss verksamhet på utbildningsområdet. Även forskningsråden och styrelsen för teknisk utveckling (STU) har gett ekonomiskt stöd till forsknings- och utvecklingsprojekt på läromedelsområdet.

Inom den privata sektorn har lärome-

delsproducerande företag bedrivit utvecklingsarbete.

Nedan redovisas huvuddragen i den FoU-verksamhet som bedrivs hos SÖ, UKÄ och enskilda producenter.

2.1 SÖ

Inom SÖ handläggs frågor rörande forskning och utvecklingsarbete av byrå L 4, som är uppdelad i tre sektioner, sektion L 4: 1 för skolforskning, sektion L 4: 2 för läromedelsutveckling och sektion L 4: 3 för utvärderingsfrågor.

Med medel från sektion L 4: 1 bedrivs f. n. inmot sextio FoU-projekt vid pedagogiska och psykologiska institutioner vid universitet och lärarhögskolor. FoU-verksamheten på skolområdet finns i sin helhet redovisad i pedagogikutredningens betänkande Pedagogisk utbildning och forskning (SOU 1970: 22).

Det totala anslaget till pedagogiskt utvecklingsarbete har stigit kraftigt de senaste åren och uppgår budgetåret 1971/72 till ca 20,5 milj. kr., varav till läromedelsprojekt 4,6 milj. kr. enligt SÖ:s beräkningar.

SÖ framhåller i sina petita för budgetåret 1972/73 bl. a. följande.

»Huvudsyftet med det pedagogiska utvecklingsarbetet är att i skola och utbildning introducera en förbättrad teknik för planering, genomförande och utvärdering av undervisningen. Med mål, medel och resultat bättre

definierade samt med snabb återkoppling av vunna erfarenheter för revidering av metoder och arbetssätt kan skolan fortlöpande förnyas.»

FoU-projekten är i allmänhet baserade på de pedagogiska problem som SÖ och de anlitate beteendevetenskapliga institutionerna finner angelägna, dels i direkt anknytning till utbildningspolitiska beslut, dels mera oberoende av sådana beslut. Under senare år har t. ex. yrkespedagogiska, förskolepedagogiska och vuxenpedagogiska projekt samt projekt rörande handikappade elevers skolgång och utbildning prioriterats.

Inom vissa FoU-projekt bedrivs ett läromedelsinriktat utvecklingsarbete. Därvid framställs läromedelssystem efter en s. k. *undervisningsteknologisk modell*.

Framställningen av ett sådant läromedelsystem inleds med en *planeringsfas*. Därvid görs i regel en målbeskrivning för de aktuella undervisningsavsnitten, dvs. en tolkning av läroplanernas anvisningar om innehåll och aktiviteter. Vidare studeras den organisatoriska ram inom vilket läromedlet skall komma till användning. Det kan vara fråga antingen om att utnyttja eller anpassa en befintlig organisation eller om att skapa nya organisatoriska former.

Efter planeringsfasen följer en *konstruktionsfas*. Med utgångspunkt i bestämningar som gjorts av mål, innehåll och organisatoriska ramar uppdelas stoffet på lämpliga enheter. Dessa enheter planeras sedan i fråga om aktiviteter, arbetsformer, kunskapskontroll etc. Därefter görs medievalet, som i sista hand blir resultatet av en avvägning mellan de pedagogiska kraven, produktionskostnaderna och de praktiska och ekonomiska följderna för konsumenten. Den första versionen av läromedlet som nu framställs utprövas och revideras till en andra version osv.

Den sista delen av framtagandet av ett läromedelssystem är en *utvärderingsfas* som innefattar beskrivning av det färdiga läromedelssystemets användning och effekter som underlag för en objektiv bedömning av dess egenskaper, en sorts VDN-deklARATION.

Bland de läromedel som blivit resultatet av den ovan beskrivna produktionsmodellen torde IMU-materialet vara det mest bekanta. (IMU = individualiserad matematikundervisning.) Målet för *IMU-projektet* är att konstruera och utpröva självinstuerande läromedel i matematik, att utpröva härför avpassade undervisningsmetoder, att pröva hur eleverna bör grupperas och lärarna utnyttjas för att effekten av material och metoder skall bli maximal, samt att mäta effekterna av individualiserad undervisning. Projektet påbörjades 1964 och beräknas vara slutfört 1972. Det bedrivs under ledning av pedagogisk-psykologiska institutionen vid lärarhögskolan i Malmö. Hermods har producerat och distribuerat studiematerialet.

Projektet innefattar fältförsök och konstruktion, utprovning och revision av läromedel. Försöksverksamheten i skolor påbörjades höstterminen 1966 och pågick sammanlagt fem läsår. Läsåret 1970/71 deltog 11 000 elever i försöksverksamheten.

IMU-systemet bygger på individualiseringsprincipen. I undersökningen ingår försök med flexibel elevgruppering och lärarlag. I regel har tre klasser bildat en undervisningsenhet. Lärarlaget har därvid ofta bestått av två lärare och en lärarassistent.

IMU-materialet har ingen årskursmarkering. Högstadietkursen är uppdelad i nio enheter, s. k. moduler, som tillsammans utgör högstadietkursen. Varje modul består av tre huvuddelar, vilka kallas A-, B- och C-komponenterna.

A-komponenten är gemensam för alla elever, men varje elev arbetar i sin egen takt. Efter A-komponenten genomgår eleven ett diagnostiskt prov (DP). Eleven väljer därefter i samråd med läraren B-komponenten som förekommer i tre versioner, B1, B2 och B3, av vilka B1 är avsedd för lågpresterande och B3 för högpresterande elever. Alla B-komponenter innehåller lärostoff av likartat slag men skiljer sig åt beträffande innehållet i instruktionerna, problemens svårighetsgrad och antal uppgifter. Efter B-komponenten följer ännu ett diagnostiskt prov och val av komponent C1, C2 eller C3. Efter ytterli-

Tabell 2.1. IMU-systemets kostnader (kronor) enligt SÖ:s beräkning

Läsår	Ledning	Forskning	Material- produktion	Material- utprövning	Informa- tion	Oförut- sedda utgifter	Totalt
63/64		12 000					12 000
64/65	25 000	45 000	5 000		5 000		80 000
65/66	30 000	70 000	20 000		5 000		125 000
66/67	40 000	160 000	80 000	25 000	10 000		315 000
67/68	55 000	210 000	130 000	70 000	25 000		490 000
Summa	150 000	497 000	235 000	95 000	45 000		1 022 000
68/69	55 000	415 000	125 000	50 000	125 000	20 000	790 000
69/70	55 000	380 000	60 000	50 000	110 000	20 000	675 000
70/71	45 000	410 000	35 000	0	110 000	20 000	620 000
71/72	10 000	280 000	0	0	10 000	20 000	320 000
Totalt	315 000	1 982 000	455 000	195 000	400 000	80 000	3 427 000

Anm. Uppdelningen på delposter är osäker. Osäkerheten beror främst på att i många fall samma person utför arbete av flera slag och uppdelningen av kostnaderna måste bli uppskattningar. I allmänhet bygger delsummorna på kalkyler, inte på en genomgång av fakturor. Felmarginalen för delsummorna torde vara av storleksordningen 10 %.

gare ett diagnostiskt prov genomgår eleven ett prognostiskt prov (PP), dvs. en provräkning. Eleven kan före det prognostiska provet arbeta med D-komponenten, som innehåller överkursuppgifter av mer självständig karaktär än de andra komponenternas. Till varje komponent finns ett elevhäfte om 50–150 sidor med instruktioner och räkneppgifter.

När en elev avslutat arbetet med en modul fortsätter arbetet med nästa. Elever som hinner med högstadiekursen på kortare tid än tre läsår får arbeta med gymnasieskolans kurser.

Till IMU-materialet hör en metodikbok för läraren och en lärarhandledning till varje modul. Elevernas föräldrar erhåller en särskild informationsskrift som beskriver den nya matematiken och IMU-systemets uppläggning.

En utförlig effektundersökning av IMU-systemet pågår och beräknas vara avslutad under 1971. I undersökningen studeras bl. a. elevernas verksamhet, lärarens och lärarasistentens arbetsuppgifter, rationaliseringseffekter, elevernas kunskaper, färdigheter och attityder.

SÖ föreslog i skrivelse den 6 november 1968 till Kungl. Maj:t att åtgärder skulle vidtas för att göra det möjligt att använda IMU-systemet fr. o. m. läsåret 1969/70 vid

alla skolor som så önskade. Kommunerna borde få ett visst statsbidrag för material- och personalkostnaderna. SÖ ansåg att materialet inte behövde granskas av läroboksnämnden.

I ett diskussionsinlägg 1968, Konsten att vänta på fakta, vände sig professor Åke Bjerstedt vid psykologisk-pedagogiska institutionen vid lärarhögskolan i Malmö mot SÖ:s förfaringssätt. Han ansåg att man ännu saknade fast grund att stå på när det gäller införande av IMU-systemet som reguljär anordning.

I 1970 års statsverksproposition anförde departementschefen att användningen av IMU tills vidare borde ske i försökets form. Departementschefen övervägde dock att föreslå Kungl. Maj:t att meddela särskilda bestämmelser om att undervisningssystem före användning i skolväsendet måste genomgå granskning och godkännande av statlig myndighet. Enligt hans uppfattning måste läromedelssystem utprövas innan de kan tas i allmänt bruk i skolan.

SÖ fick den 6 maj 1970 bemyndigande att tills vidare, dock längst till utgången av juni 1972, ge tillstånd och utfärda anvisningar för utprövning och användande av läromedelssystem och för utprövning av övriga läromedel, som inte faller under läroboksnämndens granskning.

SÖ medgav den 13 november 1970 – med stöd av nämnda bemyndigande – fri användning av IMU-systemet (se Aktuellt från SÖ 1970/71: 37).

SÖ har framhållit att IMU-systemet kan medföra betydande kostnadsänknings genom reduktion av lärarbehovet. Om det vid matematikundervisning i grundskolan i största möjliga utsträckning utnyttjades lärarlag bestående av två lärare och en lärarassistent skulle nuvarande lärarlönekostnader enligt SÖ:s beräkningar kunna sänkas med i runt tal 20 %.

I tabell 2.1 anges de beräknade kostnaderna för IMU-projektet.

Bland övriga FoU-projekt på läromedelsområdet kan nämnas följande:

Självständigt arbete i gymnasiet (SAG)

Självinstruerande specialundervisning (SISU)

Självinstruerande metoder i dövundervisningen (SMID)

Undervisningsmetodik – engelska (UME)

Undervisningsmetodik – tyska (UMT)

Intern television (ITV)

Läsundervisning på mellanstadiet (bedrivet vid Pedagogiskt centrum, Stockholm) (LÄMMEL)

ADL (anpassning till daglig livsföring)-träning

Förskolemetodik

Förskola-lågstadium i samverkan

Engelska på lågstadiet

Särskolans läsning

Microteaching

Pedagogiska undersökningar rörande de synskadades studiesituation.

Syftet med flera av de ovannämnda projekten har emellertid inte primärt varit att framställa läromedel utan snarare att studera effekterna av olika läromedelslösningar framför allt ur pedagogisk synvinkel. Därför är endast ett fåtal läromedel som framställts inom dessa projekt f. n. tillgängliga för inköp till skolorna. Projekten har emellertid på olika sätt givit impulser till förlagsprodukter, t. ex. i svenska, främmande språk och matematik.

Utöver de skolforskningsprojekt som exemplifierats ovan bedriver SÖ en rad läromedelsutvecklingsprojekt. Gränsen mellan

dessa båda slags projekt är emellertid flytande. I SÖ:s *petita* för budgetåret 1972/73 sägs att läromedelsutvecklingens huvudsyfte är att ge goda förutsättningar för ett förverkligande av läroplanernas mål i undervisningssituationen. Projekten inom detta område återfinns under följande rubriker:

- behovsanalyser, utredningsarbete, kontakt- och konferensverksamhet
- mål- och förutsättningsanalyser, undervisningssystem, utprovningsspörsmål, produktutveckling
- medietutveckling
- utveckling av modeller och instrument för läromedelsorganisation
- stöd till viss läromedelsproduktion.

För dessa fem grupper av projekt begär SÖ för budgetåret 1972/73 ett anslag om totalt ca 8 milj. kr. Budgetåret 1971/72 disponerade SÖ för läromedelsutveckling ca 4,6 milj. kr.

2.2 UKÄ

Det pedagogiska utvecklingsarbetet inom universitetsområdet leds av särskilda arbetsenheter för pedagogiskt utvecklingsarbete, Pu-enheter, såväl vid UKÄ som vid läroanstalterna.

UKÄ har på grundval av universitetspedagogiska utredningens slutbetänkande och inkomna remissyttranden antagit ett *handlingsprogram för det pedagogiska utvecklingsarbetet* under den närmaste femårsperioden. I huvudsak innebär det insatser på följande områden:

- särskild *pedagogisk försöksverksamhet* vid vissa institutioner
- *utbildning* av lärare och övrig personal inom universitetsorganisationen
- arbete med *målprecisering* i studieplaner m. m.
- ökat antal *ämneskonferenser*
- intensifierad *utbildningsforskning*
- fortsatt *pedagogiskt utvecklingsarbete* på institutionsnivå.

I sina *petita* för budgetåret 1972/73 deklarerar UKÄ in det pedagogiska utvecklingsarbetet i följande fyra grupper:

- utbildningsforskning
- utvecklingsarbete
- pedagogisk försöksverksamhet
- lärarfortbildning.

Utbildningsforskning

Verksamheten med forskningsprojekt befinner sig fortfarande under uppbyggnad. De forskningsprojekt som UKÄ finansierar utformas i nära samarbete mellan UKÄ och berörda forskare. För budgetåret 1972/73 beräknas en begränsad ökning av antalet forskningsprojekt och en relativt kraftig utbyggnad av verksamheten inom vissa av de enskilda projekten.

Inom UKÄ finns en arbetsgrupp för forskningsprojekt. Den har till uppgift att utföra behovsinventering, prioritering, planering, initiering och samordning av forskningsprojekt, att utvärdera projekt samt att förmedla och stimulera utnyttjandet av vunnna resultat.

Utvecklingsarbete

Vid läroanstalterna pågår ett ganska omfattande utvecklingsarbete i form av s. k. institutionsprojekt. Dessa organiseras och genomförs i nära samarbete mellan de lokala Pu-enheterna och de berörda institutionerna. Projekten är inriktade mot akuta undervisningsproblem och söker ofta tillgodose behov av förnyelse.

Budgetåret 1971/72 var medelstilldelningen för dessa projekt 1,7 milj. kr., varav 0,4 milj. kr. avsåg läromedelsprojekt.

För budgetåret 1972/73 förutsätter UKÄ i sina petita framför allt en förstärkning av projekt inriktade på nya utvärderingstekniker, på nya arbets- och undervisningsformer samt på läromedelsutveckling. UKÄ framhåller därvid följande:

Åtskilliga av de nuvarande institutionsprojekten är helt eller delvis inriktade på utveckling av läromedel. I vissa fall rör det sig om mycket specifika produkter och prototyper avsedda att användas enbart inom ett utvecklingsprojekt eller som underlag för kommande produktion. I flertalet fall är emellertid denna läromedelsframställning avsedd att ge reguljärt

användbara material. Förutom genom projektverksamhet har UKÄ under en följd av år stött läromedelsproduktionen även genom att medge universitetslärare partiell tjänstebefrielse för att författa läroböcker m. m. Närmare 250 läroböcker har sedan budgetåret 1966/67 tillkommit vid tillfällen då författare åtnjutit sådan partiell tjänstebefrielse. Bidrag har också lämnats till tryckningskostnader, som ersättning till författare, till manusframställning etc.

Behovet av moderna läromedel inom högskoleområdet är mycket stort. Kraven förändras snabbt på grund av vetenskapliga framsteg eller nya mål och ändrade studieplaner. Helt nya studiekurser tillkommer. Det är svårt att på läromedelsidan hålla jämna steg med denna utveckling. Därtill kommer att elevantalet på vissa studiekurser är litet och avsättningen av läromedel därför begränsad. För förlagen är läromedelsframställningen i sådana fall ett osäkert och föga lönande företag. Det är angeläget att UKÄ i fortsättningen får väsentligt ökade möjligheter att stödja produktion av läromedel i här avsedda fall.

2.3 Producenter

Som framhållits består läromedlen av en mängd olika produkter, av vilka en del inte primärt är avsedda som läromedel. Producenterna av läromedel är också av skiftande karaktär, från mindre företag till internationella koncerner. Dessa förhållanden innebär att utvecklingsarbetet på producenthåll varierar starkt och därför är svårt att beskriva. En del läromedelsleverantörer är som framhållits återförsäljare och för dessa är frågan om produktutveckling ofta inte aktuell. Läromedelsutredningen har främst intresserat sig för de större läromedelsföretagens utvecklingsarbete. Bl. a. har utredningen inhämtat uppgifter genom en enkät till några större läromedelsföretag i början av 1969.

Företagens produktutveckling styrs naturligt nog i stor utsträckning av läroplaner, kursplaner, studieplaner o. d. Detta gäller framför allt informationsförmedlande läromedel, s. k. mjukvaror. Anvisningar i nya läroplaner medför ofta att nya produkter utvecklas. Producenterna önskar därför få information om läroplanernas slutliga utformning i god tid. Det är inte tillräckligt att huvuddragen i läroplanen är kända, detal-

jerna kan spela stor roll. På detta område har företagen efterlyst ett bättre samarbete mellan utbildningsmyndigheterna och producenterna.

Genom kontakter med lärarna, t. ex. särskilda lärarkonferenser och utställningar, får företagen ofta förslag till förbättringar eller nya projekt. Däremot hör det numera till sällsyntheterna att företagen presenteras detaljerade förslag till nya läromedel eller färdiga manuskript direkt från utomstående personer.

Av de s. k. hårdvarorna, dvs. tv-apparater, bandspelare, projektorer och annan apparatur o. d., är de flesta produkter som används i utbildningen desamma som används i andra sammanhang. I en del fall har produkterna ändrats för att bättre passa undervisningsändamål. Många av hårdvarorna är importerade (se bilaga 1, SPK:s företagsstudie). De större svenska företagen följer regelbundet utvecklingen på den internationella marknaden för att finna läromedel som kan tänkas motsvara behovet inom det svenska utbildningsväsendet.

Från företagshåll har framhållits att importen av läromedel i framtiden också kan komma att gälla hela läromedelssystem, som anpassas efter de svenska läroplanerna.

Läromedelsleverantörerna efterlyser ofta forskningsprojekt som gäller konkreta undervisningssituationer. Man saknar också efterbearbetning, sammanställning och analys av de projekt som kan ge konkreta direktiv för läromedelsutvecklingen. Man vill att skolforskningen skall systematiseras såväl beträffande val av områden som beträffande redovisning av resultaten.

Att ange hur mycket läromedelsföretagen satsar på produktutveckling ställer sig svårt av flera orsaker. Det är inte möjligt att dra en gräns mellan produktutveckling och annat arbete. Läromedlen består som nämnts av en mängd olika produkter, varav många inte främst är avsedda för undervisningen.

Läromedelsutredningen har i föregående avsnitt exemplifierat den statliga FoU-verksamheten på läromedelsområdet med IMU-projektet. Resultat och metoder från FoU-verksamheter utnyttjas vid produktutveck-

ling hos läromedelsproducenter. Som exempel på detta följer här en beskrivning av Geradeaus-projektet, bedrivet i Läromedelsförlagens regi.

Projektet påbörjades 1968 och beräknas vara avslutat 1972. Syftet med det är att framställa ett komplett läromedel för högstadiets undervisning i tyska, såväl allmän som särskild kurs.

Arbetet inleddes med att en målbeskrivning gjordes av de sex författarna i samarbete med undervisningsteknologer och förlagsrepresentanter. I målbeskrivningen angavs kunskaper och färdigheter under delmålen Lyssna, Tala, Läsa, Skriva och Realia.

I slutet av 1968 förelåg manuskriptet till Geradeaus 1 (årskurs 7, höstterminen) jämte ett modellkapitel ur Geradeaus 2 (årskurs 7, vårterminen). Det senare producerades inför ett kort förförsök i fem klasser under mars 1969 och omfattade tryckt elevhäfte, stordior, textband, ljudband för inlärningsstudio och läraranvisningar. Med ledning av försöket undergick Geradeaus 1 viss revision och producerades.

Motsvarande delar för följande terminer har publicerats/kommer att publiceras enligt följande:

Försöksupplaga

Geradeaus 1	aug. 1969
2	dec. 1969
3	aug. 1970
4	dec. 1970
5	aug. 1971

Reviderad upplaga

Geradeaus 1	juni 1970
2	dec. 1970
3	juni 1971
4	dec. 1971
5	juni 1972
6	dec. 1972.

Utprovningen av Geradeaus 1 och 2 (årskurs 7) under läsåret 1969/70 omfattade ca 20 lärare och ca 500 elever. Det året får exemplifiera försöksuppläggningsen på mätsidan:

Enkät/provtyp	Antal per år
Standardenkät/kapitel för lärare	12
Specialenkät för lärare	4
Elevenkät	4
Kunskaps- och färdighetstest (inkl. bandprov)	14
DBA-test (3 deltest)	1

De kostnader projektet dragit har varit betydande, såväl på den tekniska som på den personella sidan. En stor grupp har arbetat med projektet: projektledare, författare, utvärderare, förlagsredaktörer, formgivare och produktionstekniker.

Förlagets egentliga försökskostnader för projektets genomförande beräknas uppgå till något under 1 milj. kr. Härtill kommer givetvis de normala kostnaderna för teknisk framställning och författarhonorar för försäljningsupplagorna.

2.4 Andra länder

2.4.1 Förenata staterna

USA:s utbildningsväsende har alltid kännetecknats av en mycket stark decentralisering. Federal aktivitet på området har från lokalt och regionalt håll uppfattats som onödig inblandning. Från mitten av 1950-talet har en omsvängning skett och kongressen har anslagit allt större belopp till FoU-verksamhet inom utbildningen samt inrättat olika organ för att aktivera, stödja och samordna verksamheten.

1954 började sålunda National Science Foundation ge stöd åt FoU-verksamhet som syftade till att förbättra skolväsendets undervisning i matematik och naturvetenskap. Den första större satsningen gällde arbetet inom Physical Science Study Committee (PSSC).

Ett liknande projekt är Biological Sciences Curriculum Study (BSCS)-paketet med stoff för biologiundervisningen. Även detta material har kommit till användning i andra länder, i Norden bl. a. i Danmark, och även haft betydelse för svenskt läroplansarbete och läromedelsframställning.

Den federala satsningen på utbildnings-

FoU ökade väsentligt fr. o. m. slutet av 1950-talet. Bakgrunden härtill var de ryska rymdframgångarna. Under den s. k. Sputnik-psykosen, som nådde sin kulmen 1958–1959, tredubblades anslagen till FoU på utbildningsområdet.

Under 1968 uppgick stödet till forskning och utvecklingsverksamhet inom utbildningsväsendet till 193 milj. dollar. Den helt dominerande delen av detta belopp utgjordes av allmänna anslag. Privata fonder, som eljest är av stor betydelse för forskningen i USA, svarade för 7,3 milj. dollar. Till detta kom vissa anslag från privata skolor och universitet.

FoU-verksamheten på utbildningsområdet bedrivs vid en rad olika institutioner. Den mest omfattande och skiftande bedrivs vid universitets- och collegeinstitutioner.

Typiska för USA är de 15 regionala Educational laboratories som inrättades under 1960-talet. De är självständiga och leds av styrelser som är sammansatta så att alla intressenter på utbildningsområdet skall vara representerade. I styrelserna ingår således bl. a. representanter för näringslivet. I dessa laboratorier bedrivs omfattande forskning och utvecklingsverksamhet inte minst på läromedelsområdet. Som exempel kan nämnas projekt som gäller tele- och tv-undervisning av elever i glesbygder. Det projekt som 1969 fick det största anslaget, Research for Better Schools, avser att vidareutveckla Individually Prescribed Instruction (IPI)-systemet som framtagits vid Pittsburghs Learning Research and Development Center. I projektet ingår att utforma program för utbildning av lärare som skall undervisa med IPI-systemet.

Under 1960-talet har man också byggt upp ett drygt tiotal Research and Development Centers. En av anledningarna till att man inrättade dessa R & D-centers var att kontakten mellan forskning och praktik ansågs alltför svag. Forskningsinsatserna omsattes alltför sällan i praktiska resultat, exempelvis för utveckling av nya och bättre läromedel.

Det bör vidare nämnas att företagen i takt med att undervisningen fått allt större

inslag av teknisk utrustning bildat företag för utvecklingsarbete på området. Sålunda har exempelvis elektronikindustrin, IBM, RCA och General Electric gått samman med läromedelsföretag som Science Research Associates, Random House och Time. Det tidigare nämnda IPI-systemet utvecklas i samarbete med ett läromedelsföretag, Appleton-Century-Crofts.

För information och dokumentation har de federala myndigheterna inrättat ett Educational Resources Information Center (ERIC) samt 19 clearinghouses, som täcker olika ämnesområden. Materialet, mest forskningsrapporter, förtecknas enligt en särskild kod, ERIC thesaurus, och publiceras i en månadstidskrift, Research in Education.

Det kan nämnas att förslag föreligger att inrätta ett National Institute of Education med främsta uppgift att samordna FoU-verksamheten i USA.

I USA har man satsat betydande belopp på undersökningar av effekten hos Computer Assisted Instruction (CAI). Man har vid denna undervisningsform inte uppnått de resultat som man väntat. Bland resultaten finner man att CAI kan minska inlärningstiden och är bäst anpassat till »slow learners» förutsättningar.

En annan och mer ekonomisk användning av dator för undervisningsändamål är Computer Managed Instruction (CMI). Här används datorn för registrering och bearbetning av diagnostiska prov, tentamensresultat och andra elevdata. CMI ger återkoppling för den fortsatta studieaktiviteten till både lärare och elever.

US Office of Education, Washington, planerar ett projekt där man vill visa att datorservice till skolorna kan fås för en kostnadsökning av endast 1–2 % av skolans budget. Systemet bygger på en central dator som skall betjäna 100 000 elever inom en radie av 16 mil. I servicen ingår administrativa uppgifter och CMI men inte CAI.

2.4.2 Storbritannien

I Storbritannien finns tre skolsystem, ett för England och Wales, ett för Skottland och ett för Nordirland. Stora likheter finns emellertid i fråga om utbildningens innehåll, läroböcker, metodik och skolornas inre organisation.

De olika systemen och de lokala skolstyrelsernas och lärarnas stora frihet att välja läromedel anses ha inverkat hämmande på läromedelsutvecklingen. Under påverkan av utvecklingen i andra länder och tack vare initiativ av Nuffield Foundation har det dock under 1960-talet skett en förbättring.

Nuffield Foundation, grundad av den brittiske bilindustriledaren Morris Nuffield, startade 1962 Science Teaching Project. Från början gällde projektet utarbetande av kurser i fysik, kemi och biologi för elever i åldern 11–16 år, alltså närmast motsvarande högstadiet i grundskolan. Senare har projektet utvidgats till att omfatta även Primary Schools och Sixth form, dvs. elever i åldern 16–18 år. Inom projektet utarbetas också specialkurser för exempelvis svagpresterande elever samt ämnesövergripande kurser. Projektet har också utvidgats med utveckling av matematikkurser.

Varje projektsektion har en särskild ledare knuten till stiftelsestaben. En rådgivande kommitté bestående av ämnesexperter på högsta nivå jämte aktiva pedagoger står till sektionsledningens förfogande. Utöver kommittén medverkar ett antal personer som främst har att samordna verksamheten i de försöksskolor där resp. ämneskurs och läromedel m. m. utprövas.

Detalj arbetet med de olika kursprogrammen utförs av en sektionsledning och lärare. Ofta är de senare dock tjänstlediga men erhåller full lön från stiftelsen. Utformningen av de olika kurserna innefattar också utveckling av en rad läromedel som lärarhandledningar, läroböcker, referenslitteratur, laborationsanvisningar och fördjupningslitteratur. Utöver tryckta läromedel har man inom projektet tagit fram apparatur m. m. när detta visat sig nödvändigt. AV-materiel som film (särskilt nämns kassettfilm), illu-

stationer och modeller har även utvecklats.

I rapporter om Nuffieldprojektet betonas vikten av att kurser och läromedel m. m. prövas i undervisningssituationen. Ofta har fältförsöken tagit avsevärd tid och kostat åtskilligt.

Nuffieldstiftelsen har varit angelägen att få en smidig produktionsform för de läromedel som tas fram inom och för projektet. Samtidigt har man önskat ha full insyn i produktionsfasen och kontroll över priser m. m. Man har därför valt att på kommissionsbasis låta olika företag producera läromedlen. Sålunda har det exempelvis i fråga om fysik-, kemi- och biologiprogrammen för högstadiundervisningen uppdragits åt förlagen Longmans och Penguin Books att producera och marknadsföra läromedlen. Kassetfilmer i kemi har framställts av Shell, och Esso svarar för instruktionsfilmer i fysik för lärare osv.

Ledningen för Nuffield Foundation var redan från starten medveten om att lärarutbildningen var avgörande vid lansering av de olika kursprogrammen. I samarbete med undervisningsministeriet har man därför fortlöpande anordnat lärarkurser som tagit upp naturvetenskaplig undersökningsmetodik, kursuppläggning, läromedel, apparatur m. m.

Det kan slutligen nämnas att man vid läroplansöversynen i Sverige uppmärksamt följt arbetet inom Science Teaching Project och även i många stycken påverkats av kursuppläggning m. m. Därvid har i huvudsak tre olika modeller tillämpats: läsårskurser på heltid, regionala kurser med en helgdag i veckan under ett år samt regionala eftermiddagskurser.

I England bildades Schools Council for the Curriculum and Examinations hösten 1964. Två år tidigare hade the Ministry of Education tillsatt en Curriculum Study Group med uppgift att arbeta med läro- och kursplaner. Denna grupp kom att bli en enhet i Schools Council. I sammanhanget kan nämnas att engelska lärare i den allmänna skolundervisningen alltid varit misstänksamma mot centraliseringstenden- ser och hävdat att de själva bör få besluta

om kursplaner och pedagogiska metoder.

Schools Council består av ca 60 ledamöter representerande lärarorganisationer, universitet, lärarhögskolor, tekniska skolor, HM inspectors och Local Education Authorities. I Schools Council ingår också representanter för Confederation of British Industry och Trade Union Congress. Majoriteten är lärare.

Department of Education and Science betalar kostnaderna för administration och anslår 100 000 pund per år för forskning. Local Education Authorities betalar av skattemedel 625 000 pund för läroplansutveckling.

Forskningsverksamheten i fråga om läroplaner och kursplaner finansierades tidigare till stor del av Nuffield Foundation. Särskilt gällde detta naturkunskap, matematik och moderna språk. En av orsakerna till att Schools Council bildades var att man inte kunde räkna med ständigt återkommande stöd från Nuffieldfonden.

I Nuffield-projekten medverkar också som nämnts ett stort antal lärare vid framtagning av nya kursplaner. Schools Council använder samma metodik vid läro- och kursplanekonstruktion. Läroplansgrupper sammansatta av lärare och konsultkommittéer konstruerar program och läromedel som prövas i utvalda skolor. Kurserna modifieras med hänsyn till resultatet från utprovning bland lärare och elever. Med ledning av detta arbete sammanställs lärarhandledningar med kompletterande material som ger läraren stor frihet att lägga upp sin undervisning.

Flera av Schools Councils projekt tar lång tid och är dyrbara att utveckla bl. a. i fråga om organisation och lärarfortbildning. Man arbetar f. n. med ett engelsk-projekt som planeras ta tio år och avser att pröva förmågan att kommunicera språkligt bland barn och ungdom. Många forskare, hundratals lärare och tusentals elever deltar i arbetet där utvärderingsmetoderna erbjuder de största svårigheterna.

Bland övriga projekt märks läroplansutveckling för olika skolformer och provning av examinas värde där man försöker kom-

ma ifrån det stela system man har. Ett projekt gäller engelska för immigranter. På flera håll har man inrättat lärarcentra, där lärare kan diskutera och experimentera med bl. a. AV-materiel. På samma sätt har ett hundratal kommuner inrättat utvecklingscentra, ofta i nära anslutning till universitetsinstitutioner. Andra kommuner har inlett interkommunalt samarbete.

Som resultat av forsknings- och utvecklingsverksamheten under ledning av Schools Council framkommer som nämnts ofta lärarhandledningar och andra läromedel. Några sådana arbeten har publicerats av HM Stationery Office. Många lärare har ställt sig kritiska till detta. Schools Council har därför tillsatt en särskild publiceringskommitté som beslutar när och av vem publikationerna skall förläggas. Ett samarbete har upprättats mellan kommittén och förlagen så att dessa informeras när material är färdigt för publicering. Kommittén avgör med vem kontrakt skall upprättas.

2.4.3 Tyska demokratiska republiken

Ett exempel på total utbildningsplanering utgör utbildningssystemet i Tyska demokratiska republiken.

Genom en ny skollag som antogs 1959 utvidgades den då åttaåriga grundskolan till en tioårig »Allgemeinbildende, polytechnische Oberschule». För denna skolform utformas undervisningsschemata och läroplaner genom en omfattande försöksverksamhet i skolorna. F. n. preciseras läroplanerna med början i årskurs 1. Från 1968 till 1978 införs de nya läroplanerna successivt med fortlöpande ändringar från årskurs 1 upp till årskurs 10. Utvecklingen av läroplanerna samordnas därvid med utvecklingen av läromedel, framför allt läroböcker.

En pedagogisk akademi (Die Pädagogische Akademie der Wissenschaften der DDR) (som 1970 ersatte det pedagogiska centralinstitutet) är samordnande organ för forskning och utvecklingsarbete inom utbildningssektorn. Ännu tidigare fanns ett särskilt institut för läromedel som samarbetade med det dåvarande centralinstitutet

i fråga om forskning och utveckling på läromedelsområdet. Man fann det dock nödvändigt med en integrering av de båda institutens arbetsuppgifter. Det som framför allt ledde fram till en sådan organisation var att man fann det vara naturligt med en parallellläggning av läroplans- och läromedelsutvecklingen. Konstruktion av nya läroplaner och kursplaner måste, ansåg man, gå hand i hand med konstruktion och utveckling av läromedlen med vilka läroplanens intentioner skulle förverkligas.

Akademien är direkt underställd folkbildningsministeriet (Ministerium für Volksbildung).

Vid akademien finns en läromedelssektion, som är uppdelad i fyra underavdelningar. En koncentrerar sig på teoretiska grundfrågor av pedagogisk-metodisk art. En avdelning sysslar med produktions- och distributionsproblem. Den regelrätta framställningen och distributionen sköts av de statliga läromedelsföretagen, främst Volk und Wissen Verlag, vilkas verksamhet också är integrerad i utvecklingsarbetet på läromedelsområdet.

Den pedagogiska akademien är alltså närmast ansvarig myndighet vid uppbyggandet av utbildningssystemet. Läroplaner och läromedelsystem konstrueras till integrerade enheter.

Ur principiell synvinkel är det östtyska systemet för forskning och utveckling på läroplans- och läromedelsområdet av stort intresse. En läroplan eller kursplan lanseras således inte utan att behövliga läromedel utprovats och godkänts. Från östtyskt håll betonas dock att man långtifrån är färdig med systemet för läromedelsutveckling, bl. a. är man inte nöjd med nuvarande utprovningssystem.

I det östtyska systemet har hittills produktion av parallella läromedel inte förekommit, man har »enhetläromedel». Detta system har enligt de östtyska skolmyndigheterna både pedagogiska och ekonomiska fördelar.

2.5 Utredningens överväganden och förslag

Den pedagogiska och psykologiska forskningen är en viktig förutsättning för läromedelsproduktionen. De svenska forskningsprojektet som haft anknytning till läromedelsfrågor har hittills varit få men de har ändock haft ett betydande inflytande på läromedelsutvecklingen i vårt land och delvis även i utlandet.

Pedagogisk och psykologisk forskning med betydelse för läromedelsutvecklingen bedrivs som redovisats ovan i både statlig och privat regi. Forskning finansieras av bl. a. forskningsråden, främst statens råd för samhällsforskning, men framför allt av utbildningsmyndigheterna. Läromedelsutredningens förslag gäller i huvudsak sådan forskning vid lärarhögskolor och universitet som SÖ och UKÄ stöder.

Till grund för utbildningsmyndigheternas forskning ligger övergripande *behovsanalyser*. På basis av dessa analyser gör myndigheterna de prioriteringar som är nödvändiga med tanke på begränsningen av de ekonomiska och personella resurserna. Forskningen bedrivs i regel i projektform vid pedagogiska och/eller psykologiska institutioner vid lärarhögskolor och universitet.

De flesta skolforskningsprojekten syftar till åtgärder av pedagogisk-organisatorisk art. Endast ett begränsat antal projekt har till primärt mål att framställa nya läromedel eller läromedelsprototyper. Flera projekt innefattar emellertid systemutveckling av metoder för läromedelsproduktion.

2.5.1 Angelägna områden

Som framgår av nulägesbeskrivningen (se 2.1) har de flesta forskningsprojekten hittills i stor utsträckning avsett grundskolan och det tidigare gymnasiet.

Läromedelsutredningen anser det angeläget – inte minst för att läromedelstillgången skall bli jämnare – att forskningsinsatserna intensifieras inom vissa områden. Utredningen vill särskilt peka på några områden som enligt dess bedömning är särskilt angelägna.

Läromedel som är tillrättalagda för *vux-*

enutbildningen saknas i stor utsträckning. I undervisningen används därför ofta läromedel för ungdomsskolan. Genom forskning bör effekterna av detta analyseras. En sådan analys bör klargöra vilka anpassningar av ungdomsskolans läromedel som bör göras och i vilken utsträckning vuxenundervisningen kräver speciella läromedel.

Det är vidare angeläget med forskning i syfte att finna metoder för att kunna diagnosticera de vuxnas studieförutsättningar.

Eftersom många elever f. n. lämnar vuxenutbildningen efter endast en kort tids studier är det angeläget att söka finna motivationsskapande åtgärder, till vilka bör höras framtagande av läromedel avpassade för vuxna studerande.

Invandrarundervisningen är ett annat område med en akut brist på forskningsinsatser, på bl. a. läromedelsområdet. Genom forskning bör metoder utvecklas för analyser av invandrarnas sociala och psykologiska bakgrund och studieförutsättningar. Bl. a. med tanke på invandrarnas skiftande språkliga förutsättningar är det särskilt angeläget med forskning kring olika mediekombinationers lämplighet. På samma sätt som för vuxenutbildningen bör effekterna av olika motivationsskapande åtgärder studeras.

Inom *yrkesutbildningen* har utvecklats en speciell form av läromedel, s. k. arbetsinstruktioner (AI), i regel avsedda att användas individuellt. Instruktionerna ges ofta i både tryck och audivisuell form. Utredningen efterlyser forskning om effekterna av denna speciella metodik. Jämförelser bör göras med andra undervisningsmetoder. Avsevärda besparingar torde kunna göras genom utnyttjande av attrapper och simulatorer i stället för komplicerade maskinutrustningar. En sådan utveckling kräver både pedagogisk och teknisk forskning.

Gemensamt för de tre ovannämnda områdena är behovet av forskning om effekterna av olika medier (text, bild, ljud, laborativt material) och kombinationer av dessa. En sådan *medieforskning* är emellertid angelägen för praktiskt taget hela utbildningsområdet. Det är märkligt att medievalsfrågorna hittills ägnats så litet utrym-

me i den pedagogiska och psykologiska forskningen. Detta är inte endast utmärkande för vårt land utan även för andra länder med stora forskningsresurser, t. ex. USA. Behovet av medieforskning har accentuerats genom att medievalet kan få stora ekonomiska konsekvenser om man väljer komplicerade medier, t. ex. datorer eller elektroniska utrustningar.

Genom medieforskning studeras i första hand olika mediers pedagogiska och psykologiska effekter. Vid ett medieval inför läromedelsproduktion måste emellertid dessa effekter vägas mot ekonomiska konsekvenser. Medievalet är därför ofta komplicerade.

Medieforskningen bör resultera i framtagande av vissa modeller för medieval. Den bör vidare inriktas på undersökningar av hur olika medier i kombination fungerar. Antagandet att inlärningseffekten ökar med en större variation av medier är knappast vetenskapligt verifierat.

2.5.2 Systematiserad produktion

I samband med att större läromedelssystem för hela årskurser eller stadier framtagits vid de pedagogiska institutionerna har en s. k. undervisningsteknologisk modell kommit att utvecklas. Läromedelsutredningen har exemplifierat detta med IMU- och Geradeausprojekten (se 2.1 och 2.3). Utredningen belyser i det följande hur i princip all läromedelsproduktion kan dra nytta av bl. a. de forskningsrön som ligger till grund för denna undervisningsteknologiska modell. Utredningen har därmed inte tagit ställning för en utveckling mot en läromedelsproduktion som skulle domineras av ett fåtal läromedelssystem. Den undervisningsteknologiska modellen bör enligt utredningens uppfattning ses som en beskrivning av etapper vid läromedelsproduktion. Framställningen av läromedelssystem är endast en speciell och begränsad tillämpning av modellen.

Läromedelsproduktionen inleds av en *planeringsfas*. Denna utgår normalt från ett intensivstudium av läroplanen. Självklart

måste alla läromedel som produceras anknyta till de av statsmakterna fastställda målen och riktlinjerna. Som utgångspunkt för framställningen av ett läromedel bör alltid finnas en målanalys som resulterar i någon form av målbeskrivning, dvs. en beskrivning av vilka kunskaper och färdigheter eleven förväntas ha efter genomgången undervisning. Finns en sådan målbeskrivning underlättas också lärarens planeringsarbete avsevärt. Läraren ser anknytningen mellan läroplanen och läromedlet och kan därför lättare planera in läromedlet i ett större sammanhang. Målbeskrivningar är även ett värdefullt hjälpmedel för att bedöma elevernas nivå eller framsteg under arbetets gång.

Metoderna för att göra målbeskrivningar inför läromedelsproduktion kan växla från fall till fall. Inom SÖ pågår sedan några år ett utvecklingsarbete för att förbättra dessa metoder. Läromedelsutredningen anser detta arbete angeläget. Det är viktigt att det bedrivs i nära kontakt med läromedelsproducenterna.

I planeringsfasen ingår ett studium och en beskrivning av den organisatoriska ram inom vilken läromedlet skall komma till användning. En sådan ramanalys bör ligga till grund för all läromedelsproduktion. Kännedom om skolornas resurser t. ex. i form av lokaler, undervisningstimmar och teknisk utrustning är en nödvändig förutsättning för läromedelsproduktion.

Nästa moment i den undervisningsteknologiska modellen är *konstruktionsfasen*. I denna finns viktiga moment (stoffurval, sekvensering, medieval) som bör beaktas vid all läromedelsproduktion. Läromedelsutredningen vill speciellt betona vikten av att medievalet görs vid rätt tidpunkt i produktionsprocessen. Utredningen framhöll bl. a. detta i sitt yttrande över TRU-kommitténs betänkande Produktionsresurser för tv och radio i utbildningen (SOU 1971: 36):

Medievalet är en relativt sen fas i produktionsmodellen. Innan medievalet kan göras måste det föreligga en målbeskrivning baserad på läroplanens anvisningar om innehåll och aktiviteter, en ramanalys som vi-

sar den organisatoriska ramen, en stoffuppdelning m. m. Vid medievalet fastställs bl. a. vilka komponenter med rörlig bild och ljud som skall finnas. Alternativa distributionsformer – eterdistribuerad tv, radio, film, ljudband, kassett-tv m. m. – för dessa komponenter övervägs. Härvid beaktas såväl pedagogiska, organisatoriska som ekonomiska aspekter. TRU-kommitténs förslag bygger på att medie- och distributionsvalet kan göras i ett mycket tidigt skede i produktionsprocessen. Läromedelsutredningen anser detta vara olyckligt.

I åtskillig läromedelsproduktion görs f. n. medievalet först, därefter planering och konstruktion. Detta kan bero på att det producerande företaget är inriktat på ett enda slags medium (tryckt material, eterdistribuerad undervisning etc.). En sådan begränsning av medievalet är olycklig och hämmande för utvecklingen av effektiva läromedel.

Läromedelsutredningen anser att medievalet bör göras av ett organ som kan i princip fritt välja de medier som bäst anses svara mot de pedagogiska kraven inom ramen för vad som från ekonomisk synpunkt är godtagbart.

Beträffande utprövning av läromedel under konstruktionsfasen se 7.3.1.

2.5.3 Läromedelsforskningens organisation

Forskning och utvecklingsarbete i anslutning till läromedelsfrågor sker f. n. både i statlig och privat regi. Bland de privata producenterna är det emellertid endast de större företagen som har ekonomiska resurser att själva bedriva forskning. Intresse för att delta i forskning och utvecklingsarbete torde dock finnas även bland de mindre företagen.

Till största delen bedrivs forskning med anknytning till läromedelsfrågor vid de pedagogiska institutionerna vid lärarhögskolor och universitet. Läromedelsutredningen har diskuterat frågan om denna organisationsform bör kompletteras med någon speciell organisation för läromedelsforskning.

Tanken på ett fristående *institut för läromedelsforskning* framfördes i motioner i

samband med riksdagsbehandlingen av prop. 1968: 63 angående organisationen av ett läromedelsföretag (FK 1968: 827, AK 1968: 1069) men avvisades av riksdagen.

I betänkandet *Pedagogisk utbildning och forskning* (SOU 1970: 22, s. 48) har *pedagogikutredningen* avvisat tanken på fristående institut för pedagogiskt forsknings- och utvecklingsarbete med motivering att detta skulle medföra »en avsevärd splittring och en uppenbar fara för isolering från den pedagogiska grundforskningen, andra pedagogiska forskningsfält och annan beteendevetenskaplig forskning». Statsmakterna anslöt sig till utredningens bedömning.

Läromedelsutredningen anser att pedagogikutredningens syn är relevant även för läromedelsområdet. Som utredningen framhållit i flera sammanhang hör läromedelsfrågorna så nära samman med övriga pedagogiska frågor att forskningen kring läromedel inte bör organisatoriskt avskiljas från övrig pedagogisk forskning.

Läromedelsutredningen anser att den statliga läromedelsforskningen liksom hittills bör bedrivas vid de pedagogiska och psykologiska institutionerna vid lärarhögskolor och universitet.

I de fall då läromedelsproducenter önskar få forskning utförd i anslutning till sina egna produkter bör möjligheterna till *uppdrafsforskning* utnyttjas. Därvid skall ett avtal slutas mellan producenten och institutionen. Detta avtal skall när det gäller forskning vid universitetet enligt gällande bestämmelser godkännas av universitetets styrelse, konsistoriet. Vid lärarhögskola fattas motsvarande beslut av rektor.

Normalt bör enligt läromedelsutredningens mening uppdrafsforskning på läromedelsområdet bekostas av vederbörande producent. Utredningen anser att det även inom ramen för nuvarande resurser finns relativt goda möjligheter för producentfinansierad läromedelsforskning.

Läromedelsutredningen har även övervägt andra former för finansiering för läromedelsforskning, exempelvis att denna skulle bekostas med medel från såväl företag – privatägda och allmänägda – som staten

i form av anslag från SÖ och UKÄ. En fond eller ett finansieringsinstitut för tillämpad läromedelsforskning är emellertid enligt läromedelsutredningens uppfattning en lösning som bör aktualiseras först på sikt, under förutsättning att uppdragsforskningen på läromedelsområdet fått sådan omfattning att behov av nya former för finansiering uppstår.

3.1 Historik

I det följande lämnas en kortfattad redogörelse för hur frågan om statliga insatser för produktion av läromedel har behandlats av kommittéer m. m. (jfr 6.1.1). Även frågan om skolboksdistributionen behandlas i sammanhanget. I utredningar och i debatten har dessa två frågor ofta tagits upp tillsammans.

3.1.1 1927 års skolsakkunniga

1927 års skolsakkunniga (ordförande generaldirektören B Bergkvist) behandlade dels frågan om läroböckernas innehåll (se 6.1.1), dels frågan om läroböckernas kostnad när det gällde läroverken m. fl. utbildningsanstalter. I betänkandet *Läroböcker vid de allmänna läroverken* och med dem jämförbara läroanstalter (SOU 1931: 2) diskuterade de sakkunniga åtgärder i syfte att förbilliga läroböckerna.

En omläggning av *distributionen* så att böckerna sändes direkt till skolorna utan förmedling av bokhandlarna fann de sakkunniga mindre lämpligt, dels med hänsyn till de ekonomiska svårigheter som kunde drabba den för det kulturella livet värdefulla bokhandeln, dels pga. åtskilliga praktiska svårigheter som skulle uppstå.

Ett statsförlag i samband med läroboksmonopol skulle enligt de sakkunniga eventuellt kunna åstadkomma sänkta bokpriser.

Mot statsmonopol på läroboksområdet ställde de sig emellertid bestämt avvisande såväl av pedagogiska som av andra, mera allmänna skäl.

Beträffande upprättandet av ett *statsförlag utan statsmonopol* inskränkte de sakkunniga sig till att förorda fortsatt utredning, varvid upprättandet av ett statstryckeri borde övervägas. De mest verksamma effekterna för att sänka lärobokskostnaderna skulle emellertid vinnas genom den föreslagna mera ingående granskningen av läroböcker, varvid även böckernas pris skulle prövas.

3.1.2 1934 års lärobokssakkunniga

1934 tillsattes en ny utredning (ordförande rektorn Gideon Danell) i läroboksfrågan (jfr 6.1.1). Denna utredning diskuterade i betänkandet *Läroböcker vid allmänna läroverk och folkskolor* m. fl. undervisningsanstalter (SOU 1935: 45) i korthet bl. a. frågan om att nedbringa kostnaderna för läroböcker men hade bl. a. av tidsskäl inte möjlighet att närmare utreda saken.

3.1.3 1936 års utredningsman

Lektorn Nils Forssell, som hade tillhört 1934 års lärobokssakkunniga, fick 1936 i uppdrag att fortsätta utredning av läroboksfrågorna. Han framlade 1937 promemorian *Utredning och förslag rörande distribution*

av läroböcker. I denna diskuteras bokhandelsrabatter och direktdistribution till skolorna. Forssell fann dock inte anledning att föreslå några större förändringar av rådande förhållanden.

3.1.4 1945 års lärobokskommitté

1945 års lärobokskommitté (ordförande landshövdingen Conrad Jonsson) hade i uppdrag att dels utreda frågor rörande lärobokskansningen, dels förutsättningslöst utreda möjligheterna att förbilliga kostnaderna för läromedel. I direktiven nämndes även tanken på ett statligt läroboksförlag och möjligheterna av en direkt distribution av läromedlen från producenterna till skolorna. Problemet med läroboksförsörjning i de fall då endast små upplagor kunde förutses bli sålda nämndes också. Då kommitténs arbete genom beslut av Kungl. Maj:t avbröts 1953 hade något betänkande om produktions- och distributionsfrågorna inte framlagts.

3.1.5 1957 års skolberedning

1957 års skolberedning (ordförande numera landshövdingen Ragnar Edenman) ägnade produktionen, granskningen och distributionen av skolans läromedel stor uppmärksamhet och framlade, som tidigare nämnts (se 1.4.3), ett särskilt betänkande om dessa frågor, Hjälpmedel i skolarbetet (SOU 1961: 17). De förslag som gavs i detta betänkande gällde dock närmast rådgivning och granskning avseende läromedel (se 5.5 och 6.1.1).

3.1.6 Gymnasieutredningen

1960 års gymnasieutredning (ordförande sedermera universitetskanslern Nils Rosén) diskuterade i betänkandet Ett nytt gymnasium (SOU 1963: 42) bl. a. behovet av olika slags läromedel för det föreslagna nya gymnasiet. Därvid föreslogs bl. a. att dessa behov borde anges i *normalutrustningslistor*. Efter en kartläggning av bristområdena borde överläggningar med läromedelsproducenterna upptas i syfte att stimulera produktion på områden där behoven var stora. I

den mån kommersiell produktion inte kunde täcka alla bristområden borde även kompletterande statlig produktion övervägas.

I prop. 1964: 171 angående reformering av de gymnasiala skolorna m. m. framhöll departementschefen att reformen av gymnasiet och införandet av fackskolan aktualiserade ett flertal frågor rörande behovet och produktionen av läromedel. Departementschefen aviserade en utredning av dessa och andra frågor. I flera motioner till 1964 års riksdag yrkades på åtgärder för skapandet av ett statligt eller samhällsägt skolboksförlag.

3.1.7 Statskontorets utredning

Kungl. Maj:t uppdrog 1962 åt statskontoret att i samråd med riksrevisionsverket utreda den statliga publiceringsverksamhetens finansiering. 1966 överlämnade statskontoret betänkandet Statlig publicering (SOU 1967: 5). På grundval av utredningen förelades riksdagen 1968 två propositioner, prop. 1968: 62 angående organisationen av den statliga publiceringsverksamheten och prop. 1968: 63 angående organisation av ett läromedelsförlag.

Statskontoret behandlade i sin utredning den förlagsverksamhet som SÖ då bedrev genom *SÖ-förlaget*. Detta förlag var ett serviceförlag åt SÖ. Förlaget hade sitt ursprung i den gamla SÖ:s förlagsverksamhet och i den tidigare yrkesöverstyrelsens (KÖY:s) bokdetalj. Den förra utvecklades under 1940-talet och byggde formellt på ett beslut av Kungl. Maj:t 1950. Enligt beslutet hade SÖ rätt »att utge publikationer, som befinnas erforderliga för ett ändamålsenligt bedrivande av arbetet vid de överstyrelsen underställda läroanstalterna och vilkas utgivande beräknas kunna bekostas genom till överstyrelsen inflytande inkomster av sålunda utgivna publikationer». I beslut 1958 medgav Kungl. Maj:t SÖ att låta publikationsverksamheten omfatta även framställning och försäljning av sådana pedagogiska hjälpmedel som smalfilm, tonband, bildband och grammofonskivor. För KÖY:s bokdetalj angavs vissa motsvarande principer i instruk-

tionen för överstyrelsen.

De båda tidigare förlagsenheterna arbetade i nära anslutning till övriga arbetsenheter inom resp. överstyrelse och utan klar avgränsning vare sig i fråga om arbetet med framställningen av publikationer eller ekonomiskt. Detta till trots fick verksamheterna stor omfattning med relativt breda sortiment och utvecklades – särskilt inom SÖ – ganska långt i riktning mot självfinansiering.

I anslutning till sammanslagningen av de båda tidigare överstyrelserna till den nya SÖ och inför den ökade mängden av åtaganden för förlagsverksamheterna gjorde SÖ hösten 1964 i samråd med statskontoret en utredning, som ledde till beslut av verksamheten om att förlagsenheterna skulle sammanföras och omorganiseras till ett mera reguljärt förlag inom SÖ:s ram. Det nya förlaget skulle utvecklas till en enhet med ekonomiskt självbärande förlagsverksamhet med adekvata arbetsmetoder och resurser för en utökad och fackmässig produktion.

Enligt SÖ-förlaget hänförde sig dess utgivning vid tidpunkten för statskontorets utredning huvudsakligen till följande typer av material:

1. anvisningar för skolan beträffande såväl administration och organisation som själva undervisningen (serviceutgivning),

2. läromedel för sådana elevkategorier som är för små för att normalt utgöra underlaget för en rent kommersiell försäljning (bristutgivning),

3. rapporter, metodiska anvisningar och läromedel som framkommer i anslutning till det pedagogiska utvecklingsarbetet i SÖ:s regi (nyprodukt-utgivning),

4. läromedel i anslutning till nya undervisningsformer och nya ämnen i den utsträckning som SÖ vill medverka till utformningen av och försörjningen med adekvata läromedel (nymetod-utgivning).

Statskontoret föreslog att ett speciellt läromedelsförlag skulle inrättas genom överföring av SÖ-förlaget till Svenska Reproduktions AB (SRA). Tre av statskontorets styrelseledamöter reserverade sig mot förslaget med instämmande av tre experter.

De ansåg att förlaget borde organiseras som ett fristående statligt aktiebolag.

Vid beredningen av statskontorets förslag beträffande SÖ-förlaget överlades med Svenska kommunförbundet om eventuell samverkan mellan stat och kommun på läromedelområdet, vilket bl. a. läromedelsutredningen föreslagit i sitt remissyttrande. Därvid väcktes frågan om att sammanföra SÖ-förlaget med det av kommunförbundet och Kooperativa förbundet (KF) till lika delar ägda skolboksförlaget Bokförlaget Liber AB (Liber). Förhandlingarna ledde till att överenskommelse träffades mellan staten, Svenska kommunförbundet och KF om att i samverkan driva förlagsverksamhet för utbildningsväsendet i syfte särskilt att utveckla och förbättra läromedelsproduktionen. SÖ-förlaget skulle sammanföras med Liber. I det nya förlaget skulle staten äga 50 % av aktierna och kommunförbundet och KF 25 % vardera. Staten förband sig att svara för att bolaget erhåller erforderliga rörelsemedel. Bolagets styrelse skulle enligt överenskommelsen bestå av åtta ledamöter. Av dessa skulle tre utses av staten, två av kommunförbundet, två av KF och en av bolagsstämman. Från statens sida förutsattes enligt överenskommelsen att av dess ledamöter skulle en utses av SÖ, en av UKÄ och en av ett statligt aktiebolag. Parterna var ense om att till ordförande i styrelsen utse den ledamot som de statliga represententerna föreslår. Riksdagen godkände propositionens förslag. Förlaget, som fick namnet *Svenska Utbildningsförlaget Liber AB* (Utbildningsförlaget), startade sin verksamhet den 1 juli 1969.

3.1.8 Kommittén för akademisk kurslitteratur

UKÄ tillsatte 1964 en expertgrupp med uppdrag att överväga lämpliga åtgärder för att öka produktionen av kurslitteratur och förbättra tillgången till sådan litteratur genom upprättandet av samkataloger eller på annat sätt. Gruppen, som antog namnet kommittén för akademisk kurslitteratur (KAK), överlämnade 1967 sitt betänkande,

Kurslitteratur för grundexamina vid universitet och högskolor.

I sitt betänkande redogjorde KAK inledningsvis för tidigare utredningar på kurslitteraturområdet. Bland utredningar som framhållit betydelsen av samhällseliga insatser kan nämnas 1945 års universitetsberedning, 1946 års studentsociala utredning, 1955 års universitetsutredning och 1963 års universitets- och högskolekommitté (U 63). Dessa och andra utredningar på detta område har främst sysslat med behovet av kurslitteratur, författarfrågor och biblioteksfrågor.

KAK behandlade för övrigt i sitt betänkande en rad problem rörande kurslitteratur. Beträffande produktionsfrågorna föreslog KAK bl. a. att en statlig fond för produktion av kurslitteratur skulle upprättas och ställas till UKÄ:s förfogande, att de enskilda bokförlagen skulle intresseras för att inom resp. förlag skapa eller bygga ut redan påbörjade särskilda produktionslinjer för kurslitteratur och att studentkårernas gemensamma förlag, Studentlitteratur AB, skulle förstärkas med ett tidsbegränsat, statligt lån med garanterad räntesats. Dessa förslag har UKÄ mot bakgrund av tillkomsten av ett allmänägt förlag (jfr 3.1.7) inte fört vidare.

Beträffande UKÄ:s nuvarande insatser för kurslitteraturproduktionen se 3.4.2.

3.1.9 TRU-kommittén

Kommittén för tv och radio i utbildningen (TRU-kommittén - ordförande numera landshövdingen Ragnar Edenman) tillsattes 1967 för att utreda frågan om användningen av radio och tv i utbildningsväsendet samt för att leda försöksverksamhet inom detta område. Våren 1971 lade kommittén fram betänkandet Produktionsresurser för tv och radio i utbildningen (SOU 1971: 36). I detta föreslogs att den anslagsfinansierade delen vid utbildningsprogramenheten vid Sveriges Radio (SR/UTB) och TRU:s verksamhet skulle sammanläggas till en helstatlig enhet. Denna föreslogs bli ett från SR fristående företag med huvuduppgift att framställa lä-

romedel för den eterdistribuerade undervisningen. Denna produktion borde finansieras genom att enheten erhåller anslag efter statsmakternas samlade bedömning av vilka behov som i första hand bör täckas. Ledamöterna Rolf Lundgren och Orring reserverade sig mot förslaget. De ansåg att de dåvarande resurserna hos SR/UTB och TRU i avvaktan på resultaten från vissa pågående utredningar, bl. a. läromedelsutredningen, borde inordnas i SR:s organisation.

3.2 Läromedelsmarknadens omfattning

Läromedelsutredningen har på olika sätt sökt uppskatta läromedelsmarknadens totala omfattning. Sådana uppgifter kan läggas till grund för en rad jämförelser, t. ex. mellan läromedelsmarknaden och andra marknader, läromedelskostnaderna och bruttonationalprodukten, läromedelskostnaderna och de totala statliga och kommunala skolkostnaderna. Vidare behövs en uppgift om den totala marknaden och delmarknaderna för att kunna bedöma olika företags marknadsandelar.

På *konsumentsidan* finns en rad faktorer som påverkar läromedelsmarknadens storlek, t. ex.

antal elever
antal ämnen och kurser
antal undervisningstimmar
förändringar av pedagogisk och organisatorisk art (nya läroplaner etc.).

Läromedelsutredningen har inte haft möjlighet att göra kalkyler beträffande samtliga dessa faktorer. Vad gäller det totala *elevantalet* och dess förändringar har uppgifterna i tabell 3.1 hämtats ur SÖ:s och UKÄ:s *petita* för budgetåret 1972/73.

Svenska kommunförbundet har utifrån en enkät till 183 kommuner i september 1970 uppskattat *kommunernas läromedelsinköp* (dvs. i huvudsak inköp för grundskola och gymnasieskola) under 1970 till *ca 540 milj. kr.* Beloppet omfattar även läromedel utanför utredningens definition.¹

¹ Samtliga inköp bokförda som läromedel enligt den s. k. K-planen (en kontoplan för den kommunala redovisningen) ingår.

Tabell 3.1. Beräknat antal studerande läsaren 1971/72 och 1975/76

Utbildning	1971/72	1975/76	Förändring i procent
Grundskolan	975 600	1 036 600	+ 6
Gymnasieskolan	233 600	256 500	+10
Folkhögskolor ¹	15 300	20 000	+31
Kommunal vuxenutbildning	189 200	281 900	+49
Universitet och högskolor	125 800	123 000	- 2
Lärarytutbildning	18 500	20 600	+11
Totalt	1 558 000	1 738 600	+12

Källa: SÖ:s och UKÄ:s petita för budgetåret 1972/73 samt SÖ:s långtidsbedömning för 1973/74—1976/77.

¹ Elevantalet vid vinterkurser anges. SÖ har uppskattat ökningen till 7 % per år.

² Inkl. kurser som motsvarar den tidigare yrkesskolans deldiskurser.

³ Lärarytutbildning under SÖ anges: utbildning av förskollärare, övningslärare, klasslärare, ämneslärare m. fl.

Anm. Till de angivna antalen kommer elever i förskola, folkbildningsarbetet och annan icke-kommunal vuxenutbildning.

SPK har vid sin undersökning av läromedelsmarknaden uppskattat inköpen av läromedel för *grundskolan och gymnasieskolan* 1969 till ca 550 milj. kr., se tabell 3.2 och bilaga 1.

Inköpen till grundskolan och gymnasieskolan bekostas praktiskt taget helt med kommunala medel. Under budgetåret 1971/72 disponerar SÖ ett anslag om totalt ca 40 milj. kr. för läromedel till gymnasieskolan. En jämförelse med kommunernas totala läromedelskostnader visar att dessa till mindre än 1 % täcks av statsbidrag.

I samband med förarbetena till betänkandet *Fria läromedel* fick läromedelsutredningen uppgifter om läromedelskostnaderna vid bl. a. landstingsskolor och folkhögskolor samt uppgifter om de studerandenas egna läromedelsinköp vid utbildningar som inte har fria läromedel. Om man till det av kommunförbundet beräknade beloppet lägger uppskattade belopp för läromedelsinköpen vid universitet och högskolor, icke-kommunal vuxenutbildning, folkbildningsorganisationer, de statliga verken, försvaret och företagen får man ett belopp i storleksordningen 600-700 milj. kr. per år.

En viss uppfattning om läromedelsmarknadens storlek på *producentensidan* kan man få genom att studera antalet företag som levererar läromedel.

Föreningen svenska skolproducenter (FSS) har ett 90-tal medlemmar (se bilaga 1). Alla dessa producerar eller säljer dock inte läromedel.

Vid SÖ:s läromedelssektion (L 4: 2) har upprättats ett adressregister över sådana företag som uppgivit sig vara leverantörer av läromedel och därför önskar erhålla viss kontinuerlig information från SÖ. Detta register omfattade hösten 1971 ca 700 företag.

SPK har som nämnts studerat läromedelsinköpen i sju kommuner av olika storlek. Dessa sju kommuner hade tillsammans köpt läromedel från omkring 650 olika leverantörer under ett år (1967).

Tabell 3.2. Grundskolans och gymnasieskolans läromedelsinköp 1969 enligt SPK:s beräkning

	Milj. kr.	%
AV-apparatur	45	8
AV-materiel	35	7
Läroböcker och övrigt tryckt material	200	37
Förbrukningsmateriel	80	15
Demonstrations- och försöksmateriel	29	5
Inredningsartiklar	100	18
Gymnastikartiklar	18	3
Maskiner	26	5
Övriga läromedel	12	2
Summa	545	100

Läromedelsutredningen konstaterar sammanfattningsvis att läromedelsmarknaden är omfattande och expanderande samt splittrad på företagsidan.

3.3 Företagsstruktur

Läromedelsutredningen har studerat läromedelsmarknadens företagsstruktur framför allt med hjälp av den undersökning som SPK utfört på utredningens uppdrag.

I den följande framställningen har huvudvikten lagts vid företag med stor försäljning till skolor och andra utbildningsanstalter samt företag med specialinriktningar. De mindre leverantörerna och närbutikerna svarar dock för en inte obetydlig del av läromedelsförsörjningen.

3.3.1 Större företag

I detta avsnitt ges en kort beskrivning av de företag som bokföringsåret 1969/70 hade en försäljning till skolor och utbildningsanstalter av över 10 milj. kr. I de fall då omsättning anges har uppgift om denna lämnats till utredningen direkt från resp. företag med tillstånd till publicering.

Almqvist & Wiksell Förlag AB har en läromedelsavdelning som framställer tryckta läromedel, studiesatser, AV-materiel, AV-apparatur m. m. Utgivningen avser främst grundskolan. Omsättningen var beträffande läromedel (inkl. litteratur för högre utbildning) räkenskapsåret 1969/70 omkring 48 milj. kr.

Brevskolan ägs av ett antal folkrörelser. Den bedriver såväl renodlad brevundervisning som brevundervisning kompletterad med annan undervisning. Bl. a. har man sedan länge använt sig av brevcirkelns studieform, vilket innebär en kombination av enskilda brevstudier och studiecirkel. En särskild avdelning för AV-produktion har inrättats. Studieförbunden, främst ABF, är de största avnämarna. Verksamhetsåret 1970/71 uppgick Brevskolans omsättning till ca 13 milj. kr. Antalet nyanmälda individuellt brevistuderande var ca 37 000.

Facit AB har en betydande försäljning av bl. a. skriv- och räknemaskiner till skolor

och utbildningsanstalter och tillhandahåller även illustrationsmaterial till dessa produkter.

Hermods producerar korrespondenskurser, läromedelssystem, AV-materiel m. m. Företagets totala omsättning uppgick 1970 till omkring 40 milj. kr. Hermods korrespondensinstitut och AB Hermods Läromedel ägs av samma stiftelse. 1970 registrerades 87 000 nya studerande.

Lindahl & Nermark AB, LUNA, försäljer maskiner, verktyg och inredningar samt självinstruerande läromedel för metall- och träslöjd och verkstadsarbete.

AB Läromedelsförlagen bildades 1968 genom sammanslagning av sex företag med samma ägare. P A Norstedt & Söner och Albert Bonnier Förlag AB äger vardera 50 % av aktierna. Läromedelsförlagen består f. n. av följande nio förlagsenheter:

Akademiförlaget
Magn. Bergvall
A V Carlson
Scandinavian University Books
Språkförlaget
Svenska Bokförlaget
Svensk Läraretidnings förlag/SAGA
Teknik & Ekonomi
Uniskol.

Läromedelsförlagen, som i huvudsak producerar tryckta läromedel och studiesatser, är den största läromedelsproducenten i landet och hade 1970 en omsättning av närmare 80 milj. kr. motsvarande ca 13 % av en läromedelsmarknad om totalt ca 600 milj. kr. Läromedelsförlagens andel i skolboksutgivningen är ca 40 %.

Bokförlaget Natur och Kultur har en skolavdelning som levererar tryckta läromedel, studiesatser, AV-materiel m. m. Skolavdelningens omsättning var räkenskapsåret 1970/71 omkring 17 milj. kr. Förlaget ägs av en stiftelse.

Norstedts skolavdelning, som utgör en del av AB P A Norstedt & Söner, säljer viss AV-apparatur, AV-läromedel, demonstrations- och försöksmateriel (främst för undervisning inom naturorienterade ämnen), laborativt material för lågstadiet samt inred-

ningsartiklar. Akuma AB är ett dotterföretag som tillverkar och säljer skolinredningar. Omsättningen för Norstedts skolavdelning var räkenskapsåret 1969/70 ca 32 milj. kr.

Skolförlaget Gävle AB har i sitt sortiment tryckta läromedel, AV-apparatur, AV-materiel, inredningsartiklar m. m. Omsättningen var räkenskapsåret 1970/71 omkring 13 milj. kr.

Skol-Sundström AB, Osby, tillhandahåller möbler och inredningsartiklar och hade räkenskapsåret 1970/71 en omsättning av ca 17 milj. kr.

AB Skrivrit utvecklar och säljer AV-apparatur, AV-materiel, förbrukningsmateriel (pappersvaror, rit- och skrivmateriel m. m.), tryckta läromedel, skolinredningar, skolmöbler, slöjdustrustning, gymnastikmateriel, gymnastikredskap och förskolemateriel. Till Skrivrit hör dotterföretaget KVE-Informationsmetodik AB. Omsättningen var för Skrivrit räkenskapsåret 1969/70 ca 70 milj. kr.

Svenska Utbildningsförlaget Liber AB (Utbildningsförlaget) bildades den 1 juli 1969 genom sammanslagning av SÖ-förlaget och Bokförlaget Liber AB (se 3.1.7). Av aktiekapitalet, som utgör 2 milj. kr., äger staten genom Allmänna förlaget 50 % samt Svenska kommunförbundet och Kooperativa Förbundet vardera 25 %. Förlagets produkter utgörs av tryckta läromedel för främst grundskolan och gymnasieskolan, studiesatser med AV-materiel och tryckt material samt serviceutgivning av olika slag för SÖ och UKÄ (Aktuellt från SÖ, yrkesvägledningsmateriel, fortbildningsmateriel för lärare m. m.).

Utbildningsförlaget hade 1970 en omsättning av ca 27 milj. kr., varav läromedelsutgivningen utgjorde omkring två tredjedelar. Utbildningsförlaget förvärvade i december 1970 aktiemajoriteten i AB C W K Gleerups Bokförlag, Lund, med dotterföretaget C E Fritzes Bokförlag AB, Stockholm. Under 1970 hade dessa båda sistnämnda företag tillsammans en omsättning av ca 18 milj. kr., därav läromedel ca 17 milj. kr. Gleerups produktion omfattar tryckta läromedel för grundskola och gymnasieskola samt

Tabell 3.3. De tio största företagsgruppernas eller företagens försäljning och marknadsdelar beträffande läromedel 1969 enligt SPK:s undersökning

Företagsgrupp eller företag	Försäljning till grundskolan och gymnasieskolan (milj. kr.)	Procent av totalmarknaden
1 <i>Esselte- och Bonnierkoncernerna</i> (Läromedelsförlagen, Skrivrit, Norstedts Skolavdelning, Akuma, GLA, KVE-Informationsmetodik)	178	33
2 <i>Statliga och kooperativa företag</i> (Utbildningsförlaget, Gleerups förlag, Fritzes Bokförlag, Sveriges Radio-skolmaterielsektionen, Lumalampan, SRA, Transintro, Sonab)	43	8
3 <i>Almqvist & Wiksell Förlag</i>	41	8
4 <i>Skol-Sundström</i>	13	2
5 <i>Natur och Kultur</i>	13	2
De fem största	288	53
6 <i>Lindahl & Nermark</i>	12	2
7 <i>Facit-koncernen</i> (Facit och Addo)	10	2
8 <i>Skolförlaget Gävle</i>	10	2
9 <i>Hermods Korrespondensinstituts stiftelse</i> (numera Hermods Läromedel)	9	2
10 <i>Isku Möbler</i>	7	1
De tio största	336	62

universitetslitteratur.

Utbildningsförlaget hade 1970 en andel av ca 3 % av den totala läromedelsmarknaden (600 milj. kr.) och 8 % av skolboksmarknaden (200 milj. kr.). Om man lägger till Gleerups omsättning blir andelarna 6 % resp. 17 %.

3.3.2 Vissa speciella företag

Utöver de tidigare nämnda största läromedelsföretagen presenterar utredningen nedan några ytterligare företag med speciell inriktning eller ägarstruktur.

Sveriges Radio AB får sin verksamhet i huvudsak finansierad med radio- och tv-avgifter. Ett viktigt undantag härifrån är skolprogramverksamheten för vilken det utgår ett särskilt statligt anslag. Budgetåret 1970/71 uppgick detta anslag till 18,9 milj. kr. jämte 5,5 milj. kr. till televerket för distribution. För budgetåret 1971/72 har anslaget förts in under samma rubrik som TRU-kommitténs anslag för produktion. Därmed blir de statliga insatserna för undervisning med hjälp av radio och tv omkring 43 milj. kr. under detta budgetår.

Inom Sveriges Radios utbildningsenhet (UTB) finns en självbärande skolmaterielsektion som producerar tryckt material m. m. i anslutning till skolprogrammen. Skolorna köpte 1970/71 sådant material till ett belopp av ca 10 milj. kr. I läromedelsutredningens statistiska material över läromedelsmarknaden ingår skolmaterielsektionens omsättning, däremot inte kostnaderna för eterdistributionen.

Studentlitteratur AB ägs av sju studentkårer i Lund, Stockholm, Göteborg och Umeå samt Sveriges förenade studentkårer (SFS). Produktionen är i princip inriktad på läromedel för den eftergymnasiala utbildningen. Omsättningen uppgick räkenskapsåret 1969/70 till 6,5 milj. kr.

Luma Elektronik AB och *KF Skolustrutning* ägs båda av Kooperativa Förbundet. Luma Elektronik har en relativt omfattande försäljning till skolor av AV-apparatur, framför allt tv-apparater. Man säljer även utrustning för institutioner för laborativa ämnen. KF Skolustrutnings verksamhet är huvudsakligen inriktad på skolmöbler och inredningsartiklar.

Den snabba tekniska utvecklingen på tv-kassettområdet har hittills resulterat i två företagsbildningar, en privatägd och en allmänägd. *Esselte Bonnier Audio Visual (EBAV)* ägs av Esseltekoncernen och Bonnierföretagen med hälften var. Företaget bil-

dades 1971 och befinner sig f. n. i ett planerings- och projekteringsskede. Verksamheten är inriktad mot produktion av s. k. mjukvaror för olika AV-medier, i första hand tv-kassetter.

Svenska TV-Kassett AB ägs av staten (50 % av aktiekapitalet), Svenska kommunförbundet (25 %) och Kooperativa förbundet (25 %), dvs. samma ägarförhållanden som Utbildningsförlaget. Företaget bildades under hösten 1970 och befinner sig i ett uppbyggnadsskede.

Generalstabens Litografiska Anstalt (GLA) har en omfattande produktion av skolkartor och stordiamaterial. Företaget ingår i Esselte-koncernen.

3.3.3 Koncernförhållanden

Av de tidigare nämnda företagen ingår några i koncernbildningar av mer eller mindre fast organisatorisk form.

I *Esselte-koncernen* ingår följande läromedelsföretag:

Skrivrit

Norstedts

Generalstabens Litografiska Anstalt (GLA).

Esselte äger dessutom halva aktiekapitalet i både Läromedelsförlagen (genom P A Norstedts) och Esselte Bonnier Audio Visual.

Bonnierföretagen är delägare i Läromedelsförlagen och i Esselte Bonnier Audio Visual.

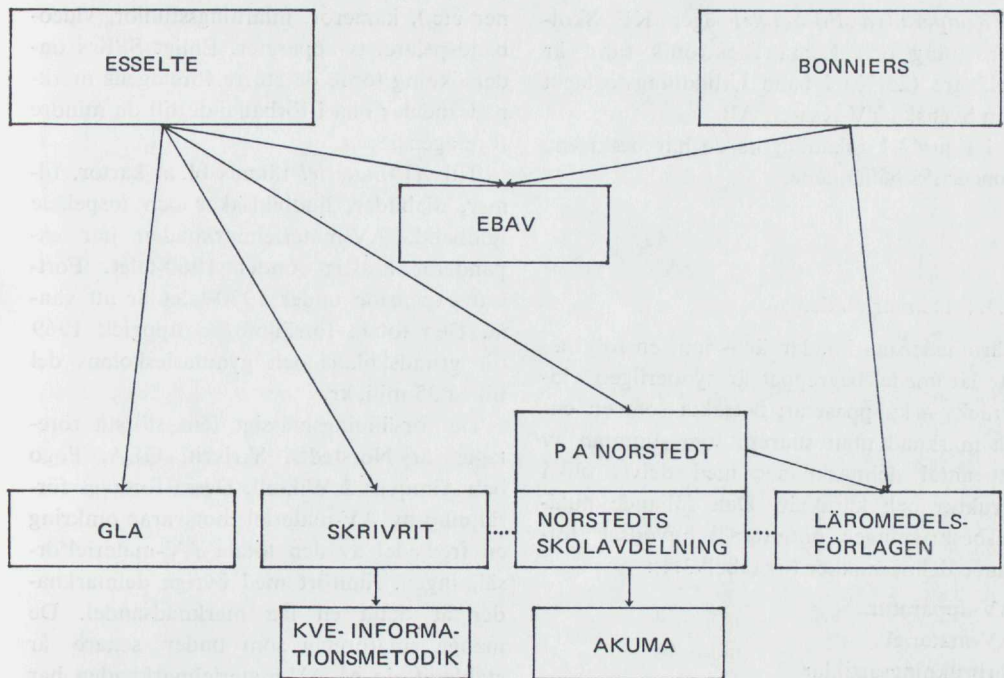
Samarbete mellan de ovannämnda företagen är vanligt. Så produceras ofta t. ex. studiesatser med text-, bild- och ljudmaterial av Läromedelsförlagen i samverkan med Norstedts och Skrivrit.

Försäljningen av läromedel inom Esselte-Bonniergruppen uppgick 1969/70 totalt till omkring 190 milj. kr. motsvarande 32 % av en läromedelsmarknad om totalt 600 milj. kr.

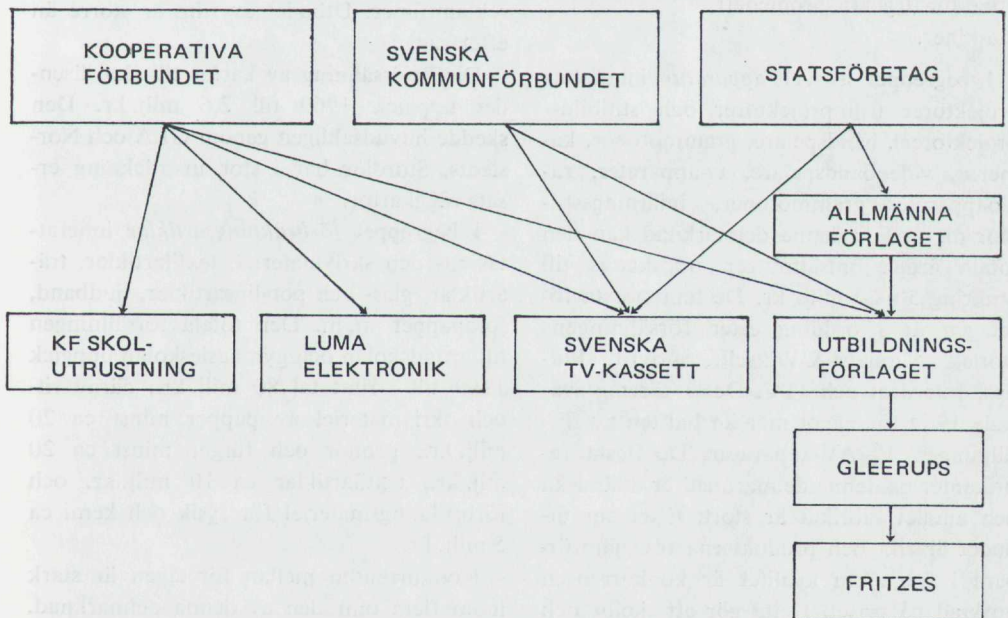
Statsföretag AB äger halva aktiekapitalet i både Utbildningsförlaget (genom Allmänna förlaget) och Svenska TV-Kassett AB.

Svenska Kommunförbundet äger 25 %

LÄROMEDELSFÖRETAG ÄGDA AV ESSELTE-KONCERNEN OCH BONNIERFÖRETAGEN

ALLMÄNÄGDA LÄROMEDELSFÖRETAG

Figur 3.1. Vissa koncernförhållanden på läromedelsmarknaden.

av aktiekapitalet i Utbildningsförlaget och i Svenska TV-Kassett AB.

Kooperativa Förbundet äger KF Skol- utrustning och Luma Elektronik samt är delägare (25 %) i både Utbildningsförlaget och Svenska TV-Kassett AB.

I figur 3.1 åskådliggörs de här beskrivna koncernförhållandena.

3.3.4 Delmarknader

Läromedelsmarknaden är – som en följd av att läromedelsbegreppet är synnerligen vidsträckt – knappast att betrakta som en enda marknad utan snarare som summan av ett antal delmarknader med delvis olika struktur och karaktär. Den följande nulägesbeskrivningen omfattar i huvudsak följande delmarknader (jfr tabell 3.4):

AV-apparatur

AV-materiel

förbrukningsartiklar

försöksmateriel

gymnastikredskap och gymnastikmateriel

inredningsartiklar

litteratur (tryckta läromedel)

maskiner.

I begreppet av *AV-apparatur* innefattas projektorer (filmprojektorer och stillbildsprojektorer), bandspelare, grammofooner, kameror, videobandspelare, tv-apparater, radioapparater, grammofooner, inlärningsstudior m. m. För denna delmarknad kan den totala årliga omsättningen uppskattas till omkring 50–60 milj. kr. De fem största företagen är i ordning efter försäljningens storlek Almqvist & Wiksell, Skrivrit, Philips, Interdact och ITV. Dessa företag svarade 1969 för något mer än hälften av försäljningen av AV-apparatur. De flesta fabrikanter på denna delmarknad är utländska och antalet fabrikat är stort. Eftersom utbudet är rikt och produkterna ofta jämförbara i fråga om kvalitet är konkurrensen inriktad på priset. Detta gör att skolor och andra utbildningsanstalter ofta får synnerligen förmånliga rabatter.

1969 var de viktigaste varuslagen i ord-

ning efter försäljningens storlek projektorer, ljudapparater (bandspelare, grammofooner etc.), kameror, inlärningsstudior, videobandspelare, tv-apparater. Enligt SPK:s undersökning torde de större företagens marknadsandelar öka i förhållande till de mindre företagens.

Till *AV-materiel* räknas bl. a. kartor, filmer, diabilder, ljudbilsaker och inspelade ljudband. AV-materielmarknaden har expanderat kraftigt under 1960-talet. Fortsatt expansion under 1970-talet är att vänta. Den totala försäljningen uppgick 1969 för grundskolans och gymnasieskolans del till ca 35 milj. kr.

De försäljningsmässigt fem största företagen är Norstedts, Skrivrit, GLA, Pogo och Almqvist & Wiksell. Dessa företags försäljning av AV-materiel motsvarar omkring en tredjedel av den totala AV-materieförsäljningen. Jämfört med övriga delmarknader är detta en låg marknadsandel. De många småföretag som under senare år etablerat sig på AV-materielmarknaden har totalt en relativt stor marknadsandel.

De filmer som används i undervisningen utgörs ofta av företags informations- och reklamfilmer. Utbudet av film är större än efterfrågan.

Direktförsäljning av kartor till skolväsendet uppgick 1969 till 2,6 milj. kr. Den skedde huvudsakligen genom GLA och Norstedts. Stordior har i stor utsträckning ersatt väggkartor.

I begreppet *förbrukningsartiklar* innefattas rit- och skrivmateriel, textilartiklar, träartiklar, glas- och porslinsartiklar, ljudband, fotopapper m. m. Den totala försäljningen till grundskolan och gymnasieskolan uppgick 1969 till i runt tal 80 milj. kr., därav rit- och skrivmateriel av papper minst ca 20 milj. kr., pennor och färger minst ca 20 milj. kr., textilartiklar ca 10 milj. kr. och förbrukningsmateriel för fysik och kemi ca 5 milj. kr.

Konkurrensen mellan företagen är stark inom flera områden av denna delmarknad. Prisutvecklingen har varit gynnsam för skolorna under de senaste åren. Ett exempel på ett område med stark priskonkurrens är

Tabell 3.4. Grundskolans och gymnasieskolans beräknade inköp 1969 fördelade efter produktgrupper och produkter enligt SPK:s undersökning

	Mkr	Procent		Mkr	Procent
<i>AV-apparatur</i>			<i>Demonstrations- och försöksmateriel</i>		
Kameror	1,5			29,0 ⁴	5
Ljudapparater	9,0		<i>Inredningsartiklar</i>		
Inlärningsstudior	5,0			100,0	18
Projektörer	12,0		<i>Gymnastikartiklar</i>		
TV-apparatur	4,0		Gymnastikredskap	12,0	
Videobandspelare	3,0		Gymnastikmateriel	6,0	
Övrigt ¹	10,0		Summa	18,0	3
Summa	44,5	8			
<i>AV-materiel</i>			<i>Maskiner</i>		
Filmer (inspelade)	5,0		Hem- och hushållsmaskiner	1,5	
Kartor	3,3		Industri- och verkstadsmaskiner	7,5	
Övrigt ²	27,0		Kontorsmaskiner	10,0	
Summa	35,3	7	Kopieringsmaskiner	7,0	
			Summa	26,0	5
<i>Läroböcker och övrigt tryckt material</i>			<i>Övriga läromedel</i>		
	200,0	37	Sysselsättningsmateriel	1,7	
<i>Förbrukningsmateriel</i>			Musikinstrument	1,2	
Pappersartiklar	20,0		Redskap och verktyg	7,5	
Kortvaror	20,0		Specialhjälpmedel för handikappade	1,0 ⁵	
Övrigt	40,0 ³		Vårdmateriel	0,5	
Summa	80,0	15	Summa	11,9	2
			Totalt	544,7	100

¹ Tillbehör till AV-apparatur.

² I gruppen övrigt ingår bl. a. stordior, smådior och planscher.

³ Därav förbrukningsmateriel för kemi och fysik ca 5 mkr, ljudband 4—5 mkr, videoband 1,5—2,0 mkr, förbrukningsmateriel för kopieringsmaskiner 4—5 mkr samt textilartiklar 10—12 mkr.

⁴ Därav fysik och tekniska ämnen 17—21 mkr, kemi 8—10 mkr samt biologi 5,5—6,5 mkr. Obs att i dessa delbelopp ingår även förbrukningsmateriel för ca 5 mkr.

⁵ Summan är en ungefärlig tilläggspost, då företagen inte har åtskilt de produkter som är speciellt anpassade för handikappade. Inom de övriga produktgrupperna ingår därför en stor del av dessa hjälpmedel.

rit- och skrivmateriel av papper med Skrivrit och Skrivab som ledande företag.

Harald Löfberg och Skrivrit är stora leverantörer av textilartiklar till skolväsendet. Lokala leverantörer spelar stor roll inom detta område.

När det gäller förbrukningsmateriel för ämnena fysik, biologi och kemi kan företagen Norstedts skolavdelning, Kebo och Rudolph Grave nämnas.

Agfa-Gevaert dominerar starkt försäljningen av ljudband. 3 M Company har större delen av den återstående marknaden.

Leverantörer av videoband är främst Memorex, 3 M Company, Agfa Gevaert, Almqvist & Wiksell och Ampex.

Beräffande förbrukningsmateriel för kopieringsmaskiner kan leverantörerna Lars Nyman, Gestetner och Rank Xerox nämnas. Inget företag dominerar marknaden.

Till *försöksmateriel* räknas tusentals olika produkter, bl. a. materiel och modeller för genomförande av laborationer, demonstrationer o. d. inom tekniska och naturvetenskapliga ämnen. Försäljningen till grundskolan och gymnasieskolan av försöksmateriel uppgick 1969 till ca 32 milj. kr.

Därav hade de fyra största företagen en marknadsandel av totalt närmare 70 %. De sex största företagen i storleksordning 1969 är Norstedts, ASEA Education, Kebo, Terco, Philips och Grave.

När det gäller enklare utrustning för fysik inom skolväsendet är Norstedts skolavdelning den dominerande försäljaren. Bland övriga företag kan nämnas Luma Elektronik, ASEA Education, Ingenjörfirman Terco, Transintro och Philips. Norstedts importerar i stor utsträckning denna utrustning från Tyska förbundsrepubliken, Storbritannien och Japan.

För kemi är Prippkoncernen genom Rudolph Grave och Kebo skolväsendets största leverantörer. Bland övriga företag kan nämnas Norstedts, Biotec (Incentivegruppen), Termo-Glas och Labut.

Även när det gäller *biologi* dominerar Norstedts.

Den största leverantören av *vetenskaplig apparatur* till universitet och högskolor torde vara LKB-Beckman (Incentivegruppen).

Delmarknaden *gymnastikredskap* (bommar, bockar, plintar etc.) omsätter ca 12 milj. kr. per år. De tre största företagen, Skrivrit, Rantzows och Skol-Sundström har en marknadsandel om totalt något över 70 %.

Till *gymnastikmateriel* räknas bl. a. bollar, slagträn, tidtagarur, stafettspinnar och märkband. Av den totala omsättningen, ca 6 milj. kr., har Skrivrit, Skolförlaget Gävle, Skoltjänst, Skrivab, Osbyförlaget och Skol-Sundström tillsammans en marknadsandel om ca 30 %. Detaljistföretag (sportaffärer etc.) har en relativt stor marknadsandel.

Till *inredningsartiklar* hör skolbänkar, fast skåpinredning i t. ex. fysik- och kemiinstitutioner, skrivtavlor, projektdukar m. m. Grundskolans och gymnasieskolans totala inköp av inredningsartiklar uppgick 1969 till ca 100 milj. kr. Bland snickeriföretagen dominerar Skol-Sundström, Isku Möbler och Tranås Skolmöbler. Utöver snickeriföretagen finns läromedelsföretag som säljer inredningsartiklar. De största inom denna grupp av företag är Skrivrit, In-

terdidact och Skolförlaget Gävle. Konkurrensen är stark inom denna delmarknad bl. a. genom ökad import, framför allt från Finland. Snickeriföretagens andel har ökat på bekostnad av läromedelsföretagens.

Med *litteratur* eller tryckta läromedel avses bl. a. läroböcker, läseböcker, facklitteratur för skolor och högre utbildning, arbetshäften för elever, lärarhandledningar och skönlitteratur för undervisningen i svenska. Totala försäljningen till grundskola och gymnasieskola var 1969 ca 200 milj. kr. eller en tredjedel av hela läromedelsförsäljningen. De största företagen dominerar marknaden i hög grad. De fyra största – Läromedelsförlagen, Utbildningsförlaget med Gleerups, Almqvist & Wiksell och Natur och Kultur – har en marknadsandel av 77 %, de åtta största något mer än 90 %. Marknaden är stabil i det hänseendet att de större företagens marknadsandelar knappast förändrats under de senaste åren och att nyetablerade företag inte kunnat göra sig gällande. Den allmänägda sektorn har genom förvärvet av Gleerups förlag avsevärt ökat sin marknadsandel.

Omsättningen av tryckta läromedel har ökat starkt under den senaste tioårsperioden.

Prisstegringen beträffande läroböcker har varit stor de senaste åren bl. a. beroende på kvantitativa och kvalitativa förbättringar och kostnadsstegringar inom den grafiska branschen (se 3.5 och bilaga 3).

Skolorna köper *maskiner* bl. a. för undervisning i slöjd, verkstadsarbete, maskinskrivning, bokföring och hemkunskap. Inköpen vid skolväsendet av maskiner för slöjd och verkstadsarbete uppgick 1969 till ca 7,5 milj. kr. Det helt dominerande företaget är Lindahl & Nermark, som har ett brett sortiment och kan totalinreda institutioner för slöjd och verkstadsarbete.

Kontorsmaskiner för maskinskrivning och bokföring såldes 1969 till ett värde av ca 10 milj. kr. Det dominerande företaget inom detta område är Facit-koncernen.

Till maskiner bör även räknas kopieringsmaskiner. Försäljningen av sådana uppgick 1969 totalt till närmare 7 milj. kr. Rank

Xerox är det helt dominerande företaget inom detta område.

I fråga om *övriga läromedel* (sysselsättningsmateriel, musikinstrument, specialhjälpmedel och vårdmateriel) hänvisas till bilaga 1.

3.3.5 Konkurrensförhållanden

Som framgått av föregående avsnitt växlar konkurrenssituationen mellan de olika delmarknaderna inom läromedelsområdet. Vissa delmarknader utmärks av stark konkurrens, och ett flertal företag kan erbjuda i stort sett likvärdiga produkter. Detta medför normalt att priser och lönsamhet hålls på en måttlig nivå. Sådana förhållanden utmärker delmarknaderna AV-apparatur, AV-materiel, förbrukningsartiklar och inredningsartiklar.

Andra delmarknader utmärks av en svag konkurrens genom att ett enda eller några företag har en stark dominans. Detta medför att köparna har små möjligheter att basera sitt val på jämförelser mellan olika företags produkter. Inom vissa områden av läromedelsmarknaden är företagskoncentrationen så stark att man kan tala om monopolistiska tendenser. Detta gäller läromedelsutbudet för vissa ämnen, bl. a. laborativa ämnen (biologi, fysik och kemi) och vissa övningsämnen (trä- och metallslöjd och verkstadsarbete). Andra områden med stark företagskoncentration är kartor och sysselsättningsmateriel (läggspel, lek-materiel etc.).

I fråga om *tryckta läromedel* är konkurrenssituationen inte entydig. Visserligen finns en god tillgång till alternativa produkter från olika skolboksförlag, i varje fall för ämnen med stort elevunderlag, men priset används knappast som konkurrensmedel. I undersökningen *Prisövervakning av läroböcker* (se bilaga 2) konstateras att »läroböcker för grundskolan och gymnasiet i genomsnitt alltid är för förlagen framgångsrika projekt».

Utvecklingen torde – bl. a. som en följd av ofta återkommande läroplansrevisioner

– gå mot att upplagorna av tryckta läromedel blir mindre. Att läroböcker kan säljas i ett stort antal upplagor utan större omarbetingar (»bestsellers») torde bli allt mindre vanligt.

En viktig tendens inom läromedelsmarknaden är den ökade utgivningen av *studiesatser* som innehåller både tryckt material och andra medier, t. ex. ljud- och bildmaterial och laborativt material. Utbudet av denna typ av läromedel är emellertid ännu tämligen begränsat, varför utredningen inte kunnat i detalj studera studiesatsernas pris-sättning. Studiesatserna är enligt konsumenternas uppfattning dyra. I priset ingår emellertid de kostnader producenterna haft för att göra en pedagogisk planering i anslutning till materialet. Detta bör kunna innebära att det lokala planeringsarbetet blir av mindre omfattning än normalt.

Enligt SPK:s undersökning hade de fyra största företagen över 75 % av marknaderna för läromedelsgrupperna litteratur, videobandspelare, kartor, kontorsmaskiner, inredningsartiklar, redskap och verktyg samt industri- och verktygsmaskiner.

3.4 Anslagsfinansierad produktion

Som framgått i det föregående är kommunerna de största läromedelsköparna. Då statsbidrag normalt inte utgår till kommunernas läromedelsinköp används till allra största delen kommunalskattemedel för dessa inköp.

Läromedelsproducenterna kalkylerar i regel kostnadstäckning för en viss produkt på grundval av intäkterna från försäljningen av en viss beräknad upplaga. En begränsad läromedelsproduktion finansieras emellertid genom att statliga anslag utnyttjas för att täcka vissa kostnader t. ex. ersättning till författaren, tryckkostnader eller andra tekniska kostnader. Sådan anslagsfinansierad produktion beskrivs nedan. Det statliga stödet till Sveriges Radios och TRUKommitténs undervisningsprogram har re-dovisats tidigare (se 3.3.2).

Utbildningsmyndigheterna, SÖ och UKÄ,

skall tillse att utbildningen förbättras och utvecklas och svara för den översiktliga planeringen av utbildningsväsendet. Som ett led i denna verksamhet ingår att avgöra inom vilka områden det krävs speciella åtgärder. Ett exempel på sådana åtgärder är initiativ till läromedelsproduktion inom olika bristområden. Det kan gälla områden för vilka läromedel helt saknas eller områden för vilka de läromedel som finns att tillgå är bristfälliga.

3.4.1 SÖ

Utmärkande för SÖ:s läromedelsprojekt är att vissa projekt omfattar alla produktionsfaser, medan andra endast berör någon eller några faser. Läromedelsprojekten inom SÖ:s FoU-verksamhet (se 2.1) omfattar ofta alla produktionsfaser fram till den reguljära upplagan. Detta innebär att SÖ bekostar hela utvecklingsarbetet. Köparen betalar i princip endast för producentens tekniska kostnader plus sedvanligt pålägg. Det skulle medföra orimligt höga kostnader för kommunerna om t. ex. IMU-projektets samtliga kostnader skulle tas igen genom försäljningen av den slutgiltiga versionen.

SÖ:s projekt i fråga om läromedelsutveckling har hittills i regel haft den uppläggningsen att SÖ svarat för alla kostnader fram t. o. m. framställning av manuskript eller annat slag av första exemplar (bildband etc.).

Som exempel på sådana projekt kan nämnas en rad fortbildningsmaterial för olika grupper av lärare och arbetsinstruktioner för olika yrkeskategorier. För den tekniska produktionen av dessa material har under de sista åren Utbildningsförlaget i regel svarat. F. n. finns ett 30-tal fortbildningsmaterial och ett 20-tal arbetsinstruktioner i Utbildningsförlagets sortiment.

Av SÖ:s totala anslag för läromedelsutveckling, vilket de senaste åren uppgått till omkring 4 milj. kr. per år, torde omkring 40 % ha använts till projektverksamhet med produktinriktning.

I några projekt har SÖ utöver framställ-

ning av manuskript o. d. även bekostat vissa delar av den tekniska produktionen. Detta har gällt vissa läromedel för specialundervisning och vissa material för speciallärarutbildning. I dessa projekt har Utbildningsförlaget utfört produktionen enligt anvisningarna i den s. k. publiceringskungörelsen (ämbetskrivelse den 27 juni 1969) som ålägger utbildningsmyndigheter och utbildningsinstitutioner att anlita Utbildningsförlaget »vid framställning och utgivning av publikation, blankett eller annat tryckalster samt audiovisuellt material» om kostnaderna för framställningen beräknas överstiga 1 000 kr.

I SÖ:s projektverksamhet under de senaste budgetåren finns en tydlig tendens att antalet produktionsinriktade projekt relativt sett minskar till förmån för projekt i vilka SÖ:s insatser stannar betydligt tidigare i produktionsleden, t. ex. planeringsunderlag för läromedelsproduktion eller målbeskrivningar som underlag för produktion. Resultaten av sådana projekt brukar redovisas vid konferenser till vilka läromedelsproducenterna inbjuds. Som ett exempel på ett projekt av denna typ kan nämnas SÖ:s målbeskrivningsarbete inom samhälls- och naturorienterade ämnen samt svenska för grundskolans högstadium, som bl. a. legat till grund för Sveriges Radios Projekt årskurs 7, som dokumenterats i form av rapporter.

3.4.2 UKÄ

Inom många eftergymnasiala utbildningar råder brist på läromedel. UKÄ har inom sitt område bl. a. genom tjänstebefrielser och produktionsstöd sökt häva denna brist. Vissa lärare inom UKÄ:s förvaltningsområde kan efter framställning få *tjänstebefrielse* för att utarbeta lärobok eller kompendium. Bestämmelser rörande tjänstebefrielse återfinns i 71–73 §§ universitetsstadgan. Tjänstebefrielsen gäller under viss tid, vanligen en termin, och kan omfatta hela undervisningsskyldigheten eller del därav. Den som beviljats tjänstebefrielse skall insända en rapport till UKÄ med uppgift om utfört ar-

bete. Någon inskränkning i lärarnas upphovsrätt görs inte i samband med beslutet om tjänstebefrielse. Det är vanligt att den som beviljats tjänstebefrielse själv tar erforderliga förlagskontakter om det blir aktuellt med publicering av det framtagna materialet.

Antalet beviljade tjänstebefrielser har under åren 1966–1971 uppgått till sammanlagt omkring 300. Budgetåret 1970/71 motsvarade värdet av tjänstebefrielserna 2 milj. kr. Fr. o. m. budgetåret 1971/72 bekostas enligt statsmakternas beslut tjänstebefrielser för läroboksförfattande m. m. från UKÄ:s anslag för pedagogiskt utvecklingsarbete. I petita för budgetåret 1972/73 föreslår UKÄ att 1,8 milj. kr. avdelas för detta ändamål. Enligt uppgift i nämnda petita har närmare 250 läroböcker sedan budgetåret 1966/67 tillkommit som ett resultat av att författarna beviljats tjänstebefrielse.

Produktionsstöd kan ges i form av tryckningsbidrag författarsättning m. m. Under budgetåret 1970/71 disponerade UKÄ 400 000 kr. för produktion av läromedel. Tryckningsbidrag utbetalas efter ansökan från förlag. Till ansökan skall fogas kalkyler som visar vilken prissänkningseffekt ett visst anslag skulle medföra. Antalet ansökningar om produktionsstöd brukar vara omkring 40 per år.

3.4.3 Forskningsråd

I uppgifterna för forskningsråden på utbildningsdepartementets område ingår bl. a. att främja författandet av kurslitteratur för högre utbildning. Produktionsstöd till förlag beviljas f. n. endast av statens råd för samhällsforskning för utgivning av juridisk kurslitteratur.

3.4.4 Stiftelser m. m.

Bidrag till tryckning av vetenskaplig litteratur kan erhållas från olika stiftelser o. d.,

av vilka några exemplifieras nedan.

Knut och Alice Wallenbergs stiftelse har tidigare i några fall beviljat produktionsstöd för utgivning av kurslitteratur. Numera utgår inte anslag för sådana ändamål.

Magn. Bergvalls stiftelse, som beviljar anslag till forskning, har i några fall beviljat tryckningsbidrag till vetenskaplig litteratur.

Institutet för rättsvetenskaplig forskning subventionerar en serie juridisk litteratur utgiven av P A Norstedt & Söners förlag. Serien omfattar f. n. ett sextiotial titlar.

3.5 Kostnaderna för tryckta läromedel

Kostnaderna för tryckta läromedel till skolväsendet har ökat starkt under de senaste årtiondena. Under perioden 1950–1970 har de totala kostnaderna tiodubblats (jfr bilaga 3).

Ökningen av genomsnittspriset på tryckta läromedel utgör endast en liten andel av kostnadsökningarna. Detta kan belysas med följande exempel. Vid ett av de större skolförlagen hade lagret 1960 ett värde av i genomsnitt 4,50 kr. per exemplar. 1971 var motsvarande värde ca 9 kr.

Andra faktorer som – förutom penningvärdesförändringar – påverkat kostnaderna för tryckta läromedel är bl. a. följande.

Elevantalet har ökat starkt, bl. a. pga. förlängd skolplikt. De successiva läroplansreformerna har medfört en avsevärt ökad differentiering i fråga om linjer, ämnen och kurser. Bl. a. de förhållandevis täta läroplansreformerna inom skolväsendet har medfört osäkerhet vid priskalkyleringen av läromedel. Producenterna har tvingats att kalkylera fullt täckningsbidrag redan på den första upplagan, vilket tidigare varit mindre vanligt. Vidare har de tryckta läromedlen gjorts alltmer påkostade i fråga om det tekniska utförandet. En elegant och inbjudande teknisk utformning har inte sällan varit ett framgångsrikt konkurrensmedel.

3.6 Utredningens överväganden och förslag

3.6.1 Läromedelsmarknaden i stort

Eftersom läromedelsbegreppet är synnerligen vidsträckt är läromedelsmarknaden – såsom påpekats tidigare – knappast någon enhetlig marknad. De läromedelsproducerande företagen är många och representerar en rad olika branscher. Endast ett fåtal företag är specialiserade läromedelsföretag.

Trots denna märkbara splittring finns det områden där vissa företag har – och sedan årtionden tillbaka har haft – en dominerande ställning. Bland dessa företag är de flesta specialiserade läromedelsföretag. En av orsakerna till att delar av läromedelsmarknaden har denna struktur är enligt SPK:s undersökningar att köpare av läromedel ofta hellre vänder sig till etablerade företag än till nya. Vidare har de större specialistföretagen en väl utbyggd marknadsföring som riktar sig till skolornas personal. Detta gör att kommunerna ibland vänder sig till etablerade företag utan att undersöka om det finns leverantörer som kan erbjuda fördelaktigare köp.

Ett annat utmärkande drag för delar av läromedelsmarknaden är utvecklingen mot större företagsenheter. Läromedelsförlagen bildades 1968 genom en sammanslagning av sex företag, som dock redan tidigare hade samma ägare. En sammanslagning av Läromedelsförlagen, Norstedts skolavdelning och Skrivrit till ett företag förbereds f. n. En tendens till koncentration finns även ifråga om de samhällsägda företagen, något som bl. a. återspeglas i att Utbildningsförlaget förvärvat aktiemajoriteten i Glee-rups förlag.

Denna utveckling mot koncentration kan ha vissa fördelar. Större företag har rimligen större resurser att följa den snabba pedagogiska utvecklingen. Vidare kan marknadsföring, distribution etc. skötas mer rationellt, vilket kommer köparna till godo. Å andra sidan kan koncentrationen leda till en ofullständig konkurrens. Utredningen återkommer i det följande till hithörande frågor.

Då skolorna i växande utsträckning an-

vänder material, som inte produceras som läromedel, t. ex. pocketböcker och tidningar, kan samhället omöjligt täcka hela behovet av läromedel genom egen produktion. Vissa apparater som skolorna utnyttjar i sin undervisning produceras väsentligen för andra användningsområden. I dagens situation med ett stort antal olika slags läromedel och en på ett stort antal företag och branscher splittrad läromedelsmarknad är ett samhällsövertagande av hela läromedelsproduktionen inte möjligt. Samhälleliga insatser i olika former måste däremot enligt läromedelsutredningens uppfattning komma till stånd för att tillgång till effektiva läromedel inom hela utbildningsväsendet skall kunna garanteras. Utredningen föreslår i detta betänkande bl. a. följande samhälleliga åtgärder:

1. ökad aktivitet hos och förbättrad samordning av de samhällsägda läromedelsföretagen (3.6.2)
2. ökat produktionsstöd inom vissa bristområden (3.6.3)
3. åtgärder i syfte att sänka kostnaderna, främst för tryckta läromedel (3.6.4)
4. förbättrad information om läromedel (kap. 5)
5. förbättrad prisövervakning (kap. 8)
6. en effektivare inköpsorganisation (kap. 9).

Ett genomförande av utredningens förslag på dessa punkter kommer att ge samhället väsentligt ökade möjligheter att påverka läromedelsproduktionen. I vad mån de föreslagna åtgärderna kan ge samhället ett tillräckligt inflytande får givetvis bedömas när man vunnit erfarenheter av dem.

I de närmast följande avsnitten diskuterar utredningen två slags insatser från samhällets sida för själva läromedelsproduktionen, bildande av samhällsägda företag och statligt produktionsstöd.

3.6.2 Samhällsägda företag

Med samhällsägda företag avser utredningen företag som till minst hälften ägs av staten och/eller kommuner.

Läromedelsutredningen skall enligt sina direktiv överväga »om inte en samhällsägda förlagsverksamhet för framställning av pedagogiska hjälpmedel bör skapas». Utredningen diskuterade denna fråga första gången i samband med sitt yttrande över statskontorets betänkande Statlig publicering (SOU 1967: 5). I detta föreslogs att ett speciellt förlag för produktion av läromedel skulle bildas genom att dåvarande SÖ-förlaget överfördes till Svenska Reproduktions AB (SRA) (se 3.1.7). Utredningen tillstyrkte statskontorets förslag och framhöll att den föreslagna förändringen av SÖ-förlagets status inte utgjorde något hinder för den prövning av frågan om statlig-kommunal samverkan på läromedelsområdet som enligt direktiven ankom på utredningen. Ledamöterna Beckman och Storm reserverade sig var för sig och framhöll att ett dylikt förlag inte borde inrättas innan utredningen slutfört sitt arbete.

När läromedelsutredningen nu gör sina slutliga ställningstaganden i fråga om behovet av samhällsägda läromedelsföretag har SPK slutfört sina undersökningar av läromedelsmarknaden. Vidare har Utbildningsförlaget varit i verksamhet sedan den 1 juli 1969. Detta innebär att utredningen kan göra sina överväganden på grundval av ett relativt omfattande material.

Utbildningsförlaget fick vid sin tillkomst en annan ägarstruktur än den statskontoret föreslog. Staten har sålunda 50 % av aktiekapitalet och Svenska kommunförbundet och Kooperativa förbundet vardera 25 %. Genom Utbildningsförlaget har således en statlig-kommunal samverkan kommit till stånd. Dock har förlagets produktion hittills i huvudsak varit begränsad till tryckta läromedel. Som berörts tidigare har emellertid situationen på läromedelsmarknaden under de senaste åren förändrats genom att studiesatser, dvs. kombinationer av t. ex. tryckt, audiovisuellt och laborativt material, blivit allt vanligare.

Utbildningsförlaget och Gleerups tillsammans kan beräknas få en andel om ca 17 % av skolboksmarknaden. Som jämförelse kan nämnas att det största skolboksproduce-

rande företaget, Läromedelsförlagen, har en marknadsandel om ca 40 %. Med undantag för en viss utgivning av AV-materiel på Utbildningsförlaget spelar de samhällsägda företagens produktion en mycket liten roll i fråga om andra läromedel än tryckta.

Som redan framhållits går utvecklingen tydligt mot ett större utbud av studiesatser. Den planerade sammanslagningen av Läromedelsförlagen, Skrivrit och Norstedts skolavdelning är närmast motiverad av denna utveckling. I denna nya situation är det enligt utredningens uppfattning angeläget att de samhällsägda företagen får ökade resurser för produktion av studiesatser i fri konkurrens med de privatägda företagen. En sådan utvidgning av produktutbudet kan uppnås genom att Utbildningsförlaget utökar sin nuvarande verksamhet. Därvid torde möjligheterna till ett samarbete med företaget som ägs av Kooperativa förbundet (KF Skolutrustning m. fl.) böra undersökas.

I samband med att läromedelsutredningen avgav sitt yttrande över TRU-kommitténs betänkande Produktionsresurser för tv och radio i utbildningen (SOU 1971: 36) diskuterade utredningen frågor om produktion av studiesatser och större läromedelsystem med elektronikinslag (radio- och tv-inslag). Utredningen föreslog därvid att en särskild enhet för teknisk produktion av elektroniska läromedel skulle inrättas och anförde bl. a. följande.

Läromedelsutredningen anser att det på sikt bör inrättas en särskild enhet för teknisk produktion av elektroniska läromedel. Denna enhet bör kunna utnyttjas såväl för produktion av eterdistribuerad undervisning som tv-kassetter och liknande, vilka i en snar framtid torde få en betydande spridning. Bl. a. denna utveckling talar enligt utredningen för att enheten med fördel kan vara skild från Sveriges Radio.

Enligt läromedelsutredningens uppfattning är det väsentligt att produktionsenheten ges från läromedelsföretagen klart avgränsade uppgifter. Den enhet som TRU-kommittén skisserat får bl. a. genom överförandet av SR:s skolmaterielsektion fullständiga förlagsresurser, vilket innebär en onödig dubblering då det allmänna i Utbildningsförlaget redan har sådana resurser. TRU-kommittén har sökt minska

komplikationerna av denna dubbling genom att föreslå att avtal skall upprättas mellan TRU-enheten och Utbildningsförlaget men de praktiska förutsättningarna för ett avtal som kan leda till att överlappning undviks, synes små.

Vid framtagande av större läromedelssystem med inslag av radio och tv bör enligt läromedelsutredningens uppfattning den nya produktionsenhetens uppgifter således begränsas till att producera elektronikinlagen. Initiativet till sådana läromedelssystem bör tas av läromedelsproducenter, Utbildningsförlaget eller privatägda företag.

Som samordningsorgan för de allmänägda läromedelsföretagen bör enligt läromedelsutredningens Statsföretag AB fungera. Denna samordning bör kunna bli effektivast om även TRU-enheten ingår i Statsföretag. Läromedelsutredningen kan inte finna att de argument TRU-kommittén anfört mot en sådan anknytning (s. 85) är bärande. Att företagen inom Statsföretag drivs med lönsamhet som riktmärke innebär enligt läromedelsutredningens uppfattning inget hinder för att företaget inom gruppen har viss produktion som beställs och finansieras av bl. a. myndigheter. Den nya enhetens verksamhet bör således drivas enligt för statlig företagsamhet normala lönsamhetsprinciper.

Läromedelsutredningen anser att utbildningsmyndigheterna bör ha de bästa möjligheterna till överblick över behovet av statsmedel inom sina respektive ansvarsområden. Det förefaller därför naturligt att utbildningsmyndigheterna i sina petita ansöker om statsmedel även för eterdistribuerad undervisning. Därmed skulle en samlad organisation för alla slags statliga stöd till läromedelsproduktion ernås. Läromedelsutredningen kan inte finna annat än att även behovet för vuxenutbildning – liksom för övrigt utbildning – kan tillgodoses med denna organisation.

Utredningen har – framför allt på grundval av SPK:s undersökningar – kunnat konstatera att det finns områden på läromedelsmarknaden som utmärks av en stark konkurrens. På vissa områden är konkurrensen å andra sidan så svag att ett enda företag har 80–90 % av marknaden.

Genom den av utredningen föreslagna prisövervakningen (kap. 8) får samhället instrument för analyser även av sådana områden. Om det visar sig att läromedlen på vissa områden utmärks av för höga priser eller brister i olika avseenden, bör samhället initiera egen produktion i fri konkurrens med de privata företagen.

Som läromedelsutredningen framhållit i sitt ovan citerade yttrande över TRU-kommitténs betänkande synes det nödvändigt med en effektiv samordning av de samhällsägda produktionsresurserna på läromedelsområdet. Nuvarande och eventuellt tillkommande samhällsägda läromedelsföretag i vilka staten är delägare bör enligt utredningens uppfattning samordnas organisatoriskt. Denna samordning bör kunna ske inom ramen för Statsföretag AB. Den tekniska produktionsenhet som utredningen förordar i anslutning till TRU-kommitténs förslag bör därvid ingå i den samlade organisationen av läromedelsföretag. Genom en organisatorisk samordning torde möjligheterna för samhällsägda produktion av studiesatser och större läromedelssystem med kombinationer av olika medier (text, bild- och ljudmaterial, laborativt material etc.) avsevärt underlättas.

3.6.3 Produktionsstöd

Tillgången till läromedel växlar starkt mellan olika utbildningsområden. Inom vissa områden, framför allt ämnen med stort elevunderlag inom skolväsendet, är utbudet rikt och kommuner och andra huvudmän kan välja mellan många alternativa läromedel. Inom andra områden, framför allt sådana med ett litet elevunderlag, är däremot utbudet starkt begränsat. Som exempel på detta kan nämnas vissa delar av specialundervisningen (bl. a. för olika handikappgrupper), vissa ämnen inom gymnasieskolan och vissa delar av den högre utbildningen. Orsaken till denna ojämnhet på utbudssidan är att läromedelsföretagen kan räkna med betydligt större lönsamhet inom områden med större elevunderlag.

Läromedelsutredningen har tidigare i betänkandet Läromedel för specialundervisning (SOU 1968: 36) tagit upp frågan om läromedel för ett av de ovannämnda bristområdena. I detta betänkande föreslog utredningen att en särskild central försöksledning skulle få i uppgift att under en period av fyra år stimulera utveckling och produktion av läromedel för specialskolor, särskolor och

andra former av specialundervisning. Arbetet i försöksledningens regi avsågs i regel leda fram till färdigt manus eller fullständig modell. Utredningen uppskattade kostnaderna för den föreslagna försöksverksamheten till sammanlagt 2 milj. kr. fördelat på fyra år.

I sitt yttrande över utredningens betänkande framhöll SÖ att försöksverksamheten borde inordnas i SÖ:s utvecklingsarbete. För samordning och ledning av SÖ:s projektverksamhet med läromedel för specialundervisning anställdes en skolkonsultent.

För pedagogiskt utvecklingsarbete med läromedel för specialundervisning har SÖ under tiden 1968/69–1970/71 anvisats ca 1,5 milj. kr. Inom denna anslagsram har behov för gravt handikappade elever prioriterats. Ca 40 % av anslagen har avsatts till produktion vid rikscentralerna för olika handikappsgrupper (se även 5.5). Vissa läromedelsprototyper m. m. har därutöver bekostats med medel för vissa forsknings- och utvecklingsprojekt, t. ex. SISU (= självinstruerande metoder i dövundervisningen) och Primär ADL-träning (ADL = anpassning till daglig livsföring).

I SÖ:s läromedelsprojekt inom specialundervisningsområdet har ett sextiotal lärare medverkat vid framtagningen av olika material och ca 200 lärare vid utprövningar och utvärderingar av dessa material.

I projekten har ingått bl. a. följande aktiviteter:

1. anpassning av läromedel (t. ex. förenklingar av läromedel avsedda för normalklasselever)
2. teknisk bearbetning av vissa läromedel (t. ex. överförande till blindskrift och uppförstoringar)
3. nykonstruktion av läromedelsprototyper (främst för träningsskola och särskola)
4. rådgivning till producenter
5. ekonomiskt stöd till producenter
6. textning av vissa tv-program.

Trots dessa åtgärder råder dock en besvärande brist på läromedel inom stora delar av specialundervisningen.

Även inom den högre utbildningen finns ett flertal bristområden. Detta sammanhänger bl. a. med den fortgående specialiseringen, som i första hand är en följd av den vetenskapliga utvecklingen. I UKÄ:s petita för budgetåret 1972/73 framhålls att vissa delar av den högre utbildningen har ett litet elevantal och att avsättningen av läromedel därför är begränsad. »Det är angeläget att UKÄ i fortsättningen får väsentligt ökade möjligheter att stödja produktion av läromedel i här avsedda fall», framhåller UKÄ.

I samband med Utbildningsförlagets tillkomst diskuterades varken i propositionen eller under riksdagsbehandlingen bristområdesproblematiken. Förlagets uppgift framhölls vara att producera läromedel i konkurrens på lika villkor med den privata sektorn. Efter Utbildningsförlagets tillkomst inleddes emellertid såväl inom SÖ och UKÄ som inom förlagsledningen diskussioner om att förlaget skulle avsätta resurser för att producera läromedel för olika bristområden. Förutsättningarna för en bristområdesproduktion undersöktes och en begränsad produktion av läromedel för bl. a. specialundervisning inleddes också. F. n. synes emellertid förlaget sakna ekonomiska resurser för ett mer omfattande engagemang i produktion för mindre lönsamma områden.

Läromedelsutredningen anser att en stark ökning av de nuvarande ekonomiska insatserna är nödvändig om bristen på läromedel inom en rad områden över huvud skall kunna hävas. Ekonomiskt stöd bör sättas in då lämpliga läromedel saknas och då en produktion inte kan komma till stånd genom andra slags åtgärder från samhällets sida.

Med tanke på att utbildningsmyndigheterna bör kunna initiera erforderlig produktion och att utvecklingen går mot enklare former för statsbidragsgivningen till skolväsendet anser utredningen det lämpligt att det ekonomiska stödet utgår för själva produktionen. Ett stöd i konsumentledet i form av bidrag till kommuner och andra huvudmän för inköp av läromedel för små målgrupper kan enligt utredningens uppfattning knappast få någon större effekt på produktio-

nen av läromedel för bristområden. Utredningen föreslår därför att det statliga stödet utgår i form av produktionsstöd. Följande riktlinjer föreslås (1-4).

1. *Stödet bör ges i produktionsledet*

Produktionsstöd bör i första hand utgå till det företag som utför produktionen. Stödets storlek bör anpassas så att läromedlet i fråga får ett för köparen rimligt pris. Hur stor del av framställningskostnaderna som skall täckas med produktionsstödet kan givetvis variera från fall till fall. Ibland torde det vara lämpligt att produktionsstöd utgår för samtliga framställningskostnader (manuskriptkostnader, tekniska produktionskostnader etc.). Ersättning för manuskriptframställning bör kunna utgå antingen till det företag med vilket författaren slutit avtal eller direkt till författaren i form av antingen tjänstledighet med bibehållen lön eller särskilt arvode. Sådant författarstöd bör självfallet inte vara beroende av till vilket förlag författaren är knuten.

2. *Utbildningsmyndigheterna bör svara för övergripande behovsanalyser och disponera medel för produktionsstöd*

De centrala utbildningsmyndigheterna, SÖ och UKÄ, har rimligen den bästa möjligheten att överblicka behoven inom olika delar av läromedelsområdet. På grundval av övergripande behovsanalyser bör SÖ och UKÄ bedöma och prioritera bristområdesprojekt av olika slag. Myndigheterna bör anvisa särskilda medel för stöd till sådana projekt.

3. *Valet av producent bör anpassas till typen av projekt*

Antalet producenter när det gäller olika bristområden är synnerligen begränsat. Begränsningen kan bero på att produktionen är starkt specialiserad (t. ex. handikapphjälpmedel) eller på att det rör sig om patenterade eller patentsökta produkter. Beträffande skolradio- eller skol-tv-program är

Sveriges Radio den enda producenten. I vissa fall kan vidare inom myndigheternas bristområdesprojekt utnyttjas produkter för vilka upphovsrätten är reglerad genom avtal mellan upphovsmannen och ett speciellt företag. I nu exemplifierade fall kan det knappast bli fråga om ett val av producent utan myndigheten har ett visst företag att vända sig till för att få produktionen utförd. I andra fall kan ett flertal producenter utföra produktionen och myndigheten har då att ta ställning till vilken producent som skall anlitas.

4. *Utbildningsmyndigheterna bör söka sluta avtal med lämpliga producenter*

Tillgången till såväl personella som tekniska resurser för bristområdesproduktion är som nämnts knapp. Läromedelsutredningen föreslår att SÖ och UKÄ söker sluta avtal med lämpliga producenter i fråga om sådana områden för vilka myndigheterna beräknas ha mera permanenta behov av produktionsresurser. Sådana avtal bör – under förutsättning av att erforderliga medel kan disponeras – kunna medföra väsentliga fördelar för både myndigheterna och producenterna. De bör kunna avse flera år. Därigenom garanteras myndigheterna kontinuerlig tillgång till produktionsresurser samtidigt som producenterna får praktiska förutsättningar att bygga upp sina resurser mer långsiktigt. Utredningen anser det naturligt att SÖ och UKÄ under alla förhållanden tillförsäkras tillgång till tekniska produktionsresurser för olika slags bristområden genom avtal med samhällsägda företag som Utbildningsförlaget.

3.6.4 Kostnaderna för tryckta läromedel

Läromedelsutredningen anser – inte minst mot bakgrund av kostnadsutvecklingen på läromedelsområdet (se 3.5) – det vara väsentligt att kostnaderna för läromedel kan hållas nere. Alla möjligheter att rationalisera och förbilliga olika produktionsled måste tillvaratas. I detta avsnitt ger utredningen exempel på olika åtgärder som tillsammans

bör kunna få en betydande effekt på läro-
medelspriserna. Förslagen rör i huvudsak
tryckta läromedel.

1. Författarsättningar

Den vanligaste formen för författarsättningar är en viss s. k. royalty på intäkten av försålda exemplar. Procentsatsen för denna, som är fastlagd i författarkontraktet, är för skolböcker i regel 15–20 % av bokens s. k. kommunpartipris (K-pris).¹ Detta system har emellertid en rad effekter som måste anses besvärande, bl. a. följande.

1. En författare till en skolbok avsedd för en utbildning med ett litet elevantal får en betydligt lägre ersättning för samma arbete än en författare till en skolbok för t. ex. en årskurs i grundskolan med ca 100 000 elever. En författare till en bok för ett ämne med ett elevunderlag av 200–400 elever per år kan sålunda, om boken säljs till praktiskt taget alla elever och har ett pris om ca 30 kr., påräkna en royalty om totalt ca 9 000 kr. under en femårsperiod. En författare till en framgångsrik lärobok i något av de större ämnena i grundskolan kan å andra sidan vid en tänkt försäljning av 30 000–50 000 exemplar per år och vid ett pris av 15 kr. under en femårsperiod få totalt 450 000–750 000 kr. i royalty.

2. En skolbok med ett påkostat tekniskt utförande i fråga om illustrationer, layout etc. får ett högre pris och ger därmed författaren en högre ersättning för utarbetandet av manuskriptet än en bok i enklare utförande.

3. Ett väl utarbetat manuskript kan bidra till att de redaktionella kostnaderna blir förhållandevis låga. Priset och författarens ersättning blir därmed lägre än om manuskriptet krävt större redaktionella insatser.

Av kommunernas årliga kostnader för tryckta läromedel går f. n. omkring 30 milj. kr. till författarsättningar. Läromedelsutredningen anser att en annan form för författarsättningar än royalty, i första hand engångsersättning för utfört arbete, bör ge möjligheter till betydande besparingar för

inköparna. Utredningen föreslår att förhandlingar mellan berörda parter snarast tas upp i denna fråga.

2. Tekniskt utförande

I skolböcker används inte sällan tjockt papper av hög kvalitet. Detta gör att böckerna blir dyra och dessutom tunga, vilket kan vara besvärande för eleverna i synnerhet vid ett genomfört ämnesrumssystem. Papperskvaliteten bör kunna sänkas i åtskilliga skolböcker utan att ogenomskinligheten (opaciteten) försämras. Utredningen anser det angeläget att förslagen i större utsträckning än hittills utnyttjar lätta papperssorter med god opacitet.

Skolböcker finns f. n. i ett flertal olika format. En standardisering skulle medföra betydande rationaliseringar både i produktionsledet och andra led (förvaring, distribution etc.). Utredningen har uppskattat antalet erforderliga standardformat till tre-fem.

Många skolböcker har ett påkostat *illustrationsmaterial*. Illustrationerna har dels en informativ, dels en stimulerande uppgift. Eftersom skolorna numera förfogar över god utrustning med AV-apparat och AV-materiel har behovet av illustrationer i böcker i viss mån minskat. Framför allt när det gäller böcker för högre stadier kan man i många fall tala om överillustrering.

Vissa skolböcker finns endast i *inbundet utförande* med hårda pärmar. I många fall torde det vara fullt tillräckligt med ett häftat utförande med ett kraftigt omslag, i varje fall om boken är avsedd för användning under kortare tid än ett läsår.

Under de senaste åren har utvecklats nya *tryckningsmetoder* för rationell tillverkning av tidskrifter och böcker. Denna utveckling bör givetvis även komma skolboksproduktionen till godo.

Läromedelsutredningen anser det vara angeläget att frågan om rationalisering av den tekniska produktionen av tryckta läromedel tas upp till fortsatt behandling. Stan-

¹ Se 8.1.

dardkommittén för grafisk teknik inom Sveriges standardiseringskommission är enligt utredningens uppfattning ett lämpligt organ för detta arbete. Målet bör vara att fastställa en svensk standard för skolböcker. Utredningen förutsätter att även pedagogisk expertis anlitas vid utredningsarbetet, så att hänsyn kan tas till bl. a. hur inlärningseffekten påverkas av den tekniska utformningen av läromedlen.

3. Marknadsföring

En stor andel av marknadskostnaderna för tryckta läromedel utgörs av kostnader för påseendexemplar som skolorna får gratis utan återsändningsskyldighet. Behovet av påseendexemplar bör enligt utredningens uppfattning minska vid ett genomförande av det informationssystem utredningen föreslår (kap. 5) och genom en förbättrad läromedelsorganisation i kommunerna (kap. 9). De pågående förhandlingarna mellan skolboksörlagen och kommunerna bör kunna resultera i minskningar av kostnaderna för påseendexemplar. Det bör undersökas om inte den billigaste lösningen är att kommunerna betalar ett visst antal påseendexemplar som levereras till ett ställe i kommunen, t. ex. läromedelscentralen.

Det bör även prövas om övriga marknadsföringskostnader (utställningar, konsulentbesök, broschyrer och kataloger) kan sänkas vid genomförande av centrala och lokala förbättringar i läromedelsinformationen.

4. Grundmaterial

I Lgr 69 framhålls beträffande s. k. grundmaterial bl. a. följande (s. 79):

Beträffande läromedelsfunktionen bör vidare beaktas, att vissa läromedel i ett givet inlärningsområde måste få karaktären av grundmaterial med huvuduppgift att bidra till att skapa ordning och sammanhang i elevernas studier, t. ex. under ett stadium, ett läsår eller en termin eller inom centrala områden eller teman under en sådan period. Grundmaterialet är ofta samtidigt ett underlag för någon form av gemensam studieplanering av lärare och ele-

ver. Andra läromedel utgör supplerande material med varierande möjligheter för eleverna till komplettering och fördjupning av studier inom den planerade verksamhetens ram.

Om kommunerna hade tillgång till grundmaterial med hänvisningar till befintligt material skulle läromedelskostnaderna sänkas samtidigt som eleverna fick en önskvärd övning i att utnyttja flera källor samtidigt.

5. Priskonkurrens

Konkurrensen på läromedelsområdet gäller f. n. utformningen i långt större utsträckning än priset. Läromedelsutredningen anser det viktigt att en effektiv priskonkurrens kommer till stånd på läromedelsområdet. Utredningen presenterar i detta betänkande en rad förslag i syfte att öka prisedvetandet hos konsumenterna, vilket i sin tur bör medföra att producenterna i större utsträckning än hittills kommer att utnyttja priset som konkurrensmedel.

6. Minskning av antalet parallella skolböcker

I debatten om läromedelskostnaderna har ibland föreslagits att samhället borde ingripa för att begränsa antalet parallella läroböcker i de vanliga skolämnena. Läromedelsutredningen anser emellertid att något sådant knappast är genomförbart. Eftersom förbud mot utgivning av böcker inte kan komma i fråga, kan åtgärder för att uppnå en begränsning endast avse *användningen* av böcker i skolorna. Utredningen avvisar i det följande kapitlet tanken på förval av läromedel och hänvisar till vad som anförs i det sammanhanget.

Den koncentration mot större företag på läromedelsmarknaden som utredningen påvisat i 3.6.1 kan dock enligt utredningens bedömning medföra en minskning av antalet parallella böcker. En sådan bör även kunna åstadkommas genom flera av de åtgärder utredningen föreslår i detta betänkande, t. ex. förbättrad information (kap. 5), praktisk prövning (kap. 7) och förbättrad prisövervakning (kap. 8).

I detta kapitel beskrivs nuvarande bestämmelser och principer för val av läromedel. Därefter framlägger läromedelsutredningen sin principiella syn på hur ansvaret för dessa val bör vara fördelat. Utredningens förslag i de följande kapitlen bygger på denna syn.

4.1 Bestämmelser

4.1.1 Primärkommunala utbildningar

För *skolväsendet* finns en rad bestämmelser som påverkar kommunernas verksamhet när det gäller val av läromedel.

Skolstyrelsen skall enligt skollagen »om-besörja de angelägenheter avseende skolväsendet i kommunen, vilka äro att hänföra till förvaltning och verkställighet» (9 §). Beslut om vilka läromedel som skall inköpas skall således fattas av skolstyrelsen. I många kommuner har man av praktiska skäl delegerat beslutanderätten i fråga om läromedelsinköp till skolchefen eller rektorerna (jfr skollagen 15 §). I några kommuner har beslutanderätten delegerats till en särskild avdelning bestående av ledamöter eller suppleanter i skolstyrelsen.

De bestämmelser som för övrigt är av intresse här är följande.

Skolchefen skall »främja verksamheten inom skolornas bibliotek och verka för att lämpliga läromedel för utbildningen anskaffas och användes» (skolstadgan 11 kap. 8 §).

Rektor skall »ha tillsyn över institutioner, bibliotek och andra hjälpmedel för utbildningen samt sörja för att dessa användes på ett lämpligt sätt» (skolstadgan 12 kap. 8 §).

Tillsynsläraren skall enligt SÖ:s normalinstruktion av den 2 december 1963 »i samråd med lärarna upprätta och till rektor ingiva förslag till inköp av undervisningsmateriel».

Huvudläraren skall enligt uttalande av departementschefen i prop. 1967: 4 angående reformerad lärarutbildning (s. 139) »leda ämnes- och studiekonferenser, ... informera om nya metoder, ny litteratur och andra hjälpmedel».

Ämneskonferensen skall »avge förslag om inköp av böcker och annan undervisningsmateriel i ämnet samt pröva behovet av nya läroböcker och avge förslag i anslutning härtill» (skolstadgan 3 kap. 10 §).

»Åtgärd som beslutas av ämneskonferensen skall underställas rektor för godkännande» (skolstadgan 3 kap. 12 §).

I fråga om antagande av lärobok i grundskolan gäller:

»Ny lärobok eller omarbetad upplaga av redan använd lärobok antages av skolstyrelsen. I ärendet skall rektor avge förslag efter hörande av ämneskonferensen eller vederbörande lärare. Endast lärobok, som statens läroboksnämnd tagit in i läroboksförteckning, får antagas.» (Skolstadgan 5 kap. 13 §.)

Om antagande av lärobok i gymnasieskolan sägs följande:

»Ny lärobok eller omarbetad upplaga av redan använd lärobok antages av styrelsen för skolan. I ärendet skall rektor avge förslag efter hörande av ämneskonferensen eller vederbörande lärare. I fråga om de ämnen som Kungl. Maj:t bestämmer i särskild ordning får endast antagas lärobok, som statens läroboksnämnd tagit in i läroboks-förteckning.» (Skolstadgan 8 kap. 12 §)

4.1.2 Landstingskommunala utbildningar

De landstingskommunala utbildningarna utgjordes före den 1 juli 1971 huvudsakligen av följande skolor:

centrala yrkesskolor (bl. a. vårstyrkesutbildning)
sjuusköterskeskolor
folkhögskolor
lantbruksskolor
lanthushållsskolor.

Sjuusköterskeskolorna och vissa utbildningar vid yrkesskolorna (högre specialkurser) kan betraktas som eftergymnasiala utbildningar (eleverna tillhör studiemedelssystemet).

Fr. o. m. den 1 juli 1971 tillhör yrkesskolorna och de två sistnämnda skolformer-
na i uppräkningslistan ovan tillsammans med skogsbruksskolorna (som tidigare hade skogsvårdsstyrelserna som huvudmän) den nya gymnasieskolan, som alltså till vissa delar har landstingskommunal huvudman. De landstingskommunala skolorna är alltså följande:

1. gymnasieskola med specialkurser:
  - a) tvåårig jordbrukslinje (linje 7)
  - b) tvåårig skogsbrukslinje (linje 12)
  - c) tvåårig vårdlinje (linje 17)
  - d) specialkurser vid lanthushållsskola
2. sjuusköterskeskolor
3. folkhögskolor
4. övriga skolor.

Skolstadgan, som har citerats i 4.1.1, gäller även för den landstingskommunala delen av gymnasieskolan. För denna gäller alltså för antagande av lärobok samma bestäm-

melse som för den primärkommunala gymnasieskolan (se ovan).

I den nuvarande stadgan för statsunderstödda *folkhögskolor* (SFS 1958: 478 med senare ändringar) finns inga bestämmelser angående val av kurslitteratur. Förslag till ny stadga utarbetas f. n. av SÖ.

För *sjuusköterskeskolorna* finns »vissa bestämmelser angående sjuusköterskeskolor» i kungligt brev av den 30 april 1971. Där sägs bl. a.:

Ledningen av sjuusköterskeskola utövas av en styrelse och rektor (föreståndare) (7§).

Kurslitteratur antages av skolans styrelse. I ärendet skall rektor avge förslag efter hörande av ämneskonferensen eller vederbörande lärare. (17 §)

4.1.3 Statliga utbildningar

Praktiskt taget alla statliga utbildningar är eftergymnasiala. Några få statliga utbildningar som kan betraktas som gymnasiala finns dock.

Gymnasiala utbildningar

De gymnasiala utbildningarna (här avses utbildningar som tillhör studiehjälpssystemets område) har i regel ett litet antal elever och ingår ofta i enheter tillsammans med utbildningar som kan betraktas som eftergymnasiala. De utbildningar som har ett större antal studerande (fler än 50) är konstfackskolan (vissa utbildningar), sjöbefälskolorna (vissa utbildningar), trädgårdsskolan i Norrköping, Alnarpsinstitutet (vissa utbildningar) och statens brandskola (vissa utbildningar) (samt de statliga tandsköterskeskolorna och tandteknikerskolorna, som dock skall föras över till kommunalt huvudmannaskap). För dessa utbildningar saknas i regel klara bestämmelser om val av kurslitteratur. Oftast samråder lärare och rektor. I många fall gäller att lämplig litteratur inte existerar. Man använder i stället av lärare författade kompendier m. m.

Eftergymnasiala utbildningar

Nedan redovisas kortfattat vad som gäller för universiteten och vissa högskolor beträffande val av kurslitteratur m. m.

Universiteten m. m.

Vid varje fakultet, eller sektion av fakultet, finns en utbildningsnämnd som inom fakulteten/sektionen beslutar i frågor som rör utbildningen. I nämnden är i huvudsak lärare och studerande representerade. Vid *de filosofiska fakulteterna* (de humanistiska, samhällsvetenskapliga och matematisk-naturvetenskapliga fakulteterna) och *de juridiska fakulteterna* fastställer utbildningsnämnderna kurslitteratur. Vid *övriga fakulteter* (de teologiska, medicinska, odontologiska, farmaceutiska och tekniska fakulteterna) fastställer UKÄ studieplaner som innehåller bl. a. kurslitteratur, varvid utbildningsnämnderna avger förslag eller bereds tillfälle att yttra sig. Även vid dessa fakulteter har dock i realiteten utbildningsnämnderna inflytande över kurslitteraturen genom att de har rätt att inom angivna ramar göra utbyten av den i studieplanerna fastställda litteraturen.

I det följande redovisas de principer som tillämpas vid fastställande av kurslitteratur vid *de filosofiska fakulteterna*, som har huvuddelen av de studerande i den eftergymnasiala utbildningen.

UKÄ fastställer *normalstudieplaner* för de olika studiekurserna. I dessa anges bl. a. »målet för studiekursen, de kurser som ingår i studiekursen, den huvudsakliga inriktningen som skall gälla för kurserna, kursernas poängtal, de krav på förkunskaper i ämnet och andra villkor som gäller för tillträdet till studiekursen» (20 § Kungl. Maj:ts kungörelse om utbildning vid de filosofiska fakulteterna, SFS 1969: 50 med senare ändringar). *Utbildningsnämnderna* fastställer *lokala studieplaner*, som bl. a. anger »innehållet i kurserna, den undervisning och den litteratur som den studerande skall eller bör anlita för varje kurs» (21 § nämnda kungörelse).

Förslag till lokal studieplan avges till utbildningsnämnden från resp. institution; när det gäller institutioner som förvaltas enligt universitetsstadgan av *institutionens prefekt* – efter hörande av i första hand institutionskollegiet som består av samtliga lärare samt representanter för berörda assistenter/amanuenser och studerande – och när det gäller institutioner som berörs av pågående försöksverksamhet med nya samarbetsformer av en *institutionsnämnd* eller *institutionsstyrelse*, som består av företrädare för olika grupper vid institutionen.

Socialhögskolorna

Socialhögskolornas *timplaner* fastställs av *Kungl. Maj:ts Styrelsen* för varje högskola upprättar *plan över studiegången*, innefattande kurslitteratur. Lärarrådet, som består av rektor och lärare, skall bl. a. för styrelsen lägga fram förslag rörande utbildningen och förslag till planer över studiegången. Vid varje högskola finns en *utbildningsnämnd*, i vilken studeranderepresentanter ingår, som bl. a. har till uppgift att bereda alla på lärarrådets prövning ankommande ärenden rörande utbildningens innehåll och organisation.

Rutinerna för kurslitteraturval är i regel följande. Lärarna i samma ämne diskuterar kurslitteraturen på s. k. ämneskonferenser; varvid de studerande ges tillfälle att inkomma med synpunkter. Därefter överlämnas förslaget till lärarråd och utbildningsnämnd.

Förskoleseminarierna

Även vid förskoleseminarierna finns utbildningsnämnder, i vilka de studerande är företrädare. I kurslitteraturfrågor beslutar emellertid ämneskonferensen, som består av de lärare som undervisar i samma ämne, men konferensens beslut skall godkännas av rektor.

Seminarierna för huslig utbildning

Inga bestämmelser finns angående val av

kurslitteratur vid seminarierna för huslig utbildning. Lärare och lärarkandidater beslutar vid ämneskonferenser vilken kurslitteratur som skall användas. Samråd mellan de fyra seminarierna i landet i dessa frågor förekommer.

Lärarhögskolorna

Vid lärarhögskolorna är det lärarrådet – bestående av bl. a. rektor, ett antal lärare och en studerande vid varje lärarutbildningslinje – som fastställer kurslitteraturen sedan utbildningsnämnden, i vilken de studerande är representerade, har yttrat sig.

4.2 Utredningens överväganden och förslag

4.2.1 Primärkommunala utbildningar

De bestämmelser som exemplifierats ovan innebär i regel att valet av läromedel inte styrs centralt utan att kommunen resp. vederbörande organ vid läroanstalten får göra sitt val fritt. I fråga om en del av läromedlen, nämligen läroböcker för delar av grundskolan och gymnasieskolan ger emellertid staten vissa förutsättningar för de lokala inköpen. Detta sker genom att statens läroboksnämnd granskar vissa böcker och förtecknar dem som funnits svara mot uppställda krav (se kap. 6). Ett statligt organ gör sålunda här vad som skulle kunna kallas ett »förval».

Genom utvecklingen på läromedelsområdet – och även genom den pedagogiska utvecklingen – har läroböckerna kommit att få en allt mindre dominerande ställning bland läromedlen. Enligt läromedelsutredningens beräkningar utgör skolboksinköpen ekonomiskt sett endast en tredjedel av alla läromedelsinköp i landet.

Utredningen har från början av sitt arbete lanserat ett vidsträckt läromedelsbegrepp (se 1.3) och därigenom studerat läromedelsfrågorna inom ett brett fält. Under arbetets gång har utredningen funnit att många problem är gemensamma för stora delar av läromedelsmarknaden. Vidare finns

en tydlig tendens till ökat sambruk av olika slags läromedel, bl. a. i de allt vanligare studiesatserna. Utredningen anser mot den angivna bakgrunden att val av framför allt centrala läromedel (se 1.3) bör ske på samma sätt i fråga om alla slags läromedel.

Läromedelsutredningen anser att ansvaret för läromedelsvalet för den kommunala utbildningen bör ligga hos huvudmannen. Denna princip ser utredningen som en naturlig konsekvens av den kommunala självstyrelsen. Utredningen avvisar tanken på centrala »förval». Centrala organ bör tillhandahålla information och beslutsunderlag i övrigt, men ansvaret för läromedelsvalet bör helt ligga lokalt.

Enligt utredningens uppfattning har kommunerna redan idag goda förutsättningar för att kunna bära hela ansvaret för läromedelsvalet. Utredningen vill här framhålla följande.

De nya läroplanerna, Lgr 69 och Lgy 70, ger kommunerna relativt utförliga anvisningar om efter vilka kriterier läromedelsvalet bör ske. I särskilda läromedelskapitel ges vissa ämnesövergripande anvisningar även rörande val av läromedel. Till varje ämnesavsnitt hör mål och huvudmoment.

Inom SÖ pågår f. n. ett flertal projekt inom vilka ämnesmålen preciseras ytterligare genom att brytas ner i delmål. Därigenom utvecklas tekniker för framställning av måldokument som kan bilda underlag för läromedelsproduktion.

Läromedelsutredningen anser att denna verksamhet bör kunna bidra till att de läromedel som produceras bättre än tidigare avspeglar den syn som kommer till uttryck i de av statsmakterna – genom läroplanerna – fastställda målen. Detta ger i sin tur kommunerna bättre förutsättningar för läromedelsval.

SÖ:s inspektörer och konsulenter bedriver en omfattande rådgivningsverksamhet, bl. a. i läromedelsfrågor.

Genom de kommunsammanläggningar som skett under senare år har många kommuner fått större resurser än tidigare att skaffa sig specialister i ekonomiska och pe-

dagogiska frågor. Detta gäller bl. a. i fråga om experter inom olika delar av läromedelsområdet. Till kommunens läromedelscentral (KLC) är det naturligt att knyta vissa specialfunktioner, t. ex. på AV-området.

Ett genomförande av förslagen i föreliggande betänkande ger kommunerna väsentligt större möjligheter att göra riktiga läromedelsval. Utredningen vill här nämna följande förslag.

I kap. 5 redovisas kommunernas informationsbehov och föreslås en organisation för läromedelsinformationen. I kap. 6 föreslås en ny organisation för granskning av läromedel i fråga om objektivitet. I kap. 7 föreslår utredningen en på vetenskapliga metoder byggd rutin för praktisk prövning, varigenom värdefulla upplysningar om läromedels pedagogiska funktioner kan erhållas. I kap. 8 beskrivs metoder för att garantera att läromedlen åsätts rimliga priser. I kap. 9 diskuteras slutligen hur inköpsverksamheten m. m. bör vara uppbyggd.

Beslut om val av läromedel för de primärkommunala utbildningarna bör enligt läromedelsutredningens uppfattning normalt fattas av skolstyrelsen. Om alla slags centrala »förval» slopas får skolstyrelsen ett ökat inflytande på valen och därmed ett ökat ansvar för att de centrala läromedlen ger goda förutsättningar för undervisning enligt läroplanernas mål och riktlinjer. Detta torde i regel kräva ett ökat engagemang från skolstyrelsens sida, något som bl. a. bör medföra att beslutanderätt inte delegeras till avdelning av skolstyrelsen eller till enskild tjänsteman i kommunen (skolchef, rektor m. fl.) i samma utsträckning som idag. I varje fall bör detta gälla i fråga om centrala läromedel.

I samband med ett genomförande av det föreslagna systemet bör skolstadgans bestämmelser om läroboksval (5 kap. 13 § och 8 kap. 12 §, se 4.1.1) upphävas. Självfallet kvarstår skolstyrelsens skyldighet att se till att undervisningen bedrivs enligt gällande läroplaner och att läromedlen möjliggör en sådan undervisning. SÖ har också som en av sina uppgifter att kontrollera att

denna skyldighet iakttas.

Det bör observeras att utredningens förslag endast avser *val* av läromedel. Inköpet eller upphandlingen kan ibland med fördel omhänderas av en central instans som Kommunaktiebolaget (KAB).

4.2.2 Landstingskommunala utbildningar

Vad som sagts i föregående avsnitt gäller i huvudsak även för de landstingskommunala utbildningarna. Styrelserna för dessa skolor – i vilka finns företrädare för allmänna intressen – bör alltså enligt läromedelsutredningens uppfattning normalt besluta i läromedelsfrågor.

4.2.3 Statliga utbildningar

Gymnasiala utbildningar

Som redovisas ovan saknas ofta klara regler för val av studielitteratur vid de statliga utbildningar som kan betraktas som gymnasiala. Enligt läromedelsutredningens uppfattning bör en översyn av stadgorna (mot svarande) avseende läromedelsfrågorna göras. Styrelsen för resp. skola, i vilken i regel olika allmänna intressen är företrädade, bör enligt utredningens uppfattning i princip ha ansvaret för val av läromedel.

Eftergymnasiala utbildningar

Som framgått ovan varierar förhållandena mellan de eftergymnasiala utbildningarna när det gäller former för fastställande av kurslitteratur. Vid de filosofiska och juridiska fakulteterna beslutar utbildningsnämnderna, vid övriga fakulteter formellt UKÄ, vid vissa högskolor styrelserna osv. Det ankommer inte på läromedelsutredningen att ge förslag i dessa frågor, men utredningen vill framhålla att det inte föreligger några principiella skillnader mellan olika slag av eftergymnasial utbildning som kan motivera skillnader i fråga om formen för fastställande av kurslitteratur. Utredningen ser det för sin del som naturligt att ordningen i detta avseende inom den eftergymnasiala

utbildningen successivt i samband med reformer av utbildningsorganisationen anpassas efter vad som f. n. gäller för de filosofiska fakulteterna, dvs. att lokala organ, i vilka främst lärare och studerande är representerade, väljer kurslitteratur inom ramen för i vederbörlig ordning fastställda utbildnings- och studieplaner.

Information om läromedel och utbildningsmaterial. För att konsumenterna/köparna skall kunna välja läromedel på ett tillfredsställande sätt behövs information om läromedelsutbudet. I detta kapitel redovisas de olika slag av information om läromedel som konsumenterna/köparna idag kan få. Uppgifterna gäller främst skolväsendet.

5.2 Utställningar

5.1 *Producenter*

Det mest omfattande informationsflödet torde, naturligt nog, komma från läromedelsproducenterna. Dessas marknadsföringsmetoder kan givetvis variera med produkterna. De viktigaste sätten och vägarna att informera torde vara följande.

5.1 *Producenter*

1. *Besök.* Företrädare för producenterna besöker lärarna/köparna, dvs. skolledare, huvudlärare, lärarträffar, föreståndare för läromedelscentraler, kommunala inköpare och bokhandlare.

2. *Utställningar.* Producenterna har ofta permanenta utställningar i egna lokaler, ibland även på olika orter i landet. En del skolboks förlag samarbetar därvid.

Utställningar hålls ofta vid konferenser, kurser och studiedagar för lärare.

Särskilda skolmässor med utställning av läromedel förekommer. Här kan främst nämnas den mässa som Föreningen svenska skolproducenter ordnar vartannat år, Svensk Riksskolmässa, på växlande platser i landet.

Vid dessa mässor brukar föredrag, seminarier o. d. hållas med bl. a. företrädare för SÖ, kommunförbundet m. fl. som medverkande.

5.3 Utbildningsmaterial

Audisiva sällskapet (AV-sällskapet), som är en ideell förening och inte en producentförening, håller varje år en konferens, AV 71 (osv.). Även här brukar olika personer verksamma inom utbildningssektorn medverka.

I detta sammanhang kan man även nämna den av EURODIDAC – Europeiska läromedelsunionen – anordnade mässan Didacta som brukar besökas också av svenska läromedelsköpare, skolstyrelserepresentanter m. fl.

3. *Annonser.* Producenterna annonserar framför allt i lärartidningar och annan fackpress.

4. *Utsändning av nya böcker.* Huvudlärare (läromedelskommittéer m. fl.) inom skolväsendet får i regel gratis exemplar av nya skolböcker från förlagen. Utsändning av sådana s. k. påseendexemplar till berörda lärare förekommer även för den högre utbildningen. Denna form av information är mycket dyrbar.

Även broschyrer och informationsblad sänds ut till lärare m. fl. av producenterna.

Läromedelsproducenterna tillhandahåller självfallet kataloger och annan information om sina produkter.

5.2 Recensioner

Ett stående inslag i den fackliga lärarpresen är läroboksrecensioner. Även bedömning av övriga läromedel förekommer. I dagspressen förekommer det stundom att man recenserar läromedel.

I lärarpresen anmäls ofta nyutkomna eller mera avsevärt omarbetade skolböcker. Ibland sker det i artikelform, där olika ämnens läroböcker behandlas. Av främst nyhetsskäl tvingas recensenterna i regel att yttra sig om en skolbok utan att de haft möjlighet att pröva den i sin undervisning. Recensionsverksamheten i lärarpresen har kritiserats för en viss schablonmässighet och ofta mycket subjektiva värderingar.

I tidningar som i första hand vänder sig till pedagoger i yrkesutbildning eller teknisk utbildning förekommer ofta kataloginformation men sällan bedömning av en viss lärobok.

Även Sveriges elevers centralorganisation (SECO) har bedrivit viss recensionsverksamhet i fråga om läroböcker. Den aktualiserades främst av att eleverna 1966 fick rätt att delta i ämneskonferenserna på gymnasiet. Lokalt tillåter man ofta också eleverna i grundskolans högstadium att delta. Statligt bidrag har utgått till SECO:s granskningsverksamhet.

Bibliotekstjänst i Lund har på sitt omfattande program bl. a. lektörsverksamhet som ett led i den s. k. sambindningen. De flesta förlag i landet skickar korrektur på sin produktion av böcker till Bibliotekstjänst. Av skolböcker förekom tidigare mest bredvidläsningslitteratur, men läroböckerna blir allt vanligare. Främst gäller detta sådana som kan vara lämpliga för bibliotekens service åt vuxenutbildningen.

Korrekturen lämnas till lektörer som har att inom en begränsad tid skriva kortfattade utlåtanden om resp. bok. I mars 1971 slopades ett system i vilket lektörerna uttalade sig om huruvida resp. bok var lämplig för bibliotek eller inte. Skulle en lektörs omdöme vara negativt skickas i regel korrekturet till ytterligare en lektör, varefter båda omdömena publiceras på beställningslistor för

sambindning.

När det gäller barn- och ungdomslitteratur är det regel att varje bok läses av två lektörer av vilka den ene har att lägga framför allt pedagogiska synpunkter på boken. Lektörsomdömena trycks sedan på samma sätt på beställningslistor för sambindning.

Vid sidan om sambindningens reguljära erbjudanden görs också speciella urval av bredvidläsningslitteratur för grundskolornas och gymnasieskolornas bibliotek. I tidskrifterna Bokrevy, Biblioteksbladet och Barn och kultur förekommer dessutom en omfattande recensionsverksamhet.

5.3 SÖ:s utrustningslistor

SÖ utgav 1965 och 1966 en serie utrustningslistor, Undervisningsmateriel för grundskolan (den s. k. gula serien). Listorna anger detaljerat vilka typer av läromedel och utrustning som bör finnas i olika ämnen. Däremot anges inte produkters namn eller fabrikat.

Från 1967 har SÖ utgivit liknande förteckningar för det gymnasiala stadiet, Undervisningsmateriel för gymnasium och fackskola (den s. k. grå serien). Dessa listor har utarbetats i samråd med riksrevisionsverket.

Även för yrkesundervisningens behov har SÖ (tidigare KÖY) upprättat utrustningslistor. Dessa har en annan utformning än de ovannämnda genom att fabrikat o. d. anges för de allra flesta artiklar. För de yrkesinriktade linjerna i gymnasieskolan enligt Lgy 70 har SÖ fastställt nya utrustningslistor under våren 1971.

5.4 Läroboksnämndens förteckningar

Som redovisas i 6.1.2 granskar statens läroboksnämnd vissa kategorier av läroböcker för skolväsendet. Av nämnden godkända böcker förtecknas fortlöpande i Aktuellt från SÖ. Nämnden ger även regelbundet ut tryckta läroboksfor-teckningar, en för grundskolan och en för gymnasiet (i fortsättningen gymnasieskolan). Förteckningarna är uppställda ämnesvis.

1957 års skolberedning ägnade produktionen, utformningen och granskningen av skolväsendets läromedel stor uppmärksamhet och avlämnade också, som tidigare nämnts (se 1.4.3), ett särskilt betänkande, Hjälpmedel i skolarbetet (SOU 1961: 17). Beredningen föreslog i första hand åtgärder från SÖ:s sida för att planera och stimulera produktion av vissa hjälpmedel. Vidare föreslogs inrättande av ett antal s. k. hjälpmedelscentraler, vilka skulle främja produktion, distribution och information på hjälpmedelsområdet. Slutligen föreslogs en revision av instruktionen för statens läroboksnämnd samt en ökning av nämndens resurser.

Vid varje länskolnämnd finns sedan 1963–1964 en länscentral för pedagogiska hjälpmedel (LPH). Dessa centraler har till uppgift att informera om läromedel och deras metodiska användning, svara på frågor om läromedel och läromedelsorganisation, bistå med rådgivning i material- och utrustningsfrågor m. m.

Vid SÖ har tidigare funnits en rikscentral för pedagogiska hjälpmedel (RPH). Dennas funktioner är nu helt inarbetade i SÖ:s sektion för läromedelsutveckling inom byrån för forskning och utvecklingsarbete.

Inom specialundervisningsområdet finns f. n. fyra rikscentraler, rikscentralen för pedagogiska hjälpmedel åt synskadade, Solna, rikscentralen för pedagogiska hjälpmedel för rörelsehindrade, Göteborg, rikscentralen för pedagogiska hjälpmedel för hörselskadade, Örebro, och rikscentralen för särskolan, Upplands Väsby.

Beträffande läns-AV-centralernas (LAVC) och de kommunala läromedelscentralernas (KLC) uppgifter hänvisas till beskrivningen i bilaga 4.

För den högre utbildningens behov av information och utbildning avseende tekniska läromedel finns läromedelscentraler (LMC) vid universitet och högskolor (se 9.3.2).

SÖ tillsatte 1966 en arbetsgrupp för utarbetande av registreringsystem och nomenklatur för läromedel och en annan arbetsgrupp för ämnesklassifikation. Gruppernas uppgift var att vidareutveckla ett tidigare inom SÖ utarbetat system avsett för grundskolan och att föreslå ett registreringsystem för hela skolväsendet. De båda arbetsgrupperna redovisade 1967 ett gemensamt förslag. I förslaget återfanns nedanstående krav på ett registreringsystem för läromedel:

Systemet bör

- lätt kunna förstås av eleverna
- underlätta lärarnas planeringsarbete
- bygga på gällande läroplaner
- kunna användas för samtliga läromedel
- kunna användas i olika skolformer
- lätt kunna användas i informationssyfte
- kunna stimulera till nyproduktion
- lätt kunna databehandlas
- ha prövats praktiskt.

1968 tillsatte SÖ en arbetsgrupp med uppgift att planera och leda försöksverksamhet med läromedelsregistrering. I gruppen ingick representanter för Svenska kommunförbundet och Föreningen svenska skolproducenter.

Efter slutförd försöksverksamhet framlade arbetsgruppen 1969 ett förslag till registreringsystem. Läromedlen bör enligt förslaget klassificeras efter två grunder, ämne/ämnesgrupp och läromedelskategori. Övriga data som enligt arbetsgruppen bör ingå är uppgifter om producent eller leverantör, antal eller mängd, produktionsår, prisklass, skolanläggning till vilken läromedlet hör och placering inom skolanläggningen. Enligt förslaget bör varje artikel ha ett artikelnummer eller löpnummer.

I förslaget diskuteras vidare läromedelsproducenternas medverkan och sättet för registreringen. Gruppen presenterar två lösningar, ett manuellt system och ett ADB-system. Arbetsgruppen berör vidare frågan om ett framtida informationssystem för skolväsendet omfattande en rad ADB-rutiner,

bl. a. utförligare beskrivning av artiklarna samt resultat från företagna utprovningar. På denna punkt hänvisar gruppen till läromedelsutredningen.

Kommunförbundet och Föreningen svenska skolproducenter har haft tillfälle att yttra sig över förslaget till registrerings-system och över resultatet från försöksverksamheten.

SÖ fortsätter att i samverkan med kommunförbundet och representanter för producenterna utveckla informations- och registreringssystemet, varvid remissinstansernas synpunkter givetvis beaktas. En ny rapport beräknas föreligga i slutet av 1971 och innehålla riktlinjer för nya försök med ett integrerat informations- och registreringssystem för läromedel. I rapporten avses ingå alternativa förslag till lokala lösningar av registreringssystemet, vilket bör kunna ske datormässigt eller manuellt. De olika alternativen skall presenteras med kostnadsberäkningar. Med ledning av vad försöksverksamheten får man sedan söka sig fram till ett antal slutliga alternativ för informations- och registreringssystem för läromedel. I det fall ett datorbaserat system kommer att användas är det angeläget att man samordnar verksamheten med andra kommunala datorrutiner, såsom elevregistrering, ADB-undervisning samt administrativa skolrutiner i övrigt.

5.7 Utredningens överväganden och förslag

Läromedelsutredningen behandlar nedan endast informationsfrågor för kommunala utbildningar.

5.7.1 Informationsbehov

I kap. 4 Läromedelsval har läromedelsutredningen framhållit att ansvaret för val av läromedel bör ligga hos huvudmannen. För grundskola och gymnasieskola innebär detta att ansvaret bör åvila kommunerna. För att kommunerna skall kunna göra goda läromedelsval krävs givetvis att de har tillgång till information om läromedlen.

SPK gjorde vid den i 1.2.1 nämnda köp-

studien bl. a. en enkät till sju kommuner av olika karaktär och storlek. Enkäten riktades till ca 100 handläggare av läromedelsfrågor i kommunerna. Ett avsnitt av enkäten rörde olika informationskällors betydelse för läromedelsvalet. Det framgår av enkätsvaren att den i särklass viktigaste informationskällan är läromedelsproducenternas marknadsföringsaktiviteter (annonser, broschyrer, konsulentbesök, utställningar osv.). Informationen från myndigheterna har däremot enligt svaren relativt liten inverkan på valet av produkt. Mot denna bakgrund kan den nuvarande läromedelsinformationen anses vara alltför producentstyrd och osystematiserad.

En annan väsentlig brist i fråga om läromedelsinformationen är att kvalitativa data sällan finns att tillgå. Beslut om köp måste ofta fattas utan att det finns dokumenterat t. ex. hur läromedlet fungerat i klasser som använt det eller deltagit i försöksverksamhet på konstruktionsstadiet. Det konsumentmedvetande som växer fram inom olika områden, t. ex. genom VDN-deklarationer och konsumentinstitutets rapporter, saknas i stor utsträckning inom läromedelsområdet.

En förbättring av läromedelsinformationen kan enligt utredningens uppfattning knappast komma till stånd utan nya organisatoriska former för verksamheten.

Följande krav bör enligt läromedelsutredningens uppfattning ställas på den information som skall tjäna som underlag för kommunernas val av läromedel.

Informationen skall innefatta läromedel för alla skolformer och ämnen. Under de senaste årens intensiva reformarbete inom skolväsendet har inte sällan nya skolformer och ämnen tillkommit medan andra försvunnit. Kommunerna har haft uppenbara svårigheter att någorlunda snabbt anpassa sina resurser efter dessa förändringar, som ibland varit relativt omfattande. I synnerhet gäller detta kompletteringar av läromedelsbeståndet för att tillgodose de nytillkomna behoven. I detta läge är det viktigt att läromedelsinformationen omfattar alla kommunala skolformer och ämnen, även nytillkomna.

Informationen skall avse alla slags läromedel. Läroboken hade tidigare en dominerande ställning bland läromedlen. Numera är läroboken endast en av många kategorier sinsemellan likvärdiga läromedel. Andra läromedel, t. ex. AV-materiel, försöksmaterial och andra tryckta läromedel än läroböcker (s. k. bredvidläsningslitteratur) har en bred användning. Utvecklingen går tydligt mot läromedel som bygger på samverkan mellan olika medier (text-, bild- och ljudmaterial). Sådana läromedel är de allt vanligare studiesatserna och skolradio- och skoltv-program med tillhörande supplerande material. Av detta följer att kommunernas behov av läromedelsinformation är lika stort i fråga om alla slags läromedel.

De data som huvudmannen behöver inför läromedelsvalet kan delas in i två huvudgrupper, kvalitativa data och tekniska data.

Till *kvalitativa data* kan räknas bl. a. uppgifter rörande objektivitet, metodriktighet och ämnesriktighet, resultat av prövningar samt bedömningar av relationen mellan effekt och pris.

Uppgifter om läromedlens *objektivitet* är synnerligen viktiga som underlag för val av läromedel. För att undervisningen skall bli objektiv krävs att lärarens framställning och de använda läromedlen totalt sett ger en objektiv bild, dvs. en allsidig belysning, av problemområdet i fråga. Vid val av läromedel av informationsbärande slag (s. k. mjukvaruläromedel) är självfallet uppgifter om läromedlens objektivitet synnerligen viktiga. Utredningen återkommer till denna fråga i kap. 6.

Med *metodriktighet* menas att läromedlet väl följer läroplanernas metodiska anvisningar t. ex. i fråga om undervisningsformer och arbetssätt. Framför allt bör läroplanernas anvisningar om individualisering och samverkan mellan elever få konsekvenser för läromedlens utformning.

Med ett läromedels *ämnesriktighet* avses bl. a. att stoffurvalet är lämpligt och framställningen av det ämnesmässiga innehållet korrekt.

Uppgifter om hur läromedlet fungerar i undervisningen, läromedlets *pedagogiska*

funktion, är av stort värde inför ett läromedelsval. Sådana upplysningar bör om möjligt bygga på erfarenheter från försöksverksamhet under normala betingelser.

En värdefull upplysning utgör således *prövningsresultat* av olika slag. Prövning kan göras på konstruktionsstadiet på producentens initiativ och i första hand resultera i nya förbättrade versioner av läromedlet. Data från utprövningar kan också vara värdefulla för bedömning av ett läromedel. Även den färdiga produkten kan göras till föremål för en systematisk prövning som då resulterar i data om läromedlets funktion och effektivitet.

Läromedelsutredningen har som tidigare berörts tagit initiativ till en försöksverksamhet med utprövningsinstrument. Försöksverksamheten beskrivs i bilaga 5. De slutsatser utredningen dragit av denna verksamhet redovisas i kap. 7.

När konsumenten eller köparen jämför alternativa läromedel bör en *bedömning av relationen mellan effekt och pris* göras. Ett högre pris på ett läromedel kan motiveras av en högre effekt av något slag, t. ex. längre användningstid, större omfång eller ett bättre studieresultat. Om möjligt bör det ges sådana uppgifter om läromedlet att man kan få en uppfattning om förhållandet mellan effekt och pris. Självfallet är dock jämförelser av detta slag ofta mycket svåra att göra.

Bland de *tekniska data* som bör finnas tillgängliga rörande läromedel kan nämnas uppgifter om följande:

- läromedlets titel
- författare/upphovsman
- målbeskrivning
- det användningsområde som läromedlet är konstruerat för (skolform, linje, stadium, årskurs, arbetsområde etc.)
- omfång (sidantal, användningstid etc.)
- komponenter eller medier
- pris
- servicebehov
- lämplig distribution och förvaring osv.

5.7.2 Informationskällor

En stor del av den information konsumenten och köparen behöver bör kunna lämnas av *läromedelsproducenterna*. Detta gäller tekniska data liksom uppgifter från provning i producentens regi.

De kommunala *läromedelscentralerna* (KLC) på skolområdet förser konsumenter och köpare med en hel del information om läromedel. Utmärkande för läromedelscentralerna är en daglig livlig kontakt med konsumenterna. Detta gör att centralerna är viktiga organ när det gäller att förmedla både tekniska och kvalitativa data om läromedel.

Vad beträffar de statliga länscentralerna för pedagogiska hjälpmedel (LPH) torde vissa av dessas uppgifter successivt komma att övertas av KLC och läns-AV-centralerna (LAVC). Centralernas framtid är beroende om länskolnämnderna.

Det bör observeras att det idag saknas ett organ som kan ge en samlad information om läromedlens tekniska och kvalitativa data. Läroboksnämndens granskningsutlåtanden har primärt till uppgift att bilda underlag för nämndens beslut om eventuellt uppförande på läroboksförteckningen. Dessa utlåtanden är endast undantagsvis tillgängliga i kommunerna.

5.7.3 Informationens organisation

Läromedelsutredningen konstaterar mot bakgrund av vad som anförts att den nuvarande läromedelsinformationen har åtskilliga brister. I fråga om kvalitativa data har konsumenten och köparen f. n. mycket begränsade möjligheter att över huvud få någon information. Även beträffande tekniska data saknas ofta möjlighet till överblick över det inom vissa områden omfattande utbudet av läromedel.

Utredningen har funnit följande skäl tala för en särskild central organisation för läromedelsinformation:

1. Att information kommer från *ett* enda organ underlättar avsevärt inhämtandet av informationen i fråga.

2. En samlad information kan innehålla

både kvalitativa och tekniska data och därmed ge konsumenten förutsättningar för ett från såväl pedagogiska som ekonomiska synpunkter riktiga läromedelsval.

3. En samlad information bör kunna avsevärt underlätta såväl producenternas som konsumenternas administrativa rutiner.

4. En samlad information bör kunna medföra fördelar för läromedelsproducenterna även i samband med marknadsföringen.

Förbättringar av informationen bör alltså kunna ge påtagliga vinster för samhället. *Läromedelsutredningen föreslår mot denna bakgrund att ett centralt läromedelsregister inrättas*. Det är enligt utredningens uppfattning av största vikt att ett sådant register snarast möjligt kommer till stånd.

För läromedelsregistret bör enligt utredningens uppfattning följande riktlinjer gälla:

1. Registret bör vara öppet, dvs. varje producent bör ha möjlighet att få sina produkter registrerade. Ett öppet register bör kunna förse konsumenter inom skilda utbildningar med information om läromedel.

2. Registret bör byggas upp successivt. I inledningsskedet bör det kunna lämna information åtminstone om sådana läromedel som f. n. granskas av läroboksnämnden. Önskvärt är att registret från början omfattar samtliga centrala tryckta och audiovisuella läromedel för grundskolan och gymnasieskolan (se definition i 1.3). Det bör vara möjligt att senare utöka verksamheten till att omfatta också läromedel för den högre utbildningen. Från informationssynpunkt eftersatta områden bör prioriteras under registrets uppbyggnadstid.

3. Registret bör bygga på modern data-teknik för att kunna ge omfattande information om ett stort antal läromedel.

4. Dataregistreringen bör begränsas till vissa grundfakta medan fylligare information i form av t. ex. måldokument, utlåtanden samt provnings- och granskningsrapporter tillhandahålls i tryckt form (eventuellt på mikrofilm).

5. Registret bör vara självsanerande, förslagsvis på så sätt att varje infört läromedel automatiskt utgår efter tre år om inte produ-

centen dessförinnan gjort en nyanmälan.

6. Registret bör i princip vara självfinansierat. Producenten bör betala en viss avgift för att få ett läromedel registrerat och den som rekviderar information bör betala för denna efter en fastställd taxa.

7. Registret bör byggas upp på grundval av erfarenheter från vissa närliggande projekt, t. ex. ADB inom biblioteksväsendet och SÖ:s projekt rörande läromedelsregistrering.

Läromedelsutredningen har diskuterat ett flertal lösningar av frågan om de organisatoriska formerna för registret, bl. a. följande:

- fristående statligt organ
- anknytning till myndighet SÖ
- anknytning till Svenska kommunförbundet
- anknytning till Bibliotekstjänst
- fristående företag.

Man kan urskilja tre huvudintressenter i ett register av detta slag, nämligen staten, kommunerna och läromedelsproducenterna. Staten har ytterst ansvaret för skolväsendets utveckling. Kommunerna är de i särklass viktigaste läromedelsköparna. Producenternas medverkan är en väsentlig förutsättning för att registrets informationsutbud och producenternas marknadsföring på lämpligt sätt skall kunna samordnas. Det är enligt utredningens uppfattning viktigt att registret får en så bred förankring hos de tre nämnda intressenterna som möjligt. Lösningar där en av intressenterna svarar för hela verksamheten anser utredningen därför mindre lämpliga. Utredningen förordar att förutsättningar att bilda ett fristående företag för läromedelsinformation – gemensamt ägt av staten, kommunerna och läromedelsproducenterna – snarast undersöks.

De ytterligare utredningar som krävs bör enligt läromedelsutredningens mening göras av SÖ i samarbete med bl. a. statskontoret, kommunförbunden och Föreningen svenska skolproducenter. Därvid bör bl. a. övervägas:

- komplett förslag till registreringssystem
- systemlösningar för databehandlingen

- möjligheter till samordning med andra informationssystem
- rutinschemata och blanketter
- organisation samt behovet av personal och övriga resurser.

En av läromedelsutredningens huvuduppgifter är att behandla frågan om behovet av central granskning av läromedel. Med granskning avses i direktiven en kontroll av att läromedlen uppfyller vissa krav. Till granskning räknas alltså här inte studium av läromedel för att få en allmän uppfattning om dem.

I direktiven framhålls att syftet med en läromedelsgranskning i stort kan vara antingen pedagogiskt eller ekonomiskt. Frågan om prisgranskning behandlas i kap. 8.

Enligt direktiven bör utredningen inte ta upp frågan om granskning av läroböcker för universitet och högskolor (se 1.1.4).

6.1 *Läroboksnämndens granskning*

6.1.1 Historik

Förslag om granskning och utmönstring av läroböcker för det obligatoriska skolväsendet, läroverken m. fl. skolor har framförts upprepade gånger. Under 1800-talet förekom flera kommittéer, kommissioner och nämnder som behandlade frågan om granskning av skolböcker och angivande av riktlinjer för innehållet i sådana.

De utredningar som redovisas i det följande behandlade i flera fall även frågan om produktion av skolböcker och har i denna del berörts i 3.1 ovan.

SÖ tog i skrivelser till dåvarande eckle-

siastikdepartementet 1926 och 1927 bl. a. upp frågorna om granskning och om åtgärder för att av pedagogiska och ekonomiska skäl begränsa bytena av läroböcker. 1927 års *skolsakkunniga* fick i uppdrag att utreda läroboksfrågan dels från pedagogiska synpunkter, dels från ekonomiska synpunkter. De sakkunniga uttalade sig i betänkandet *Läroböcker* vid de allmänna läroverken och med dem jämförliga läroanstalter (SOU 1931: 2) för en viss begränsning av läroboksbeståndet. Detta skulle ske dels genom införande av en central mera ingående granskning av läroböckerna före dessas antagande till skolbruk, dels genom ett strängare förfarande vid det slutgiltiga införandet av nya läroböcker vid skolorna. SÖ föreslogs granska läroböckerna i manuskript eller korrektur varvid särskild uppmärksamhet skulle ägnas böckernas pris. Efter granskningen skulle SÖ avgöra om boken var godkänd till skolbruk eller inte. SÖ skulle upprätta en förteckning över sålunda godkända läroböcker.

I sitt yttrande 1933 över betänkandet ansåg sig SÖ inte kunna tillstyrka den föreslagna förhandsgranskningen av nya läroböcker. Granskningen torde inte få den avsedda effekten och den kunde, ansåg SÖ, riskera en sund utveckling av läroboksproduktionen.

I motioner vid 1930 års riksdag yrkades att riksdagen i skrivelse till Kungl. Maj:t skulle anhålla om snar utredning av möj-

ligheterna till ett förbilligande av kostnaderna för skolmateriel, inte minst genom större enhetlighet och sparsamhet vid valet av läroböcker. Riksdagen beslöt i överensstämmelse med motionärernas hemställan – trots att den ovan nämnda utredningen pågick.

I början av 1930-talet gällde i huvudsak följande bestämmelser för antagande av läroböcker. För folkskolorna och fortsättnings-skolorna fastställdes valet av läro- och läseböcker av statens folkskolinpektörer sedan kommunens skolråd resp. skolstyrelse efter hörande av berörda lärare avgett förslag i ärendet. För de allmänna läroverken gällde beträffande läroböcker i egentlig mening att ämneskonferensen skulle avge förslag till SÖ, som sedan fattade beslut.

Ecklesiastikministern fann förhållandena på läroboksområdet otillfredsställande, och 1934 tillsattes en ny utredning i läroboksfrågan, *1934 års lärobokssakkunniga*, med uppgift att utmönstra olämpliga läroböcker för folkskolor, läroverk m. fl. skolor och att överväga om fortsatt granskning av läroböcker var erforderlig. Kommittén redovisade sitt arbete och sina förslag i betänkandet *Läroböcker vid allmänna läroverk och folkskolor m. fl. undervisningsanstalter* (SOU 1935: 45).

Av de läroböcker som de sakkunniga studerade underkände de en fjärdedel. Ytterligare ett stort antal böcker befanns vara bristfälliga. Beträffande den framtida granskningen föreslog kommittén att en statlig nämnd (nämnden för central läroboksgranskning), bestående av fem ledamöter, skulle inrättas för granskning av läroböckernas kvalitet och pris. De godkända böckerna skulle uppföras på av Kungl. Maj:t utfärdade läroboksförteckningar. På särskilda förteckningar skulle böcker hänvisade till praktisk pedagogisk prövning i skolorna upptas. Praktisk prövning skulle tillämpas i fall då man var tveksam om godkännande.

SÖ, som övervakade i princip all verksamhet inom skolväsendet, vände sig bestämt emot att en särskild nämnd skulle sköta granskningen: detta skulle vara »att ställa överstyrelsen på sidan om en av det peda-

gogiska arbetets mest centrala uppgifter». Kommunförbunden var däremot mycket positiva till förslaget. Landskommunernas förbund uttalade sig emellertid i sitt remissvar för även lokala läroboksnämnder, vilket bl. a. Sveriges folkskolläraryförbund anslöt sig till.

En proposition i stort sett enligt kommitténs förslag förelades *1936 års riksdag*. Statsutskottet gick emot propositionen och förordade att granskningen skulle skötas av SÖ. Utskottet framhöll att SÖ:s ledamöter rekryterades bland landets erfarnaste pedagoger. Man kunde inte vänta att det skulle finnas någon större sakkunskap i den föreslagna nämnden. Erforderliga förbättringar kunde lätt vinnas genom att man inom SÖ upprättade en nämnd med representanter för målsmannaintresset, tryckerikunskap osv., ansåg utskottet. Riksdagen avslög såväl propositionen som statsutskottets förslag. Däremot biföll den utskottets förslag om skrivelse till Kungl. Maj:t med begäran om utredning av läroböckernas förbilligande (ett upprepande av skrivelsen från 1930 års riksdag).

Fortsatt utredning i granskningsfrågan företogs av en av ledamöterna i föregående utredning, Nils Forssell (*1936 års utredningsman*). Denne föreslog 1937 i promemorian *Utredning och förslag rörande särskild granskning av läroböcker* en kompromisslösning: granskningsnämndens beslut skulle underställas SÖ:s prövning. Om SÖ inte godkände nämndens beslut skulle frågan hänskjutas till Kungl. Maj:ts avgörande. Företrädare för det allmänna borde tillförsäkras majoritet i nämnden. Regeringen och *1938 års riksdag* godtog förslaget och *statens läroboksnämnd* inrättades.

Med anledning av två motioner anhöll *1945 års riksdag* i skrivelse till Kungl. Maj:t om utredning angående åtgärder för att åstadkomma en förbättring och modernisering av läroböckerna samt ett förbilligande av dessa och annan skolmateriel, varvid även möjligheten att skapa ett statligt förslag borde tas upp till prövning. *1945 års lärobokskommitté* tillsattes. Dess betänkande *Granskning och antagning av läroböcker*

(SOU 1947: 51) låg till grund för 1948 års riksdags beslut att läroboksnämndens beslut inte längre skulle underställas SÖ, att SÖ i stället skulle vara representerad i nämnden och att SÖ skulle granska åskådningsmateriel såsom kartor, planscher, skioptikonbilder, instrument och modeller. Utredningens förslag att även yrkesutbildningens läroböcker skulle granskas hade avvisats i propositionen. Läroboksnämndens uppgifter inskränktes beträffande s. k. bredvidläsningsböcker till att upprätta förteckning över lämpliga sådana. Nämnden har senare avlastats denna uppgift. Vissa ytterligare mindre förändringar har vidtagits, bl. a. har i nämnden insatts en tryckerisakkunnig ledamot.

Lärobokskommittén hade även framhållit att granskningsuppgiften inte borde vara av enbart negativ karaktär. Nämnden borde vidta även positiva åtgärder, som att följa den psykologiska forskningen och utvecklingen på olika ämnesområden, hämta nya uppslag från utlandet, köpa in läroböcker från andra länder, ha en rådgivande funktion på det principiella planet gentemot författare och förlag, ta initiativet till nya läroböcker genom att anmoda lämpliga personer att författa eller omarbeta läroböcker, i enstaka fall utlysa pristävlingar och anta böcker till praktisk prövning.

Departementschefen framhöll i propositionen om läroboksnämnden att flera av de förslagna åtgärderna skulle kunna vara av värde men förelade inte riksdagen några konkreta förslag. Han ansåg att SÖ borde ha rätt att i undervisningen låta pröva böcker innan de granskats av läroboksnämnden. Genom ändring av granskningskungörelsen (se 6.1.2) fick SÖ och nämnden 1948 rätt att tillämpa praktisk prövning för läroböcker innan de granskats och förts upp på läroboksförteckningen.

1957 års skolberedning avlämnade som tidigare nämnts ett särskilt betänkande i läromedelsfrågorna, Hjälpmedel i skolarbetet (SOU 1961: 17). Beredningen föreslog i detta betänkande och i huvudbetänkandet Grundskolan (SOU 1961: 30) att frågan om läroboksgranskningen borde tas upp till be-

handling i annat sammanhang. Beredningen ansåg dessutom bl. a. att de granskare som anlätades av de båda dåvarande överstyrelserna och av nämnden borde kallas till gemensamma överläggningar. Vidare föreslogs en omarbetning av instruktionen för nämnden och en ökning av dennas resurser.

I prop. 1962: 54 angående reformering av den obligatoriska skolan m. m. anslöt sig chefen för ecklesiastikdepartementet i det stora hela till skolberedningens uppfattning i läromedelsfrågan, men underströk med ännu större skärpa än beredningen betydelsen av god tillgång på väl utprovade och ändamålsenliga läromedel. Han framhöll att en förutsättningslös omprövning av nämndens verksamhet och uppgifter på längre sikt tedde sig nödvändig av flera orsaker, dels tillkomsten av hjälpmedelscentralerna (se 5.5), dels förändringen i begreppet läroplan, varigenom den för läroboksgranskningen viktiga termen kursplan blev mindre entydig än förr, dels utvecklingen mot en samordning mellan läroböcker i traditionell mening och andra hjälpmedel till s. k. lärobokspaket, dels slutligen det ökade behovet av samverkan och samordning mellan på skilda håll förekommande granskning. I propositionen ansågs det emellertid inte lämpligt att ta upp frågan om en mer genomgripande översyn av statens läroboksnämnd till närmare övervägande förrän ytterligare erfarenheter vunnits. Däremot förordades en mera temporär översyn av gällande föreskrifter för läroboksnämnden.

Även 1960 års gymnasieutredning tog upp granskningsfrågorna (SOU 1963: 42 Ett nytt gymnasium). Utredningen begränsade sig dock till att registrera en rad problem och hänvisade till departementschefens ovan refererade uttalande.

1962 tillkallades två sakkunniga, riksdagsmannen Hilding Johansson och undervisningsrådet Ragnar Israelsson, för att i samråd med SÖ och läroboksnämnden företa den i prop. 1962: 54 förutskickade, omedelbart erforderliga översynen av gällande föreskrifter för läroboksnämnden. Enligt direktiven skulle denna utredning avse endast den del av läromedelsområdet som läroböc-

kerna utgör och ha som förutsättning ett bibehållande av läroboksnämnden och dess granskningsverksamhet. Målet för den aktuella översynen skulle emellertid inte bara vara att från rent formella synpunkter anpassa utformningen av gällande bestämmelser till de nya organisatoriska dragen i skolsituationen. Nämnden borde också ges bästa möjliga förutsättningar att inom sitt område verka för förnyelse av skolans inre arbete i enlighet med grundskolereformens intentioner.

Det gällde bl. a. att i viss mån avväga nämndens och andra instansers uppgifter på hjälpmedelsområdet så, att å ena sidan hela fältet skulle bli täckt på ett tillfredsställande sätt och å andra sidan inte några besvärande kompetensproblem skulle uppstå under den närmaste utvecklingsperioden. Särskilt borde möjligheterna till ökad samverkan och samordning mellan nämnden och SÖ undersökas. Bland de mera detaljerade spörsmål som skulle uppmärksammas kan nämnas frågan om vilka skolformer som borde hänvisas till att använda läroböcker som nämnden uppfört på sin läroboksförteckning – varvid särskilt den nya fackskolan skulle beaktas – samt frågan om nämndens sammansättning.

Utredningsmännen framlade 1963 sina förslag i betänkandet Statens läroboksnämnd (stencil). Bland förslagen kan nämnas följande. Granskningsförfarandet borde utsträckas att omfatta läroböcker för samtliga studievägar inom fackskola och gymnasium. I de fall då en lärobok tillsammans med andra hjälpmedel bildar en enhet föreslogs att lärobok liksom bredvidläsnings- och övningsböcker skulle granskas av nämnden, medan i fråga om övriga hjälpmedel nämnden skulle rådfråga SÖ. I fråga om granskningsnormerna föreslogs också vissa tillägg och förändringar, såsom att nämnden vid granskningsarbetet borde beakta läroböckernas underlättande av ett individualiserande och aktiverande arbetssätt, att däri meddelade fakta återger aktuella förhållanden samt att illustrationerna har en pedagogisk funktion. De sakkunniga föreslog också att läroboksnämndens rätt att praktiskt pröva

en lärobok i fortsättningen skulle tillkomma enbart SÖ. Vidare förordades vissa förändringar i nämndens sammansättning samt en förstärkning av dess kansli.

I remissyttrandena över betänkandet framhölls bl. a. att förslaget inte gått tillräckligt långt med hänsyn till utvecklingen. Läroboksnämnden själv ansåg att förslaget borde betraktas som ett provisorium. Statsutskottet framhöll 1964 bl. a. att det i likhet med läroboksnämnden ansåg att den av departementschefen tidigare (1962) föreslagna förutsättningslösa utredningen av granskningsorganisationen (se ovan) skyndsamt borde företas. Utskottet erinrade om den kritik som i flera sammanhang riktats mot nämndens granskning.

I *prop. 1964: 171 angående reformering av de gymnasiala skolorna m. m.* aviserade departementschefen tillsättandet av en kommitté för den omprövning av läroboksnämndens verksamhet och uppgifter som han berört i *prop. 1962: 54* (se ovan). Denna kommitté blev läromedelsutredningen.

Läroboksnämndens granskning har inte omfattat yrkesutbildningens läroböcker. En statlig granskning av dessa har dock existerat. *Överstyrelsen för yrkesutbildning (KÖY)* började snart efter sin tillkomst 1943 att granska läroböcker och kompendier för yrkesundervisningen. Verksamheten fick en större omfattning då en särskild byrå för frågor rörande lärarutbildning och läromedel inrättades 1949. Då började man att upprätta en förteckning över läromedel. Verksamheten upphörde då KÖY 1964 sammanslogs med SÖ.

6.1.2 Läroboksnämndens uppgifter

Läroboksnämndens verksamhet regleras i Kungl. Maj:ts kungörelse av den 30 juni 1948 (SFS 1948: 613 med senare ändringar). I 9 § denna kungörelse anges nämndens sammansättning enligt följande:

Läroboksnämnden består av åtta tillsvidare för en tid av tre år förordnade ledamöter. Av ledamöterna förordnas sex av Kungl. Maj:t och två av skolöverstyrelsen. Av de av Kungl. Maj:t utsedda ledamöterna skola tre re-

presentera de allmänna intressena, två vara lärare samt en vara sakkunnig i förlags- och tryckerifrågor. Av lärarna skall den ene företräda den lägre undervisningen (folkskola, fortsättningsskola, försöksskolans låg- och mellanstadium eller motsvarande) och den andre den högre undervisningen vid läroanstalter under överstyrelsens inseeende. De två av överstyrelsens utsedda ledamöterna skola på motsvarande sätt representera olika stadier av undervisningen.

Bland de tre ledamöter, som representera de allmänna intressena, utser Kungl. Maj:t en att vara nämndens ordförande.

I enahanda ordning, som i första styckets sägs, utses suppleanter för envar av ledamöterna.

Enligt kungörelsen får i grundskolan och gymnasieskolan endast sådana läroböcker användas i undervisningen som finns uppförda på av nämnden upprättad läroboksförteckning (1 §). Undantagna är läroböcker för de ekonomiska och tekniska linjerna i gymnasieskolan, som inte granskas av nämnden.

Med läroböcker avses i kungörelsen (1 §)

- a) egentliga läroböcker i teoretiska läroämnen
- b) läseböcker för läsningens inlärande i årskurserna 1–3 av de obligatoriska skolorna
- c) läroböcker i praktiska läroämnen, i yrkesämnen och i övningsämnen
- d) ordböcker och ordlistor
- e) översättningsövningar
- f) textböcker i främmande levande språk
- g) kartböcker
- h) räkne- och andra tabeller
- i) arbetsanvisningar med kartor, illustrationer sifferuppgifter eller utförligare text
- j) föreskrifter för välskrivning och textning
- k) sångböcker.

S.k bredvidläsningslitteratur granskas alltså inte av nämnden.

Vid granskningen skall följande särskilt iakttagas (4 §):

a) att läroboken, vad angår papper, tryck och format samt bandets beskaffenhet och kvalitet, lämpar sig för det avsedda ändamålet;

b) att lärobokens typografiska uppställning, illustrationsmaterial och stilsorter uppfylla de anspråk, som skäligen kunna ställas i såväl oftalmologiskt som psykologiskt, pedagogiskt och estetiskt avseende;

c) att lärobokens innehåll står i överensstämmelse med gällande undervisningsplaner eller kursföreskrifter;

d) att överensstämmelse i huvudsak råder

mellan de kursmoment, som i läroboken behandlas och dem, som är föreskrivna för de klasser eller stadier, för vilka läroboken är avsedd;

e) att eventuellt förekommande illustrationsmaterial ansluter sig till de kursmoment, det avser att belysa;

f) att lärobokens innehåll är objektivt och vederhäftigt och såvitt möjligt överensstämmande med den vetenskapliga och pedagogiska utvecklingen på ifrågavarande område;

g) att läroboken såväl i fråga om innehåll som i språkligt och formellt hänseende är lämpad efter lärjungarnas ålder och mognad;

h) att lärobokens pris är skäligt samt

i) att läroboken är av behovet påkallad och i väsentliga avseenden utgör en självständig insats på det pedagogiska området.

I 2 § i kungörelsen sägs bl. a.: »Genom lämpliga åtgärder bör nämnden främja tillkomsten av goda läroböcker samt bör med uppmärksamhet följa utvecklingen på läroboksområdet i utlandet». Nämndens insatser på det sistnämnda området synes ha varit av ringa omfattning. Beträffande den förstnämnda frågan har nämnden på flera sätt sökt påverka läroboksutvecklingen. Nämnden har bl. a. i cirkulärskrivelser till skolboksförlagen framfört synpunkter på läroböckernas principiella uppläggning m. m., tillsatt granskargrupper och anordnat överläggningar med granskare och förlag.

Genom nämndens försorg skall den ovan nämnda läroboksförteckningen tryckas och ges ut (8 §). Nämndens beslut publiceras fortlöpande i Aktuellt från SÖ. (Jfr 5.4.)

6.1.3 Läroboksnämndens verksamhet

Handläggningsrutin

I detta avsnitt beskrivs rutinerna för läroboksnämndens handläggning av granskningsärendena.

Ett förlag eller en utgivare av böcker på eget förlag sänder in ansökan om att få viss lärobok uppförd på den i det föregående berörda läroboksförteckningen. Till ansökan skall vara fogade 15 exemplar av boken i fråga, i ombrutet korrektur eller färdigställd, samt granskningsavgift, f. n. 200 kr. per boktitel. Priskalkyl skall bifogas nya

böcker eller, om prisändring önskas, nya upplagor av äldre böcker.

Nämnden är inte skyldig att anlita granskare utanför nämnden. I vissa fall, då det inom nämnden finns ämnessakkunniga, sänds inlämnade böcker inte ut till granskare. I regel granskas emellertid en till nämnden inlämnad bok av en särskild ämnessakkunnig, vanligtvis en lärare som undervisar i skolformen, på stadiet och i ämnet i fråga. Förslag till lämpliga granskare får nämnden bl. a. från SÖ. Som granskare används självfallet inte läroboksförfattare eller personer engagerade i förlagsarbete.

Till ledning för granskarna har nämnden utarbetat anvisningar som genom SÖ:s försorg kompletterats med synpunkter på bedömningen av läroböckerna i de olika ämnena. Det har däremot inte ansetts lämpligt att binda granskarna vid ett visst bedömningsschema. Inom ramen för författningens bestämmelser och anvisningarna får de sakkunniga själva utforma utlåtandena. Det är ett önskemål från nämnden att dessa utmynnar i en tillstyrkan eller ett avstyrkande.

En kopia av ett inkommet granskningsutlåtande sänds numera omgående till vederbörande förlag. I granskningskungörelsen finns ingen replikrätt för förlagen inskriven, men enligt utbildad praxis får dessa yttra sig över avgivna utlåtanden. Förlagen utnyttjar denna möjlighet särskilt i de fall där granskaren har varit starkt negativ och inte tillstyrkt bokens uppförande på läroboksförteckningen. Hinner förlaget inte inge yttrande före nämndsammanträdet bordlägger nämnden ärendet. Det är inte ovanligt att förlaget i stället för att avge yttrande omarbetar boken och sänder in nya korrektur exemplar, som alltså måste gå till ny granskning.

Böcker, granskarutlåtanden och eventuella andra aktuella handlingar sänds ut till nämndens ledamöter inför sammanträdena.

Om boken förs upp på läroboksförteckningen kan det eventuellt vara för användning endast för viss tid eller under förutsättningar att vissa korrigeringar görs. Om

boken inte förs upp på förteckningen anges orsaken härtill. Om förlag återkallat sin ansökan förs boken inte upp.

Bordläggning kan ske för att man vill bereda förlaget tillfälle till yttrande (t. ex. över granskarens negativa utlåtande) eller att komma in med saknad priskalkyl, att man vill fortsätta överläggning inom nämnden, att man vill avvakta ytterligare granskning av boken eller tillhörande arbetsbok eller att man vill bereda SÖ:s representanter i nämnden tillfälle till samråd med SÖ.

Bordläggning för förnyad granskning förekommer när granskaren avstyrkt uppförande eller då annan uppfattning än den granskaren uttryckt råder inom nämnden. Att mer än två granskningar förekommer är ovanligt.

Nämndens beslut meddelas omgående förlagen. Vederbörande förlag har författningens enligt rätt att inom 30 dagar anföra besvär över nämndens beslut hos Kungl. Maj:t.

Nämnden kan besluta att en ny lärobok skall bli föremål för *praktisk prövning* innan beslut fattas om dess uppförande på läroboksförteckningen.

Sådan prövning skall begränsas till viss tid och verkställas i enlighet med nämndens anvisningar. Efter framställning från nämnden skall skolöverstyrelsen bestämma till vilken skola prövningen skall förläggas och vilka lärare som skola deltaga däri. (5 § granskningskungörelsen)

Denna praktiska prövning innebär att läroböckerna i fråga används i undervisningen utan att vara uppförda på läroboksförteckningen. Vederbörande lärare avger utlåtande om böckerna till nämnden. Nämndens verksamhet med praktisk prövning redovisas i 7.1.1.

Nuvarande verksamhet

Omfattningen av läroboksnämndens verksamhet har successivt ökat under de senaste åren. Antalet slutbehandlade läroboksärenden i medeltal per år var för följande femårsperioder:

1949/50–1953/54	167
1954/55–1958/59	280

1959/60-1963/64 484
1964/65-1968/69 543.

Under budgetåret 1970/71 handlade nämnden 826 ärenden. 715 boktitlar uppfördes på läroboksförteckningen. Till praktisk prövning (se nedan) antogs 1970/71 ca 310 titlar.

Den kraftigt ökade arbetsmängden för nämnden under 1960-talet har berott på skolreformerna. Nämnden beräknar att den fortsatta revisionen av grundskolan kommer att kräva omfattande arbetsinsatser i fråga om läroboksgranskning.

Under budgetåret 1972/73 kommer nämndens arbete enligt dess petita för detta budgetår att i huvudsak omfatta

a) granskning av förlagens kompletteringsproduktion av läroböcker för gymnasieskolan

b) granskning av nya upplagor av läroböcker för gymnasieskolan

c) granskning av läroböcker som är ny-skrivna enligt eller anpassade till reviderade läroplanen för grundskolan

d) granskning av läroböcker efter utgången av medgiven förlängd praktisk prövning

e) systematiserad och förstärkt granskning av läroböcker i vissa ämnen och ämnesgrupper genom experter eller granskargrupper

f) omgranskning av vissa med tidsbegränsning på förteckningen uppförda läroböcker i nykonstruerade ämnen

g) utgallring efter föregående granskning av läroböcker som blivit föråldrade.

Nämnden har i nämnda petita framhållit att många läroböcker är av den arten att en grupp experter måste anlitas för att lärobokens lämplighet skall kunna bedömas. Detta har, enligt nämnden, gällt och gäller även framdeles böcker för gymnasieskolan, i t. ex. ämnena samhällskunskap och naturkunskap.

Nämnden räknar i sina petita med ökade utgifter för sin verksamhet. Som orsaker har nämnden angett följande:

1. Den pedagogiska utvecklingen har uppöst läroboksbegreppet. Läroboken har omvandlats till faktabok eller textbok i ett läromedelspaket (studiematerialsats) som innehåller flera

för eleverna avsedda komponenter. Antalet granskningspliktiga läromedel har härigenom ökat kraftigt.

2. Förlagen har av produktionstekniska skäl ytterligare spaltat upp det läroboksersättande undervisningsmaterialet. Omfattningen av denna uppdelning i småhäften är inte ringa. Även härigenom ökar antalet granskningspliktiga läromedel.

Nämnden ser utgiftsökningen som en följd av revisionen av grundskolans läroplan.

Kritik mot nämnden

En verksamhet som läroboksnämndens har givetvis inte undgått kritik. De författare och förlag som inte har fått sina verk uppförda på läroboksförteckningen har ofta reagerat negativt. Nämnden har ibland anklagats för att ha intagit skiftande inställningar i principiella frågor. Nämnden har dock framhållit att den är noga med att i alla pedagogiska frågor av principiell innebörd inhämta SÖ:s uppfattning. Vidare har hävdats att läroboksgranskningen hämmar den pedagogiska utvecklingen genom att författare och förlag inte vågar införa nya idéer och metoder. Förseningar av skolboksleveranserna har stundom sagts bero på nämndens »långsamma behandling». Utredningen vill i detta sammanhang hänvisa till sitt betänkande Skolboksleveranser (SOU 1968: 14).

Från förlagshåll har man även anmärkt på att i regel endast en ämnesgranskare utanför nämnden studerar en bok innan nämnden behandlar den. Nämndens beslut blir, säger kritiken, därmed i praktiken beroende av en person. På detta har nämnden svarat bl. a. att ledamöterna själva läser samtliga inlämnade böcker och bedömer dessa självständigt gentemot ämnesgranskarnas utlåtanden. I tveksamma fall brukar boken i fråga gå till förnyad granskning av ny granskare.

Vissa organisationer och opinionsgrupper har å andra sidan ansett att nämnden intagit en för generös hållning vid granskningen. I flera fall, bl. a. i riksdagsmotioner, har krävts att nämndens granskning skall

omfatta alla informationsbärande läromedel för skolväsendet. Flera debatter har förts i pressen rörande läroböckernas innehåll och nämndens granskning.

I detta sammanhang bör påpekas att debatten om läroboksnämndens granskning i flera fall snarast rört läroplanens innehåll. Man har, särskilt när det gäller undervisningen i religionskunskap och sexualfrågor, krävt att vissa läromedel inte skall få användas eller att undervisningen skall ha en viss inriktning.

Sveriges elevers centralorganisation (SECO) framlade 1963 en undersökning av hur Moralisk upprustning (MRA), ateismen och sexuallivet behandlades i läroböckerna i kristendomskunskap. Undersökningen var kritisk mot de behandlade böckerna. Två anmälningar till justitieombudsmannen (JO) gjordes avseende läroboksnämndens granskning av kristendomsböckerna. JO framhöll i sitt utlåtande 1965 bl. a.:

Såsom nämnden angivit är det en delikat uppgift att i tveksamma fall välja mellan att godkänna eller helt underkänna en lärobok... jag... vill understryka vikten av att läroboksnämnden vid sin bedömning av läroböcker i kristendom i större utsträckning än som hittills synes ha skett beaktar vad i läroplanen finnes angivet rörande objektivitetskravet.

Med hänvisning till bl. a. tillsättandet av nedan nämnda granskargrupp fann JO dock inte anledning att föreslå något särskilt inripande.

Åtgärder för att förbättra granskningen

Läroboksnämnden har vidtagit flera åtgärder för att förbättra granskningsverksamheten.

Alltsedan verksamhetsåret 1962/63 har nämnden i samarbete med SÖ fortlöpande informerat sina granskare om aktuella frågor. Detta har skett vid årliga konferenser mellan SÖ, nämnden och granskarna. Som ovan nämnts har nämnden även utgett *anvisningar* för granskningen.

Speciella *granskargrupper* för olika ämnen har tillsatts. 1965 tillsatte nämnden en särskild granskargrupp för grundskolans

(Lgr 62) läroböcker i religionskunskap. Gruppen avslutade sitt arbete under budgetåret 1969/70 och sammanfattade sina synpunkter i promemorian Vilka krav har man rätt att ställa på läroböcker i religionskunskap för grundskolan? (se bilaga 8).

Nämnden tillsatte även granskargrupper för dåvarande gymnasiets läroböcker i filosofi, historia och religionskunskap. Deras arbete avslutades under verksamhetsåret 1970/71.

Nämnden har i sina petita för budgetåret 1972/73 begärt medel för åtminstone två expertgrupper som skall granska i vilken utsträckning de grundläggande synsätten i Lgr 69 präglar läromedlen. Därvid skall objektivitetskravet, könsrollsfördomarna, den internationella orienteringen samt frågor om tolerans, samverkan och likabehandling mellan människorna beaktas.

6.2 Övrig granskning

6.2.1 KÖY:s och SÖ:s granskning av AV-läromedel

Frågan om granskning av AV-läromedel har vid flera tillfällen aktualiserats. Bl. a. 1940 års skolutredning uppmärksammade undervisningsfilmen. 1946 års skolkommission (ordförande var först dåvarande eklestistikministern Tage Erlander, senare dennes efterträdare Josef Wejne) underströk i betänkandet Förslag till riktlinjer för det svenska skolväsendets utveckling (SOU 1948: 27) undervisningsfilmens stora användbarhet på alla åldersstadier i alla skolformer och inom praktiskt taget alla ämnesområden. Kommissionen ansåg att det var angeläget att skapa ett granskningsinstrument som garanterade att endast från pedagogisk synpunkt värdefull film kom till användning i undervisningen.

Redan 1949 påbörjade dåvarande KÖY en fortlöpande inventering och granskning av sådan svensk och utländsk film- och bildbandsmateriel som kunde tänkas komma till användning inom yrkesundervisningen. Under åren 1949–1958 granskades ca

2 500 filmer och bildband från såväl innehållsmässig som pedagogisk synpunkt. Verksamheten upphörde tillsammans med KÖY 1964.

SÖ anställde 1953 en filmkonsulent. En av dennes viktigaste uppgifter var att granska och förteckna film m. m. Förutom filmkonsulenten anlätades SÖ:s ämneskonsulenter och experter samt ett antal lärare från skilda skolformer. Över 1 000 filmer granskades, därav ca 600 i geografi och ca 300 i naturkunskap (biologi). Varje film granskades i regel av två personer med lärarutbildning och erfarenhet av de skolstadier som filmen var avsedd för.

Vid bedömningen av undervisningsfilm uppmärksammades filmernas tekniska egenskaper, pedagogiska lämplighet samt det sakliga innehållet. Bl. a. tog man ställning till om filmerna var fria från otillbörlig propaganda eller reklam. Senare utökades granskningen till att omfatta även bildserier.

1957 års skolberedning föreslog i betänkandet Hjälpmedel i skolarbetet (SOU 1961: 17) en intensifierad granskning av AV-läromedel som även skulle omfatta ljudband och grammofonskivor m. m. En sådan verksamhet pågick en kort tid varefter SÖ beslöt att upphöra med granskning av AV-läromedel inkl. film i och med utgången av budgetåret 1962/63.

6.2.2 SÖ:s granskning av programmerat material

Dåvarande SÖ och KÖY bemyndigades av Kungl. Maj:t den 5 augusti 1963 att tills vidare dels fastställa normer som bör iakttagas vid utformning och utvärdering av program, avsedda att användas vid programmerad undervisning, dels granska färdigställda program och därvid avge utlåtande angående programmets lämplighet för användning i undervisningen samt dels också granska utformningen av s. k. inlärningsmaskiner och därvid avge utlåtande angående deras lämplighet för användning i undervisningen. Med anledning härav lät de båda överstyrelserna gemensamt utforma provisoriska anvisningar för framställning

och granskning av programmerad inlärningsmateriel m. m.

Den programmerade undervisningen kännetecknas främst av att eleven använder ett material där studiegången anges noggrant steg för steg. Med programmerat material avses (enligt SÖ:s provisoriska anvisningar för framställning och granskning av programmerad inlärningsmateriel m. m. den 29 juni 1964, som fortfarande gäller) inlärningsmateriel som vid konstruktionen utprovats systematiskt, bl. a. genom att man inhämtat empiriska data om elevers och lärares reaktioner på materielen. I regel skall programmerad inlärningsmateriel utmärkas av följande grundkvaliteter:

- a) lärogången skall vara uppbyggd i optimalt avpassade steg
- b) den skall ha en med hänsyn till stofets karaktär systematiskt uppbyggnad
- c) den skall innehålla såväl informativa data som instruktioner om elevens fortsatta arbete med materialet så att detta kan användas i princip utan att någon lärare ingriper (självinstruerande)
- d) den skall även tillhandahålla svar på uppgifter eller frågor som ställs (självkontrollerande).

SÖ:s förteckning över godkända programmerade kurser upptog hösten 1970 nära 40 titlar. Ett 30-tal av dem var gjorda för användning i grundskolan, de övriga i gymnasieskolan. Program för matematik och naturvetenskapliga ämnen dominerade.

6.2.3 SÖ:s granskning av studiemateriel för studiecirklar med tilläggsbidrag

Enligt bestämmelserna om statsbidrag till folkbildningsarbetet utgår fr. o. m. den 1 juli 1970 ett tilläggsbidrag för allmänna studiecirklar i svenska, engelska, matematik och samhällskunskap som i huvudsak motsvarar utbildning enligt Lgr 69. Den studiemateriel som används i dessa cirklar skall vara godkänd av SÖ. En särskild av SÖ (folkbildningsbyrån) tillsatt arbetsgrupp granskar studiemateriel och föreslår godkännande för tilläggsbidrag. Granskningen avser materia-

lets innehålls- och nivåmässiga anknytning till läroplanen.

6.2.4 SÖ:s granskning av läromedel i svenska för vuxna invandrare

Budgetåret 1965/66 började man ge statsbidrag till studiecirklar i svenska för invandrare. För att garantera att man i denna undervisning använder lämpliga läromedel har SÖ beslutat, att fr. o. m. den 1 juli 1968 får i statsbidragsberättigade studiecirklar för vuxna invandrare endast sådan studiemateriel användas, som godkänts av den av Folkbildningsförbundets pedagogiska nämnd tillsatta arbetsgruppen för granskning av läromedel för vuxna invandrare. I mer avancerade cirklar kan dock enligt granskningsgruppens medgivande även annan materiel få användas.

En förteckning över av granskningsgruppen godkända läromedel i svenska sammanställdes 1968 och kommer i ny kompletterad upplaga att utges av SÖ, folkbildningsbyrån, inom kort. Granskningsarbetet har utförts av personer med kvalificerad språkutbildning och med ingående erfarenhet av invandrarundervisning.

6.2.5 Lantbruksstyrelsens och skogsstyrelsens granskning

Tidigare granskade lantbruksstyrelsen böcker avsedda för lantbruks-, lantushålls- och trädgårdsutbildningarna och beslöt vilka kunde anses lämpliga som kursböcker resp. bredvidläsningslitteratur. Skogsstyrelsen har utfört en motsvarande granskning avseende vissa delar av skogsutbildningen. Fr. o. m. den 1 juli 1971 lyder de berörda utbildningarna under SÖ och granskningsverksamheten i fråga kommer eventuellt att upphöra.

6.3 Granskning i andra länder

Förekomsten av statliga granskningsorgan i olika länder är starkt beroende på graden av centralism i resp. lands styrelseskick. Sålunda är de östeuropeiska staternas läro-

medelsproduktion i regel helt förlagd till statligt ägda företag, varför man där kan kontrollera exempelvis läroböckernas innehåll redan på produktionsstadiet. I övriga länder förekommer mycket varierande former av granskning. Kortfattat återges här förhållandena i några västeuropeiska länder.

I *Finland* kontrollerar de centrala skolmyndigheterna – skolstyrelsen och yrkesutbildningsstyrelsen – skolboksutgivningen. I särskild katalog publiceras prövade och godkända läroböcker. Granskningen utförs när böckerna presenteras i sin första upplaga. Sedan 1965 gäller godkännandet för tre år i taget. Varje förändrad upplaga skall godkännas. En lärobokskommission har i ett betänkande föreslagit att skolstyrelsens formella godkännande av läroböcker slopas och att denna åtgärd i stället skall ske lokalt i samband med fastställande av den årsanmälan som hör till undervisningsplanen.

Alla läroböcker för grundskola och gymnasium i *Norge* måste vara godkända av kyrko- och undervisningsdepartementet. Särskilt uppmärksammas böckernas följsamhet i förhållande till gällande läroplaner. De godkänns för fem år i taget. Arbetsböcker, tilläggshäften, övningsböcker och lärarhandledningar behöver inte godkännas.

Läroböckerna överlämnas vanligen till granskning under produktionen. Oftast sker detta på korrekturstadiet, men granskningen kan även ske i manuskript.

Andelen godkända läroböcker är mycket liten.

Fr. o. m. 1970 föreligger rätt att överklaga ett beslut i en läroboksfråga. Något sådant fall har ännu inte förekommit. Det kan tilläggas att reglerna för godkännande av läroböcker är under debatt och det väntas att de kommer att revideras bl. a. med hänsyn till utvecklingen på läromedelsområdet.

I *Danmark* görs valet av läroböcker i folkskolan av de enskilda lärarna, eventuellt av kommunen. I Köpenhamn skall läroböckerna vara godkända av styrelsen för stadens skolväsen.

I *Island* ges alla läroböcker ut eller distribueras av det statliga läroboksförlaget. Den

centrala skolmyndigheter godkänner de böcker som skall användas i folkskolan och skolpliktig del av realskolan – tre år. I regel finns endast en eller ett par läroböcker i varje ämne. I gymnasiet är variationen något större. (I isländskt utbildningsväsende används inte sällan för Island tillrättalagda läroböcker från bl. a, Danmark och Sverige.)

Storbritannien har inte något granskningsorgan för läromedel men har å andra sidan särpräglade inköpsförhållanden i de olika kommunerna. Skolmaterial av alla slag kontrakteras ofta av kommunerna, ibland direkt med producenterna, i regel med något av de stora School Supplyfirmorna. Kommunen anslår ett belopp för läromedelsinköp. Skolstyrelsen och skolledare fördelar anslaget på olika behov. Efter central bearbetning resulterar förslaget slutligen i ett »supply-contract» och leverans.

I *Tyska förbundsrepubliken* avgör delstaternas centrala skolmyndigheter vilka läromedel som får användas. Vid bedömningen tar man hänsyn till om läromedlet i fråga överensstämmer med författningens principer och med läroplanen. Följande pedagogiska institut medverkar i skolboksframställningen: Internationales Schulbuchinstitut i Braunschweig, Bayerisches Staatsinstitut für Gymnasialpädagogik i München och Institut für die Pädagogik der Naturwissenschaften i Kiel.

I *Frankrike* är böckerna inte underkastade någon förhandsgranskning, men i vissa större städer och departement (län) upprättas listor på godkända böcker. Beträffande övriga läromedel finns däremot en mycket omfattande granskningsverksamhet för att bl. a. säkerställa en viss kvalitet på läromedlen.

Ett tiotal kommittéer är f. n. i verksamhet inom granskningsväsendet, nämligen bl. a. förskolekommittén, folkskolekommittén, kommittén för högre skolor specialiserad på ämne, handikappkommittén, bok- och publikationskommittén. AV-kommittén, inredningskommittén, programkommittén för radio och tv, leksakskommittén och informationskommittén. Ledamöterna utses av

undervisningsministeriet.

Vissa läromedel skall förses med tekniska specifikationer. Dessa skall överensstämja med vissa normer. Detta gäller inredning, AV-läromedel, vetenskaplig apparatur och materiel, fysikapparatur samt maskiner och verktyg till yrkesutbildningen. Materialistor med godkända läromedel fastställs av undervisningsministeriet efter förslag från kommittéerna. Undervisningsanstalterna får inte statsanslag till andra läromedel än dem som medtagits på listorna.

Österrike har ett relativt rigoröst granskningsystem. Manus – ibland också spaltkorrektur, ombrutet korrektur eller i sällsynta fall även färdiga böcker – granskas av två eller tre experter utsedda av undervisningsministeriet. Experterna är i regel aktiva lärare. Granskningshonorar betalas av resp. förlag. Granskningen inriktas på ämnes- och sakriktighet, överensstämmelse med läroplanen, språkriktighet eller samhällsvetenskaplig lämplighet.

I *Italien* lämnas primärskolans skolböcker i fem exemplar per bok till en avdelning inom undervisningsministeriet för granskning. Det händer ytterst sällan att en skolbok blir förbjuden. Man kontrollerar innehållet som måste följa uppgjorda kursplaner. Material och papper måste vidare uppfylla vissa kvalitetskrav. Typografi, bokens omfång m. m. granskas också.

Primärskolans skolbokspriser måste godkännas av ministeriet, som även bestämmer priset på sekundärskolans böcker. Priset på skolböcker i tekniska ämnen fastställs också av ministeriet. I detta fall presenterar förläggaren en provbok med illustrationer och text samt prov på papper.

Undervisningsministeriet kontrollerar att skolorna endast använder godkända skolböcker.

6.4 Utredningens överväganden och förslag

6.4.1 Allmänna utgångspunkter

Med *granskning* avser läromedelsutredningen en bedömning av att de informationsbärande komponenterna i ett läromedel upp-

fyller vissa krav. För grundskolan och gymnasieskolan finns dessa krav preciserade i läroplanerna (Lgr 69 resp. Lgy 70).

Den eftergymnasiala utbildningen berörs i enlighet med utredningens direktiv inte av förslagen i detta avsnitt.

Utredningen anser, som framhållits i 4.2.1, att ansvaret för valet av läromedel beträffande grundskola och gymnasieskola bör ligga hos skolstyrelsen (motsvarande). Som en konsekvens av det lokala ansvaret bör enligt utredningens uppfattning alla former av central granskning vara av informativ karaktär och inte förhindra huvudmännen, primärkommuner och landsting, att fritt välja läromedel inom ramen för gällande författningar och läroplaner.

En förutsättning för att ansvaret för valet av alla slags läromedel skall kunna ligga hos skolstyrelsen är att kommunerna får tillgång till en väsentligt förbättrad information om de läromedel som finns på marknaden och om dessa läromedels pedagogiska egenskaper. Genom en förbättrad information bör det vara möjligt att öka konsumentmedvetandet. Detta bör i sin tur kunna få gynnsamma verkningar över hela läromedelsområdet, från produktion till konsumtion.

I kap. 5 har läromedelsutredningen analyserat kraven på en effektiv läromedelsinformation och lagt fram förslag till informationsorganisation. Utredningen föreslår att ett särskilt informationsföretag – gemensamt ägt av staten, kommunerna och producenterna – inrättas med uppgift att svara för en samlad information om olika slags läromedel. Informationen bör omfatta bl. a. tekniska data, dvs. uppgifter om läromedels titel, författare, användningsområde, pris etc. Sådana uppgifter bör vederbörande producent lämna då ett läromedel inregistreras. Beträffande läromedlets användningsområde är det viktigt att producenten noga anger för vilket eller vilka av läroplanens kursmoment läromedlet är avsett och beträffande arbetsområdesmaterial o. d. hur många lektionstimmars undervisning läromedlet täcker. Som utredningen framhållit i kap. 5 krävs vidare en förbättrad information i fråga om

kvalitativa data, dvs. resultat av provningar, bedömningar av läromedlets ämnes- och metodriktighet, objektivitet etc.

Beträffande frågor om läromedlets pris hänvisas till kap. 8.

I kap. 7 föreslår utredningen en rutin för praktisk prövning av centrala läromedel för grundskola och gymnasieskola. Förslaget till rutin bygger på erfarenheterna från den försöksverksamhet som letts av en forskargrupp vid den pedagogiska institutionen vid universitetet i Göteborg. Ett genomförande av utredningens förslag torde ge goda förutsättningar för en fyllig information om hur centrala läromedel fungerar i undervisningen.

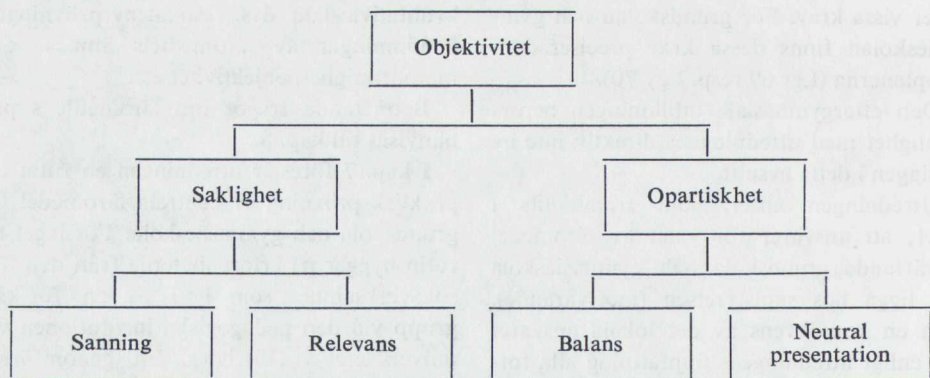
I sin slutrapport (bilaga 5) framhåller forskargruppen bl. a. följande:

»Systemet utgår från läroplanerna för grundskolan, gymnasiet och fackskolan och avser att ge information om i vilken utsträckning respektive läromedel ger förutsättningar att bedriva en undervisning som är i överensstämmelse med läroplanen och de i denna uttryckta intentionerna för skolans verksamhet.»

Ett slags läroplansöverensstämmelse är att ett läromedel ansluter till läroplanernas mål och riktlinjer. Utredningen anser det vara en angelägen uppgift för SÖ att på olika sätt söka precisera läroplanernas övergripande mål. Detta bör vara till fördel för både läromedelsproduktionen och lärarnas undervisningsplanering.

I samband med läromedelsutredningens försöksverksamhet har det kunnat konstateras att den bedömning som lärare och elever gjort av läromedel givit otillräcklig information om läromedlets objektivitet. Som utredningen återkommer till i det följande är därför särskilda åtgärder nödvändiga för att förse kommuner m. fl. med information i detta avseende. Utredningen anser det med tanke på frågans vikt nödvändigt att här närmare behandla innebörden av objektivitetsbegreppet.

Figur 6.1. Objektivitetskravets komponenter enligt Westerståhl.

6.4.2 Objektivitetsbegreppet

Både Lgr 69, avsnittet Undervisningens innehåll, och Lgy 70, avsnittet Undervisning, slår fast att »undervisningen skall vara objektiv, dvs saklig och allsidig». I Lgr 69 sägs vidare:

Kravet på saklighet innebär först och främst, att endast sådana uttalanden som bedöms vara sanna eller som har hög grad av sannolikhet medtas i framställningen . . . Kravet på allsidighet blir särskilt aktuellt, när det gäller att skildra livsåskådningar, ideologier, värderingar och över huvud taget kontroversiella synpunkter. Det är då angeläget, att olika uppfattningar balanseras mot varandra, att den ena inte favoriseras framför den andra, såvida inte läroplanens i demokratisk ordning fastställda mål och riktlinjer direkt anger, att vissa värderingar skall framhållas och främjas. Kravet på allsidighet innebär vidare att skolan under de nämnda förutsättningarna skall förhålla sig neutral till det som skildras.

I läroplanerna konstateras att en absolut objektivitet vid behandlingen av värderingsfrågor inte är möjlig att uppnå. Lgr 69 uppmärksammar i detta sammanhang frågan om den enskilde lärarens sätt att undervisa. I värderingsfrågor föreligger det ingen skyldighet för läraren att deklarerar sin uppfattning och heller inte att dölja den. Å andra sidan får läraren inte söka påverka eleven till ställningstaganden i viss riktning.

Hur objektivitetskravet beaktas vid den orienterande undervisningen framgår av läroplanens behandling av skilda ämnens kursplaner med anvisningar och kommentarer.

I Lgr 69 konstateras bl. a. att inom ämnen där estetiska frågor behandlas aktualiseras objektivitetsproblemet när det gäller att ta ställning till olika strömningar och smakriktningar.

Statens läroboksnämnd har i olika sammanhang uppmärksammat objektivitetsproblemet och tillsatt granskargrupper för olika ämnen (jfr 6.1.3). I bilaga 8 redovisas en rapport från en av läroboksnämnden tillsatt granskargrupp för ämnet religionskunskap. Utredningen redovisar också en undersökning som på nämndens uppdrag utförts vid statsvetenskapliga institutionen vid universitetet i Göteborg rörande innehållets objektivitet i historieböckerna för det nya gymnasiet när det gäller modern historia (bilaga 9).

I bilaga 6 återges en precisering av objektivitetsbegreppet som professor Jörgen Westerståhl gjort för läroboksnämndens räkning. Enligt Westerståhl kan objektivitetskravet delas upp på de komponenter som anges i figur 6.1. Westerståhls utgångspunkter är radiolagen och avtalet mellan staten och Sveriges Radio.

Den forskargrupp som lett utredningens försöksverksamhet med praktisk prövning av läromedel gjorde som en del av sitt arbete vissa försök med objektivitetskriterier. I bilaga 7 återges en promemoria om dessa frågor utarbetad av forskargruppen. I promemorian refereras olika studier och diskussioner av objektivitetsproblemet (bl. a. Gunnar Myrdals synpunkter i boken Ob-

ektivitetsproblem i samhällsforskningen).

Författarna sammanfattar Lgr 69:s åsikter om objektivitet sålunda:

a) Det finns en stor mängd åsikter, vilka skolan skall lära ut, och om vars sanning det inte råder någon oenighet.

b) Det finns en stor mängd åsikter, framför allt beträffande livsåskådningar, ideologier och värderingar, vars sanning det råder oenighet om. Vad gäller dessa skall skolan fastslå vissa saker, vilka alltså presenteras som »så här är det». Man kan uttrycka det så, att skolan slår fast en viss ram och säger att utanför den får (kan, skall) man inte gå.

c) Innanför denna ram skall undervisningen vara allsidig och ingen åsikt skall favoriseras framför en annan.

Den fastslagna ramen kan dock få diskuteras: »Det är därför väsentligt att även de för vårt samhälle gemensamma värderingarna ses som ett svar på de grundläggande frågorna och blir föremål för granskning och personligt ansvarsmedvetet ställningstagande.»

Författarna framhåller att problemen rörande objektivitet i läromedel visar stora paralleller med dem som gäller för Sveriges Radios programverksamhet. De har i en modell angett komponenterna i objektivitetsbegreppet enligt deras uppfattning, se figur 6.2. Författarna antar att denna modell allmänt kan vara till hjälp vid en granskares bedömning av objektiviteten i framställningen och tjäna som underlag för formulering av specifika frågor som kan ställas till lärare som använder ett visst läromedel.

Författarna framhåller i sin slutkommentar lärarnas roll och diskuterar sätten att nå en objektiv undervisning:

I undervisningssituationen utgör läraren en mycket viktig faktor där man aldrig kan kontrollera huruvida han förmedlar en så långt möjligt objektiv undervisning. Andra vägar att försöka nå en objektiv undervisning, är den strävan efter kritisk skolning och självständiga ställningstaganden hos eleverna som läroplanen starkt betonar. Med hänsyn till dessa mål måste man i skolan arbeta med undervisningsmetoder som tillåter och uppmuntrar eleverna att aktivt diskutera och bearbeta den information som de nås av för att därefter kunna nå självständiga ställningstaganden.

Läromedelsutredningen vill i sammanhanget framhålla, att man vid bedömningen av skolans påverkan på eleverna bör ta hän-

syn till hela undervisningssituationen och inte bara till läromedlen. I debatten överskattas ofta läromedlens roll. Lärarnas presentation av stoffet har ofta långt större betydelse än läromedlens.

Detta förhållande upphäver emellertid självfallet inte kravet på de centrala läromedlens objektivitet. När det däremot gäller andra läromedel måste man räkna med att olika läromedel skall kunna balansera varandra och tillsammans ge förutsättningar för en objektiv undervisning. I undervisningen kan alltså användas material som är klart subjektiva. För att belysa olika åsiktsriktningar kan exempelvis texter som är rent propagandistiska utnyttjas. Vad som under alla förhållanden måste krävas är emellertid att urvalet av sådana texter inte får vara ensidigt.

En annan väsentlig väg att uppnå objektivitet i undervisningen är att lära eleverna att kritiskt behandla texter och annan information. Särskilt på högre stadier får en sådan kritisk bedömning en stor betydelse. Skolan bör genom sina arbetsmetoder öva eleverna i ett kritiskt betraktelsesätt och stimulera dem till självständiga ställningstaganden.

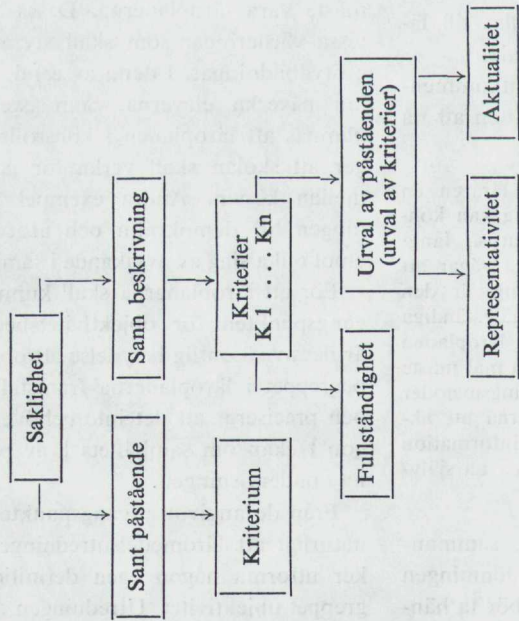
Läromedelsutredningen vill betona att utgångspunkten för objektivitetsbedömningar måste vara läroplanerna. Dessa framhåller vissa värderingar som skall styra elevernas attitydbildningar. I detta avseende skall skolan påverka eleverna. Som exempel kan nämnas att läroplanen i könsrollsfrågan säger att skolan skall verka för jämställdhet mellan könen. Andra exempel är inställningen till demokratin och attityden gentemot olika slag av avvikande i samhället.

För att läroplanerna skall kunna vara utgångspunkten för objektivitetsbedömningar är det av väsentlig betydelse att objektivitetsbegreppet i läroplanerna framställs så klart och preciserat att det inte behöver råda någon tvekan om samhällets krav på innehållet i undervisningen.

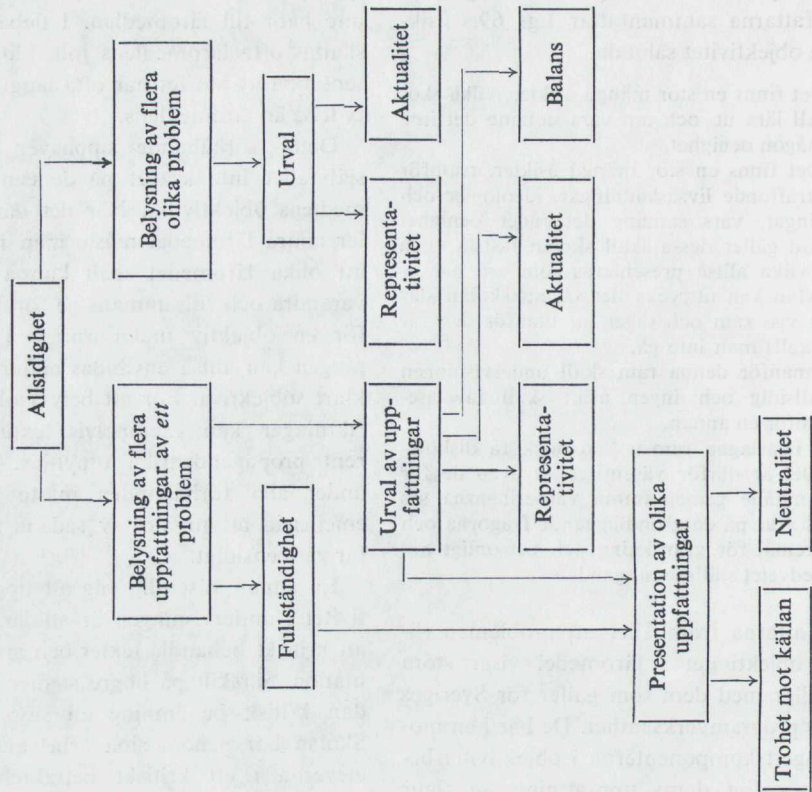
Från de angivna utgångspunkterna är det naturligt att läromedelsutredningen inte söker utforma någon egen definition av begreppet objektivitet. Utredningen anser dock

OBJEKTIVITET

Faktisk beskrivning

Framställning av kontroversiella frågor

Figur 6.2. Objektivitetsbegreppets komponenter enligt Wallin m. fl.

att det centrala i objektivitetsbegreppet är vad Westerståhl betecknat som saklighet och opartiskhet och Wallin m. fl. som saklighet och allsidighet.

När det gäller verklighetsbeskrivningar i läromedel är sanningskravet fundamentalt. Det är viktigt att läromedel inte ges ut utan att sanningshalten i de meddelade uppgifterna har prövats. Den enskilde läraren har stora svårigheter att överblicka den vetenskapliga utvecklingen. Detta ställer krav på läromedelsförfattarna som måste sträva efter vetenskapligt korrekta framställningar.

I åtskilliga läromedel måste bl. a. pga. gällande timplaner faktaurvalet göras starkt begränsat. Därvid uppstår ett svårbemästrat relevansproblem. Framställningen bör bygga på sådana förhållanden och aspekter som på »vetenskapens nuvarande ståndpunkt» bedöms vara centrala för skildringen av den verklighet man behandlar.

I många fall behandlar läromedlen kontroversiella frågor. Ett centralt läromedel bör inte ensidigt förfäktat en enda ståndpunkt utan kännetecknas av opartiskhet, vilket innebär krav på allsidighet och balans i framställningen.

När det gäller läromedlens saklighet och allsidighet kommer kravet på aktualitet in på olika sätt. Givetvis bör framställningar av de faktiska förhållandena bygga på »vetenskapens nuvarande ståndpunkt». Det finns emellertid ett lika berättigat krav på att läromedel skall ta upp aktuella problem. Det innebär ingen lösning på objektivitetsproblemet att vid urvalet av problem och åsikter stanna vid sådana som upphört att väcka debatt.

Läromedelsutredningen har här velat belysa några sidor av objektivitetsproblemet. Utredningen anser det väsentligt att objektivitetsbegreppet blir föremål för en kontinuerlig analys. En allsidig samhällsdebatt ger vid sidan av expertundersökningar material för den fortgående diskussion om objektivitetsbegreppet som är en av förutsättningarna för att analysmetoderna skall kunna förbättras.

6.4.3 Organ för objektivitetsbedömning

Det är självfallet angeläget att kommunerna får information om i första hand centrala läromedels överensstämmelse med de objektivitetskrav som läroplanerna ställer upp. Först därmed får kommunerna möjlighet att välja sådana läromedel som utgör väsentliga förutsättningar för en objektiv undervisning.

Formerna för objektivitetsgranskning har diskuterats i åtskilliga sammanhang genom åren (se 3.1).

Som utredningen framhållit i det föregående (6.4.2) är objektivitet i läroplanernas mening inte något absolut och en gång för alla fastställt begrepp. Detta gör att information om läromedels objektivitet måste tas fram i särskild ordning och under former där företrädare för allmänintressena medverkar. Enligt läromedelsutredningens uppfattning fordras ett särskilt organ för handläggning av hithörande frågor. Ett sådant organ kan tänkas utformat antingen som en fristående myndighet eller som ett organ inom den centrala skolmyndigheten, SÖ.

För ett fristående organ talar enligt utredningens uppfattning värdet av att objektivitetsbedömningen kan ske så oberoende som möjligt av olika hänsyn och intressen som kan komma att göras gällande i frågor av detta slag.

Mot en fristående myndighet och för en anknytning till SÖ talar å andra sidan – förutom vinster på resurssidan – riskerna för att objektivitetsbedömningen isoleras från den pedagogiska utvecklingen och från den läroplansexpertis som SÖ har tillgång till. Principiella skäl talar vidare för att den myndighet som har ansvaret för utveckling av och tillsyn över skolväsendet också handlägger samtliga läromedelsfrågor. Erfarenheterna från läroboksnämndens verksamhet stryker under värdet av en administrativ anknytning till den centrala skolmyndigheten. Med ett fristående organ finns risker för att behandlingen av ärendena blir onödigt tidsödande.

I den tidigare debatten om läroboksgranskning har tanken på en beslutande

nämnd inom SÖ avvisats (se 6.1.1). Läromedelsutredningen konstaterar emellertid att sådana beslutande nämnder numera finns inom flera centrala ämbetsverk, såsom läkemedelsnämnden inom socialstyrelsen och arbetslöshetsförsäkringsdelegationen inom arbetsmarknadsstyrelsen.

Mot bakgrund av vad som anförts föreslår läromedelsutredningen att en särskild nämnd, läromedelsnämnden, inrättas inom SÖ och får befogenhet att på SÖ:s vägnar besluta i frågor rörande läromedels objektivitet.

Läromedelsnämndens viktigaste uppgift bör vara att från objektivitetssynpunkt granska centrala läromedel avsedda för grundskolan eller gymnasieskolan. Granskningen bör göras dels på nämndens eget initiativ, dels efter anmälan av exempelvis kommuner, organisationer eller enskilda personer, dels efter anhållan av producent som önskar få ett läromedel objektivitetsgranskat under konstruktionsfasen. Nämndens uppgifter bör regleras i instruktionen för SÖ. Utredningen presenterar i bilaga 10 förslag till ändringar i denna instruktion.

Utredningen anser det vara angeläget att läromedelsnämnden får möjlighet att granska alla slags läromedel för de nämnda skolformerna. Nämnden bör dock enligt utredningens uppfattning prioritera centrala läromedel i samhällsorienterande ämnen och i ämnet religionskunskap med hänsyn till att objektivitetsfrågorna är särskilt kontroversiella inom dessa områden.

I kap. 4 har läromedelsutredningen avvisat tanken på något slags förval av läromedel. Eftersom en granskning genom läromedelsnämnden inte blir någon förhandsgranskning kan den innefatta även skolradio- och skol-tv-program med tillhörande material utan hinder av den gällande radiolagen. Granskning genom läromedelsnämnden skall sålunda göras vid sidan av granskning genom radionämnden. Skolradio- och skol-tv-program likställs därmed principiellt med andra läromedel.

Då en anmälan med önskemål om objektivitetsgranskning kommit in till läromedelsnämnden bör det ankomma på nämnden att

besluta om och i vilka former granskning skall ske. Den egentliga granskningen bör utföras av ämnesexperter som nämnden tillkallar. På grundval av experternas yttranden bör nämnden göra en samlad bedömning i ett utlåtande, som delges berörda parter, dvs. i regel anmälaren och producenten.

För att kommuner och andra huvudmän skall få tillgång till granskningsutlåtanden i fråga om läromedels objektivitet bör samtliga utlåtanden från nämnden lämnas över till det i kap. 5 föreslagna läromedelsregistret, som sålunda bör innehålla information om huruvida resp. läromedel granskats från objektivitetssynpunkt.

En förutsättning för att läromedelsnämnden skall kunna fullgöra sina uppgifter tillfredsställande är att nämnden får en sådan sammansättning att allmänintressena blir brett företrädda. Det synes naturligt att det inom nämnden finns anknytning till både konsumenter (kommuner, lärare och elever) och producenter av läromedel.

Utredningen föreslår att nämnden skall bestå av högst nio ledamöter med personliga suppleanter. Ledamöter och suppleanter bör utses av Kungl. Maj:t varvid ordförande och vice ordförande utses särskilt. Mandatperioden bör vara tre år. En kontinuerlig förnyelse av nämnden synes lämplig med hänsyn till karaktären av nämndens uppgifter.

Kostnaderna för läromedelsnämndens verksamhet blir givetvis beroende av bl. a. antalet granskningar. Den största andelen i kostnaderna torde komma att utgöras av ersättningar till experter. En verksamhet med ca 500 ärenden per år och i genomsnitt 1 000 kr. i expertarvoden per ärende kräver ett anslag om minst 500 000 kr. per år enbart för detta ändamål.

De olika insatser som utredningen föreslår i kap. 5-7 i fråga om information, praktisk prövning och objektivitetsgranskning bör enligt utredningens uppfattning tillsammans ersätta den innehållsgranskning som läroboksnämnden f. n. bedriver. Denna granskning bör därför upphöra den 1 juli 1973, då läromedelsnämnden bör inrättas.

Utredningen återkommer till vissa upp-

gifter för läromedelsnämnden i kap. 7 och 8. En samlad beskrivning av nämndens uppgifter enligt utredningens förslag återfinns i betänkandets sammanfattning.

Med *praktisk prövning* av läromedel avser läromedelsutredningen prövning av de pedagogiska egenskaperna m. m. hos läromedel genom användning av dessa i reguljär undervisning. Med *testning* avses här att läromedels tekniska egenskaper studeras genom systematiska undersökningar.

7.1 Praktisk prövning

7.1.1 Läroboksnämndens verksamhet

Praktisk pedagogisk prövning av läroböcker i skolorna i de fall man var tveksam om godkännande föreslogs redan av 1934 års lärobokssakkunniga. 1945 år lärobokskommitté återkom med förslaget. Läroboksnämnden och SÖ fick 1948 rätt att företa praktisk prövning av läroböcker innan de granskats och förts upp på läroboksförteckningen. (Se 6.1.1 och 6.1.3.)

Under 1950-talet tillämpade läroboksnämnden praktisk prövning endast i ett fåtal fall. Med hänsyn till rådande produktionsförhållanden genomförde nämnden under budgetåren 1965/66–1968/69 praktisk prövning i större skala av läroböcker för det nya gymnasiet. I samband med införandet av Lgr 69 har motsvarande förfarings sätt tillämpats. I dessa fall har praktisk prövning tillgripits för att underlätta skolornas försörjning med läroböcker.

Nämnden antog under läsåret 1970/71 nyskrivna eller omarbetade läroböcker (mot-

svarande) för årskurserna 1, 4 och 7 i grundskolan till praktisk prövning. Pga. sen utgivning kunde härvid vissa läromedel inte prövas i tillräcklig utsträckning. Nämnden har därför under läsåret 1971/72 för praktisk prövning antagit sammanlagt 154 boktitlar avsedda för årskurserna 1, 4 och 7. Under innevarande och följande budgetår företas praktisk prövning avseende övriga årskurser i grundskolan. Nämnden avser sålunda att under budgetåret 1971/72 tillämpa praktisk prövning av läroböcker för årskurserna 2, 5 och 8 efter samma riktlinjer som i fråga om årskurserna 1, 4 och 7. Till denna prövning har antagits 307 titlar.

Den praktiska prövningen av läroböcker har inneburit att samtliga skolor haft SÖ:s generella medgivande att använda böckerna i fråga fastän dessa inte dessförinnan granskats och förts upp på läroboksförteckningen. De lärare som sedan granskat böckerna i vanlig ordning åt läroboksnämnden har alltså i regel använt böckerna och kunnat utnyttja erfarenheterna av prövningen i sina granskarutlåtanden.

7.1.2 SÖ:s utprövning av läromedel

Under senare år har i ökad utsträckning en mer systematisk planeringsteknik på undervisningsteknologisk grund kommit till användning i samband med läromedelsproduktion. Ett led i denna teknik är den s. k.

utprovningen där läromedlen redan under tidiga faser av konstruktionsarbetet prövas i en eller flera fältstudier. Erfarenheter från utprovningar läggs till grund för revideringar och framställning av nya versioner av läromedlen. Till skillnad från praktisk provning avser således utprovning undersökningar av läromedlen innan dessa färdigställs i en definitiv version, avsedd att marknadsföras.

SÖ fick den 28 augusti 1969 Kungl. Maj:ts bemyndigande att ge tillstånd till och utfärda anvisningar för utprovning av undervisningssystem (läromedelssystem). Detta bemyndigande har senare förlängts att gälla intill utgången av juni 1972 och utvidgats till att även omfatta utprovning av övriga läromedel som inte faller under läroboksnämndens granskning. De riktlinjer som gäller för verksamheten har utarbetats av SÖ och återfinns i Aktuellt från SÖ 1970/71: 43. I samband med tillståndsgivningen har vissa formella frågor lösts, t. ex. avseende kommunernas möjligheter att utnyttja läromedel som inte är uppförda på läroboksnämndens förteckning. SÖ har vidare gett producenterna råd om uppläggning och genomförande, varigenom dessa kunnat tillgodogöra sig erfarenheter från liknande verksamhet inom SÖ:s pedagogiska utvecklingsarbete.

Hittills har ett femtontal läromedel utprovats. Företagens ansökningar om utprovning har i regel innefattat målbeskrivning, läromedelsbeskrivning och utprovningsplan. Efter tillstånd från SÖ har företagen underhandlat med de kommuner som önskat delta i utprovningens verksamhet.

Vid uppläggnings av utprovningen har SÖ beaktat vetenskapliga krav och producenternas önskemål. Av flera skäl, bl. a. ekonomiska, har SÖ i görligaste mån sökt begränsa utprovningens omfattning. Företagen har svarat för alla kostnader i samband med utprovningen. Efter utförd utprovning har företagen redovisat sina erfarenheter till SÖ.

Utprovningen har inte inneburit att läromedlen i fråga varit undantagna från läroboksnämndens granskning i den mån de berörts av granskningskungörelsen (se 6.1.2).

SÖ har sett denna utprovning av läromedel på konstruktionsstadiet som ett arbete av stor betydelse för den kvalitativa utvecklingen av läromedel. SÖ har därför på olika sätt sökt stimulera producenterna att genomföra utprovningar.

7.1.3 Utredningens försöksverksamhet

Läromedelsutredningen föreslog i en skrivelse den 26 mars 1969 till chefen för utbildningsdepartementet att ett system för praktisk provning och registrering av läromedel försöksvis skulle tillämpas i samband med införandet av grundskolans reviderade läroplan (Lgr 69) under tiden 1970/71–1972/73. Verksamheten var tänkt att i princip ersätta den sedvanliga granskningen och ge erfarenheter för en fortsatt tillämpning av ett rutinsystem för praktisk provning.

Efter hörande av läroboksnämnden och SÖ medgav Kungl. Maj:t den 19 september 1969 en begränsad försöksverksamhet med utprovning av vissa läromedel. Denna skulle omfatta s. k. studiesatser eller läromedelspaket men däremot inte läromedelssystem (undervisningssystem). I riktlinjerna framhölls att man borde eftersträva att engagera lärare och elever i den praktiska provningen. Ett väsentligt led i försöket borde vara att praktiskt tillämpa och utpröva de bedömningsinstrument som konstruerats i vissa förförsök.

Förförsöken som gällde tre projekt gjordes under våren 1969 och leddes av en forskargrupp vid pedagogiska institutionen vid universitetet i Göteborg. Förförsöken inriktades på attityder, läromedlens inverkan på lärarens och elevens arbetsbörda, dess inverkan på lärarrollen, möjligheterna att individualisera med stöd av läromedel m. m. Den fortsatta försöksverksamheten under läsåret 1969/70 omfattade också tre projekt. Under läsåret 1970/71 utökades försöksverksamheten till att omfatta sju projekt.

Resultaten av tio projekt har redovisats i separata rapporter. Erfarenheterna från försöksverksamheten i dess helhet har redovisats i forskargruppens slutrapport, som

återfinns som bilaga 5. I slutrapporten har gruppen även avgett ett förslag till rutin för prövning av läromedel. Denna rutin bör enligt gruppen prövas och vidareutvecklas.

I korthet innebär det föreslagna systemet att enkäter utarbetas för det läromedel, som skall prövas. Enkäterna besvaras av lärare och elever som har arbetat eller arbetar med läromedlet. I enkäterna återfinns frågor som gäller olika aspekter på läromedlet och dess användning i undervisningen. Till frågorna i enkäten hör i regel bundna svar, dvs. den som besvarat enkäten har att välja bland olika angivna svarsalternativ. Den information som fås ur enkätaterialet redovisas utan värderande kommentarer till presumtiva konsumenter av läromedlet som underlag för val av läromedel.

Systemet har två utgångspunkter. För det första får det inte utformas så att det reducerar beslutsfattarens ansvar för valet av läromedel. Den slutliga värderingen av den erhållna informationen skall göras av beslutsfattaren. För det andra utgår systemet från läroplanerna för grundskolan och gymnasieskolan och avses ge information om i vilken utsträckning läromedlen ger förutsättningar att bedriva en undervisning som står i överensstämmelse med läroplanernas intentioner.

Forskargruppen rekommenderar att prövningen bör omfatta minst tio lärare och tio klasser. Endast en klass och en lärare från varje skola bör delta och klasserna bör vara spridda geografiskt.

Besvarandet av enkätaterialet bör när det gäller arbetsrådesmaterial (ca 10–20 timmars undervisning) göras efter det att arbetsrådet är helt genomgånget. I fråga om läromedel avsedda för hel årskurs kan enkäten genomgå efter omkring en termins användning av resp. läromedel.

7.2 Apparattestning

7.2.1 SÖ:s verksamhet

1950 hävdades ett förbud mot inspelning av skolradioprogram. Detta medförde en kraftig ökning av primärkommunernas inköp av

bandspelare och annan AV-apparatur. SÖ tog då initiativ till att förse kommunerna med information om lämpliga apparater.

I samarbete med Nordiska kulturkommissionen påbörjade SÖ ett arbete med att utforma krav och normer beträffande AV-apparatur för skolbruk. Normerna fastställdes av SÖ 1956 (Aktuellt från SÖ 1956, s. 491–497). På basis av dessa normer inledde statens provningsanstalt testning av AV-apparatur. Denna verksamhet upphörde 1962. SÖ utgav 1958 anvisningar kallade Användningen av audiovisuella hjälpmedel (Aktuellt från SÖ 1958: 25–26).

SÖ var en av initiativtagarna till att varudeklarationsnämnden 1964 beslöt att ta upp bandspelare på sitt program. Som en följd av detta finns f. n. vissa VDN-deklarerade bandspelare i handeln.

7.2.2 Utrustningsnämndens undersökningar

I samband med centralupphandling är det för tekniska jämförelser av stort värde att ha tillgång till testresultat. Utrustningsnämnden för universitet och högskolor strävar efter dels att få tillgång till av andra intressenter utförda undersökningar, dels att komplettera dessa med testningar i egen regi. Man strävar även efter att genom statistik över reparationer m. m. få en uppfattning om materielens tekniska prestanda liksom om vanliga fel, reparationskostnader m. m.

Inför upphandlingen av arbetsprojektor-system lät nämnden genomföra två relativt omfattande undersökningar 1966 och 1968. Härvid utnyttjades sakkunskap från tekniska högskolan i Stockholm. Mot bakgrund av en allmän målbeskrivning skedde utprovning av olika tekniska prestanda som ljusstyrka, belysningsjämnhet, skärpa, missfärgning, bullernivå, sätt för lampbyte. Även faktorer såsom priser, lampkostnader, leveransmöjligheter, leveranskontroll, garanti och serviceorganisation studerades.

7.2.3 TRU-kommitténs undersökningar

Ett annat liknande exempel på apparattest utgör TRU-kommitténs jämförande under-

sökning av tv-bandspelare 1968. Undersökningen syftade till att ge underlag för val av bandmaskiner för undervisningsändamål. Den gällde därför i första hand de faktorer som kan påverka undervisningen. Elva maskintyper prövades.

Utvärderingen uppdelades i en huvudundersökning omfattande kontroll av attityder, inlärande och de olika maskinernas effekt på varseblivning (perception) samt en allmän bedömning av maskinernas mekaniska och elektriska uppbyggnad och en kontroll av frekvensgång och signal/brusförhållanden.

I undersökningsrapporten framhölls, att före slutgiltigt ställningstagande vid val av maskin borde följande faktorer beaktas i angiven ordning: (1) användningsområde med eventuella krav, (2) pris, (3) kompatibilitet, (4) behov av samverkan för rationell programdistribution samt (5) driftkostnaderna.

TRU-undersökningen kritiserades av bl. a. producenter. Kraven ansågs alltför höga och alltför specifika för undersökningssituationen. En ny undersökning genomfördes 1970 under samma betingelser och med samma uppläggning. Undersökningen visade att en produktutveckling ägt rum, eventuellt påskyndad av testningarna.

7.2.4 Försvarets materielverks undersökning

Försvarets materielverk föranstaltade vid årsskiftet 1970/71 om testning av 33 olika typvarianter av arbetsprojektorer (eller skriftprojektorer som termen lyder inom försvaret) inför ett kommande rabattavtal. Inom materielverket har man övervägt att få till stånd ett avtal med en leverantör som skulle kunna utnyttjas även inom det civila statliga och kommunala utbildningsväsendet.

7.3 Utredningens överväganden och förslag

7.3.1 Utprovning på konstruktionsstadiet

Med utprovning avses – som tidigare berörts (7.1.2) – undersökningar av funktioner och effekter hos läromedel redan under tidigare faser av konstruktionsarbetet. Till skillnad

från praktisk prövning görs således utprovning innan läromedlet är färdigt att marknadsföras.

Läromedelsutredningen anser det vara väsentligt att utprovning på konstruktionsstadiet görs i betydligt större omfattning än hittills. Läromedlen får en mer realistisk uppläggning genom att erfarenheter från användning i konkreta undervisningssituationer kan utnyttjas vid utformningen av den slutgiltiga versionen. Samtidigt får lärare och elever ett viktigt inflytande över läromedlets utformning redan på konstruktionsstadiet. Utprovning är också en naturlig form för samverkan mellan forskning och utvecklingsarbete (se kap. 2) å ena sidan och producenternas verksamhet å den andra. För producenterna innebär utprovningen en effektiv metod att samla underlag för fortsatt kvalitetsutveckling av läromedlen.

Utprovningen bör enligt läromedelsutredningens uppfattning kunna omfatta alla slags centrala läromedel (se 1.3). Utredningen kan inte finna något skäl för att begränsa verksamheten till s. k. läromedelssystem.

Eftersom utprovningen är att betrakta som en del av det pedagogiska utvecklingsarbetet inom skolväsendet bör enligt utredningens uppfattning SÖ ha ansvaret för hela verksamheten. Därmed uppnås också en koppling till det arbete med behovsanalyser som SÖ bör bedriva. Erfarenheter från verksamheten bör läggas till grund för en kontinuerlig översyn av riktlinjerna för denna.

Verksamheten med utprovning medför vissa kostnader för försöksversioner och för administration av prövningen. Å andra sidan bör det genom utprovningen vara möjligt för producenterna att undvika felsatningar.

Principen för finansiering av utprovningen bör enligt utredningens uppfattning vara att producenterna betalar de kostnader som direkt föranleds av utprovningen. De ekonomiska villkoren bör vara sådana att producenterna stimuleras att i stor utsträckning låta utpröva sina läromedel under konstruktionsarbetet. SÖ bör kunna ge eko-

nomiskt stöd till utprövning av sådana läromedel som medför lägre kostnader för kommuner och andra huvudmän.

Data från utprövningar bör utnyttjas av producenterna vid framställning av nya och reviderade versioner av de utprövade läromedlen. Möjligheter torde dock finnas för SÖ att, i vissa fall efter bearbetning, göra data från utprövningar användbara även för konsumenterna. Detta torde i huvudsak gälla läromedelssystem som genomgått mera omfattande utprövningar. Normalt förutsätts dock konsumenterna hämta information om läromedlens pedagogiska funktioner från den praktiska prövning som behandlas i följande avsnitt.

7.3.2 Praktisk prövning

Uppgifter om hur ett läromedel fungerar i undervisningen är av stort värde inför val av läromedel. Sådana prövningsresultat finns f. n. publicerade i mycket liten omfattning, vilket måste anses vara en påtaglig brist i informationen om läromedel. Läromedelsutredningen anser det vara angeläget att ett system för praktisk prövning, dvs. systematisk utprövning av färdiga läromedel i reguljär undervisning, snarast möjligt införs inom skolväsendet. Den bedömning av läromedlens pedagogiska funktion som blir möjlig genom denna praktiska prövning bör kunna bli ett värdefullt underlag vid val av läromedel.

Den försöksverksamhet med praktisk prövning som utredningen bedrivit (se 7.1.3) har gett värdefulla erfarenheter. Forskargruppen som lett försöksverksamheten har framhållit att denna pågått länge nog för att ett fungerande system skall kunna byggas upp men samtidigt betonat att systemet bör bli föremål för fortsatt utvecklingsarbete. Utredningen anser det vara angeläget att ett sådant utvecklingsarbete fortgår samtidigt med att den praktiska prövningen införs generellt. SÖ bör ha ansvaret för utvecklingsarbetet liksom det enligt utredningens uppfattning är naturligt att SÖ ansvarar för själva utprövningsverksamheten i skolorna.

Den praktiska prövningen kan tänkas omfatta antingen samtliga läromedel inom ett ämne eller en ämnesgrupp och på ett visst stadium eller också de läromedel som producenter önskar få prövade oavsett ämne etc.

Utredningens försöksverksamhet har bl. a. av tidsskäl inte kunnat omfatta jämförelser mellan resultat från ett större antal prövningar av läromedel inom samma ämne eller ämnesgrupp. Det torde dock vara möjligt att göra utvärderingsinstrument anpassade till en sådan bredare praktisk prövning.

Utredningen anser att en samtidig prövning av samtliga läromedel inom ett visst område ger konsumenten goda förutsättningar för jämförelser mellan olika läromedel. Vidare bör det med en sådan ordning vara lättare att överblicka och kontrollera prövningens omfattning, vilket kan vara värdefullt bl. a. vid beräkning av kostnader för verksamheten.

Läromedelsutredningen föreslår därför att den praktiska prövningen – i varje fall under ett inledande skede av verksamheten – skall omfatta samtidig prövning av alla registrerade läromedel inom ett ämne eller en ämnesgrupp på ett visst stadium. Utredningen föreslår att följande rutin tillämpas.

1. *Beslut om ämnesområden för praktisk prövning*

Valet av ämnesområden för den praktiska prövningen får konsekvenser för både producenter och konsumenter av läromedel. Läromedelsutredningen anser det naturligt att beslut om praktisk prövning fattas inom den centrala skolmyndigheten, SÖ, med dess överblick över skolväsendet i dess helhet och av ett organ i vilket allmänintressen är företrädda. En möjlighet är att låta den i föregående kapitel föreslagna läromedelsnämnden besluta även i hithörande frågor. Mot en sådan ordning kan å andra sidan anföras att frågor om praktisk prövning har ett nära samband med de frågor som det ankommer på den 1971 inrättade pedagogiska nämnden inom SÖ att handlägga, och att mycket av utvecklingsarbete

återstår i fråga om metoderna för den praktiska provningen.

Utredningen anser att det bör ankomma på SÖ:s styrelse med dess samlade ansvar för ämbetsverkets verksamhet att besluta om formerna för handläggning inom SÖ av frågor om val av ämnesområden för praktisk provning. Styrelsen bör bl. a. av dessa skäl få möjlighet att överföra beslutanderätt i hithörande frågor till läromedelsnämnden liksom den i övrigt bör ha rätt att delegera beslutanderätt till denna nämnd. En sådan överföring av beslutanderätt kan enligt § 7 a i instruktionen för SÖ (SFS 1965: 737, senast ändrad 1971: 334) göras till den pedagogiska nämnden. Med hänsyn till läromedelsnämndens föreslagna sammansättning och uppgifter i övrigt (se 6.4.3) anser utredningen det naturligt att på sikt beslutanderätten i fråga om områden för praktisk provning anförtros läromedelsnämnden.

Vid valet av ämnesområden för den praktiska provningen bör hänsyn tas bl. a. till läroplansarbetet och tillgången till läromedel inom området. De områden som provas under ett visst läsår bör bli föremål för ny provning först efter ett antal år (ca tre-fem). Därvid bör tidigare provade läromedel provas på nytt. Detta kan stimulera till en utveckling av läromedelsbeståndet.

2. Sammanställning av enkätmaterial

Inom SÖ bör sammanställas ett speciellt enkätmaterial för de läromedel som skall genomgå praktisk provning. Relevanta frågor bör därvid väljas ur det s. k. frågekartotek som tagits fram inom läromedelsutredningens försöksverksamhet (jfr bilaga 5). Större delen av enkätmaterialiet är av den utformningen att en pedagog bör göra själva urvalet. Detta gäller bl. a. frågor om grundkurs och överkurs, redovisning, studieteknik och metodik. Till grund för valet av frågor bör ligga läroplanens anvisningar. Det är en självklarhet att frågor av denna typ endast passar vad utredningen benämner centrala läromedel.

En begränsad del av enkätmaterialiet, t. ex. frågor om layout, omfattning och tek-

nisk kvalitet, bör kunna sammanställas av administrativ personal.

3. Val av försöksklasser

Det har i försöksverksamheten visat sig svårt att få veta vilka klasser som använder ett visst läromedel. Producenten kan i regel endast uppge till vilken kommun läromedlen levererats men inte för vilka skolor leveranserna varit avsedda. För att valet av försöksklasser skall underlättas föreslår utredningen att samtliga kommuner minst en gång per läsår till SÖ sänder in en förteckning över de centrala läromedel som köpts in till varje elev i minst två klasser inom de ämnesområden som skall genomgå praktisk provning. Utredningen anser det knappast nödvändigt att ålägga kommunerna uppgiftsskyldighet i detta fall, eftersom det får förutsättas vara angeläget för kommunerna att den praktiska provningen kommer till stånd. Valet av försökskommuner bör göras av SÖ. Det förefaller möjligt att göra urvalet av kommuner med hjälp av datateknik, i varje fall när SÖ:s skolstatistik – som planerats – helt lagts över på data.

Till de kommuner som valts ut bör SÖ sända enkätmaterial och anvisningar för provningen. En kommun som av någon anledning inte kan fullfölja provningen bör anmäla detta till SÖ som då har att utse annan kommun. Valet av försöksklasser inom kommunerna bör ske efter SÖ:s anvisningar.

4. Sammanställning av enkätresultat

När enkätsvaren kommit in bör resultaten sammanföras. Eftersom svaren antingen är positiva eller negativa kan resultaten beträffande ett visst läromedel sammanfattas på t. ex. följande sätt:

Fråga: Grundkursen innehåller det centrala och väsentliga inom området.

Svar: 7 Ja, 3 Nej.

Sammanställningen bör göras av SÖ och sändas över till det centrala läromedelsregistret (5.7) och vederbörande producent för kännedom.

5. Information om genomförd praktisk provning

I det centrala registret bör anges att läro-medlet genomgått praktisk provning. Sammanställningar av enkätresultat bör kunna rekvireras från registret till självkostnadspris.

6. Kostnader och finansiering

Kostnaderna för den praktiska provningen bör enligt läromedelsutredningens uppfattning inte enbart åvila de under ett visst år utprovade läromedlen, som därigenom skulle fördyras. Utredningen föreslår att kostnaderna i stället tas ut som en enhetlig tilläggsavgift för alla registrerade centrala läromedel för grundskola och gymnasieskola. Hur stora medel som kan komma att stå till förfogande blir givetvis beroende av tilläggsavgiftens storlek och antalet registrerade läromedel. SÖ:s beslut om vilka områden som skall bli föremål för praktisk provning under ett visst läsår blir därmed beroende av de ekonomiska resurserna. Om antalet registrerade centrala läromedel antas uppgå till ca 2 000 per år och tilläggsavgiften utgör 100 kr, blir den ekonomiska ramen för den praktiska provningen ca 200 000 kr.

Läromedelsutredningen föreslår att tilläggsavgiften för praktisk provning fastställs för ett år i sänder av Kungl. Maj:t efter förslag av SÖ.

7.3.3 Testning

Läromedelsutredningen anser det vara angeläget att skolorna genom testningar och varudeklarationer får fakta som kan ligga till grund för val av apparatur. Utredningen anser därför att varudeklarationsnämnden bör utvidga sitt arbete till att omfatta bl. a. all slags AV-apparatur. Den AV-apparatur som skolor och utbildningsanstalter köper är i regel utformad med tanke på större marknader än läromedelsmarknaden. När varufakta fastställs för AV-apparatur bör därför särskild hänsyn tas till vissa för undervisningen speciella krav. Rubriken Användbar-

het i undervisning bör återfinnas i varufakta för AV-apparatur.

8.1 Läroboksnämndens granskning

Läroboksnämnden skall som berörts i det föregående vid sin granskning av läroböcker även tillse att böckernas pris är skäligt. Utåtande skall därvid inhämtas från en i tryckeri- och förlagsärenden sakkunnig.

8.1.1 Prisformeln

1952 träffade läroboksnämnden och Svenska bokförläggareföreningen en överenskommelse om en s. k. prismall för nämndens prisgranskning. Enligt denna överenskommelse skulle nämnden tillämpa följande formel för häftade läroböcker (för inbundna böcker görs ett visst procentuellt tillägg på det för häftade böcker framräknade högsta priset):

$$x = PK + OK + FR + BR.$$

I formeln betyder

x = bokens bruttopris

PK = produktionskostnad per exemplar vid en given upplaga

OK = förlagsomkostnader + distributionskostnader + vinst och risk per bok

FR = författarroyalty per bok

BR = bokhandelsrabatt per bok.

De tre i OK ingående posterna har antagits vardera utgöra 10 % av bokens bruttopris. Författarhonoraret utgör för s. k. B-böcker 16 2/3 % av bruttopriset. B-böcker är skolböcker. Före den 1 april 1970 avsåg B-böcker

ker årskurs 7 och däröver. Författarhonoraret för dessa var 10 % av bruttopriset. Numera benämns alla skolböcker B-böcker. Bokhandelsrabatten utgjorde t. o. m. den 31 mars 1970 25 % av bruttopriset för B-böcker och 16 2/3 % för C-böcker. Enligt dessa regler får man alltså följande, nu inte längre gällande, formler (se vidare bilaga 2):

B-böcker

$$x = PK + \frac{30}{100}x + \frac{16\ 2/3}{100}x + \frac{25}{100}x$$

$$PK = \frac{28\ 1/3}{100}x$$

$$x = 3,53\ PK$$

C-Böcker

$$x = PK + \frac{30}{100}x + \frac{10}{100}x + \frac{16\ 2/3}{100}x$$

$$PK = \frac{43\ 1/3}{100}x$$

$$x = 2,31\ PK$$

Före den 1 april 1970 förekom bruttopriser på böcker. Fr. o. m. detta datum föreligger fri prissättning även på böcker (bortsett från nu rådande prisstopp). Det finns alltså inget fixerat bruttopris på läroböcker för läroboksnämnden att granska. Enligt en

överenskommelse mellan Svenska bokförläggareföreningen och Svenska bokhandlareföreningen skall skolböcker av bokförläggaren åsättas dels ett kommunpartipris, dels ett cirkapris.¹ Bokhandelns inköpspris skall enligt överenskommelsen vara kommunpartipriset minus 6,25 % rabatt. Efter den 1 april 1970 motsvarar prismallen formeln för B-bok med författarhonorar på 16 2/3 %. Om man använder beteckningarna

y = kommunpartipris

x = bruttopris på B-bok före 1.4.1970

erhålls

$$y = \frac{80}{100}x.$$

Formeln blir nu:

$$y = PK + \frac{37,5}{100}y + \frac{20,84}{100}y + \frac{6,25}{100}y$$

och

$$PK = \frac{35,41}{100}y$$

$$y = 2,82 PK \left(\text{motsvarar } \frac{80}{100} 3,53 PK \right).$$

Priset på en av läroboksnämnden granskad skolbok blir enligt prismallen alltså en direkt funktion av produktionskostnaden vid en given upplaga. Förlagen lämnar vid ansökan hos läroboksnämnden om uppförande av en lärobok på läroboksförteckningen uppgift om bokens produktionskostnad och upplagans storlek.

Förlagen brukar relativt ofta sätta lägre priser på läroböckernas första upplaga än det högsta pris som prismallen anger. Detta kan bero på att de räknar med större försäljning än den uppgivna första upplagan men även på konkurrensskäl.

Tillämpningen av prisformeln bygger i normalfallet på att de av förlaget uppgivna produktionskostnaderna godtas, under förutsättning att dessa är tryckeritekniskt och utförandemässigt motiverade.

Prismallens innebörd är att lärobokens pris skall sättas så att förlaget erhåller ersättning för sina kostnader inkl. »skälig

vinst». Då bl. a. framställningskostnaden per bok minskar med nya upplagor får ett förlag som säljer flera exemplar än som uppgivits vid läroboksnämndens prisgranskning större vinst än som förutsetts vid granskningen. I SPK:s undersökning var den genomsnittliga upplaga som förlagen uppgav till läroboksnämnden 10 800 för grundskoleböckerna och 7 400 för gymnasieböckerna, medan den verkliga försäljningen under den studerade perioden fem resp. tre år uppgick i genomsnitt till 29 800 resp. 13 400. Detta innebär att tre resp. två gånger fler böcker såldes än den uppgivna första upplagan. (Se 8.1.3.)

8.1.2 Läroboksnämndens skrivelse till Kungl. Maj:t 1968

Läroboksnämnden har själv varit kritisk mot den nuvarande formen för prisövervakning. Ur skrivelse den 8 februari 1968 från nämnden till Kungl. Maj:t (utlåtande över SÖ:s förslag angående översyn av läroplanen för grundskolan) kan citeras:

Kostnadsutvecklingen och priskontrollen

Den pedagogiska utvecklingen har gått i sådan riktning att det av många anses önskvärt, att valmöjligheter beträffande läroböcker står skolan och lärarna till buds. Genomförandet av de intentioner och den målsättning som kommit till uttryck i läroplan för grundskolan och i överstyrelsens förslag till översyn av samma läroplan har ytterligare understrukit behovet av ett differentierat läroboksbestånd. Kritik har emellertid – inte minst i riksdagsmotioner – riktats mot den rikhaltiga läroboksfloran. En nedskärning av antalet titlar skulle bl. a. medföra den fördelen, att den enskilda bokens upplaga skulle bli större, varigenom dess pris skulle kunna bli lägre.

Kostnaden för läroböcker liksom övriga pedagogiska hjälpmedel har som påtalats i flera sammanhang stigit relativt kraftigt under senare år. De representerar numera så betydande belopp att det framstår som angeläget att kostnadsutvecklingen närmare undersöks. Först därigenom kan man få en bakgrund för att bedöma vilka åtgärder samhället bör vidta för att nedbringa kostnaderna.

Enligt 4 § mom. 1 h granskningskungörelsen

¹ Kommunpartipriset kommer enligt vad utredningen erfarit troligen att den 1 april 1972 ersättas av ett s. k. förlagspris.

har nämnden att pröva om »lärobokens pris är skäligt». För närvarande är förlagen skyldiga att inge priskalkyler endast vid ansökan om uppförande på läroboksförteckningen av nya böcker och vid framställning om prisändring. Vid oförändrad tilltryckning av en upplaga bibehålles vanligen det tidigare fastställda priset, även om – såsom ofta är fallet – den första tryckningen har belastats med stora fasta kostnader. Nämnden har tidigare i olika sammanhang ifrågasatt om inte prisfrågan borde underställas nämnden för varje särskild tryckning. Vid de överläggningar som den 22 mars 1962 hölls mellan representanter för Svenska Bokförläggareföreningen och läroboksnämnden ställde sig föreningen avvisande mot det av nämnden framförda önskemålet om att priskalkyler skulle ingivas till nämnden såväl för ny upplaga som för ny tryckning, oberoende av om priset ändrats eller ej.

Enligt nämndens mening bör prisutvecklingen på läroböcker i fortsättningen ej blott bevakas utan även närmare allsidigt utredas. Nämndens nuvarande priskontroll, där grunderna för kalkyleringen är reglerade genom särskild överenskommelse mellan Svenska Bokförläggareföreningen och läroboksnämnden, är till sin natur en skälighetsgranskning och en registrering. Det är därför med tillfredsställelse nämnden konstaterar att kostnadsfrågan i dess helhet enligt direktiven den 27.1.1966 kommer att utredas av läromedelsutredningen.

8.1.3 SPK:s undersökning

För att studera effekten av prismallen undersökte SPK för läromedelsutredningens räkning försäljningen och produktionskostnaderna beträffande ett urval läroböcker (se bilaga 2). Denna undersökning omfattade 136 nya läroböcker för grundskolans högstadium (samtliga böcker som för första gången behandlades av läroboksnämnden under verksamhetsåret 1964/65) och 117 nya läroböcker för gymnasiet (behandlades av läroboksnämnden 1966/67). Undersökningsperioden var för de förstnämnda böckerna fem år och för de sistnämnda tre år.

Försäljningen översteg i genomsnitt för grundskoleböckerna 2,8 gånger och för gymnasieböckerna 1,8 gånger de av förlagen uppgivna första upplagorna. Antalet tryckningar eller upplagor var för de förra i medeltal tre och för de senare två. 80 % av boks titlarna för grundskolan och 60 % av titlarna för gymnasiet såldes i fler ex-

emplar än som kalkylerats för första upplagan.

I SPK:s rapport om undersökningarna av läroboksnämndens prisövervakning dras slutsatsen att det använda prisövervakningsinstrumentet inte har fungerat av främst två orsaker:

Dels sker prissättning och prisgranskning vid en given första upplaga, som bestäms av förlaget, och som det visat sig väsentligt understiger den faktiska under en läroboks totala livslängd. Föreligger full kostnadstäckning vid denna första upplaga innebär de senare av prismallen icke förutsedda upplagorna betydande överskott för förlagen. Räkningar för förlagen däremot normalt icke med full kostnadstäckning för första upplagan måste kalkylen ha baserats på större upplagor, vilka icke kommer till statens läroboksnämnds kännedom. Om prissättningen då är för hög, för låg eller rimlig går då icke att bedöma.

Dels överskattas systematiskt, genom prismallens konstruktion, det för förlagen erforderliga täckningsbidraget för administration och distribution inklusive vinst- och riskpålägg. Prismallen förutsätter nämligen ett täckningsbidrag om 30 procent av bokens bruttopris medan skolboksförlagen själva kalkylerar med endast drygt 20 procent för den första upplagan. Vidare är det numera vanligare att kalkylera med täckningsbidraget som ett procentuellt påslag till produktionskostnaderna, vilket utjämnar skillnader i kostnader för dyra och billigare böcker.

Denna överskattning försäkrar »överkompensation» i förlagsintäkterna i samband med den kraftiga volymexpansionen i försäljningen. Hävdas det att täckningsbidraget är för lågt räknat betyder detta återigen att kalkylerna baserats på väsentligt större volymer än som uppgivits till läroboksnämnden. Risker att icke kalkylera med full kostnadstäckning för första upplagan är ju ringa med hänsyn till att genomsnittsläroboken alltid säljs i större upplagor än denna.

Av vad som framgått i SPK:s undersökning synes priskontroll av läroböcker med hitills använda instrument – prismallen – icke vara meningsfull. Dels beaktar detta instrument icke alla väsentliga faktorer, dels finns viss risk för att prismallen överskattar förlagens kostnader mot bakgrund av den kraftiga expansionen av försäljningsvolymerna för läroböckerna.

I SPK:s rapport framförs vidare tvivel om möjligheten att genom priskontroll uppnå låga priser på läromedel:

Väljer samhället att bibehålla någon form av priskontroll av läroböckerna måste prisövervakningsinstrumentet beakta flertalet av de faktorer som av SPK:s undersökning framgått vara relevanta. I prisbestämningens ögonblick känner icke ens förlaget till en läroboks totala upplaga varför det är i det närmaste omöjligt att avgöra vilket pris, som ger skäligen avkastning på det för projektet investerade kapitalet. Att skapa objektiva normer för en läroboks framställningskostnader är ett synnerligen komplicerat problem icke minst med hänsyn till de olika preferenser för bl. a. lärobokens utförande som finns hos konsumenterna – lärarna och eleverna. Att alltid acceptera uppgivna produktionskostnader torde innebära en påtaglig benägenhet för förbättrad kvalitet, som kan ha pedagogisk effekt men som även kan vara ett rent konkurrensmedel. Att mäta en boks pedagogiska effekt i förhållande till dess produktionskostnad torde däremot knappast vara möjligt.

Efter den 1 april 1970 synes en övervakning av läroböckernas cirkapriser bli mindre meningsfull. Granskningen måste i så fall avse läroböckernas s. k. kommunpartipriser. Från principiell synpunkt innebär granskning och acceptering av dessa kommunpartipriser en form av samhällelig sanktion. En sådan sanktion torde inrymma vissa principiella betänkligheter mot bakgrund av svårigheterna att konstruera ett med hänsyn till sitt syfte effektivt verkande prisövervakningsinstrument. Rent generellt kännetecknas icke läroboksmarknaden av sådana bristfenomen, som i allmänhet brukar vara upphovet till den priskontroll som vårt samhälle tillämpar. De bristområden som existerar för läroböcker är främst ett begränsat urval av läroböcker för sär- och specialklasser. Av vissa förlag kan en sådan produktion nämligen betraktas som mindre lönsam och ligger därför på ett annat plan.

I SPK:s rapport framhålls att en ökad standardisering och typisering av skolböckerna kombinerad med en förbättrad planering och samordning av kommunernas inköp torde ha större långsiktiga effekter på prisbildningen på läroböcker än någon form av priskontroll. Enligt SPK ligger det nära till hands att jämföra med den upphandling som utrustningsnämnden för universitet och högskolor bedriver.

8.2 Prisövervakning av läkemedel

I detta sammanhang kan prisövervakningen av läkemedel vara av intresse. SPK fram-

håller i undersökningsrapporten att läkemedelsmarknaden företer vissa likheter med läroboksmarknaden. Läkaren (läraren) föreskriver det som patienten (eleven) konsumerar och som samhället betalar.

Socialstyrelsen (tidigare medicinalstyrelsen) har sedan 1934 bedrivit prisövervakning på läkemedelsområdet. Vid registrering av ett läkemedel som farmaceutisk specialitet skulle tidigare en skälighetsbedömning av fabrikantens pridförslag göras. Enligt *koncentrationsutredningen*, som bl. a. undersökte läkemedelsindustrin, krävdes inte några produktkalkyler in från något företag med undantag för kalkyler avseende det apoteksägda ACO:s farmakopépreparat (se SOU 1969: 36 Läkemedelsindustrin). Anledningen uppges vara betänksamheten inför svårigheterna att utifrån de givna normerna ta ställning till huruvida en redovisad kalkyl kan godtas eller ej. Koncentrationsutredningen ansåg att prisövervakningen på läkemedelsområdet hade begränsade effekter. Bl. a. har betydande prisskillnader mellan kemiskt ekvivalenta preparat förekommit, även under längre perioder. Dessa prisskillnader har alltså inte föranlett några åtgärder från socialstyrelsens sida.

Prisövervakning av läkemedel förekommer i flera länder men med skiftande utformning. Hösten 1967 framlade den s. k. Sainsburykommittén i Storbritannien förslag till ett nytt priskontrollsystem på läkemedelsområdet. Enligt denna kommitté hade oskäliga vinster på flera miljoner pund uttagits under en studerastreastrid. Kommittén lade fram vissa förslag om prisövervakning men dessa har inte genomförts, bl. a. av fruktan för stora administrativa kostnader. I stället har hälsovårdsministeriet och läkemedelsindustrin slutit en frivillig överenskommelse som innebär att ministeriet ges möjlighet till viss insyn i företagens prissättning.

Läkemedelsförsörjningsutredningen föreslog i betänkandet *Läkemedelsförsörjning i samverkan* (SOU 1969: 46) att socialstyrelsens prisgranskning skulle fortsätta men effektiviseras. Granskningen skulle avse producentens utförsäljningspris (partihandels inköpspris). Därvid borde yttrande inhämtas från det av utredningen föreslagna nya (av staten och apotekarna ägda) apoteks-

bolaget. Bolaget skulle följa specialiteternas försäljningsutveckling och eventuellt ta initiativ till förhandlingar med producenten om prissänkningar.

Vid remissbehandlingen av ovannämnda betänkande ställde sig några av remissinstanserna, bl. a. SPK, tveksamma till priskontroll över huvud. I *prop. 1970: 74 med förslag till ny organisation av läkemedelsförsörjningen m. m.* framhöll chefen för socialdepartementet att de mycket speciella förhållanden som föreligger på läkemedelsområdet motiverar priskontroll. Regelmässigt borde förhandlingar mellan apoteksbolaget och producenten i prisfrågan inledas i samband med att ansökan om registrering görs. Endast om förhandlingarna inte ledde till resultat borde socialstyrelsens läkemedelsnämnd själv i sak pröva om priset var skäligt och fastställa högsta tillåtna pris. Det pris som fastställs skall vara producentens försäljningspris. Riksdagen biföll propositionen i denna del (statsutskottets utlåtande 98, riksdagsskrivelse 223).

8.3 Utredningens överväganden och förslag

Huvudmännens läromedelskostnader har stigit kraftigt under de senaste åren. Detta har haft flera orsaker, bl. a. skolväsendets starka expansion, täta läroplansförändringar, den pedagogiska utvecklingens krav på differentierade och specialiserade läromedel samt stigande priser på de enskilda läromedlen (se 3.5). Det är givetvis angeläget att priserna på läromedel hålls på lägsta möjliga nivå, utan att den pedagogiska kvaliteten för den skull eftersätts.

Den nuvarande metoden för prisgranskning har kritiserats i en undersökning som SPK utfört på läromedelsutredningens uppdrag (se 8.1.3 och bilaga 2). Prisgranskningen har enligt SPK inte haft åsyftad verkan, bl. a. därför att de insända kalkylerna endast redovisat vissa delar av förlagens verkliga kostnader. Utredningen anser mot bakgrund av SPK:s undersökning att prisgranskning i denna form bör upphöra.

Inom den svenska ekonomin tillämpas normalt inte priskontroll. Genom i princip

fri konkurrens förutsätts priserna hållas på rimlig nivå. Områden där prisövervakning eller priskontroll förekommer är främst läkemedelsområdet (se 8.2), bostads- och hyresmarknaden samt vissa transporttjänster som taxi- och busstariffer m. m.

Läromedelsutredningen anser det med tanke på läromedelskostnadernas betydelse nödvändigt med en reguljär prisövervakning på läromedelsområdet. I dagens situation med ett vidsträckt läromedelsbegrepp bör prisövervakningen i princip ske på samma sätt för alla slags läromedel. Ansvaret för prisövervakningen bör åvila SÖ och inom SÖ den av utredningen föreslagna läromedelsnämnden (se 6.4.3). Detta ter sig naturligt med tanke på nämndens uppgifter.

Initiativ till prisundersökningar bör kunna komma dels från nämnden, dels utifrån, t. ex. från kommuner som observerat stora prishöjningar på läromedel. Efter beslut av nämnden bör SPK få i uppdrag att undersöka prisutvecklingen inom angivet område.

En avsevärd rationalisering av utredningsarbetet kan göras genom att SPK med hjälp av datateknik mycket snabbt bör kunna få förteckningar med prisuppgifter över alla till det föreslagna centrala registret (5.7) anmälda läromedel inom det aktuella området. Efter analys av datamaterialet bör SPK därefter infordra priskalkyler över produkter vilkas prissättning skall studeras. Undersökningar av läromedel bör i vanlig ordning behandlas av SPK:s styrelse och därefter tillställas SÖ.

Om ett läromedelspris är alltför högt enligt SPK:s bedömning skall detta markeras i den information som utgår från det centrala registret. Markeringen bör givetvis tas bort så snart förhandlingar mellan SPK och producenten (leverantören) lett till ett lägre pris som SPK kan godta.

Läromedelsutredningens förslag innebär alltså att läroboksnämndens prisgranskning skall upphöra vid inrättandet av läromedelsnämnden. Detta innebär i sin tur, eftersom utredningen tidigare föreslagit att läroboksnämndens övriga funktioner skall upphöra (se 6.4.3), att läroboksnämnden helt avvecklas.

Utredningens förslag beträffande prisövervakning på läromedelområdet har utformats efter samråd med SPK, som ansett att de av utredningen föreslagna uppgifterna ligger inom ramen för nämndens nuvarande verksamhet.

9.1 Primärkommunala utbildningar

9.1.1 Inköp

Som nämnts har inom ramen för SPK:s undersökning av läromedelsmarknaden en s. k. köpstudie företagits (se 1.2.1). Undersökningsmaterialet i köpstudien utgjordes av dels fakturor över läromedelsinköp, dels intervjumaterial från sju kommuner som valdes för att olika typer av konsumentenheter (organ som anskaffar och förbrukar läromedel) och kommuner skulle ingå. Som konsumentenheter valdes rektors arbetsområde och läromedelscentraler såsom AV-centraler och skolbibliotekscentraler.

Från totalt 17 konsumentenheter i de sju kommunerna undersöktes och databehandlades sammanlagt ca 4 800 fakturor från 1967 med totalt ca 27 500 inköpsposter. Vidare intervjuades 1970 ca 100 handläggare av läromedelsfrågor. Intervjumaterialet omfattade ca 130 frågor inom följande områden:

- strukturella förhållanden kring konsumentenheterna
- instruktioner avseende inköpsverksamheten
- delegering av beslutanderätt
- beslutsvägar
- budgetberedning
- drift- och kapitalbudgeternas beskaffenhet
- statsbidrag
- information vid köp av läromedel
- skolförvaltningens statistik över läromedelsinköp

resurser i fråga om tid, personal och hantering

inköpsverksamhetens utformning (anbud, leveransavtal, avrop, underhandsinköp, rekvisition, attest, utanordning etc.)

viktiga egenskaper hos leverantören från skolans synpunkt.

Vid klassificering av de varor som upptagits på fakturorna utnyttjades det kategorisystem som använts inom SÖ:s projekt Läromedelsregistrering (se 5.6). Systemet fick emellertid byggas ut för att kunna täcka alla varuslagen i undersökningen. Vidare utnyttjades vid klassificeringen den s. k. Brysselnomenklaturen (enligt publikationen *Industri, Statistiska centralbyrån 1967*). Därmed uppnåddes en kombination av läromedelskategori och branschgruppering.

Som samlande beteckning för producent, grossist och detaljist användes termen leverantör. Vid gruppering av leverantörer utgick man bl. a. från om företaget varit specialiserat på skolområdet eller inte.

Resultat från intervju- och fakturaundersökningarna har redovisats i rapporten *Efterfrågan på läromedel, SPK, oktober 1971*.¹ Därutöver har utredningen under hand erhållit arbetsmaterial från undersökningarna.

Det omfattande materialet visar bl. a. följande karakteristiska drag hos efterfrågan

¹ Rapporten har utarbetats av byrådirektören Tore Arvidsson och studierektorn Yngve Schollin, vilka huvudsakligen genomfört köpstudien.

på läromedel i de sju undersökta kommunerna.

1. Inom kommunerna finns olika beslutsvägar för de skilda läromedelskategorierna.

2. Beslutsvägarna varierar mellan kommunerna för samma läromedelskategori.

3. Inköpen är enligt fakturorna ofta koncentrerade till perioden maj-augusti.

4. Skriftliga instruktioner avseende inköpsverksamheten förekommer oftare i de större än i de mindre av de i undersökningen ingående kommunerna.

5. Producenternas information har i fråga om de flesta läromedelskategorier ett stort inflytande på valet av läromedel. Informationsunderlaget är dock osystematiserat.

6. Kommunaktiebolagets centralupphandling har beträffande läromedel utnyttjats i mycket liten utsträckning av de sju kommunerna.

7. Samtidig upphandling för hela kommunen av informationsbärande läromedel (s. k. mjukvaror) förekommer sällan.

8. Skolorna anser sig ha goda rabattvillkor beträffande vissa läromedel.

9. Leveransförseningar är relativt vanliga.

10. Läromedelsutbudet anses svåröverskådligt, i synnerhet i fråga om AV-materiel, AV-apparatur, litteratur och förbrukningsartiklar.

11. Leverantörsvalet är splittrat, framför allt inom de i 10 angivna kategorierna.

12. Bland övriga kategorier än de i 10 angivna dominerar ofta ett fåtal leverantörer.

13. Analyser av förhållandet mellan kostnad och funktion är ovanliga.

Det bör observeras att de ovan nämnda slutsatserna bygger bl. a. på ett fakturamateriel från 1967 och att skolornas inköpsverksamhet sedan dess förändrats påtagligt i åtskilliga kommuner, bl. a. som en följd av de många kommunsammanslagningarna. Fortfarande varierar emellertid inköpsrutinerna starkt från kommun till kommun. Trots dessa variationer gör läromedelsutredningen i det följande ett försök att beskriva hur inköpen normalt går till i en kommun av genomsnittlig storlek.

I början av budgetåret görs vid skolförvaltningen en preliminär fördelning av de olika läromedelsanslagen mellan rektorsområdena. Anslagen fördelas i stort sett efter antalet elever. Denna fördelning fastställs av skolstyrelsen.

Från skolförvaltningen får därefter varje rektor uppgift om hur stora anslag rektorsområdet disponerar för läromedelsinköp. Rektor gör en preliminär fördelning av dessa anslag på olika ämnen och institutioner. Varje huvudlärare får ett meddelande om den ungefärliga storleksordningen av de anslag som kan disponeras för huvudlärarens ämne eller stadium.

Till ett visst datum skall förslag rörande läromedel för ämnet eller stadiet vara inlämnade till rektorsexpeditionen.

Till grund för skolornas val av läromedel finns i regel åtminstone i större kommuner en förteckning över läroböcker och normalutrustningslistor över läromedel av stadigvarande karaktär. Läroboksförteckningen skall endast omfatta läroböcker uppförda på statens läroboksnämnds förteckning (jfr kap. 4 och 6).

Huvudläraren kallar till ämneskonferens eller stadiekonferens. Dagordningen omfattar i regel metodiska frågor, läroboksfrågor och frågor rörande övriga läromedel. Lärarna förbereder sig till konferensen genom att sammanställa sina egna förslag till nyinköp. Vid ämneskonferensen diskuteras ofta lärarnas erfarenheter av en viss lärobok. Är dessa erfarenheter negativa blir det naturligt att diskutera tänkbara alternativ.

Efter konferensen skrivs ett protokoll som justeras av huvudläraren och inlämnas till rektor. På rektorsexpeditionen vidtar nu det omfattande arbetet med att sammanställa alla förslag med de ändringar som rektor gjort. I vissa fall behöver den preliminära anslagsfördelningen ändras på basis av ämneskonferensernas förslag.

Därefter görs beställningar av läromedel från varje rektorsområde för sig eller centralt för alla skolor i kommunen. Till ledning för beställningarna finns i vissa kommuner fastställda leverantörsförteckningar.

I kommuner som har AV-central eller

läromedelscentral medverkar i regel AV-föreståndaren vid upprättandet av standardförteckningar över lämplig AV-apparatur.

På liknande sätt kan förste skolbibliotekarien upprätta förteckningar över litteratur för bokrum och klassbibliotek i kommunens skolor. Kompletteringar av bokbeståndet utöver grundförteckningarna kan göras efter förslag av lärarna i kommunen.

9.1.2 Distribution

Kommunerna har ofta sökt samordna inköpen av läromedel, vanligen via skolans inköpsavdelning eller kommunens inköpskontor. Om samtidigt leveransställen i kommunen fastställs förenklas distributionen för såväl kommunen som leverantören. Därigenom får kommunen möjlighet att utverka förmånliga rabatter vid större leveranser. Å andra sidan kan kommunens hanteringskostnader stiga.

Leveranser av *skolböcker* går till 70 % via bokhandeln. Bokhandelns centraldistribution sköts av Seelig & Co.

Under 1971 har överläggningar ägt rum mellan kommunförbundet och skolboksförlagen om köp- och leveransvillkor för skolböcker. Syftet har därvid varit att åstadkomma ett prissystem som hos såväl producenten som konsumenterna främjar rationalisering av distributionen. Överenskommelse har nåtts om att införa ett prisprestations-system hösten 1972.

Från distributionssynpunkt intar *filmen* en särställning bland läromedlen. Vid sidan om AV-centralernas utlåning av film kan skolorna hyra filmer hos olika filmdistributörer. Vissa filmer, framför allt företagsfilmer, kan hyras gratis mot fraktkostnaderna. För övriga filmer tas en viss hyresavgift ut per utlåningstillfälle.

Eterdistribution är den term som används bl. a. om utsändning och mottagning av skolradio- och skol-tv-program. Produktion och utsändning av eterdistribuerad undervisning bekostas helt med statsmedel som f. n. Sveriges Radios utbildningsprogrammenhet och TRU-kommittén begär i sina petita.

För att kunna ta emot eterutbudet har

kommunerna relativt stora kostnader för AV-apparatur, tryckt material m. m. Svenska kommunförbundet har uppskattat kommunernas kostnader f. n. för detta ändamål till totalt ca 20 milj. kr. per år. Kostnaderna för ett fullt utbyggt videokopieringssystem har beräknats till 50–60 milj. kr. per år. Därmed skulle kommunernas totala kostnader för att kunna utnyttja skolradio- och skol-tv stiga till totalt 70–80 milj. kr. per år.

En vanlig form av läromedelsdistribution är *AV-centralernas* utlåning av filmer, ljudband (bl. a. inspelade skolradioprogram), bildband och videoband till skolorna inom AV-centralens arbetsområde (kommun, län etc.).

I vissa kommuner har man prövat central förvaring och distribution av läromedelsuppsättningar för arbetsområden. Så har skett bl. a. i Gotlands kommun samt i Stockholm och Malmö (s. k. medioteklädor).

Distribution av AV-materiel o. d. från en läromedelscentral till kommunens eller länets skolor har uppenbara ekonomiska fördelar. Systemet förutsätter emellertid för att kunna fungera tillfredsställande att skolorna planerar sina beställningar i god tid och att centralerna disponerar tillräckligt många exemplar.

9.2 Landstingskommunala utbildningar

Nedan redovisas i korthet hur inköp och distribution av läromedel sker vid de landstingskommunala skolorna.

Inga statliga bestämmelser reglerar valen och inköpen av läromedel för de landstingskommunala skolorna utöver vad som redovisats i 4.1.2. SÖ har emellertid utarbetat detaljerade utrustningslistor för vissa utbildningar (jfr grundskolan och de tidigare skolformerna fackskolan och gymnasiet).

I de fall utrustningslistor finns gör rektor i regel inköpen inom ramen för gällande budget. För övrigt varierar inköpsrutinerna mellan landstingen. Vid en del landstingskanslier finns centrala inköpsavdelningar som utnyttjas för läromedelsinköp.

Inköp till skolornas bibliotek samordnas i några fall med de primärkommunala

bibliotekens inköp. De studerande utnyttjar även sjukhusens bibliotek. Landstingens inköpscentral (LIC) utnyttjas endast i mindre utsträckning när det gäller läromedelsinköp.

Formerna för distributionen av läromedlen varierar med produkterna.

Enligt en enkät som utredningen gjort samarbetar endast i ett fåtal landsting de landstingskommunala skolorna med de primärkommunala läromedels(AV)-centralerna eller läns-AV-centralerna.

9.3 Statliga utbildningar

Inom den eftergymnasiala utbildningen – huvudsakligen universitet och högskolor – dominerar tryckt material (böcker, kompendier m. m.) inom flertalet utbildningslinjer. Tv- och AV-utrustning, instrument och andra tekniska hjälpmedel förekommer främst inom naturvetenskapliga, tekniska, medicinska, odontologiska och yrkesinriktade (s. k. DYRK-) utbildningar vid filosofisk fakultet.

Inom den eftergymnasiala utbildningen måste de studerande normalt själva anskaffa och bekosta kurslitteraturen.

9.3.1 Kurslitteratur

Nedan lämnas en redogörelse för nuvarande inköps- och distributionsförhållanden vid främst universitetens filosofiska fakulteter (de humanistiska, samhällsvetenskapliga och matematisk-naturvetenskapliga fakulteterna) som har flertalet studerande på eftergymnasial nivå. Vid de övriga fakulteterna (de teologiska, juridiska, medicinska, odontologiska, farmaceutiska och tekniska fakulteterna) är förhållandena likartade. Vid den tekniska utbildningen används kompendier, framställda vid utbildningsanstalterna, i hög grad.

Rutiner i kurslitteraturfrågor

Vid *universiteten* har en särskild organisation för bevakning av läromedelsfrågor

byggt upp under de senaste åren. Vid den pedagogiska utvecklingsenheten vid varje universitets utbildningsbyrå (motsvarande) finns en *läromedelskonsulent* som bl. a. har till uppgift att verka för en förbättrad produktion och distribution av läromedel vid de utbildningar på orten som tillhör UKÄ:s förvaltningsområde. I konsulenternas uppgift ingår bl. a. att se till att bokhandlare, bibliotek och bokförlag får information om gällande kurslitteratur. Vid varje institution finns i regel en kontaktman i kurslitteraturfrågor.

Innan institutionernas förslag till ny kurslitteratur överlämnas till resp. utbildningsnämnd (jfr 4.1.3) brukar man vid institutionerna i kontakt med bokhandlarna kontrollera böckernas åtkomlighet. Det händer dock att litteratur väljs och fastställs som inte finns tillgänglig i vare sig bokhandel eller bibliotek.

När utbildningsnämnden fastställt litteraturen, informeras bibliotek, bokhandel och de förlag som så önskar enligt lokalt anpassade rutiner, utarbetade av läromedelskonsulenterna. Därvid anges ofta vilka böcker som kan anses vara grundböcker och som samtliga studerande förväntas köpa. På en del håll inhämtar bokhandlaren dessa uppgifter direkt från institutionerna. Direkt från dessa eller via läromedelskonsulenterna får bokhandlarna vidare uppgifter om beräknat antal studerande för resp. studiekurs samt om tidpunkterna då olika kurser börjar.

De här i korthet redovisade rutinerna som har införts under de senaste åren torde väsentligt ha förbättrat bokhandelns möjligheter att tillhandahålla kurslitteratur. Tidigare brast det ofta i informationen mellan utbildningsanstalterna och bokhandeln. Byten av kurslitteratur under pågående termin, svårigheten att på förhand uppskatta studerandetillströmningen till linjer och kurser som har i princip fri tillströmning av studerande samt långa leveranstider, främst från USA, orsakar dock fortfarande problem.

Ändringar under terminerna av den fastställda kurslitteraturen förekommer, enligt

vad läromedelsutredningen erfarit, huvudsakligen inom det samhällsvetenskapliga området och utgör ett av de största problemen i litteraturdistributionen. Dessa ändringar medför ofta att bokhandlarna inte kan tillhandahålla relevant litteratur, därför att man har gjort inköp enligt äldre kurslitteraturlistor eller inte kunnat göra beställningar i tillräckligt god tid före kursens början.

Den nya utbildningsorganisation som infördes vid de filosofiska fakulteterna 1969 innebär bl. a. att ett föranmälningssystem införts för nyinskrivna. Förhandsanmälan är dock inte obligatorisk. Sista anmälningssdag när det gäller höstterminens studier ligger dessutom i mitten eller slutet av juni, vilket medför att man knappast kan utnyttja uppgifterna om tillströmning vid planering av kurslitteraturanskaffning.

Utöver svårigheten ibland att få tillförlitliga uppgifter om den kurslitteratur som kommer att användas har bokhandlarna i vissa fall svårt att rätt uppskatta efterfrågan på de olika titlarna. Etersom det på universitetssorterna i regel finns flera bokhandlare som säljer kurslitteratur kan det vara svårt för var och en att bedöma sin kommande försäljning även om man känner till det totala studerandeantalet. Det kan därför inträffa att bokhandlarna på en ort sammanlagt tar hem för få exemplar. Detta gäller huvudsakligen utländska böcker, beträffande vilka bokhandeln inte har returrätt. Anledningen till sådana underskattningar av inköpsfrekvenserna torde vara att bokhandlarna erfarenhetsmässigt utgår ifrån att en del studerande inte köper kurslitteratur i bokhandeln utan köper använda böcker eller lånar på bibliotek eller av kamrater.

Vid *socialhögskolorna* måste de studerande i regel köpa kurslitteratur. Möjligheterna att låna sådan är begränsade. En del av kurslitteraturen utgörs av stencilerat material som tilldelas de studerande gratis.

När det gäller kurslitteratur vid t. ex. *förskoleseminarierna*, *seminarierna för huslig utbildning* och *lärarhögskolorna* råder förhållanden liknande dem vid socialhögskolorna.

Tillhandahållandet av kurslitteratur

Som nämnts måste de studerande i regel själva anskaffa kurslitteraturen. Detta sker huvudsakligen genom köp i bokhandeln.

Vissa statliga och kommunala insatser görs när det gäller utlåning av kurslitteratur. Tillgången på kurslitteratur som kan lånas motsvarar dock långt ifrån antalet studerande.

Statliga insatser

De vetenskapliga biblioteken. Från anslaget Vetenskapliga bibliotek: bokinköp m. m. bestrids kostnaderna för bokinköp m. m. vid kungl. biblioteket, statens psykologisk-pedagogiska bibliotek samt biblioteken vid universiteten och de under UKÄ hörande högskolorna. Anslaget utgör innevarande budgetår ca 13 milj. kr. Endast en mindre del avser dock kurslitteratur. Vid dessa bibliotek finns ofta kursläsesalar för de studerande.

Institutionsbiblioteken. En del institutioner köper i viss utsträckning in och lånar ut kurslitteratur. Institutionernas bokinköp sker med medel från de för de olika fakulteterna avsedda driftkostnadsanslagen, som av universitetens styrelser – konsistorierna – fördelas på institutionerna. Anslagen medger f. n. inga större inköp av kurslitteratur.

Beståndskatalogen i Stockholm m. m. Vid kungl. biblioteket upprättas varje år en katalog över kurslitteraturbeståndet, huvudsakligen avseende de humanistiska och samhällsvetenskapliga fakulteterna, hos de vetenskapliga biblioteken och de kommunala biblioteken i Stockholm och dess närhet. Genom läromedelskonsulenten får den s. k. institutionstjänsten vid kungl. biblioteket i slutet av våren uppgifter om ändringar av kurslitteraturlistorna. De olika biblioteken anger sedan till institutionstjänsten vilka böcker de äger. Beståndskatalogen synes dock inte ha utnyttjats av de studerande i någon större utsträckning. – Vid universitetet i Uppsala finns en liknande samkatalog.

Kommunala insatser

På universitetsorterna och inte minst filial-orterna samt i andra kommuner tillhandahåller, i stigande utsträckning, även de kommunala biblioteken kurslitteratur.

Studeraendaktiviteter

Studentorganisationerna har beträffande kurslitteraturfrågorna – utöver aktivitet vid institutioner och i utbildningsnämnderna – främst inriktat sig på rabattvillkor och egen bokdistribution. I Uppsala tillhandahåller studentnationernas bibliotek viss kurslitteratur. Därvid har nationerna specialiserat sig på olika områden.

Den överenskommelse mellan Sveriges förenade studentkårer (SFS) och Svenska bokhandlareföreningen om rabatt på kurslitteratur för medlem av studentkår som tidigare fanns gäller inte efter den 1 april 1970 då fri prissättning på böcker infördes. De flesta bokhandlare ger dock fortfarande s. k. studentrabatt med 15 % på cirkapriset.

Vid samtliga universitet driver studentkårer eller andra sammanslutningar bokhandel eller bokdistribution av varierande omfattning.

9.3.2 Tekniska hjälpmedel

Universitetspedagogiska utredningen initierade olika försök med tekniska hjälpmedel och framhöll i sitt slutbetänkande bl. a. att betydande investeringar var nödvändiga framför allt vad gäller hjälpmedel som på olika sätt kan underlätta de studerandes individuella arbete.

En omfattande upprustning med olika tekniska hjälpmedelssystem har ägt rum under den senaste femårsperioden. Koncentration har härvid skett till ett begränsat antal system, vart och ett med sina speciella möjligheter (stordia-system, smådia-system, super-8-system, ljudkassettsystem, system med inlärningsenheter och mätinstrument samt tv-system). För hörsalar har särskilda utrustningsnormer i fråga om hjälpmedel fastställts.

Läromedelscentraler vid universitet och högskolor

För främst produktion men även service, utlåning och vård vad gäller teknisk utrustning och vissa läromedel har läromedelscentraler organiserats vid lärosätena. Härvid har strävan varit att samordna verksamheten mellan geografiskt närbelägna utbildningscentra främst i fråga om särskilt resurskrävande arbetsområden. Försöksorganisationer har prövats i Lund och Umeå. Resultaten härifrån har bearbetats till ett normprogram, vilket utnyttjats som underlag vid projektering av centraler bl. a. i Frescati, Stockholm, och Linköping.

Läromedelscentralerna är som regel in-fogade i de pedagogiska utvecklingsenheter, som upprättats vid lärosätena. Härigenom kan utvecklingsarbetet samordnas samt informations- och utbildningsverksamhet underlättas.

Utrustningsnämnden för universitet och högskolor

Utrustningsnämnden för universitet och högskolor upphandlar utrustning och i vissa fall även inredning till institutioner vid universiteten m. fl. läroanstalter och vetenskapliga inrättningar. Nämndens arbete bedrivs i nära samverkan med UKÄ och lokal- och utrustningsprogramkommittéerna för universitet och högskolor. Vissa medel för återanskaffning m. m. står till UKÄ:s disposition men även här gör nämnden upphandlingen.

Tekniska utredningar utförs inom nämnden i både planerings- och upphandlingskedena.

Nämndens rationaliseringsverksamhet, som bl. a. avser samordning av upphandling, omfattar – förutom universitetssektorn – samtliga under SÖ:s tillsyn ställda lärarutbildningsanstalter.

Utrustningsnämndens upphandling uppgick under budgetåret 1970/71 till 68 milj. kr. och beräknas under budgetåret 1971/72 uppgå till ca 72 milj. kr.

Nämnden träffar även centrala avropsav-

tal beträffande förbrukningsmateriel. Detta innebär att den lokala myndigheten (institutionen eller motsvarande) köper från leverantörer på i nämndens avtal angivna villkor. Avropsavtal har bl. a. träffats för böcker och tidskrifter, laboratoriemateriel och kemikalier, fotomateriel, videoband, ljudband, järnhandelsvaror, bokbindning samt förbrukningsmateriel för arbetsprojektorer.

9.4 Utredningens överväganden och förslag

9.4.1 Primärkommunala utbildningar

I 9.1 har beskrivits hur kommunernas inköpsrutiner i regel fungerar. De nuvarande rutinerna har enligt läromedelsutredningens uppfattning en rad påtagliga brister, bl. a. följande.

- Inköpen baseras alltför ofta på spontana önskemål i stället för en långsiktig planering.
- Huvudläraren och övriga medverkande i inköpsprocessen har stora svårigheter att följa läromedelsmarknadens varierande utbud.
- Beställningarna är ofta koncentrerade till slutet av vårterminen.
- Genom inköpsrutinernas nuvarande utformning blir läromedelsbeståndet alltför splittrat och varierande från skola till skola.

Svenska kommunförbundet har utrett frågorna kring läromedelsinköpen. I bilaga 4 återges en utredning om principerna för kommunal läromedelsorganisation. I denna utredning föreslås bl. a. inrättande av en *läromedelskommitté* (LMK) med bl. a. följande uppgifter:

1. fungera som beredande organ i läromedelsfrågor
2. svara för den långsiktiga planeringen av läromedelsanskaffningen
3. organisera granskargrupper inom kommunen
4. bearbeta och till de lokala ämneskonferenserna översända granskargruppernas förslag till inköp.

I läromedelskommittén föreslås ingå representanter för skolstyrelse, inköpsfunktion, skolledare, lärare och elever.

Kommunförbundet rekommenderar även inrättande av en kommunal *läromedelscentral* (KLC) med bl. a. följande uppgifter:

1. information om läromedel
2. konferens- och fortbildningsverksamhet
3. samarbete med andra kommunala läromedelskonsumenter än skolan
4. organisation av samutnyttjande av läromedel
5. organisation av service i fråga om AV-apparat etc.
6. central registrering av kommunens läromedel
7. organisation av inköpsrutiner
8. organisation av buffertlager för vissa läromedel
9. utlåning av viss AV-apparat
10. distribution av viss AV-materiel.

Läromedelsutredningen anser att många av de brister som utredningen kunnat konstatera i den nuvarande inköpsverksamheten bör kunna elimineras om kommunförbundets organisationsmodeller tillämpas.

I kap. 4 har utredningen utvecklat sin principiella syn på ansvarsfördelningen i fråga om anskaffning av läromedel. Utredningen har därvid föreslagit att huvudmannen skall ansvara för val av läromedel. För de *kommunala skolorna* innebär detta att kommunen (primärkommunen eller landstinget) skall besluta. Av vikt är emellertid att besluten är väl förberedda. Utredningen föreslår därför att en bestämmelse införs i skolstadgan om att en *läromedelskommitté* (LMK) skall finnas i varje primärkommun. Denna kommitté bör vara ett planerande och beredande organ, medan beslut om inköp av läromedel bör fattas av det politiskt ansvariga organet, skolstyrelsen. I kommittén bör ingå representanter för skolstyrelsen, en tjänsteman vid inköpsavdelning (motsvarande) samt representanter för skolledare, lärare och elever. Antalet ledamöter bör vara förhållandevis begränsat. Kommittén kan i vissa frågor tänkas arbeta i mindre

avdelningar.

I varje primärkommun bör det enligt utredningens mening vidare finnas en samordnande funktion för läromedelsfrågorna, i de flesta fall en kommunal *läromedelscentral* (KLC). Utredningen anser dock att en sådan inte bör göras obligatorisk. Dels torde i vissa mindre kommuner samordningen kunna komma till stånd utan att en särskild enhet skapas, dels torde i vissa fall två eller flera närliggande kommuner med fördel kunna inrätta en gemensam läromedelscentral.

Genom den föreslagna organisationen på primärkommunal nivå skapas enligt utredningens mening förutsättningar för bl. a.

- bättre underbyggda inköpsbeslut
- bättre inköpsplanering och därmed ökade garantier för ordnad läromedelsförsörjning
- prisrabatter genom större inköp
- större enhetlighet i utrustningen, vilket underlättar service och lärarnas fortbildning
- bättre utnyttjande av befintliga resurser
- användarna att påverka läromedelsanskaffningen i kommunen.

För vissa funktioner, främst på AV-området är läns-AV-centralerna (LAVC) av stor betydelse. Arbetet med organisationen av LAVC pågår f. n. inom kommunförbundet och beräknas kunna slutföras inom den närmaste tiden.

De av utredningen föreslagna organisatoriska åtgärderna innebär i huvudsak en samordning av redan existerande resurser i primärkommunerna. Ovan redovisade vinster kan sålunda i allmänhet nås utan extra resursinsatser. För vissa kommuner innebär emellertid utredningens förslag till en början ökade kostnader för handläggning av läromedelsfrågorna.

Som utredningen tidigare framhållit (9.1.2) medför *eterdistribution* stora följdkostnader på mottagarsidan. Det är därför angeläget att eterutbudets omfattning och inriktning bestäms av konsumentintressena. Utredningen anser det viktigt att behovsanalyserna in-

för skolradio- och skol-tv-produktion får sådana former, att eterutbudet anpassas till lärarnas och elevernas behov och kommunernas ekonomiska och organisatoriska förutsättningar.

9.4.2 Landstingskommunala utbildningar

De mål för inköpsverksamheten som läromedelsutredningen angett för de primärkommunala utbildningarna bör gälla även de landstingskommunala.

Utredningen anser det väsentligt att man vid de senare utbildningarna på lämpligaste sätt utnyttjar de primärkommunala resurserna, t. ex. läromedelscentralerna (KLC) samt läns-AV-centralerna (LAVC). I flera fall har avtal slutits som möjliggjort ett sådant samutnyttjande. Vissa utbildningar finns dock endast vid landstingen. Landstingskommunerna torde därför bära koncentrera sig på att bygga upp läromedelscentraler med tonvikt på de ämnen inom gymnasieskolan som inte är företrädda inom de primärkommunala utbildningslinjerna.

9.4.3 Statliga utbildningar

De statliga utbildningarna är – som nämnts i 4.1.3 – huvudsakligen eftergymnasiala. De viktigaste inköps- och distributionsfrågorna på detta område gäller kurslitteraturen. Därför behandlas här endast frågor rörande denna.

Vid de eftergymnasiala utbildningarna får de studerande normalt själva anskaffa och betala kurslitteraturen. Endast i ringa utsträckning finns möjlighet att låna litteratur vid bibliotek.

Som framgått ovan förekommer betydande brister i kurslitteraturförsörjningen vid de eftergymnasiala utbildningarna, främst vid de filosofiska fakulteterna. Dels saknas i flera fall lämplig kurslitteratur över huvud, dels förekommer brister i distributionen. Enligt läromedelsutredningens uppfattning åvilar det huvudmannen – staten – att tillse att de studerande har tillgång till erforderliga läromedel. Detta innebär

att åtgärder måste vidtas för att såväl produktion som distribution skall fungera tillfredsställande. Beträffande produktionsinsatser hänvisar utredningen till vad som anförts i 3.6.3. Beträffande distributionen vill utredningen framhålla följande.

Den första förutsättningen för att de studerande skall kunna skaffa sig kurslitteraturen är att denna över huvud går att uppbunga i bokhandeln eller på bibliotek. Stundom händer det att kurslitteratur fastställs som är utsåld och inte heller kan erhållas genom biblioteken, åtminstone inte i tillräckligt antal. Sådana förhållanden kan enligt läromedelsutredningens uppfattning inte godtas. *Som kurslitteratur bör givetvis endast sådan litteratur fastställas som de studerande har reella möjligheter att anskaffa.* Det torde vara omöjligt att exempelvis i författningstext precisera vilka förutsättningar med avseende på tillgänglighet m. m. som skall vara för handen för att en bok skall få antas som kurslitteratur. Dock bör enligt utredningens uppfattning vikten av denna aspekt på litteraturvalet markeras genom att det i de olika bestämmelser som reglerar detta (jfr 4.1.3) förs in föreskrifter av innebörd att vederbörande organ får fastställa endast litteratur som i tillräcklig omfattning kan finnas tillgänglig för de berörda studerande.

Ett av de största problemen vid främst de filosofiska fakulteterna är att ändringar i kurslitteraturlistorna i många fall görs under terminerna. Då bokhandlarna får besked om dessa ändringar på sent stadium eller många gånger inte alls har de svårt att tillhandahålla litteraturen i fråga. Ändringar av detta slag medför givetvis även problem för de studerande som före terminens början vill skaffa sig kurslitteraturen. Enligt läromedelsutredningens uppfattning bör man vidta åtgärder för att eliminera sådana missförhållanden. Särskilt beträffande utländsk litteratur, för vilken reträtt saknas, kan man inte begära att bokhandlarna skall ta hem kurslitteratur i större omfattning om de inte kan lita på att litteraturen kommer att efterfrågas. Såväl bokhandlare och studerande måste i god tid få tillförlitliga upp-

gifter om vilken kurslitteratur som skall användas.

Vissa utbildningsnämnder vid universiteten har – enligt vad utredningen inhämtat – fastställt ett sista datum för fastställande av kurslitteratur för den följande terminen. Utredningen anser det så väsentligt att detta sker generellt att vederbörande myndigheter här bör ges stöd av en föreskrift. Sålunda bör i resp. utbildningskungörelse (mot-svarande) bestämmelser föras in om *ett sista datum för höstterminen resp. vårterminen före vilket kurslitteraturen för kommande termin skall vara fastställd och efter vilket ändringar får göras endast om synnerliga skäl föreligger.* Utredningen anser det önskvärt att berörda myndigheter och organ – om de ansluter sig till tanken – lägger fram förslag på denna punkt i sina yttranden över detta betänkande.

Bilaga 1   Läromedelsleverantörer¹

1.1 Utredningsarbetets mål och uppläggning

På försommaren 1970 påbörjade SPK som en del av SPK:s undersökning av läromedelsmarknaden åt läromedelsutredningen en kartläggning av försäljning och leverantörer av läromedel. Denna rapport utgör främst en redovisning av ett *enkätmaterial* samt en presentation av viktigare marknadsförhållanden som har framkommit i *samtal och intervjuer*. Däremot har en analys av undersökningsresultaten kunnat göras endast i begränsad omfattning.

Någon allmänt godtagen definition av begreppet *läromedel* existerar ännu inte. En arbetsgrupp inom skolöverstyrelsen (SÖ) har utarbetat ett klassificeringssystem för läromedel som omfattar 14 huvudgrupper och ca 100 undergrupper. Viss bearbetning av detta förslag har utförts inom SPK. Begreppet *läromedel* – i rapporten används ibland synonymt beteckningen *skolmateriel* eller *hjälpmedel* – omfattar så gott som allt materiel som fordras för undervisningens bedrivande, såsom böcker, film, AV-apparatur (radio, television, bandspelare, inlärningsstudior m. m.), gymnastikmateriel, inredningsartiklar m. m. För många av de produkter som används i skolan gäller att skolan är endast *en* förbrukarkategori, t. ex. för skrivmaskiner och radioapparater. De produkter som här benämns *läromedel* i anledning av att de används i skolor an-

vänds ofta även inom t. ex. industri och hushåll. Därigenom kommer, vad gäller de företag som säljer till ett flertal kategorier av köpare, begreppet *läromedelsleverantör* endast att vara relevant för försäljningen till skolor. *Läromedel* avser således produkter från många olika industribranscher med olika konkurrensförhållanden.

Undersökningens *huvudsyfte* har varit att beskriva de väsentliga dragen hos de företag som har satsat på försäljning till skolan. Särskilt intresse har ägnats åt ägande- och koncentrationsförhållanden samt företagsstrukturen dels för den totala skolmarknaden, dels för de olika produktkategorierna. Under varje produktkategori har dessutom behandlats andra faktorer och förhållanden som bedömts vara av vikt för konkurrenssituationen.

Under planläggningen av undersökningen övervägdes även om prisutvecklingen och distributionskostnadernas utveckling skulle kunna tas upp i denna undersökning. Med hänsyn till det omfattande antalet produkter från skilda industribranscher kunde dessa i och för sig intressanta frågor inte tas upp särskilt. Ej heller behandlas lönsamheten närmare i detta samman-

¹ SPK har för läromedelsutredningens räkning bl. a. studerat försäljningen av läromedel (se 1.2.1 i betänkandet). I denna bilaga återges undersökningsrapporten (stencil, juni 1971) med vissa förkortningar. Undersökningen har genomförts av avdelningsdirektören *Stefan Ravelin* under medverkan av amanuensen *Harald Blom*.

hang. I en del fall lämnas dock uppgifter i nyssnämnda frågor. Uppgifterna har i sådana fall erhållits främst från företag eller från inköpare av läromedel.

Totala antalet läromedelsleverantörer i landet är inte känt. Troligtvis uppgår de företag som skolorna köper av till flera tusen, varav dock ett betydande antal är detaljistföretag.

Att göra en undersökning som bygger på ett statistiskt urval av företag hade medfört betydande svårigheter vid definition och avgränsning av undersökningspopulationen, då uppgifter om skolans samtliga leverantörer saknas. Vissa register över leverantörer finns dock. SÖ har således, under medverkan av länscentralerna för pedagogiska hjälpmedel, upprättat ett register omfattande ca 750 företag. Utrustningsnämnden för universitet och högskolor (UUH) har ett register som omfattar uppskattningsvis 1 000 företag. De i SPK:s s. k. köpstudie ingående 7 kommunerna har köpt från ca 630 företag.

Bland läromedelsleverantörerna återfinns företag som specialiserat sin produktion eller distribution för skolans behov. Numerärt är dock dessa företag ett fåtal i jämförelse med totala antalet leverantörer. Även om specialistföretagen på skolan har en betydande del av den totala marknaden utgör övriga företag en konkurrensfaktor som inte kan uteslutas vid en undersökning som avser att belysa strukturen och konkurrenssituationen.

Undersökningens tyngdpunkt har lagts på att belysa de större företagens betydelse dels på skolmarknaden i stort, dels på deras betydelse inom framför allt de värde- mässigt sett viktigaste läromedelskategorier- na. Genom att undersöka de större företagens försäljning har en stor del av marknaden kunnat inringas utan att antalet företag har blivit alltför omfattande.

Med utgångspunkt i att de större företagen skulle nås gjordes urvalet så att minst 15 företag inom följande huvudgrupper av läromedel skulle omfattas av undersökningen (antalet företag som ingått i enkäten anges):

AV-apparatur (26 företag)

AV-materiel (25 företag)

Böcker och övrigt tryckt materiel (16 företag)

Demonstrations- och försöksmateriel (17 företag)

Inredningsartiklar (23 företag).

För produktkategorierna förbrukningsmateriel, gymnastikredskap, sysselsättningsmateriel ingår flertalet av de större leverantörerna i undersökningen och omfattar 5-10 företag per produktkategori. De resterande läromedelskategorier har inte fått fullt så omfattande täckning i enkätmateriet bl. a. därför att försäljningen till skolor här utgör en liten andel av den totala försäljningen.

Vad gäller *inriktningen på skolformer* har SPK vid urvalet av leverantörer strävat efter att nå de företag som är betydelsefulla leverantörer för *grundskolan och gymnasieskolan*.¹ Anledningen till denna begränsning är främst att i läromedelsutredningens direktiv är uttalat att utrustning till universitet och högskolor skulle tas upp till behandling endast om utredningen skulle finna synnerliga skäl föreligga. Dessutom är köpstudien främst inriktad på det allmänna skolväsendet. I viss utsträckning är det samma företag som levererar till universitet och högskolor som till grundskolan och gymnasieskolan, varför förstnämnda skolors inköp i någon mån berörs i framställningen. Även andra delar av undervisningssektorn, såsom förskola, korrespondensinstitut, vuxenutbildning berörs i redogörelsen för vissa läromedelskategorier. Detta ger en allmän bild av de företag som inriktat sig på produktion och/eller distribution av läromedel för grundskolan och gymnasieskolan.

Enkätmaterialet som undersökningen bygger på har inhämtats från 77 företag. Detta är ett ringa antal i förhållande till det totala antalet läromedelsleverantörer. Vid valet av företag har dock SPK, som tidigare nämnts, sökt nå de företag som har stor försäljning av resp. läromedel, varigenom en betydande del av skolornas totala in-

¹ Med gymnasieskolan avses fackskola, gymnasium och yrkesskola.

köp nåtts (se 1.3). Motivet för att bygga undersökningen på de större företagen har främst varit att dessa företags marknadsbeteende är av avgörande betydelse för prisbildningen, läromedelsutvecklingen m. m., dvs. viktiga faktorer som påverkar samhällets möjligheter att anskaffa läromedel och kostnaderna för läromedel. Undersökningen bör genom urvalet av de större företagen, trots det förhållandevis begränsade antalet, belysa huvuddragen av konkurrenssituationen på läromedelsmarknaden.

Under hösten 1970 sändes en provenkät till 15 företag. Av provenkäten framgick att särskilt företag med ett flertal produkter och/eller flera avnämningkategorier hade svårigheter att lämna exakta uppgifter om försäljningen till skolor. I den slutliga utformningen av enkäten, som sändes ut i oktober 1970, bereddes därför företagen möjlighet att lämna beräknade uppgifter. Då målsättningen för undersökningen var att belysa de stora dragen i konkurrensen mellan läromedelsleverantörerna bedömdes detta inte vara till allvarligt men för utredningsarbetets genomförande.

Både före och efter enkäternas utsändande har intervjuer genomförts med företagsledare och andra personer i ledande ställning. Därvid erhöles synpunkter dels på företagets verksamhet, dels på konkurrenssituationen i stort. Antalet intervjuer med företagsledare genom personliga sammanträffanden uppgår till omkring 20. Intervjuer per telefon har dessutom förekommit med flera tiotal företag, även med företag som inte omfattas av den skriftliga enkäten. Förutom kontakter med företagsledare har även vissa kontakter tagits med personer som har hand om inköp till skolor.

Genom enkäten inhämtades uppgifter för 1967, 1968 och 1969 eller närmast motsvarande räkenskapsår. Då företagens räkenskapsår i regel inte sammanfaller med kalenderåret kan de i undersökningen redovisade uppgifterna för t. ex. 1969 innefatta uppgifter fr. o. m. andra halvåret 1968 t. o. m. första halvåret 1970. Det använda uppgiftsåret har utvalts så att största delen av företagens räkenskapsår skall omfatta kalenderåret 1969. I de fall som företagens räkenskapsår löper från 1 juli–30 juni används 1969/70 års uppgifter. Flera av de större företagens räkenskapsår slutar på våren, varför de för 1969 redovisade uppgifterna omfattar större delen av 1969 men jämväl en del av 1970. Detta förhållande anges inte särskilt i varje avsnitt utan endast kalenderår anges.

En uppskattning av den totala markna-

den per läromedelskategori har gjorts mot bakgrund av de informationer som erhållits genom enkäten samt därjämte främst genom inhämtande av uppgifter från omkring 30 företag. Säkerheten i beräkningarna varierar. För vissa produktkategorier har erhållits uppgifter från så gott som alla leverantörer. För andra produktkategorier har den totala marknaden uppskattats med mindre faktaunderlag. I de fall där uppskattningarna bygger på ett mindre brett faktaunderlag har detta poängterats i redovisningen.

Uppgifterna i undersökningen redovisas inkl. indirekta skatter, utom i vissa fall som särskilt anges.

Denna undersökning tar endast i ringa utsträckning upp de lokala leverantörernas/detaljistföretagens funktion som leverantör till skolan. För att kunna uppskatta läromedelsförsäljningen totalt har det dock varit nödvändigt att införskaffa uppgifter om de lokala leverantörernas försäljning. Uppgifter om försäljningen av skolböcker genom bokhandeln, den viktigaste lokala leverantören, har dock erhållits bl. a. genom bokförlagens försäljning genom återförsäljare.

1.2 Faktorer som påverkar efterfrågan på läromedel

Ett flertal faktorer påverkar skolornas behov och inköp av läromedel.

I tabell 1 anges vissa uppgifter om antalet studerande.¹

Statens och kommunernas utgifter – i milj. kr. (mkr) – för utbildningsväsendet inom SÖ:s verksamhetsområde (främst grundskola, gymnasieskola och lärarutbildning) anges i 1969/70 års penningvärde för vissa budgetår i tabell 2.

¹ Jfr tabell 3.1 s. 43.

Tabell 1. Antal studerande vid olika skolformer

	1960	1965	1970	1975 (prognos)
Folkskola/grundskola	843 000	878 000	955 000	1 038 000
Gymnasiet	64 400	101 500	100 900	} 238 200
Fackskola/heltidskurser	—	9 700	39 200	
Yrkesskola	49 400	74 100	75 900	} 4 100
Teknisk och ekonomisk utbildning	1 800	2 900	3 500	
Universitet och högskolor	36 600	67 500	135 000	151 000

Tabell 2. Statens och kommunernas utgifter för utbildning (mkr)

	Stat	Kommun	Summa
1966/67	3 300	2 000	5 300
1970/71	5 200	3 400	8 600
1975/76	5 900	4 300	10 200

1.3 De undersökta företagens försäljning till skolor

Det faktamaterial som redovisas i denna undersökning har som nämnts erhållits från 77 företag genom en enkät. Ur denna framkom bl. a. företagets sammanlagda direktförsäljning och försäljning genom återförsäljare till skolor under åren 1967–1969 samt försäljning per läromedelskategori för 1969, fördelad på grundskolan och gymnasieskolan, universitet och högskolor samt övriga skolor.

De undersökta företagens *direktförsäljning*¹ till skolor under åren 1967–1969 framgår av tabell 3.

Tabell 3. De undersökta företagens direktförsäljning 1967–1969 till samtliga skolformer

	Direktförsäljning till skolor (mkr)	Ökning (mkr)	%
1967	240		
1968	288	48	20
1969	339	51	18

Försäljningsutvecklingen under 1967–1969 för de i undersökningen ingående företagen, efter en indelning baserad på storleken av direktförsäljningen till skolor 1967 redovisas i tabell 4.²

Företag med 1–5 mkr i *direktförsäljning* till skolor 1967 har således ökat denna försäljning betydligt mer än företag med mer än 5 mkr i omsättning. De stora ökningarna som redovisas i gruppen 0–1 mkr åstadkoms till stor del av nystartade företag. Den minsta ökningen, 10 %, har gruppen större än 5 mkr. En särskild redogörelse för större företags och företagsgruppers totala försäljning till skolor 1969 lämnas i 1.6.

För 1969 har de 77 företagen uppgett att direktförsäljningen till skolor utgjorde ca 339 mkr, varav 262 mkr till grundskolan och gymnasieskolan, 42 mkr till universitet och högskolor samt 35 mkr till övriga skolor.

Försäljningen till skolor genom *återförsäljare* har av företagen för åren 1967–1969 angetts till 118, 128 resp. 156 mkr. I procent av företagets totala försäljning innebär detta att försäljningen genom återförsäljare minskade från 34 % 1967 till 32 % år 1969. Några markanta förändringar under åren 1967–1969 i grupperna 1–5 och större än 5 mkr finns inte. I gruppen 0–1 mkr minskade försäljningen genom återförsäljare från 35 till 22 %. Denna utveckling har sin främsta förklaring i att några få företag med enbart direktförsäljning ökat starkt.

Direktförsäljningen 1969 till *grundskolan och gymnasieskolan* har således uppgetts till 262 mkr. Försäljningen genom återförsäljare om 157 mkr motsvarar i skolornas inköpspriser ca 170 mkr. Åtminstone

¹ I direktförsäljning inräknas förutom direkta leveranser till skolor även leveranser genom kommunala centrala inköpsorgan.

² Den totala försäljningen, dvs. såväl direktförsäljning som återförsäljning, finns redovisad i tabell 16 i 1.15.

Tabell 4. De undersökta företagens direktförsäljning 1967—1969 med fördelning efter storleken av försäljningen till skolor (mkr)

Företagens försäljning 1967	Antal företag				Förändring i procent	
		1967	1968	1969	67—68	68—69
—1	40	11	23	33	111	47
1—5	28	73	91	114	25	24
5—	9	156	174	192	10	10
Summa	77	240	288	339	20	18

120 mkr, avseende främst försäljning av läroböcker genom bokhandeln, av detta belopp utgör försäljning till nyssnämnda skolor.

Därutöver har uppgifter erhållits om försäljningen från omkring 30 företag samt försäljningsuppgifter från företag ingående i en undersökning åt 1968 års litteraturut-

Tabell 5. Grundskolans och gymnasieskolans beäknade inköp 1969 fördelade efter produktgrupper och produkter

	Mkr	Procent		Mkr	Procent
<i>AV-apparatur</i>			<i>Demonstrations- och försöksmateriel</i>	29,0 ⁴	5
Kameror	1,5		<i>Inredningsartiklar</i>	100,0	18
Ljudapparater	9,0		<i>Gymnastikartiklar</i>		
Inlärningsstudior	5,0		Gymnastikredskap	12,0	
Projektorer	12,0		Gymnastikmateriel	6,0	
TV-apparatur	4,0		Summa	18,0	3
Videobandspelare	3,0		<i>Maskiner</i>		
Övrigt ¹	10,0		Hem och hushållsmaskiner	1,5	
Summa	44,5	8	Industri- och verkstadsmaskiner	7,5	
<i>AV-materiel</i>			Kontorsmaskiner	10,0	
Filmer (inspelade)	5,0		Kopieringsmaskiner	7,0	
Kartor	3,3		Summa	26,0	5
Övrigt ²	27,0		<i>Övriga läromedel</i>		
Summa	35,3	7	Sysselsättningsmateriel	1,7	
<i>Läroböcker och övrigt tryckt material</i>	200,0	37	Musikinstrument	1,2	
<i>Förbrukningsmateriel</i>			Redskap och verktyg	7,5	
Pappersartiklar	20,0		Specialhjälpmedel för handikappade	1,0 ⁵	
Kortvaror	20,0		Vårdmateriel	0,5	
Övrigt	40,0 ³		Summa	11,9	2
Summa	80,0	15	Totalt	544,7	100

¹ Tillbehör till AV-apparatur.

² I gruppen övrigt ingår bl. a. stordior, smådior och planscher.

³ Därav förbrukningsmateriel för kemi och fysik ca 5 mkr, ljudband 4—5 mkr, videoband 1,5—2,0 mkr, förbrukningsmateriel för kopieringsmaskiner 4—5 mkr samt textilartiklar 10—12 mkr.

⁴ Därav fysik och tekniska ämnen 17—21 mkr, kemi 8—10 mkr samt biologi 5,5—6,5 mkr. Obs att i dessa delbelopp ingår även förbrukningsmateriel för ca 5 mkr.

⁵ Summan är en ungefärlig tilläggs-post, då företagen inte har åtskilt de produkter som är speciellt anpassade för handikappade. Inom de övriga produktgrupperna ingår därför en stor del av dessa hjälpmedel.

redning. Denna försäljning uppgick till ca 40 mkr och om detta belopp adderas till ovanstående belopp erhålls 422 mkr (262 + 120) mkr. Detta innebär att SPK har kunnat överblicka en försäljning som 1969 utgjorde över tre fjärdedelar av grundskolans och gymnasieskolans inköp (422/545).

Med stöd av de uppgifter SPK erhållit har en uppskattning av storleken av försäljningen till grundskolan och gymnasieskolan 1969 gjorts för olika slag av läromedel, se tabell 5. Redogörelser för beräkningarna för de olika läromedelskategorierna återfinns i 1.7–1.14.

Enligt SPK:s undersökning utgjorde *läromedelskostnaderna för grundskolan och gymnasieskolan 1969 ca 550 mkr*. Detta belopp utgör omkring 90 mkr mer än de uppgifter som har publicerats i pressen våren 1970.¹ Däremot visar SPK:s beräkningar god överensstämmelse med en undersökning som gjorts inom Svenska kommunförbundet. Detta har beräknat att kommunernas nettokostnader för läromedel 1969 uppgick till något över 500 mkr. Vid en jämförelse mellan resultaten bör uppmärksammas att statsbidragen i genomsnitt uppgår till omkring 35 mkr per år, varför SPK:s belopp i motsvarande grad blir högre. Där emot har, i denna undersökning – till skillnad från kommunförbundets undersökning – inte medtagits skolornas anskaffning av skönlitteratur och tidskrifter till skolbiblioteken. Dessa inköp uppgår till i runt tal 20 mkr per år.

I denna undersökning lämnas uppgifter om försäljningsutvecklingen totalt 1967–1969 för de större läromedelsföretagen samt om försäljningen av de olika läromedelskategorierna för 1969.

1.4 *Läromedelsleverantörernas intresseorganisationer*

Näringslivets organisationer är i regel uppbyggda efter branschtillhörighet och inte efter köpkategorier. De företag som tillverkar eller marknadsför produkter för skolor torde således i regel vara medlemmar i

skilda branschorganisationer allt efter produktinriktningen. Emellertid finns även företag som specialiserat sig på att sälja till skolan. Sådana företag återfinns främst bland medlemmarna i Föreningen Svenska Skolproducenter. Bland läromedelsleverantörerna finns även andra sammanslutningar, såsom AV-Sällskapet (ej enbart leverantörer, även myndigheter m. fl.), Smalfilm-Distributörernas Förening, Svenska Bokförläggareföreningen och Lärarcentrum. Dessa sammanslutningars verksamhetsområden avser emellertid inte samtliga slag av läromedel, varför redogörelse för dessa i stället kommer att lämnas under resp. läromedelskategori.

1.4.1 Föreningen Svenska Skolproducenter

Föreningen Svenska Skolproducenter (FSS) bildades 1957 (då under namnet Svensk Riksskolmässa). Av väsentlig betydelse för föreningens bildande utgjorde det förhållandet att nya hjälpmedel tillkommit och att ett större antal företag satsade på skolan. Vidare fanns ett önskemål att gemensamt anordna mässor och utställningar av produkter för skolan. Föreningen var ursprungligen en ideell förening men ombildades 1969 till ekonomisk förening.

Enligt stadgarna har föreningen till ändamål att främja medlemmarnas intressen bl. a. genom att genomföra utredningar rörande förhållanden inom området för föreningens verksamhet och att allmänt främja utveckling, produktion och distribution av läromedel, inredningar och förnödenheter inom utbildningens område.² Föreningen har även till ändamål att tillvarataga medlemmarnas intressen vid kontakt med myndigheter och organisationer samt att i förekommande fall tjänstgöra som remissinstans. Vid föreningens s. k. riksskolmäs-

¹ Veckans Affärer 1970:21.

² För att ange det som enligt den i 1.1 nämnda arbetsgruppen omfattas av läromedel används således i föreningens stadgar »läromedel, inredningar och förnödenheter». I EURODIDACs stadgar (jfr nedan) används orden »Schulbücher, Lehrmittel, Schuleinrichtungen» (skolböcker, läromedel, skolinredningar).

sor, vilka anordnades bl. a. 1967, 1969 och 1971, visar medlemmarna sina produkter. Vidare brukar föredrag och debatter anordnas i samband med mässorna.

Inträde i föreningen kan beviljas svenska företag med verksamhet inom utbildningsområde. Antalet medlemmar utgör f. n. över 80. Så gott som samtliga större skolmaterielleverantörer är medlemmar. Av de statsägda och kooperativa leverantörerna ingår Utbildningsförlaget Liber och Glerup Bokförlag, Skolprogramavdelningen vid Sveriges Radio samt KF Skolutrustning i föreningen.

1.4.2 EUROIDIDAC

EUROIDIDAC (Verband Europäischer Lehrmittelfirmen) är en sammanslutning av omkring 500 västeuropeiska läromedelsföretag. Därjämte finns ett 40-tal s. k. korresponderande medlemmar från andra världsdelar och från östeuropa. Den 1.3. 1969 var 18 svenska företag medlemmar i föreningen.

I sammanslutningens uppgifter ingår utbyte av information mellan medlemmarna. En annan viktig uppgift är att anordna läromedelsmässan Didacta. Den tionde mässan anordnades i Basel sommaren 1970. Antalet anmälda utställare var 800, representerande 11 väst- och östeuropeiska länder samt sju utomeuropeiska länder, bl. a. USA och Japan. Jämsides med Didacta-mässan anordnades konferenser inom skilda undervisningsområden.

1.5 Några samhällsägda organ för inköp och försäljning av läromedel

I några fall har kommunalt ägda inköpsorgan bildats som konkurrerar med andra företag genom försäljning till skolan. Här syftas på Kommunaktiebolaget (KAB) och Landstingens Inköpscentral (LIC). Det kan här nämnas att poststyrelsen har hand om upphandlingen av bl. a. kontorsmateriel och kontorsmaskiner för universitet och högskolor.

1.5.1 Kommunaktiebolaget

Kommunaktiebolaget (KAB) ägs av Svenska Kommunförbundet genom Förenade Kommunföretag AB och av landets primärkommuner. KAB:s totala omsättning utgjorde 1968/69 ca 70 mkr. Försäljningen till skolor utgjorde drygt 30 mkr. KAB verkar som samköps- och upphandlingsorgan för kommunerna. Någon skyldighet för kommunerna att anlita KAB för utrustning och inredning av förvaltningsbyggnader, ålderdomshem, skolor m. m. föreligger inte, men de kan begära in offert från KAB eller be om dess medverkan vid inköp. Inom KAB finns bl. a. avdelningar för förbrukningsmateriel för kontor, möbler, inredningar och kemisk-tekniska produkter för skolor. Med undantag av förbrukningsmateriel såsom häften, block etc. lagerförs inte produkterna utan anskaffas vid behov.

1.5.2 Landstingens Inköpscentral

Undervisningsanstalter inom landstingens verksamhetsområde är främst skolor inom vårdyrkena, jordbruks- och skogsskolor och folkhögskolor.

I Landstingens Inköpscentral (LIC) ingår som medlemmar Svenska landstingsförbundet, landstingen, några av de kommuner som tidigare stod utanför landstingen samt vissa organisationer.

LIC har ett förhållandevis brett sortiment av materiel för skolor men produkterna är i regel inte speciella för undervisningen – vilket ju f. ö. är ett kännetecken för många läromedel – utan produkterna ingår i LIC:s sortiment därför att de används även i sjukvårdsinrättningar. LIC har under de senaste åren inrättat en särskild AV-avdelning och har bl. a. ett brett sortiment av AV-apparatur. Vidare marknadsför LIC beklädnadsartiklar, förbrukningsartiklar, såsom glas- och porslinsartiklar samt pappersartiklar. LIC har även försäljning av specialhjälpmedel för handikappade och vårdmateriel.

LIC:s marknad av läromedel är således begränsad till skolor som administreras av

landstingen. LIC:s andel av leveranserna till skolor torde därför vara av förhållandevis liten omfattning. Av den totala försäljningen 1969 om närmare 230 mkr torde försäljningen till skolor inte ha överstigit 1 mkr.

1.5.3 Utrustningsnämnden för universitet och högskolor

Utrustningsnämnden för universitet och högskolor (UUH) är en central planerings- och upphandlingsmyndighet för anskaffning av utrustning (apparater, laboratoriemateriel, instrument m. m.) till nybyggda eller ombyggda institutioner vid universiteten m. fl. läroanstalter och vetenskapliga inrättningar. Anskaffningen av inredningar handhas främst av byggnadsstyrelsen.

I en promemoria upprättad 19.4.1968 av riksrevisionsverket rörande upphandlingsverksamheten inom universitets- och högskoleområdet, beräknades upphandlingen inom universitetsväsendet uppgå till omkring 150 mkr budgetåret 1966/67. Inköpen fördelade sig med ca 50 mkr vardera på:

- a) inköp genom UUH
- b) inköp genom läroanstalter med anlåtande av andra statsmyndigheters avropsavtal och
- c) inköp genom läroanstalter.

Sedan 1966/67 har inköpen ökat och uppgick år 1969/70 till ca 200 mkr. Denna siffra är dock inte jämförbar med de kommunala skolornas inköp av läromedel om 550 mkr 1969, emedan i beloppet ingår bl. a. kostnader för eldningsoljor, vissa tryckerikostnader samt kostnader för tvätt. Huvuddelen av den apparatur som anskaffas av UUH avser utrustning för medicinsk, odontologisk, teknisk och naturvetenskaplig utbildning och forskning.

Vissa leverantörer till grundskolan och gymnasieskolan återfinns bland leverantörerna till UUH, kanske dock i mindre utsträckning än vad man kunnat förmoda med ledning av att i en hel del fall samma produkter kan användas i de skilda skolorna. Företag som deltar genom an-

budgivning beträffande de förhållandevis stora kvantiteter som UUH köper in per gång, deltar i mindre utsträckning i den mera intensiva marknadsbearbetningen som måste ske vid försäljning till det stora antalet kommunala skolor.

1.6 De största företagsgrupperna eller företagen bland läromedelsleverantörerna

Den försäljningsmässigt *största gruppen* av läromedelsleverantörer är de företag som specialiserat sin produktion och/eller distribution för skolor. I denna grupp återfinns AB Läromedelsförlagen (ägt av Bonnier- och Esseltekoncernerna), AB Skrivrit (Esselte), Norstedts Skolavdelning (Esselte) och Almqvist & Wiksell Förlag AB. Till denna grupp kan även hänföras bl. a. AB Isku-Möbler och ASEA-Education AB. Antalet företag i denna grupp är litet i förhållande till antalet i de nedan angivna grupperna.

Nästa grupp med delvis andra betingelser för sin verksamhet på skolmarknaden består av företag vars försäljning till skolan utgör en mindre del av deras totala omsättning. Dit räknas Svenska AB Philips, som producerar och marknadsför AV-apparatur och produkter för främst fysik och tekniska ämnen, de i Prippkoncernen ingående företagen Rudolph Grave AB och Kebo AB, som torde vara landets största företag för laboratorieutrustningar, och Lindahl & Nermark AB, som är skolornas och troligen även landets största leverantör av maskiner, redskap och verktyg. Hit kan även räknas AB C. E. Johansson och Mecman AB vars försäljning till skolorna dock endast utgör en obetydlig del av företagets totala försäljning.

Medan de två föregående typerna av företag i regel har hela landet som försäljningsområde finns därutöver en mångfald av *lokala leverantörer*. Den för skolan största lokala leverantören är bokhandeln som 1969 svarade för uppemot 70 % av skolornas inköp av böcker och övrigt tryckt material. Även vid anskaffning av förbrukningsmateriel, såsom papper och textiltiklar, torde lokala leverantörer anlitas i

betydande utsträckning. Bland de lokala leverantörerna återfinns även maskin-, sport-, järn- och musikaffärer samt radio- och tv-handlare. Deras betydelse som skolans leverantör torde variera mellan skilda kommuner.

Grundskolans och gymnasieskolans inköp av läromedel uppgick 1969 enligt nämndens beräkningar till ca 550 mkr (tabell 5). Försäljningen redovisas inkl. indirekta skatter. Uppgifterna om omsättning 1969 avser dels direktförsäljning, dels försäljning via sådana återförsäljare som i sin tur säljer direkt till skolor. Sistnämnda försäljning avser till helt övervägande del läroböcker genom bokhandeln. Schablonmässiga beräkningar har gjorts för inköp av sådana böcker av andra än grundskolan och gymnasieskolan. I återförsäljningen har även inräknats sådan försäljning, där tillverkaren känner till att produkterna är avsedda för skolan, t. ex. när order för viss maskin tas upp av en järnaffär men denna levereras till skolan direkt från tillverkare/agent. Vid sistnämnda försäljning har beloppen schablonmässigt räknats upp till skolornas inköspriser.

Som samordnare av skolornas inköp skulle även Kommunaktiebolaget (KAB) kunna hänföras till landets största läromedelsleverantörer. Således svarade KAB 1968/69 för leveranser till skolor för ca 30 mkr. En betydande del av dessa artiklar, som bl. a. avsåg inredningsartiklar, maskiner och AV-apparatur, inköptes av KAB från de företag för vilka nedan redovisning lämnas.

Grundskolans och gymnasieskolans största leverantörer utgörs av företag som ingår i *Esseltekoncernen*. I denna inräknas i detta sammanhang även *Läromedelsförlagen (AB P A Norstedt & Söner-Albert Bonnier)*, som till hälften ägs av vardera Esselte- och Bonnierkoncernerna.¹

Läromedelsförlagens verksamhet är till vissa delar reglerad mellan ägarna genom avtal (kartellregistret nr 2387). I avtalet har Norstedts och Bonniers förbundit sig att varken direkt eller indirekt bedriva rörelse för förläggande, utgivande eller distribution av skolböcker eller andra förlags-

artiklar som genom avtalet överfördes till Läromedelsförlagen (Svenska Bokförlaget). Denna bestämmelse gäller så länge någon av parterna äger aktier i Läromedelsförlagen. Tryckning och bindning av förlagsartiklar skall med vissa undantag fördelas mellan Norstedts och Bonniers i förhållande 60 : 40. Vidare har Bonniers och Läromedelsförlagen förbundit sig att, så länge Norstedts driver rörelse med skolmateriel, inte utöva med Norstedts konkurrerande verksamhet i större omfattning än vad som förekom vid avtalets ingående.

Läromedelsförlagens totala omsättning år 1969/70 utgjorde närmare 88 mkr, därav ca 81 mkr till grundskolan och gymnasieskolan. Läromedelsförlagen är främst inriktade på produktion och försäljning av skolböcker.

Landets näst största leverantör till grundskolan och gymnasieskolan var 1969 *Skrivrit*, som också ingår i *Esseltekoncernen*. Den totala försäljningen för *Skrivrit* utgjorde närmare 70 mkr, varav ca 62 mkr till nysnämnda skolor. Företaget har ett mycket brett sortiment och var 1969 skolornas största leverantör av bl. a. förbrukningsmateriel av papper och av s. k. kortvaror, dvs. pennor, radergummin m. m. Företaget har även betydande marknadsandelar av AV-apparatur och gymnastikredskap samt en stor försäljning av inredningsartiklar. Marknadsandelen av inredningsartiklar för grundskolan och gymnasieskolan är emellertid rätt blygsam. Däremot dominerar *Skrivrit* tillsammans med *Sica Skolornas Inköpscentral AB* marknaden av inredningsartiklar för förskolan. Större delen av *Skrivrits* produkter köps in från andra inhemska leverantörer än koncernföretag eller importeras. De inhemska leverantörerna är oftast legotillverkare. *Skrivrit* har emellertid även egen tillverkning, främst av pappersartiklar och av gymnastik- och inredningsartiklar.

¹ Esselte- och Bonnierkoncernerna har 1970 bildat *Esselte Bonnier Audio Visual (EBAV)* för att utveckla system och program för kassett-tv. Det kan nämnas att Statsföretag AB tillsammans med KF och Kommunförbundet 1970 bildat ett företag för kassett-tv, nämligen Svenska TV-Kassett AB.

Inom Esselte-koncernen bedrivs försäljning till grundskolan och gymnasieskolan även genom *Norstedts Skolavdelning* (Norstedts), som verkar som en avdelning inom P A Norstedt & Söner. Försäljningen till grundskolan och gymnasieskolan utgjorde 1969/70 ca 31 mkr. Norstedts marknadsför bl. a. demonstrations- och försöksmateriel och har stora marknadsandelar av utrustning för biologi och fysik. Norstedts redan tidigare starka ställning förstärktes 1967 genom förvärv av Gumperts Skolmateriel AB¹

Utöver demonstrations- och försöksmateriel har Norstedts ett brett sortiment av AV-materiel. Tidigare hade Norstedts även AV-apparatur men denna verksamhet övertog till större delen av Skrivrit 1967. F. n. saluför Norstedts främst projektorer som komplement till företagets breda sortiment av AV-materiel. En annan förändring vad gäller marknadsföringen skedde 1970/71. Norstedts hade tidigare till stor del hand om marknadsföringen av de inredningsartiklar som tillverkades av det av P A Norstedt & Söner 1966 förvärvade *Akuma AB*.² Fr. o. m. 1970/71 handhas emellertid marknadsföringen av Akuma. Skrivrits och Akumas sortiment av inredningsartiklar sammanfaller delvis. Emellertid har Skrivrit en betydande försäljning till förskolor och främst grundskolan medan Akumas verksamhet i betydande utsträckning riktar sig mot gymnasieskolan. Akumas totala omsättning var 1969/70 något över 10 mkr.

Även *Generalstabens Litografiska Anstalts Förlag (GLA)* ingår i Esseltekoncernen. Verksamheten inom GLA är specialiserad på tillverkning och försäljning av ett flertal olika kartprodukter.

Ytterligare ett företag med försäljning på skolan ingår i Esseltekoncernen, nämligen *KVE-Informationsmetodik AB*, som förvärvades 1970. Företaget, som 1969/70 omsatte uppemot 1,5 mkr, har inriktat sin försäljning av AV-apparatur och AV-materiel till främst industrier och endast i begränsad utsträckning på skolan.

1969/70 svarade de i Esselte-koncernen ingående företagen jämte Läromedelsför-

lagen genom direktförsäljning och försäljning via återförsäljare för leveranser av läromedel till grundskolan och gymnasieskolan för ca 178 mkr.

Om man lägger ihop den försäljning de *statliga och kooperativa företagen* hade år 1969/70 till grundskolan och gymnasieskolan utgör dessa företag landets näst största grupp av läromedelsleverantörer. Den helt dominerande delen av försäljningen består av skolböcker eller annat tryckt material. Utöver de nedan nämnda kan det bland det stora antalet statliga och kooperativa företag finnas ytterligare några som har leveranser till skolor och läromedel. Därvid bör särskilt nämnas att Kooperativa Förbundet, genom KF Skolrustning som ingår i KF Interiör, i början av 1970 gått in på marknaden för skolinredningar.

Svenska Utbildningsförlaget Liber AB (Utbildningsförlaget), som bildades 1969 genom sammanslagning av SÖ-förlaget och Bokförlaget Liber AB, ägs av Svenska Kommunförbundet, Kooperativa Förbundet och staten (genom Allmänna Förlaget). Utbildningsförlaget har främst skolböcker och annat tryckt material samt AV-materiel i sitt sortiment. Den totala försäljningen utgjorde budgetåret 1969/70 uppemot 25 mkr, varav ca 20 mkr till grundskolan och gymnasieskolan. 1970 förvärvade förlaget AB CWK Gleerup Bokförlag jämte Gleerups dotterbolag C E Fritzes Bokförlag AB. 1969 hade dessa företag en försäljning till grundskolan och gymnasieskolan om i runt tal 11 mkr. Genom förvärvet erhöles ej endast ökad andel av läroboksmarknaden på grundskolan och gymnasieskolan utan även på universitet och högskolor där Utbildningsförlaget tidigare ej haft någon försäljning.

¹ Genom avtal (kartellregistret nr 2315) har Gumperts förbundet sig att inom en tidrymd av tio år från avtalets ingående inte vare sig direkt eller indirekt bedriva rörelse avseende försäljning av skolmateriel.

² Genom avtal (kartellregistret nr 2388) mellan Norstedts och tidigare ägarna har de sistnämnda förbundet sig att inte vare sig direkt eller indirekt bedriva eller genom delägarskap eller på annat sätt vara intressent i verksamhet som konkurrerar med Norstedts verksamhet inom skolmaterielbranschen.

Skolmaterielsektionen och Utbildningsprogramenheten inom *Sveriges Radio* producerar främst tryckt material som används i skolorna i samband med undervisning i radio och tv. Försäljningen till grundskolan och gymnasieskolan uppgick 1969/70 till närmare 9 mkr. Även Sveriges Radios Förlag har en betydande försäljning av tryckt material samt även av AV-materiel. Huvuddelen av produktionen består emellertid av materiel för vuxenutbildningen och säljs endast i ringa utsträckning till grundskolan och gymnasieskolan.

Luma Elektronik AB hör till landets 10 största leverantörer av AV-apparatur till skolor. Sedan något år marknadsför företaget även utrustning för fysik, kemi och biologi. Denna försäljning var 1969 av ringa omfattning. (Före 1.6.1971 bedrevs verksamheten på skolor genom Lumalampan AB.)

AB Sonab förvärvades 1969 av Svenska Utvecklingsaktiebolaget (SU). Sonab överfördes senare till Statsföretag AB. Sonabs produktområden är hemelektronik, såsom högtalare och skivspelare, och kommunikationssystem, t. ex. kommunikationsradio. Försäljningen till skolor har hittills varit ringa.

Svenska Reproduktions AB (SRA) ägs av Statsföretag och bedriver grafisk och kartografisk verksamhet. Företaget hade en viss mindre försäljning av kartor till skolor 1969. SRA är ägare av J Beckmans Bokförlag som bl. a. ger ut ekonomisk facklitteratur.

AB Transintro ägs av Svenska AB Navigator som i sin tur ägs av bl. a. LKAB, ASSI och KF. Transintros produktprogram är inriktad på ljuddistributionsteknik, datainsamling, medicinsk elektronik och läromedel för teknisk undervisning. Marknadsföringen på skolor handhades tidigare av ASEA Education men numera av företaget själv.

1969/70 hade de ovan angivna företagen, i vilka staten eller kooperationen ingår som ägare, en försäljning direkt och genom återförsäljare till grundskolan och gymnasieskolan på ca 43 mkr.

Almqvist & Wiksell Förlag (A&W)

ägs av Almqvist & Wiksells Boktryckeri AB, Uppsala. Företagets totala försäljning utgjorde räkenskapsåret 1969/70 ca 67 mkr. Huvuddelen av omsättningen härrör från försäljning av ett brett sortiment av läromedel. Andra grenar av företagets verksamhet är bl. a. utgivning av skönlitteratur och uppslagsverk. Satsningen på skolböcker för folkskola och gymnasium påbörjades under 1940-talet och följdes av en satsning på vetenskaplig undervisningslitteratur på 1950-talet. A&W hade 1969 en försäljning av skolböcker till grundskolan och gymnasieskolan i stort sett av samma storleksordning som Utbildningsförlaget inkl. Gleerups. Dessa två företag är således landets största skolboksleverantörer efter Läromedelsförlagen. A&W marknadsför sedan omkring 10 år tillbaka även AV-apparatur och AV-materiel. Vad gäller direktförsäljningen på grundskolan och gymnasieskolan av AV-apparatur var A&W 1969 landets största leverantör. Den totala läromedelsförsäljningen till nyssnämnda skolor utgjorde 1969 ca 41 mkr.

Skol-Sundström AB, Osby, har så gott som helt inriktat sin verksamhet på skolor. Dess totala försäljning 1969/70 uppgick till drygt 15 mkr. Därav härrörde sig övervägande del av beloppet från försäljning till grundskolan och gymnasieskolan. Den helt dominerande delen avsåg försäljning av ett brett sortiment av inredningsartiklar. Övrig försäljning till skolor består av gymnastikredskap och gymnastikmateriel. Skol-Sundströms försäljning på skolan har ökat starkt under senare år.

Av omsättningen för Stiftelsen Bokförlaget *Natur och Kultur* 1969 avsåg närmare hälften, dvs. ca 13 mkr 1969, försäljning av böcker och övrigt tryckt material samt AV-materiel till grundskolan och gymnasieskolan. Om hänsyn tas till såväl direktförsäljning som till försäljning genom bokhandeln var *Natur och Kultur* 1969 landets femte leverantör i storleksordning till nyssnämnda skolor. Vad gäller AV-materiel hörde företaget till landets fem största leverantörer till samma skolor.

Lindahl & Nermark (L&N), Alingsås,

bedriver tillverkning och försäljning av huvudsakligen maskiner, redskap och verktyg. Den totala försäljningen uppgick 1969 till närmare 95 mkr. L&N var 1969 grundskolans och gymnasieskolans största leverantör av maskiner. Företagets marknadsandel är emellertid ännu större vad avser redskap och verktyg. L&N:s försäljning till grundskolan och gymnasieskolan – inkl. visst tryckt material – uppgick 1969 till ca 12 mkr. Den helt dominerande delen består av direktförsäljning till skolor. I beloppet har dock även inräknats leveranser genom KAB samt sådan försäljning där produkterna levererats direkt från L&N:s lager till skola men där ordern tecknats av lokala järn- och maskinaffärer.

Facit AB jämte dotterbolaget *AB Addo* var i storleksordning grundskolans och gymnasieskolans sjunde leverantör. Deras försäljning uppgick 1969 till ca 10 mkr. Den helt dominerande delen av försäljningen består av skrivmaskiner från Facit. Facit har därjämte kontorsmöbler samt en lärobok i maskinskrivning och övningsblanketter. Huvuddelen av Addos försäljning avser additionsmaskiner. Så gott som all försäljning från Facit och Addo till skolor sker direkt utan anlitande av andra företag.

Skolförlaget Gävle AB har ett brett sortiment av läromedel. En stor del av försäljningen till skolor avser läroböcker men företaget sålde 1969 även AV-apparatur – särskilt inlärningsstudior där Skolförlaget tillhör de största företagen – AV-materiel, inredningsartiklar, gymnastikredskap och även musikinstrument. Vad gäller försäljningen av skolböcker hör Skolförlaget till landets åtta största företag (se 1.9). Så gott som all försäljning sker direkt till skolor med undantag av skolboksförsäljningen som till stor del sker genom bokhandeln. Den sammanlagda direktförsäljningen och försäljningen genom bokhandeln till grundskolan och gymnasieskolan uppgick 1969 till ca 10 mkr.

Hermods Korrespondensinstituts Stiftelse, som har en mångårig erfarenhet av korrespondensundervisning, började omkring 1967 satsa på läromedel och även film för

skolan. Stiftelsens totala omsättning utgjorde 1969 ca 32 mkr. Försäljningen till grundskolan och gymnasieskolan har ständigt ökat och utgjorde 1969 ca 9 mkr. Fr. o. m. 1970 bedrivs försäljningen till nyssnämnda skolor huvudsakligen genom *AB Hermods Läromedel*, ett bolag som ägs helt av stiftelsen. Det kan nämnas att Hermods även satsar på läromedel för universitet och högskolor genom *Hermods Studentlitteratur AB*, vilket ägs av Hermods och av *Studentlitteratur AB, Lund*.

Enligt stadgarna skall överskottet av Hermods' verksamhet, sedan viss reservering ägt rum, användas till understöd för beredande av undervisning eller utbildning genom stipendier till elever vid Hermods. Stiftelsen är befriad från inkomstskatt.

Isku Möbler är ett dotterbolag till *Oy Iskun Tehtaat, Finland*. I Finland är Isku ett av landets större inrednings- och möbelföretag. *Isku Möblers* verksamhet i Sverige, vilken så gott som uteslutande är inriktad på inredningsartiklar för grundskolan och gymnasieskolan, började 1966. Försäljningen har successivt ökat och utgjorde 1969 ca 7 mkr, vilket innebar att företaget hörde till landets fem största leverantörer av inredningsartiklar. Därefter har *Iskus* marknadsandel ökat och företaget torde f. n. vara störst i landet på leveranser av inredningsartiklar för grundskolan och gymnasieskolan.

Ovan har redogörelse lämnats för de tio största företagen eller företagsgrupperna av leverantörer till grundskolan och gymnasieskolan 1969. Bland övriga större leverantörer kan nämnas de i Prippkoncernen ingående företagen *Grave* och *Kebo*, vilka är stora leverantörer av utrustning för kemi och fysik, *Kommanditbolaget Interdidact* jämte dotterbolaget *Systemutrustning AB*, som särskilt marknadsför AV-apparatur och inredningsartiklar samt *Perssonverken* i *Bjärnum AB* vad gäller inredningsartiklar. *Rank Xerox AB* är stor leverantör av kopieringsmaskiner. På det eltekniska området är *ASEA-Education* en stor leverantör och detsamma gäller *Skrivab Skol* och *Kontorsmateriel AB* i fråga om pappersmateriel och

s. k. kortvaror, dvs. pennor, linjaler, radergummi o. d. Bland de större företagen eller företagsgrupperna kan nämnas Philips, som under senare år betydligt ökat sin försäljning till skolor av främst AV-apparatur och mätinstrument.

Telefonaktiebolaget L M Ericsson har genom koncernföretagen L M Ericsson Instruktions teknik AB och Svenska Radio AB en mindre försäljning av vissa s. k. läroprogram resp. mätinstrument.

Inom Incentivegruppen har flera företag börjat försäljning till skolor. Där återfinns Incentive Lärosystem (främst inlärningsstudior) och Biotec AB (kemikalier och instrument). Den största leverantören av läromedel inom Incentivegruppen är dock LKB Beckman Instruments AB (vetenskapliga instrument m. m.). Försäljningen går emellertid främst till universitet och högskolor och endast i ringa utsträckning till grundskolan och gymnasieskolan. Andra företag inom gruppen med försäljning till skolor är Jungner Instrument AB (instrument) och C E Johansson (mikrometrar m. m.).

Tabell 6 ger en sammanfattning av de 10 största företagsgruppernas eller företagens direktförsäljning och försäljning genom återförsäljare till grundskolan och gymnasieskolan. De 5 största företagen eller företagsgrupperna svarade för ca 288 mkr (53 %) och de 10 största för ca 336 (62 %) av leveranserna till grundskolan och gymnasieskolan 1969 (vid beräkningen har använts totalbeloppet 545 mkr).

1.7 AV-apparatur

1.7.1 Allmänt

Satsningen på och utvecklingen av AV-apparatur är en relativt ny företeelse för skolorna, även om filmvisning har förekommit sedan 1920-talet. Fram till mitten av 1950-talet använde man sig fortfarande mest av filmer, bildband och ljusbilder samt i någon mån grammofonskivor.

Dåtidens stora AV-artikel var filmprojektorn. Under tidsperioden 1930–1950 an-

Tabell 6. De tio största företagsgruppernas eller företagens försäljning och marknadsdelar 1969

Företagsgrupp eller företag	Försäljning till grundskolan och gymnasieskolan 1969, mkr	Procent av totalmarknaden
1 <i>Esselte- och Bonnierkoncernerna</i> (Läromedelsförlagen, Skrivrit, Norstedts Skolavdelning, Akuma, GLA, KVE- Informationsmetodik)	178	33
2 <i>Statliga och kooperativa företag</i> (Utbildningsförlaget, Gleerup, Fritzes Bokförlag, Sveriges Radioskolmaterielsektionen, Lumalampa, SRA, Transintro, Sonab)	43	8
3 <i>Almqvist & Wiksell</i>	41	8
4 <i>Skol-Sundström</i>	13	2
5 <i>Natur och Kultur</i>	13	2
De fem största	288	53
6 <i>Lindahl & Nermark</i>	12	2
7 <i>Facit-koncernen</i> (Facit och Addo)	10	2
8 <i>Skolförlaget Gävle</i>	10	2
9 <i>Hermods</i> (numera Hermods Läromedel)	9	2
10 <i>Isku Möbler</i>	7	1
De tio största	336	62

vände man sig nästan enbart av 16 mm-filmen. I kommunerna gjordes centrala inköp och upprättades filmarkiv för utlåning av filmkopior, vilket blev upprinnelsen till nutidens AV-centraler. Senare under 1950-talet hade man också behov av att kunna kopiera ljudradions skolprogram för att kunna återuppspela dessa vid lämpligare tidpunkt. Ur detta bildades de nuvarande AV-centralerna. AV-hjälpmedel hade trots detta inte helt accepterats av lärarna och försäljningen av AV-utrustning var inte särskilt stor. Den definitiva förändringen av

attityden till AV-hjälpmedlen kom i samband med förändringen av skolväsendet i början av 1960-talet.

Detta innebar bl. a. att statsbidrag skulle utgå för AV-utrustning vid nybyggnad samt om- och tillbyggnad av skolor. Ett krav var att i utrustningen skulle ingå en väggfast högtalare, en bandspelare, en småbildsprojektor, en projektduk och en mörklägningsanordning. Allt eftersom lärarna vände sig vid att utnyttja sådana hjälpmedel blev AV-apparaturen accepterad och inköpen expanderade mycket snabbt under hela 1960-talet. Grunden för den ökade efterfrågan av AV-hjälpmedel var dock, utöver att finansieringen underlättades av statsbidragen, att användandet av AV-hjälpmedel sanktionerades genom läroplanerna.

De nya hjälpmedel som först och främst inköptes var bandspelare. Det stora uppsvinget för bandspelare kom dock först efter det att statsbidrag börjat utgå. Omkring åren 1963–1964 förelåg särskilt stor efterfrågan på bandspelare.

Efter bandspelaren följde en snabb uppgång av tv-mottagarförsäljningen och under 1967–68 kom genombrottet för arbetsprojektorer. F. n. väntar de företag som marknadsför interna televisionssystem på att dessa produkter skall slå igenom definitivt. Skolorna visar f. n. återhållsamhet med inköp av videoutrustning, då man är osäker på verkningarna av införande av kasset-tv. Många väntar sig att tv blir framtidens läromedel vad gäller AV-apparatur.

1956 bildades *Audiovisuella sällskapet* (AVS) som är en ideell förening. Syftet med denna är att främja produktionen och användningen av audiovisuella hjälpmedel inom undervisning, biblioteksverksamhet, fri bildningsverksamhet och föreningsliv m. m. Föreningen är öppen för enskilda personer, organisationer och företag. F. n. finns representanter för alla kategorier som berörs av AV-hjälpmedel, såväl kunder, företag, myndigheter, producenter, lärare som enskilda intresserade personer. Medlemsantalet uppgår f. n. till 600. Större läromedelssäljande företag som är medlemmar i AVS är som regel också medlemmar i För-

eningen Svenska Skolproducenter (FSS) (se 1.4.1). AVS anordnar varje år konferenser, studiebesök, diskussioner och studieresor för medlemmarnas information och fortbildning. Sällskapet har som de senaste årens största uppgift anordnat AV-konferenser och utställningar och har, tillsammans med FSS haft stor betydelse för spridande av kunskap om utbudet av produkter och nyheter på marknaden.

Den totala direkta försäljningen av AV-apparatur under 1969 i de företag som omfattas av SPK:s skriftliga enkät uppgår till 44,2 mkr (se tabell 8 s. 138). Summan är fördelad på 25 företag som har uppgett att de har direkt försäljning till skolor. Beräkningen av den totala marknaden för AV-apparaturen kan inte av tidigare anförda skäl göras exakt, utan utgör en uppskattning med utgångspunkt i den kännedom av marknaden som undersökningsmaterialet har gett. För varje i det följande genomgången produktgren har en uppskattning gjorts av dess försäljning. Försäljningen av AV-apparatur till samtliga skolformer skulle då för 1969 ha uppgått till omkring 60 mkr. Summan bör användas med försiktighet, även om den torde vara den bästa uppskattning som f. n. finns. Man bör också ha i åtanke att viss AV-försäljning är konjunkturkänslig, varför det kan ske svängningar i efterfrågan från år till år, särskilt för videobandspelare och inlärningsstudior.

De företag som ligger utanför nämndens undersökning är naturligtvis ett stort antal, däribland många detaljister. Man bör dock inte övervärdera deras betydelse på skolmarknaden, utan marknaden är trots detta relativt koncentrerad. De 10 största företagen har en total direkt försäljning till alla skolutyer av 40,5 mkr, vilket är omkring 2/3 av den beräknade totala marknaden.

De 6 största företagen är i storleksordning, efter försäljningen till samtliga skolor, Almqvist & Wiksell (A&W), Skrivrit, Philips, Interdidact, ITV Television System AB och Tandberg Radio AB, som sammanlagt omsatte 33 mkr 1969. Marknadsandelen för de sex största företagen utgjorde något

över hälften av totala marknaden. A&W, Skrivrit och Philips har ett brett sortiment med videobandspelare och projektorer för A&W resp. produktgruppen ljudapparater för Skrivrit och kameror för Philips, som de mest sålda AV-produkterna. Interdidact har projektorer och inlärningsstudior medan ITV har videosystem som enda produktkategori. Dessa båda kan anses vara specialföretag inom sina områden.

Fördelningen på olika skoltyper är tämligen likartad för alla behandlade produktgrupper utom för kameror. Grundskolan och gymnasieskolan har något över 31 mkr av undersökningsmaterialets totala direktförsäljning vilket utgör ca 70 % av den direkta AV-försäljningen på skolor. Av den beräknade totala försäljningen 1969 på 60 mkr upptar grundskolan och gymnasieskolan omkring 45 mkr. De tre största leverantörerna till sistnämnda skolor är A&W, Skrivrit och Interdidact med ca 20 mkr eller 45 % av totala marknaden för grundskolan och gymnasieskolan. Universitet och högskolor gjorde 1969 inköp för ungefär 9 mkr och övriga skolor för omkring 4 mkr av de i utredningen ingående företagen. Utav undersökningsmaterialet utgör detta ca 20 resp. 10 %. Vad gäller de skilda slagen av AV-apparater visar förhållandet mellan inköpen endast mindre skillnader i de ovan angivna procentsiffrorna mellan de olika skoltyperna.

Exporten av AV-apparatur har inte någon större omfattning. De utländska producerande företagen har ofta särskilda försäljningsorganisationer i Sverige. Dessa begränsar sina arbetsområden till vårt land. Undantaget är Bell & Howell AB som har Sverige som bas för försäljningen av främst projektorer inom Europa. Av de svenska företagen är det främst A&W och Skrivrit som exporterar AV-apparatur. Exporten avser främst projektorer till de nordiska länderna men även till Storbritannien och vissa länder inom EEC. I övrigt har inget företag uppgett export av större omfattning. Sammanlagt har företagen redovisat en export av 5 mkr fördelad på de 3 ovan nämnda företagen. Här bör nämnas att Luxor

Industri AB har en relativt stor export men att deras produkter inte är speciellt inriktade på skolor. Även A&W och Skrivrit har export som grundar sig på egen tillverkning av projektorer. *Importen* är av stor betydelse för den svenska skolmarknaden. Det enda svenska företag som har egen *produktion* i Sverige av AV-apparatur i internationell storlek är Luxor.

I övrigt finns det utländska produkter av ett flertal märken främst från Väst-Tyskland, USA och Japan. Det stora antalet märken orsakas av att skolföretagen och speciellt de större företagen helst vill ha en egen agentur eller ensamrätt för försäljning till skolorna. Många av företagen har också uppnått en sådan ställning. Men då alternativ alltid finns har konkurrensen inte i någon högre grad inskränkts.

Allmänt väntades i början av 1960-talet en kraftig upprustning av skolans AV-apparatur. Detta skedde också men efterfrågan blev inte lika stor som företagen räknat med.

Företagen beräknar att marknaden under åren 1966–1970 har ökat med 120–150 % i löpande priser. Utbudet av AV-apparatur har varit stort och eftersom många av produkterna är direkt jämförbara har detta medfört hård priskonkurrens. De priser som skolorna betalar måste anses låga i förhållande till den allmänna marknadens priser. Några exempel på detta ges i tabell 7 för jämförbara produkter. Tabellen är underbyggd med prisuppgifter från företag och detaljister i Stockholm och Luleå och får endast ses som belysande exempel på pris-situationen.

Företagen som marknadsför AV-apparatur har haft ringa möjlighet att ta ut ökade kostnader i form av högre priser. Flera företag har hävdats att lönsamheten är svag för AV-apparatur. Bruttovinsten är omkring 10–15 % för dessa varor. I jämförelse med övriga skolproduktkategorier är detta en låg siffra.

Enligt uppgift från företagsledare som intervjuats har en minskning av småföretagens andel av marknaden ägt rum under senaste året. En utveckling som förväntas

Tabell 7. Priset för vissa AV-produkter inköpta under 1970 för skolbruk (kr)

Produkt	Nettopris ¹	Skolpris	Försäljningspris hos detaljist ²
Stereobandspelare	653	800	940
Kassettbandspelare	160	175	200
Bandspelare	581	580 ³	625
Videobandspelare	4 858	5 550	5 800
TV-mottagare (färg)	2 275	2 550	2 985
Radiomottagare	—	290	425

¹ Producentens eller agentens lägsta åsatta pris till detaljisten.

² Pris hos en slumpmässigt utvald detaljist.

³ Detta anbudspris åsattes under extraordinära förhållanden.

fortskrida under de kommande åren. Marknadens förändring beror inte enbart på en mindre god lönsamhet utan även inköpsättet och den tekniska utvecklingen har någon del i denna. Tidigare har nämnts den service skolan kräver för sin apparatur. Servicen blir ofta för betungande för ett litet företag vid svag lönsamhet. Ett exempel på att även större företag påverkas av detta är Norstedts, som 1967 överlät större delen av sin försäljning av AV-apparatur till Skrivrit, ett annat företag inom samma koncern.

Den tekniska utvecklingen medför förmodligen att mindre företag får ägna sig åt de mindre tekniskt avancerade produkterna vad gäller installation och service, såsom tv-mottagare, projektorer och bandspelare etc. Detta förhållande visar sig framför allt för den interna televisionen (ITV) med höga lager- och försäljningskostnader förutom resurskrävande service, som har skapat en mer koncentrerad marknad med ett litet antal företag. Samtidigt kan förmärkas en ökad vilja hos inköparna att testa produkterna. Som exempel kan nämnas Stockholm som alltid testar produkterna vid större inköp eller anbud, vilket gör att större krav ställs på företagen.

I framtiden väntar sig de intervjuade att skolmarknaden för AV-apparatur kommer att domineras av ett fåtal företag med ett

förhållandevis brett AV-sortiment. Utöver dessa kan specialistföretag, som har inriktat sin verksamhet på ett fåtal AV-produkter, ta en del av marknaden. Exempel på detta är ITV på intern television och Minnesota Mining and Manufacturing AB (3M) beträffande projektorer. Småföretagen väntas bli utkonkurrerade.

1.7.2 Kameror

Endast en mindre del av försäljningen av AV-apparatur till skolorna utgörs av kameror (stillbilds-, film- och tv-kameror). I enkätmaterialet uppgår den direkta försäljningen till samtliga skolor till 4,5 mkr, vilket är 11 % av den totala direktförsäljningen av AV-apparatur. Kameraförsäljningen till grundskolan och gymnasieskolan uppgår till 0,5 mkr eller omkring 11 % av de undersökta företagens direkta försäljning av kameror till skolan. Dessa skolors totala inköp av kameror torde i runt tal 1969 ha uppgått till 1,5 mkr. En bidragande orsak till detta förhållandevis ringa belopp är att kameror inte i någon större utsträckning har börjat användas på grundskole- och gymnasienivå. Det är främst enkla och billiga stillbildskameror och i enstaka fall även filmkameror som köps in av dessa skolor. Undersökningsmaterialet visar att 71 % av kameraförsäljningen går till högskolor och universitet.

Den kamerautrustning som säljs mest är större anläggningar av elektroniska kameror som behövs på universitetsnivå. För dylika anläggningar är Philips dominerande på den allmänna marknaden bl. a. genom att vara den störste säljaren till Sveriges Radio. Kostnaderna för en stor kamerautrustning är så betydande att de företag som säljer mindre kameratyper i absoluta omställningssiffror inte kan mäta sig med Philips. Detta företag är därför dominerande även på skolmarknaden.

Av de 77 företag som ingår i undersökningen säljer 25 företag AV-apparatur av något slag. Endast sex av dessa har någon försäljning av kameror till skolan och i förhållande till Philips har de en liten försälj-

ning. Det är endast A&W och Kodak AB som i övrigt har någon försäljning att nämna, och Kodaks försäljning sker främst via detaljister. Med hänsyn tagen till de företag som inte finns med i undersökningen men som är upptagna som kameraförsäljare i SÖ:s förteckning samt med beaktande av den försäljning av mindre kameror som sker från lokala enheter, kan antas att kameraförsäljningen till samtliga skolformer uppgår till lägst 5 mkr men ej överstiger 7 mkr. Här uppskattas den totala kameraförsäljningen till skolor till 6 mkr. Det bör påpekas att stora kameraföretag som t. ex. Kodak, Agfa-Gevaert AB och representanter för andra stora utländska företag som tillverkar kameror ingår i undersökningen. Dessa har dock ingen eller endast obetydlig direkt kameraförsäljning till skolan. Det fåtal apparater som skolan behöver av detta slag inköps till stor del via detaljister. Men den sammanlagda summan av dessa inköp kan inte uppgå till större belopp, då det är relativt billiga produkter.

1.7.3 Ljudapparater

I ljudapparater ingår ett flertal produkter för ljudupptagning och ljudåtergivning. Det är band- och skivspelare, högtalare, radioapparater, grammofoner, dikteringsapparater m. m. som innefattas häri.

Omsättningsmässigt är bandspelare av olika typer den största produkten. Undersökningen omfattar 5,2 mkr för ljudapparater i direkt försäljning. Bandspelare upptar 3–4 mkr utav detta. Då den lokala försäljningen är relativt betydelsefull är det svårt att ange totala marknaden. Överslagsvis kan man beräkna den till ca 10–12 mkr, varav 9 mkr avser försäljning till grundskolan och gymnasieskolan. Försäljningen av bandspelare torde uppta ca 6–8 mkr. Två märken dominerar skolmarknaden för bandspelare, nämligen Tandberg och Luxor. Den största försäljaren av dessa är Tandberg. När det gäller kassetbandspelare har Philips apparat en lika stark ställning som Tandbergs bland de större apparaterna.

Den andra stora delen av ljudapparatförsäljningen är sammansatt av de produkter som används till övrig ljudåtergivning. Det gäller grammofoner, skivspelare, förstärkare och högtalare. Den direkta försäljningen av ljudapparater till skolor domineras av Skrivrit, Tandberg Radio och A&W, som tillsammans har 70 % av undersökningsmaterialets 5,2 mkr. Försäljningen till grundskolan och gymnasieskolan domineras även av dessa 3 företag. Tandbergs speciella betydelse på detta område framkommer genom att många andra företag marknadsför dess bandspelare. Försäljningen av Tandberg bandspelare genom återförsäljare var 1969 flera gånger större än företagets direktförsäljning.

Ljudapparater säljs, i likhet med tv-mottagare (se 1.7.6), i större utsträckning via lokala återförsäljare än t. ex. inlärningsstudior. Produkterna kräver inga speciella åtaganden av detaljisten, varför produkterna lätt kan säljas av dessa. En av orsakerna till att de större skolföretagen som t. ex. Skrivrit och A&W har utvecklat en speciell skolprodukt för undervisningsbruk kan antas vara att bemöta sådan konkurrens. Samtidigt kan det i vissa fall finnas behov för förbättringar, exempelvis ett starkare chassi, för att motverka den hårda förslitningen. Det kan också nämnas att företagen söker underlätta försäljningen genom att utnyttja »snobbeffekten», alltså tendensen att köpa bättre produkter än vad som är nödvändigt för skolbruk. Bandspelare är i princip jämförbara, vilket medför hård priskonkurrens. Ett sätt att undvika detta är att utveckla en skolbandspelare genom att exempelvis förstärka chassi och knappsystem och eventuellt förenkla utförandet av apparaten.

Försäljningen av ljudapparater skiljer sig helt från kameror, som behandlades i föregående avsnitt. Den försäljningsuppgång som pågick under 1963–1964 uppstod därför att grundskolan och gymnasiet i 1962 års läroplaner rekommenderades att använda bandspelare i undervisningen. I undersökningsmaterialet går 80 % av försäljningen av ljudapparater till grundskolan och

gymnasieskolan. Högskolor och universitet och övriga skolor har vardera ca 10 % av inköpen från de undersökta företagen.

1.7.4 Inlärningsstudior

Inlärningsstudior (IS) kan i en enklare variant betraktas som en sammansättning av olika ljudapparater till ett speciellt läromedel. Basprodukten för en inlärningsstudio är bandspelare, som bör vara och i regel är utvecklad för detta ändamål. Dessutom ingår alltid fördelardosa och hörtelefon. Vad som i övrigt ingår i en IS beror på dess storlek.

Inlärningsstudion har blivit en stor produkt för inlärnin g av språk, maskinskrivning etc. Då IS förmodligen kommer att få ännu större användning i framtiden har SPK valt att behandla denna produkt som en särskild kategori. En annan orsak är att det finns företag som inte säljer bandspelare i särskilt stor utsträckning men som säljer mycket av IS, varför vi kan särskilja denna typ av företag.

I SÖ:s petita för 1969/70 föreslogs en upp rustning av skolorna med inlärningsstudior. SÖ satsar selektivt på ett antal gymnasieskolor till vilka statsbidrag utgår vid inköp av den stora AAK-utrustningen (se nedan). Trots denna selektivitet kan man anta att efterfrågan på alla typer av IS kommer att öka. De skolor som inte får bidrag till AAK-utrustning har möjlighet att använda sig av den billigare AA-utrustningen.

Man kan dela in IS i tre olika huvudtyper nämligen Audio-passiv (AP), Audio-aktiv (AA) och Audio-aktiv komparativ (AAK). AP är det enklaste utförandet med bandspelare, fördelardosor och hörtelefon. Denna typ är mycket enkel och programmen kan endast avlyssnas av eleven. AA-typen är utvecklad så att eleverna kan repetera efter ett centralt bandprogram. AA och AP-typerna är oftast rörliga. Däremot är den dyrare AAK-typen alltid fast med elevhytter jämte bandspelare. Fördelen med denna förklaras av namnet som står för audio-komparativ. Eleven har möjlighet att

lyssna, svara, spela in och jämföra sitt eget svar med det korrekta. Priserna för AP och AA överstiger 15 000 kr. endast om lärarpanel tillfogas utrustningen. AA-typen är något dyrare än AP-typen. En IS av AAK-typ kostar 50 000–120 000 kr. Då ingår vanligen 30 elevhytter med bandspelare, lärarstation, installation och intrimning. Den största av AAK-typerna är försedd med fjärrstyrning och finns i olika utföranden. Vanligast är märkena Tandberg, Cybervox, AV 80, Philips, Revox, Elektron och Luxor (innefattande Skrivrits IS, som är en utvecklad Luxor).

Sammansättningen av de olika IS kan varieras. Det går alltså att anpassa varje företags produkter till en IS efter kundens önskemål. De företag som marknadsför IS tillhandahåller alla typer av IS. Fjärrmanövrering av bandspelare har tidigare varit ett hinder för vissa företag. Skolan satsar på denna typ varför företagen som satsar på denna marknad har varit tvungna att ta fram IS med denna funktion.

Marknaden för AV kan med en viss generalisering sägas fungera på två sätt. När försäljningen förenas med service, installation och intrimning i större omfattning, som fallet är med IS, får lokala leverantörer ingen betydelse på marknaden. Dessa har inte resurser som är nödvändiga för sådan service. Det ligger även i fabrikanstens intresse att begränsa antalet återförsäljare. Skolföretagen är också angelägna att få ensamförsäljning av ett visst märke. Försäljningen av IS till skolor är därför begränsad till ett litet antal företag med ensamrätt av ett visst märke för försäljning till skolor. Förhållandena är helt motsatta i jämförelse med exempelvis skolmarknaden för tv och bandspelare, där ett mycket stort antal företag, både lokala och nationella, har försäljning till skolor. Egna fabrikat av IS har endast Tandberg och Philips. I övrigt säljs IS av Skrivrit (Luxor), A&W (främst Revox men även Sony), Incentive (Cybervox), Skolförlaget Gävle (AV 80), Interdidact och Luma Elektronik (Elektron).

I och med att ensamförsäljning av de fles-

ta märken är så utbredd kom SPK:s utredning att omfatta största delen av marknaden, förmodligen över 90 %. Andra företag som säljer IS i större omfattning är inte kända av de i utredningen ingående företagen. Man kan på goda grunder anta att de ej kända företagen dels inte är många, dels endast säljer de enklare AP- och AAtyperna. Dessa IS är billiga i förhållande till AAK-typen, varför företagen inte heller kan uppnå någon större del av den totala försäljningen av IS.

Undersökningen har omfattat åtta företag som marknadsför IS. Totala direktförsäljningen uppgår till 4,8 mkr och eftersom återförsäljningen enligt ovanstående resonemang inte är betydande torde den totala skolmarknaden för inlärningsstudior ej överstiga 5,5 mkr.

Inget företag har dominerande ställning utan försäljningen är tämligen jämnt fördelad. De två största företagen, Skolförlaget Gävle och Tandberg Radio hade dock en något större försäljning under 1969 än de övriga företagen.

Fördelningen på skoltyper skiljer sig inte ifrån det normala för AV-försäljningen. Utav utredningens 4,8 mkr går ca 4 mkr till grundskolan och gymnasieskolan. Den totala marknaden för samma skoltyp kan beräknas till omkring 5 mkr. I övrigt sker försäljningen i huvudsak till lärarhögskolor, men en del även till vuxenutbildning och omskolning.

För IS har priserna för jämförbara produkter varit relativt konstanta. Man kan skönja en tendens till att utveckla apparatens funktionella möjligheter, vilket gör att priset stiger. Ett exempel på detta är den fjärrstyrning som de större IS-typerna har försetts med. Dock har enligt företagen även sådana prisstegringar varit måttliga i förhållande till de förbättringar som har gjorts.

Det bör påpekas att försäljarna inte anser priset som det främsta konkurrensmedlet. Viktigare konkurrensmedel anses i stället främst vara service och de uppgifter som företagets IS kan fullgöra. Under 1970 och början av 1971 har emellertid de mindre

IS fått en allt större försäljning, vilket kan tyda på en större prisedvetenhet hos inköpare och på att skolorna har insett att behovet av IS kan täckas av en mindre modell. Samma utveckling kan skönjas även för videobandspelare (se 1.7.7.)

1.7.5 Projektorer

Projektorer är den AV-produkt som har den största användningen i skolan. Av AV-apparaturen är den också bland de äldsta produkterna. I underkategorien projektorer ingår ett flertal produkter. De viktigaste är arbetsprojektorer, betraktningsapparater, episkop och epidiaskop,¹ filmprojektorer, förstöringsapparater samt småbildsprojektorer. Omsättningsmässigt är arbetsprojektorer och småbildsprojektorer de största. Enligt SÖ:s rekommendationer skall det finnas en småbildsprojektor tillgänglig i varje skolsal. Arbetsprojektorerna säljs inte i lika stort antal, men dessa apparater kostar 1,5–2 gånger mer varför försäljningssumman blir nästan lika stor som för stillbildsprojektorer. Därefter följer omsättningsmässigt filmprojektorer som den tredje artikeln. Övriga delkategorier är förhållandevis små i detta sammanhang. Betraktningsapparaterna är billiga, ca 25–100 kr., och säljs inte i sådan omfattning att de utgör någon större del av projektormarknaden.

Episkop och epidiaskop har inte slagit igenom. Anledningen uppges vara att apparaterna har varit för dyra och allt för ljussvaga för att motsvara skolans kvalitetskrav. Episkopen kan i vissa fall även ersättas med arbetsprojektorer.

Under de närmaste åren väntas inköpen av arbetsprojektorer öka kraftigt bl. a. därför att man planerar att anskaffa en arbetsprojektor till varje undervisningslokal i gymnasieskolan. Däremot torde småbildsprojektorernas försäljning i absoluta tal komma att förbli ungefär densamma som f. n. Småbildsprojektorerna infördes i skolorna i bör-

¹ Episkop: apparat för projicering av icke genomskinliga bilder.

Epidiaskop: apparat som kombinerar episkops och småbildsprojektorns funktioner.

jan av 1960-talet och den försäljning som numera sker är mestadels för utbyte av föråldrade exemplar och för inredning av nya skolor.

På projektormarknaden förekommer ett stort antal märken. För exempelvis arbetsprojektorer räknar man med ett tjugofemtal fabrikat. Övervägande delen av alla företag som säljer projektorer marknadsför ett exklusivt märke. Företagen vill undvika att andra företag drar nytta av det försäljningsarbete som läggs ner på den egna produkten. Undantaget från denna regel är Bell & Howell (eget märke) och Weist Foto AB (Bauer), som endast säljer en mindre del genom direktförsäljning till skolor. Dessa företags märken har närmare 100 % av filmprojektormarknaden. De företag som säljer filmprojektorer, bl. a. A&W och Skrivrit, tillhandahåller båda märkena.

Av de stora företagen på projektormarknaden är det endast A&W och Skrivrit som saluför alla typer av projektorer. Interdidact säljer arbetsprojektorer, småbildsprojektorer och episkop. Bell & Howell säljer film-, stillbilds- och arbetsprojektorer med filmprojektorn som den klart dominerande. 3M säljer endast arbetsprojektorer. Tidigare har nämnts att Skrivrit övertagit Norstedts försäljning av AV-apparatur. Norstedts tillhör ändå de större företagen inom kategorin projektorer, då man i samband med sin AV-materielförsäljning också tillhandahåller projektorer av alla typer.

Marknaden för småbildsprojektorer domineras av A&W (Unoscop Focal) med Skrivrit (Orlux) som andra och Interdidact (Didact) som tredje företag i försäljningsordning.

Interdidact (Demolux) har den största försäljningen av arbetsprojektorer. Dess ställning är dock inte lika stark på denna marknad som A&W är för småbildsprojektorer. Övriga större säljare av projektorer är 3 M, Skrivrit (Svepro), A&W (Beseler) och Océ -Ingut AB (Apollo).

Det mest påfallande för kategorin projektorer är antalet företag som säljer dessa produkter. För inlärningsstudior och ljudapparater kan SPK redovisa 8 resp. 12

företag medan antalet är 18 företag på projektormarknaden. Inom denna grupp ingår 7 företag som har en försäljning understigande 100 000 kr. Förklaringen till detta är att de företag som i likhet med Norstedts har AV-materiel säljer projektorer som en serviceåtgärd.

Den totala direkta försäljningssumman till samtliga skolor för de i undersökningen ingående företagen uppgår till 13,2 mkr. De tidigare nämnda större företagen har en stor del av marknaden. Av det totala undersökningsmaterialet har de tre största företagen ca 65 % av direktförsäljningen eller 8,6 mkr. Även om antalet företag som säljer projektorer är stort är de stora företagen helt dominerande på denna marknad. I gruppen ingår Skrivrit, A&W och Interdidact, vilka försäljningsmässigt har denna storleksordning inbördes.¹ Den totala försäljningen (jfr nedan) till samtliga skolor kan beräknas uppgå till 15 mkr, varav till grundskolan och gymnasieskolan 12 mkr. De tre största företagen skulle därvid ha en marknadsandel av 57 resp. 62 % räknat efter försäljningen till samtliga skolor respektive enbart försäljningen till grundskolan och gymnasieskolan. Deras andel är alltså större för grundskolan och gymnasieskolan än för totala marknaden, vilket förklaras av Skrivrit och A&W:s inriktning på sistnämnda skolor.

Fördelningen av försäljningen på olika skoltyper följer det normala mönstret för AV-apparatur. Grundskolan och gymnasieskolan har den övervägande delen av skolförsäljningen eller omkring 80 %. Högskolor och universitet har tillsammans 15 % och övriga skolor ca 5 % av inköpen.

För att kunna uppskatta den *totala marknaden* har SPK till undersökningsmaterialets direkta försäljningssumma adderat den uppskattade försäljning som ligger utanför SKP:s undersökning. Den lokala marknaden är inte så omfattande pga. den tidigare redovisade exklusiva försäljningsrätten av skolmodeller. Det största hindret för lokal

¹ På totala skolmarknaden var A&W:s försäljning större än Skrivrits.

försäljning är dock priset. Om en detaljist skall konkurrera på skolmarknaden måste han räkna med att sänka priset åtskilligt och även kunna garantera service för apparaturen. De företag som inte medtagits i undersökningen är ej många eller särskilt betydande. Dessa företags försäljning uppskattas ej överstiga 1,5 mkr. Totala marknaden blir då enligt ovanstående omkring 15 mkr.

1.7.6 Tv-mottagare

Av de fyra olika slags tv-mottagare som f. n. finns är två använda i skolsammanhang. Den ena typen är den vanliga tv-mottagaren, s. k. HF-mottagare som även används för hemmabruk. Skillnaden mellan en apparat för hemmabruk och en för skolbruk är ej stor. En skol-tv kan ha försetts med handtag för att kunna flyttas. Chassit kan ha utbytt mot ett mera hållbart och apparaten kan ha försetts med upphängningsanordningar. I princip kan dock en detaljist sälja en vanlig apparat för skolbruk, vilket också förekommer relativt ofta. HF-mottagaren kan även användas tillsammans med en videobandspelare som har HF-utgång. Däremot kan HF-mottagaren inte ta emot ljud från en tv-kamera. Om HF-mottagare används inom den interna televisionen måste HF-modulator inkopplas för distribution av ljud och bild. Sådan överföring ger dock försämrad kvalitet och kan endast distribuera ett begränsat antal program parallellt.

Den andra typen av tv-mottagare är speciellt anpassad för att användas till ITV. Apparaten kallas universalmottagare och är en kombination av HF-mottagare och en tredje typ av mottagare, nämligen videomonitor. Det är alltså frågan om tv-mottagare med in- och utgång för inspelning av skol-tv. En sådan tv-mottagare är en viktig komponent i ett ITV-system, vars övriga beståndsdelar är en videobandspelare för den enklaste typen och en tv-kamera i utbyggt skick. Denna apparattyp blir allt vanligare i skolan då den dels kan användas som en HF-mottagare, dels förenklar in-

förändret av ITV, då bl. a. HF-modulator ej behöver införas.

I utredningsmaterialet ingår 8 företag som har direktförsäljning av tv-mottagare till skolor. Här skall påpekas att av AV-apparaturens alla underkategorier är tv-mottagarmarknaden den mest splittrade. För denna del finns ingenting av den ensamförsäljning som redovisats i tidigare avsnitt. Detta betyder att vilket företag som helst har möjlighet att erbjuda skolorna en mottagare, främst då den vanliga HF-mottagaren. Det är därför mycket svårare att uppskatta storleken av tv-försäljningen till skolorna. Undersökningsmaterialets direktförsäljning uppgår till 3,4 mkr. Till detta måste en stor lokal försäljning samt direkta inköp av AV-centralerna från producenterna adderas. En överslagsberäkning ger en totalförsäljning till samtliga skolor 1969 om ca 5–6 mkr.

De 3 största företagen 1969 var – efter försäljningen till samtliga skolformer – ITV (Luxor, Aga), A&W (Nordmende) och Lumalampan (Luma, National) i nu nämnd ordning. Dessa företag har 2,5 mkr av undersökningsmaterialets 3,4 mkr, alltså en betydande del av materialet. Om totala marknaden beräknas till 5,5 mkr skulle dessa företag ha 45 procents marknadsandel. Om vi enbart ser till fabrikkatet så är Luxor den omsättningsmässigt största leverantören. Både ITV, Skrivrit och KAB säljer deras mottagare. Dessutom har Luxor försäljning av tv-mottagare genom de lokala detaljisterna.

Förhållandet mellan försäljningen av HF-mottagaren och universalmottagaren är svårt att ange. En tendens är att de företag som är stora försäljare av HF-mottagare även tillhandahåller universalmottagare och videobandspelare. ITV och A&W är dominerande inom försäljningen av tv-mottagare och bekräftar ovanstående antagande genom att vara de största företagen även för videobandspelare. En viss förskjutning i försäljningen har också ägt rum såtillvida att universalmottagare har fått en allt större marknad.

Fördelningen mellan skoltyper för tv-mottagare är densamma som för de flesta

underkategorier. Grundskolan och gymnasieskolan har ca 65 % och högskolor och universitet uppnår omkring 25–30 % samt övriga skolor omkring 5–10 %. Om totala marknaden för grundskolan och gymnasieskolan beräknas till 4 mkr, så skulle de 3 största företagen Luxor, Luma och A&W ha en marknadsandel på 45 % (se tabell 8). Många av de mindre företagen håller ett försäljningspris som ligger strax över inköpspriset för att »komma in» på skolmarknaden. Förmodligen räknar man med att tjäna igen detta på andra artiklar. Detaljisternas försäljning till skolorna är en metod att höja omsättningen. Det är enkelt att sälja mottagare till skolor då inga större serviceåtaganden ingår i försäljningen. Detaljisten kan nöja sig med sin kassarabatt (2 %) som vinstmarginal och ändå finna det lönsamt.

1.7.7 Videobandspelare

Videobandspelare används i skolan mestadels för att göra det möjligt att in- och återuppspela Sveriges Radios tv-program. För detta ändamål behövs endast tv-mottagare och videobandspelare. Tillsammans med en enklare tv-kamera används i enstaka skolor sådan apparatur för att producera enklare program.

På skolmarknaden används främst två storlekar av videobandspelare, en mindre med halvtums bandbredd och en större modell med en-tums bandbredd. Skillnaderna emellan de två typerna är främst priset och kvaliteten. Priset för den billigaste en-tums apparaten ligger i stort sett dubbelt så högt som för den billigaste halvtums apparaten. Kvalitetsmässigt räknar man med att återgivningen blir bättre för den större modellen med större informationsmängd och bättre detaljåtergivning. Produkterna är alltså inte helt jämförbara och vid val av bandspelarmodell måste hänsyn tas till dessa aspekter.

Principiellt finns det två sätt att installera ITV i skolan. Man kan utrusta skolan med en central videobandspelare som via en HF-modulator sänder programmen genom ett

vanligt centralantennsystem. Programmet kan sedan ses i alla skolsalar samtidigt. Ofta väljer man den större modellen för en sådan central anläggning. Skolan kan också införa ett videosystem för varje enskilt klassrum. I detta fall förbinder man bandspelaren direkt med mottagaren. Vanligtvis nöjer man sig med den mindre modellen för detta ändamål. Läraren kan i det senare fallet agera med tv-systemet genom att kunna stanna och/eller återuppspela filmen.

Några centrala riktlinjer för vilka metoder som bör användas finns inte utarbetade. Meningarna är delade om vad som är mest användbart i undervisningen. En synpunkt är att man i skolorna kommer att använda sig av den senare metoden med den enklare halvtums modellen speciellt som man räknar med att denna apparattyp skall bli billigare och bättre inom de närmaste åren. Detta följs upp med ett större tv-system inom skolan eller kommunen med videobandspelare, tv-kameror och kopieringsmöjligheter. Detta har ett av företagen i utredningen tagit fasta på och bestämt sig för att inte sälja entumsmodellen, då marknaden inte kan bli tillräckligt stor för denna apparattyp. Här skapas dock ytterligare förvirring genom att ingen vet hur kassett-tv kommer att påverka skolans metoder och val av utrustning.

En tendens som bekräftas av undersökningsmaterialet är att grundskolan och gymnasieskolan har mindre behov av den stora och bättre modellen. Man nöjer sig med den enklare och betydligt billigare modellen för att kunna använda sig av videobandspelaren direkt i undervisningen. På universitetsnivå, där man måste ta större hänsyn till bl. a. detaljskärpa och färgbehov, behöver man en större modell.

Videobandspelare är en nyhet på skolmarknaden och mottagandet har varit positivt men produkten har trots detta mött ett visst köpmotstånd. Orsaken torde ha varit företagets satsningar på olika system, så att en inspelning gjord på ett fabrikat inte kan återuppspelas på ett annat bandspelarmärke (ingen kompatibilitet). Dessutom är utvecklingen så snabb på detta om-

råde att många eventuella kunder väntar på kassetbandspelare. Därför agerar kommunerna med försiktighet innan man satsar på video. Problemet med kompatibiliteten försöker man lösa genom att regionsvis försöka enas om ett gemensamt märke. Därigenom får ett annat företag mycket svårt att senare kunna konkurrera inom denna region. AV-centralerna blir därför synnerligen viktiga för ett företags försäljningsarbete. Om ett företag har sålt till en region är det mycket troligt att samma företag får göra kompletteringar inom regionen.

F. n. är det främst fyra företag som marknadsför entums modeller av videobandspelare på skolor, nämligen ITV (Ampex), Bell & Howell och Tandberg (IVC) samt Philips. Den mindre halv-tumsmodellen försäljes av främst A&W (Sony), Philips samt Luxor och Skrivrit (Matsushita). Det finns ytterligare företag på den svenska marknaden, bl. a. Luma Elektronik (National), Securitas Alarm AB (Shibaden) och Bang & Olufsen Svenska AB, som säljer eget märke. På skolmarknaden har dessa företag endast ringa försäljning.

Skolmarknaden för videobandspelare är inte fullt så svår att beräkna som fallet var med tv-mottagare. De lokala leverantörerna har ingen försäljning av videobandspelare. Den kostsamma servicen och lagerhållningen utgör en spärr för deras inträde på marknaden. Utöver detta har de företag som ligger utanför utredningen endast obetydlig försäljning till skolor. Undersökningsmaterialet omfattar en direkt försäljning av tv-bandspelare till ett värde av 4,5 mkr och antalet företag uppgår till sju. Man kan räkna med att materialet omfattar ca 90–95 % av skolmarknaden, varför den totala skolmarknaden kan uppskattas till knappt 5 mkr.

Försäljningen av videobandspelare till alla skoltyper domineras vad gäller entumsbandspelare av ITV och Bell & Howell och vad gäller halv-tumsbandspelare av A&W, Skrivrit och Luxor. Skillnaderna mellan apparattyperna och den inverkan denna har på marknaden har tidigare berörts. Skillnaden har medfört att A&W och Skrivrit

har sin största försäljning på grundskolan och gymnasieskolan, medan ITV och Bell & Howell har stor försäljning till högskolor och universitet. Tillsammans har de tre största delen av marknaden. Deras sammanlagda försäljning uppgår till något över 4 mkr, vilket betyder ca 85 % av marknaden. Större delen av försäljningen härrör från A&W och ITV.

Försäljningen till olika skoltyper fördelar sig enligt samma mönster som kunnat konstateras i tidigare avsnitt. Gymnasieskolan och grundskolan gör de största inköpen med 55 % eller sammanlagt 2,5 mkr. De tre största företagen på grundskolan och gymnasieskolan är förutom A&W, ITV och Skrivrit. Deras försäljning uppgår till 2,5 mkr.

Dessa företags marknadsandel blir, med en total försäljning av 3 mkr på grundskolan och gymnasieskolan (se tabell 8) omkring 83 %. Försäljningen till högskolor och universitet utgjorde ca 30 % och försäljningen till gruppen övriga skolor ca 15 % av de i undersökningen ingående företagens totala försäljning till skolor.

Genom det stora utbudet av videobandspelare är priserna även på detta område förmånliga för skolorna. Ett av de större företagen uppger att de inte ändrat sina priser under åren 1968–1970. Priskonkurrensen sker först och främst inom varje modellgrupp, alltså mellan entums och halvtums apparater var för sig. Samtidigt måste de företag som enbart saluför halvtums modeller kunna erbjuda ett pris som uppväger kvalitetsskillnaderna i förhållande till entumsmodellen på de områden där båda modellerna konkurrerar. De företag som enbart marknadsför entumsmodellen försöker att påvisa dessa kvalitetsskillnader genom kursverksamhet och god service så att kunden övertygas om att dessa är så betydande att inköp av de större modellerna är ett bättre köp. De företag som saluför halvtumsmodellen använder priset som främsta argument samt att den tekniska utvecklingen har gjort modellerna likvärdiga. Enkelheten och rörligheten är också argument som kommer till användning.

Kostnaderna för lagerhållning och för-

säljning är betydande för företagen. Det behöver inte finnas så många apparater i ett lager för att lagervärdet skall uppnå miljonbelopp. Samtidigt är inte omsättningshastigheten lika stor för videobandspelare och övrig tv-systemutrustning som för annan AV-apparatur. Efter en försäljning av ett ITV-system eller enbart en videobandspelare måste företagen lägga ner tid på att lära kunden hur apparaturen bäst skall kunna utnyttjas. Flera företag lägger också ner mycken tid på kursverksamhet och utställningar inom det normala försäljningsarbetet.

1.7.8 Övrig AV-apparatur

Gruppen »övrig AV-apparatur» består av tillbehör till AV-apparaturen. Till denna grupp räknas alla reservdelar som lampor, kontakter och annat, men även till apparaturen kompletterande produkter såsom t. ex. stativ till tv-mottagare, sladdar och kopplingar och projektbord. Denna kategori är mycket heterogen med hundratals artiklar, vilket gör det svårt i det här sammanhanget att med säkerhet klargöra vilka produkter som ingår. I denna grupp har företagen placerat de artiklar som inte har kunnat hänföras till de tidigare kategorierna.

Symtomatiskt för det stora artikelantalet är att skolföretagen med ett brett AV-sortiment dominerar försäljningen i denna grupp, nämligen A&W, Skrivrit, Norstedts och Luma Elektronik.

I undersökningen ingår 9 företag som har uppgett att de har försäljning som hänförs till gruppen övrig AV-apparatur. Totalt uppgår direktförsäljningen till skolor till 8,5 mkr. De 4 ovannämnda företagen omfattar 95 % av detta, dvs. omkring 8,1 mkr.

Även denna underkategori av produkter följer det kända mönstret vad gäller fördelningen av försäljningen på olika skoltyper. Grundskolan och gymnasieskolan har den övervägande delen av inköpen som uppgår till 7,5 mkr i undersökningsmaterialet. Dessa skolformers totala inköp beräknas till omkring 10 mkr, vilket ger en marknadsandel på 73 % för de 4 största företagen

för dessa skolor. De i undersökningen ingående företagen har uppgett en försäljning om ca 0,5 mkr till universitet och högskolor samt omkring 0,5 mkr till övriga skolor.

För gruppen övrig AV-apparatur är det svårt att uppskatta den totala marknaden, då lokala inköp förekommer relativt ofta och då även andra mindre företag har försäljning av tv-mottagare. Uppskattningen blir därför mycket osäker och bör användas med försiktighet. Den totala marknaden torde utgöra 11–13 mkr, varvid grundskolan och gymnasieskolan har den största delen av dessa inköp.

Utgår man ifrån att totala marknaden är 11,5 mkr har alltså de 4 största företagen ca 70 % av marknaden. Detta torde vara ett tecken på att ett brett sortiment ger marknadsfördelar genom möjligheten till total utrustning av en skolas behov av AV-apparatur och även möjlighet till stor försäljning av kompletterande utrustning.

1.7.9 Sammanfattning

En översikt över siffermaterialet i de tidigare genomgångna avsnitten redovisas i tabell 8. Det bör uppmärksammas att marknadsandelarna i tabellens kolumn 9 är beräknade på försäljningen till grundskolan och gymnasieskolan. Tidigare i texten har även angetts marknadsandelen för de största företagen inom den totala skolmarknaden.

1.8 AV-materiel

Vid redovisningen av undersökningens resultat har AV-materielen – företagen använder även benämningen AV-läromedel – indelats i 3 kategorier, nämligen *film*, *kartor* och *övrig AV-materiel* som smådior, stordior och ljudbildsater. Åtskillnaden har delvis gjorts för att man skall få en strukturering av undersökningsmaterialet som därigenom blir mera överskådligt. Främst har dock uppdelningen kommit till stånd för att de företag som marknadsför film och kartor är mer specialiserade och i de flesta

Tabell 8. Försäljning och marknadsandelar av AV-apparaturl 1969 (mkr)

Produktkategori	I undersökningen ingående företag			Beräknad total försäljning 1969		De tre största företagens sammanlagda direktförsäljning till grundskolan och gymnasieskolan		
	Antal	Direkt förs. till samtliga skolor	Direkt förs. till grund- och gymnasiesk.	Samtliga skolor	Totalt för grund- och gymnasiesk.	Företagen i storleksordning	Försäljning	Marknadsandel för de tre största företagen (förs. i % av kol. 6)
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Kameror	5	4,6	0,5	6,0	1,5	Philips, A&W, Kodak	0,4	27 ¹
Ljudapparater	12	5,2	4,2	11,0	9,0	Skrivrit, Tandberg ² , A&W	3,0	33
Inlärningsstudior	8	4,8	4,0	5,5	5,0	Skolförlaget, Tandberg, A&W	2,6	52
Projektorer	18	13,2	10,7	15,0	12,0	Skrivrit, A&W, Interdidact	7,4	62
TV-mottagare	8	3,4	2,2	5,5	4,0	Luxor, Luma, A&W	1,8	45
Videobandspelare	7	4,5	2,5	5,0	3,0	A&W, ITV	2,5	83
Övrigt	9	8,5	7,5	11,5	10,0	Skrivrit, A&W, Skrivrit, Norstedts, Luma ³	7,3	73
Summa		44,2	31,6	59,5	44,5	A&W, Skrivrit, Interdidact	20,7	47

¹ Det dominerade företaget Philips har sin största försäljning på universitetsnivå.

² Tandberg har dessutom stor försäljning till skolor av bandspelare genom återförsäljare. Om försäljningen av märket Tandberg hade beräknats vore andelen avsevärt högre, uppskattningsvis uppemot 80 % för de tre största företagen.

³ Pga. sekretesskäl medtas fyra företag.

fall endast har någon av dessa produkter i sitt sortiment, speciellt gäller detta flera filmdistributörer. Företagen inom gruppen övrig AV-materiel är inte lika specialiserade utan marknadsför i regel flera av produkterna inom gruppen.

1.8.1 Film

Redan under 1920-talet började man använda film i undervisningen. Det var emellertid först efter andra världskriget som skolorna började anskaffa film i större ut-

sträckning. Därefter har efterfrågan på film från skolan varit i ständigt stigande. Televisionens utbyggnad under 1950-talet och Sveriges Radio:s skolprogramverksamhet torde dock ha haft en återhållande effekt på ökningen av efterfrågan på undervisningsfilm.

Film visas i regel genom filmprojektorer av traditionell typ. Under senare år har dock framkommit system som visar film (stumfilm) som ligger i kassett. Kassettfilmen har dock f. n. inte någon större spridning.

Film kommer till användning i undervisningen inom så gott som alla ämnen, bl. a. geografi, biologi, historia, kemi och fysik.

Den film som visas i skolorna har i regel nått skolorna på följande två sätt.

Den första typen av film i skolan är sådan som produceras för utbildningsändamål i Sverige eller utomlands. Film importerar främst från USA, Väst-Tyskland och de övriga skandinaviska länderna. Importerade filmer förses i regel med svenskt tal.

Den andra typen av film som används i skolor är film, som produceras för större företag för att visa företagets produkter, produktionsprocesser m. m. för intern utbildning eller för information eller PR-syfte. Dessa filmer kan sedan vara lämpliga som läromedel i skolan. Företaget kan därvid självt ha hand om distributionen, men i regel handhas denna av PA-rådet, Starfilm eller något annat företag som distribuerar film. I sådana fall utlånas ofta filmen utan kostnad för skolan. Distributören får sin ersättning från företaget. Film kan även komma skolan tillhanda genom organisationer eller ambassader. Generellt sett kan sägas att spridning av information från bl. a. företag, organisationer och länder kommer skolan till godo genom ett stort utbud av film som ofta inte kostar något för skolan.

Båda dessa typer av film distribueras antingen genom uthyrning eller mot erläggande av en depositionsavgift för långlån när filmen inte ställs till skolans förfogande utan kostnad. Filmen skall vid långlån återsändas eller förstöras när den inte längre håller en

tekniskt godtagbar kvalitet.

Med syfte att förbilliga tillgången av undervisningsfilm startades i början av 1950-talet en organisation som numera heter ICEM (International Council for Educational Media). Organisationen medlemmar består av statliga eller statsunderstödda organ från ett 30-tal länder. Film som producerats i ett land ställs till andra medlemmars förfogande mot enbart kostnaden för s. k. »preprint material», dvs. bildnegativ och internationellt ljudband. Särskilt från Tyskland har Sverige på detta sätt fått undervisningsfilm. Distributionen enligt denna princip (free flow) handhas i Sverige av Utbildningsförlaget. Av det totala antalet filmer som visas i skolan i Sverige utgör dock de som härrör från ICEM en ringa del.

Det totala antalet företag, organisationer m. fl. skolan kan vända sig till för att få film är stort och torde uppgå till över 150.

Samtliga landets större *skolfilm*distributörer är medlemmar i Smalfilm Distributörernas Förening (SDF), Föreningen har f. n. 13 medlemmar, bl. a. Norstedts filmavdelning, Svensk Filmindustri och SoL-film. Dessa 3 företag var 1969 landets 3 största leverantörer av undervisningsfilm för grundskolan och gymnasieskolan. Medtas sådan film där ersättningen för distributionen erläggs av visst företag e. d. bör även PA-rådet, som är en institution för arbetsmarknadens organisationer, hänföras till de största leverantörerna. (Bland medlemmarna i SDF återfinns även Utbildningsförlaget.)

Av de företag som ingår i undersökningen har 11 företag distribution av film till skolor. Dessa företags intäkter 1969 av skolfilm om sammanlagt ca 3,7 mkr utgjordes till 60 % av intäkter från egen produktion eller eljest inom landet producerad film. Importerade filmer lämnade såldes ca 40 % av 1969 års intäkter från skolor. Tio av företagen hade distribution av film till grundskolan och gymnasieskolan. Intäkterna för denna försäljning utgjorde år 1969 3,5 mkr. Nyssnämnda skolors kostnader 1969 för förhyrning och långlån av film kan beräknas uppgå till när-

mare 5 mkr.

Bland *producenterna* av skolfilm återfinns Sveriges större filmföretag såsom AB Svensk Filmindustri och AB Europa-Film, dvs. specialföretag för spelfilmer. Bland leverantörerna finns även läromedelsföretag såsom Norstedts och Interdidact, vilka har ett brett sortiment av annan AV-material än film.

Något större specialisering för skilda ämnesområden föreligger inte. SoL-Film, som arbetar som en avdelning inom Lantbrukarnas Riksförbund, har dock genom denna anknytning ett stort sortiment av film om jordbruk, skogsbruk och fiske.

Produktionskostnaderna för inspelning av en film om ca 15–20 minuter uppges kunna uppgå till 50 000–100 000 kr. (Produktionskostnaderna av film för endast skolbruk är dock i regel betydligt lägre.) Kostnadernas storlek gör att framställning av en sådan film för *enbart* skolbruk sällan förekommer utan filmerna produceras för att användas för ett företags kunder, intern företagsutbildning m. m. Innan en sådan film produceras finns nästan alltid avtal om finansieringen av denna. Med det antal kopior, som f. n. går att sälja på skolan, är det inte realistiskt att producera film för enbart skolbruk. Flera filmproducenter har framfört tanken att statliga organ, som helt eller delvis sysslar med utbildning, i större utsträckning än vad som sker f. n. skulle beställa filmer för skolans räkning. Det har även uppgetts att om man från början vet att viss film kommer att användas i skolan skulle resurser kunna sparas – f. n. måste i en del fall företagsfilmer redigeras om för skolbruk. För att få ned antalet misslyckade satsningar förekommer visst informationsbyte om bl. a. produktion av nya filmer mellan de företag som är medlemmar i SDF.

Marknadsföringen av film till skolor sker till stor del genom kataloger men även genom personlig information till AV-centraler och lärare. I regel är det AV-centralerna som anskaffar filmen för lån till skolorna men det förekommer även att film anskaffas direkt av skolan.

Från flera producenter och distributörer av film har uppgetts att verksamheten på är förlustbringande. (Här kan nämnas att 1968 års filmutredning har bl. a. i uppgift att göra en översyn av kortfilmens situation.) Ett flertal faktorer påverkar företagens möjligheter att ta ut ett högre pris för sina produkter.

Skolradioprogrammen i tv anses dock av branschen inte ha haft en återhållande effekt på efterfrågan. En utveckling mot ett mindre antal företag torde ske i framtiden. Det »fria utbytet» av undervisningsfilm genom ICEM har enligt branschen hittills inte verkat i prissänkande riktning. Det ständigt ökade utbudet av informationsfilm som produceras för företagets räkning distribueras i stor utsträckning genom PA-rådet, vilket till en del påverkar utrymmet för övriga filmdistributörer.

Att lönsamheten är svag, enligt vad som uppges i branschen, torde bero på att utbudet av film för skolbruk överstiger efterfrågan liksom på att endast ett begränsat antal kopior av varje film kan säljas till AV-centraler etc.

1.8.2 Kartor

I skolorna används fyra olika typer av kartor, nämligen projicerade kartor, glober, atlaser och väggkartor. Av dessa är fortfarande atlasen och väggkartan de mest allmänt förekommande i dagens skola. Genom den snabba tekniska utvecklingen av projektorer har dock kartor i form av stordia blivit allt vanligare i den dagliga undervisningen. Ett komplement till atlasen och väggkartan är globen, som är den minst använda av kartprodukterna.

Atlasen hänförs i denna undersökning till böcker och övrigt tryckt materiel (se 1.9) medan glober inräknas i den här behandlade gruppen.

Stordiakartor medräknas inte inom gruppen kartor men några aspekter på dessa och väggkartor bör något beröras. Den vanliga väggkartan och i någon mån atlasen har i stor utsträckning fått träda tillbaka för den mer praktiska stordiakartan. Fördelarna

med denna är flera. Den väsentliga skillnaden ligger i att läraren har möjligheten att mer aktivt arbeta med stordiakartor. Vägkartans fördel ligger främst i storleken. En stordia-karta skall ses som ett komplement till väggkartan.

De väggkartor som används i undervisningen är främst geografiska. I övrigt finns även språk-, religions-, historiska och s. k. tematiska väggkartor.

Av glober är det nästan enbart en äldre typ utan ljussättning som efterfrågas.

I undersökningen ingår sex företag med kartförsäljning till skolor. Företagen är Svenska Reproduktions AB (SRA), Interdidact, AB Verbum, GLA, Norstedts och A & W. Den totala direktförsäljningen till skolor uppgick 1969 till något över 2,8 mkr, varav över 95 % inköptes av grundskolan och gymnasieskolan. Universiteten har endast obetydlig användning för kartor.

Övriga skolor har alltså nästan hela återstoden av den direkta försäljningen. Totala skolmarknaden för kartor är således inte särskilt stor. Som nyss nämnts ingår i undersökningen sex företag med kartförsäljning. Förmodligen finns i landet inte fler än 10–15 företag, av vilka de flesta endast har ringa försäljning av kartor. Den totala marknaden torde därför inte överstiga 3,5 mkr, varav grundskolan och gymnasieskolan har den övervägande delen. Denna marknad uppgår till 3,2–3,4 mkr. Esselteföretagen – Norstedts och GLA – har genom sina traditioner på detta område den övervägande delen av marknaden. Dessa två företag jämte Interdidact och Verbum har så gott som hela direktförsäljningen om 2,8 mkr. Om grundskolans och gymnasieskolans marknad beräknas uppgå till 3,3 mkr, så har dessa fyra företag en marknadsandel uppgående till omkring 80 %.

GLA har en speciell ställning på denna marknad emedan företaget är den enda tillverkaren i landet av storkartor av någon större betydelse. Norstedts är det största läromedelsföretaget på marknaden. Trots att dessa företag ingår i samma koncern förekommer inte något större samarbete frånsett mindre köp av varandras kartor. GLA:s

produktion säljs i stort sett genom egen försäljningsorganisation. Norstedts och övriga företag importerar sina kartor, främst från Väst-Tyskland. Importen har stor betydelse för skolkartmarknaden då GLA är det enda företaget med möjligheter att förse återförsäljare med svensktillverkade kartor. Återförsäljning blir därför inget alternativ för övriga företag då ett företag inte på längre sikt kan fungera som återförsäljare och samtidigt konkurrera med sin leverantör.

Importen av tyska kartor sker för kontinent- och världskartor på så sätt att företagen redigerar och översätter de tyska kartorna som sedan trycks i Tyskland. Uppfodringen av dessa och monteringen av rullgardinstång sker sedan i Sverige. Övriga kartor importeras utan att de bearbetas och har alltså utländsk text. De flesta importerade kartor blir billigare än de svensktillverkade. Detta förklaras av de små serier som en svensk produkt uppnår. En nyutkommen väggkarta säljs endast i omkring 1 000 exemplar till skolorna. Importföretagen har därför möjlighet att konkurrera på den svenska marknaden. Framtagandet av en karta drar stora kostnader. Detta och marknaden litenhet bör ha varit de viktigaste faktorerna till att inget annat svenskt företag än GLA har startat tillverkning i Sverige av skolväggkartor i större utsträckning. Skolmarknaden för övriga svenska försäljare av kartor är av mindre betydelse. Antingen har de en stor försäljning av andra typer av kartor som t. ex. bilkartor och/eller har de en större försäljning av andra skolprodukter.

En konkurrensfördel på denna marknad kan också specialisering innebära. Verbum marknadsför enbart religionskartor. SRA säljer enbart kommun- och stadskartor och liknande lokala kartor. Inom sina specialområden har dessa företag en stor del av skolornas inköp. I förhållande till totala skolmarknaden blir dock en sådan kartförsäljning inte särskilt stor.

Utvecklingen av försäljning av kartor och glober kommer förmodligen att koncentreras till ett mindre antal företag än vad som f. n. finns på marknaden. En av orsakerna

är vägghkartornas och globernas minskade betydelse för skolan. Genom den tekniska utvecklingen och de tidigare berörda fördelarna med stordiakartor kan man räkna med att försäljningsökningen för denna typ av kartor kommer att fortsätta på bekostnad av vägghkartan. Efterfrågeminskningen på vägghkartor medför att viljan att satsa på skolmarknaden blir ringa hos företagen. Av de företag som redan finns på marknaden kan man vänta att flera försöker finna bättre användning för sina resurser på andra marknader. Vid minskad efterfrågan torde företag med förhållandevis ringa kartförsäljning ha en större benägenhet att lägga ned denna verksamhet än ett företag som har satsat stora resurser på denna marknad. Esseltekoncernens stora marknadsandel kan därför förväntas att öka, då man kan konkurrera dels med egen karttillverkning, dels med importerade kartor.

1.8.3 Övrig AV-materiel

AV-materiel definieras hos företagen vanligtvis som de mjukvaror som användes tillsammans med AV-apparatur, t. ex. ljudbildband, stordia, smådia och grammofonskivor. AV-materielen kallas AV-läromedel, medan apparaturen kallas AV-hjälpmedel. SÖ:s arbetsgrupps definition är vidare än företagens, då man hit räknar även artiklar som inte kräver AV-apparatur för att eleverna skall kunna tillgodogöra sig undervisningen. Även läromedel som planscher, planschkort och vidhäftningsmateriel tillhör alltså denna kategori. Tidigare har redogjorts för kartor och film, som utgör en stor del av AV-materieförsäljningen, varför dessa produkter inte berörs vidare i detta avsnitt med undantag för stordiakartor.

AV-materielen har i likhet med böcker stor betydelse för undervisningen. Vid framtagandet av produkter får därför de pedagogiska synpunkterna större betydelse för produktens framgång än den rent tekniska konstruktionen, dvs. det kvalitetsmässiga innehållet från pedagogisk synpunkt är av avgörande betydelse.

Utgångspunkten för produktion av AV-

materiel är läroplanen, som ger anvisningar för vilka ämnesområden som skall behandlas. Därvid har grundskolans läroplan från 1969 gett företagen större valfrihet genom att vara mindre preciserad än läroplanen från 1962.

Idéerna till företagets produktion uppkommer till stor del inom företagen. Men även utifrån erbjuds företagen idéer till eller färdigt AV-materiel, främst då från lärare som känner behov av nytt materiel i sin undervisning. De färdiga produkterna som erbjuds är oftast de mer lättproducerade stordiaprodukterna, men ibland erbjuds företagen även ljudband och bildband. Materielet som på detta sätt kommer till företagen är dock sällan så färdigt att det kan tillverkas direkt utan måste bearbetas.

Nyproduktionen av AV-materiel sker för det fotograferade materielets del antingen genom anställda eller konsulterade fotografer. Materialet redigeras och produceras av anställda redaktörer och lärare. Vid behov kan även dessa konsulteras utifrån så att den pedagogiska delen inte skall bli eftersatt. För ljudmaterialets del sker produktionen i stort sett efter samma mönster. Materialinsamlingen blir dock mera knuten till företaget, då man enbart behöver faktamaterial utan bild som exempelvis för ljudband. Sådant arbete sköts av fackmän inom företaget. Produktionen av AV-materiel liknar produktionen av skolböcker i den bemärkelsen att båda produkterna är pedagogiska hjälpmedel. Till skillnad från böcker är inte AV-materielproduktionen så hårt bunden till författaren utan mera till det tillverkande företaget. En annan skillnad är att tidsåtgången från idé till produkt i regel är betydligt kortare för AV-materiel än för böcker.

Tabell 9 visar att det föreligger skillnader beträffande den egna tillverkningen mellan de större och de mindre företagen i undersökningen. Enligt uppgift har inte de mindre företagen tillräckliga resurser för att framställa allt faktamaterial i egen produktion, vilket styrks av ovanstående tabell. Även i själva produktionen anses skillnad föreligga såtillvida att de större företagen

har bättre möjligheter att frambringa nytt idé- och faktamaterial, medan de mindre företagen är mera beroende av bildarkiv och andra liknande källor. Nyproduktion med eget materiel och egna infallsvinklar till ett ämne är en viktig konkurrensfaktor, vilket förklarar denna satsning trots de högre produktionskostnaderna för detta förfaringsätt.

Utländsk skolmateriel har ett mycket begränsat användningsområde i svenska skolor. Importen av AV-materiel får därför endast ringa betydelse. Företagen behöver framkallningsvätska, film, plastmateriel, ljudband och annat för framtagning och montering av sina färdiga produkter. Därutöver importereras färdiga produkter i mycket liten skala.

I undersökningen ingår 25 företag med relativt stora skillnader i sina försäljningsprogram. Läromedelsföretagen har i regel ett bredare sortiment än övriga företag. Detta är ett av deras främsta konkurrensmedel. Likheten mellan AV-materiel och böcker framträder inom sortimentet för AV-materiel genom att tillverkningen i allt större utsträckning sker i satsar för olika årskullar eller skolstadier.

Endast ett av de i undersökningen ingående företagen har helt specialiserat sig på AV-materiel, nämligen Pogo Produktion AB. Företaget som tidigare hade ett flertal skolprodukter på sitt försäljningsprogram satsar numera på denna marknad som allmänt anses komma att expandera.

Några av de företag som har AV-materieförsäljning till skolorna har medtagits i undersökningen då de är betydande försäljare inom andra produktkategorier. AV-materieltillverkningen är för dessa företag mera ett komplement till de viktigare produkterna och företagen har i regel endast en eller ett par av delkategorierna för AV-materiel. Försäljningen kan ändå uppgå till relativt betydande belopp. Denna typ av företag representeras av GLA som tillverkar kartor på stordia. Lindahl & Nermark säljer inspelade ljudband som komplement till sin maskinförsäljning. Anderssons Musik i Malmö AB och AB Nordiska Musikförlä-

Tabell 9. Företagens omsättning och egen tillverkning av övrig AV-materiel 1969 (mkr)

	Total omsättning AV-materiel	Egen tillverkning	Egen tillverkning i % av omsättning
De fem största ¹	11,0	10,4	95
Övriga	9,4	4,3	46
Summa	20,4	14,7	72

¹ Företagen är Norstedts, Skrivrit, Pogo, A & W och Natur och Kultur.

get har försäljning av inspelningar på gram-mofonskivor och ljudband. Rank Xerox och Sareco är de övriga företagen i undersökningen av denna typ.

Andra företag i undersökningen marknadsför en eller flera av de produkter som ingår i kategorin AV-materiel. En skillnad i sortimentet av AV-materiel mellan större och mindre företag föreligger genom de större företagens bredare sortiment.

De i undersökningen ingående företagens totala direkta försäljning till skolor uppgår till 14,2 mkr. Av detta utgör nästan hela beloppet försäljning till grundskolan och gymnasieskolan. I någon mån får detta ses mot bakgrunden av utredningens urvalsmetod. Men även om enbart de större skolförlagens direkta försäljning beräknas finner man att inte heller dessa har någon större försäljning till skolor utöver grundskolan och gymnasieskolan. En förklaring ger försäljningen av den till AV-materielen nödvändiga apparaturen. Universitet och högskolor köper i förhållande till grundskolan och gymnasieskolan betydligt mindre projektorer, inlärningsstudior och bandspelare. Behovet av AV-materiel blir därför förhållandevis litet i jämförelse med grundskolans och gymnasieskolans behov. Dessutom har universitet och högskolor egen produktion av AV-material. Elevantalet är dock till sist den viktigaste anledningen till denna ringa försäljning till övriga skolor.

Den totala direkta försäljningen fördelar sig på de olika skoltyperna så att grund-

skolans och gymnasieskolans andel uppgår till 93 % eller 13,3 mkr. Övriga skolors andel av den direkta försäljningen uppgår till 7 % eller 0,9 mkr.

Den *totala marknaden* är synnerligen svår att beräkna då den innefattar ett stort antal små företag. De lokala detaljisterna kan inte heller helt negligeras, då dels bokhandeln har försäljning av ett relativt brett sortiment av AV-materiel, dels musikaffärer har försäljning av grammofonskivor och inspelade ljudband. Enligt pressartiklar och uppgifter från de kontaktade företagen är den vanligaste uppfattningen att den totala marknaden för AV-apparatur och AV-materiel uppgår till 100 mkr. Summan antas fördelad med 40 mkr för AV-apparatur och 60 mkr för AV-materiel. Dessa summor används, enligt uppgift från ett par företag, inom den interna företagsplaneringen. Enligt denna undersöknings resultat är ovanstående försäljning av AV-apparatur för lågt beräknad (jfr tabell 5).

Vid en jämförelse med den direkta försäljningssumman om 14,2 mkr verkar den uppskattade totala AV-materielmarknaden på 60 mkr vara för hög. För att få en uppfattning om storleken av de företag som finns upptagna i SÖ:s producentregister men ej ingår i undersökningen indelades dessa i statliga och privata institutioner, små företag samt mellanstora företag med avseende på AV-materieförsäljning.

Producentregistret omfattar 76 företag av denna typ med 28 statliga och privata institutioner, 35 småföretag som troligtvis inte har en försäljning överstigande 100 000 kr. och 13 medelstora som ej har en AV-materieförsäljning överstigande sammanlagt 800 000 kr. (Stora AV-materieföretag har en försäljning som uppgår till 1–3 mkr). Med erfarenhet från enkätmaterialen kan dessa institutioners och företags direkta försäljning till skolor av AV-materiel beräknas ej överstiga 12 mkr. Därutöver tillkommer detaljförsäljningen, som knappast överstiger 4 mkr. Enligt ovanstående kan den totala marknaden för gruppen övrig AV-materiel beräknas ej överstiga 30 mkr för 1969.

För att kunna beräkna marknadsandelen

för produkterna som behandlas i detta avsnitt användes 30 mkr som ett mått på den totala marknaden för övrig AV-materiel. Av detta har som tidigare visats grundskolan och gymnasieskolan den största andelen, vilken beräknas till 26–28 mkr. I fortsättningen användes 27 mkr som ett mått på dessa skolors marknad. Tidigare har nämnts att AV-materielmarknaden har ett stort antal småföretag. Dessa har endast en blygsam försäljning, varför marknaden omsättningsmässigt är koncentrerad till de större företagen. Ett belysande exempel är enkätens 25 företag, varav hela 15 har en försäljning som understiger 250 000 kr., medan endast de fem största företagens försäljning till skolor överstiger 1 mkr.

De fyra största företagens försäljning omfattar 8,2 mkr på grundskolan och gymnasieskolan, vilket innebär en marknadsandel av omkring 30 %. De fyra största företagen är i storleksordning Norstedts, Skrivrit, Pogo och A & W.

I ägarhänseende är det endast Esseltekoncernen, som har flera än ett företag på denna marknad. Till koncernen hänförs även Läromedelsförlagen. Koncernens direkta försäljning av övrig AV-materiel till grundskolan och gymnasieskolan uppgick 1969 till något över 6 mkr, vilket betyder en marknadsandel av 23 %. Läromedelsförlagen har sin största försäljning genom återförsäljare (bokhandeln). Om vederbörlig hänsyn tas till detta bör denna marknadsandel uppräknas några procent. Eftersom koncernens företag till stor del inte marknadsför likartade produkter riktas konkurrensen mot utomstående företag. Inom koncernen försöker man undvika att företagen säljer likartade produkter. Kartellavtalet (se 1.6) mellan Norstedts och Läromedelsförlagen förhindrar för övrigt en sådan utveckling. I övrigt finns inga avtal mellan företagen utan man undviker varandras produktområden. Det är inte bara inom Esseltekoncernen som företagen visar återhållsamhet med att starta tillverkning av varandras produktslag. Om ett företag har tagit fram en bra produkt inom ett visst område är det troligt att de övriga företagen undviker att

satsa inom samma område. I regel finns det mer lockande alternativa områden som kan väljas, AV-materielen byts nämligen relativt ofta även om företagen anser att perioderna mellan nyinköpen är för långa.

Tradition, know-how, företagsledarnas intresseområden, närheten till företagets övriga produkter kan tillsammans med ovanstående få till följd att företagen utvecklar specialområden av AV-materielprodukter. Någon eller några av ovan nämnda faktorer är orsaken till att Skrivrit har satsat särskilt på svenska språket, Skolförlaget Gävle på språk, Pogo på samhällsorienterade ämnen, Verbum på religion, A & W på bl. a. språk, GLA på stordiakartor osv. I allmänhet finns dock alternativ till varje produkt inom detta område trots denna utveckling mot specialområden. Ingen ensamförsäljning av någon produkt har påträffats men kan finnas inom mindre ämnesområden, där försäljningen inte uppnår större upplaga än omkring 100 exemplar. En så liten marknad ger inte utrymme för mer än ett företags produktion.

En fördelning av försäljningen på de olika produkterna har inte varit möjlig att genomföra. Allmänt kan sägas att ljudbildsatsar och smådiar är de två största produkterna. Planscher och inspelningar på grammofonskivor är produkter som får minskad användning i skolorna. En utveckling mot minskad användning av bildband utan ljud torde förekomma – sådana bildband överförs alltmera till smådiabilder. Grammofonskivors sämre hållfasthet har medfört att skolorna övergår till ljudband. Numera används grammofonskivor för det mesta endast till illustration av musikundervisningen. Den viktigaste utvecklingen för AV-materiel är den övergång till produktion av kurspaket som har ägt rum under de senaste åren. Även i detta fall visar AV-materielen likheter med utvecklingen för böcker och tryckt material. Omsättningsmässigt blir dessa satsar av olika AV-materiel de viktigaste produkterna men även som konkurrensfaktor har kurspaket en avsevärd betydelse.

Efterfrågan på planscher och planschkort har i likhet med kartor minskat avse-

vårt sedan de nya AV-läromedlen började användas i skolorna. Tidigare såldes bl. a. geografiska planscher över exempelvis världsdelar. Numera finns inte sådana tillgängliga. Samma förhållande råder för historiska planscher även om sådana finns kvar till en del. Behovet av planscher och planschkort tillgodoses allt mera med dia. Fortfarande finns det ett behov av planscher främst i de nybyggda skolorna, till vilka den huvudsakliga försäljningen f. n. sker. Det framtida behovet är något osäkert men förmodligen kommer inte planscher och planschkort att helt ersättas av annat materiel. I ämnet som kristendom, anatomi och för illustration av t. ex. växter och djur är planscherna fortfarande ett användbart läromedel. Planschernas och planschkortens fördel är att de kan kontinuerligt vara synliga som illustration, varför de är av speciellt värde för lågstadiet. Enligt uppgift från företagarkåll blir också lågstadiet den största framtida marknaden. En följd av den svaga efterfrågan på planscher är att företagen inte torde utveckla eller anskaffa nya planschprodukter, vilket i sin tur påverkar försäljningen negativt. När en plansch eller ett planschkort är slutsålt nedläggs oftast produkten eller överförs till dia. I undersökningen ingår fem företag, Norstedts, Läromedelsförlagen, A & W, Verbum och Lärarcentrum, som har uppgett att de har planschförsäljning till skolor. Av dessa är Norstedts försäljningsmässigt det största.

Det ovan berörda är en bidragande orsak till de mindre företagens utvecklingsproblem, som redan har kunnat skönjas på marknaden. Inom branschen räknar man med att de mindre företagen kommer att få svårigheter att åstadkomma de heltäckande system av undervisningsmateriel som kommer att krävas i framtiden. Efterfrågan riktas mer och mer mot studiesatser, vilket medför ökade krav på att företagen frigör resurser för produktframtagning och produktutveckling. Ett annat hinder är marknadsföringen. På detta område finns flera alternativa marknadsföringsmetoder, nämligen dels via katalog, dels direkt till institutions- eller huvudlärare, dels till cen-

tral upphandling antingen via AV-centralerna eller kommunerna, dels slutligen via bokhandeln. Marknadsföringen blir därigenom relativt dyrbar och i förhållande till andra skolområden även svårare.

Enligt uppgift från företagen förväntas en koncentration av företagen på AV-materielmarknaden såsom fallet är med flera andra skolmarknader. Samtidigt förväntar sig företagen att marknaden kommer att öka snabbare än de övriga skolmarknaderna. Omfattningen av försäljningen av AV-materiel står i nära relation till försäljningen av AV-apparatur. Det är sålunda troligt att AV-materielen kommer att få en fortsatt kraftig expansion. Speciellt gäller detta för arbetsprojektorer och därmed även för stordia, där försäljningen f. n. endast är i ett begynnande skede (se 1.7.5).

Ett tecken på att företagen i enkäten uppfattar AV-materielmarknaden som expansiv är den förändring som har skett i sortimentsammansättningen. Utöver Pogos radikala förändring av försäljningsinriktningen har sex företag utökat sitt sortiment med elva delkategorier produkter. Av dessa sex företag har två inte tidigare sålt AV-materiel. De övriga utökningarna av sortimentet fördelar sig på två företag vardera för ljudbilsatser, vidhäftningsmateriel och smådiör samt ett för ljudband.

Priserna för de olika produkterna är inte direkt jämförbara även om produkterna till synes är likartade. Kunden kan naturligtvis beräkna ett styckepris för smådia, stordia eller ljudbilsats och jämföra företagens priser för dessa produkter. Enbart en sådan metod är dock vanskelig att använda vid prisjämförelser. Sortimentsförändringen pekar på att företagen väntar sig att främst stordiaförsäljningen kommer att expandera. Av de 6 företagen har 4 breddat sitt sortiment med stordia. Man kunde därigenom vänta sig relativt stora prisdifferenser mellan produkterna men företagen hävdar att det har utbildats en marknadspraxis som de berörda företagen anpassar sig till. Det finns tillfällen då företagen har möjlighet att ta ut högre priser, vilket kan förekomma vid exempelvis höga royaltystnader,

vid hög kvalitet eller om en produkt är en nyhet på marknaden. Priset anses inte vara något avgörande konkurrensmedel. Produkternas tekniska och pedagogiska kvalitet, företagets good-will samt effektiv marknadsföring uppges ha större betydelse som konkurrensmedel än priset.

Företagen uppges att priserna har varit relativt stabila med en måttlig uppgång, t. ex. för ljudbildserier och bildband, medan priserna har sjunkit något för stordia-bilder och ljudband. Därvid bör hänsyn tas till de kvalitetsförbättringar som har skett under de senaste åren bl. a. de tekniska, t. ex. införandet av färgbild. Men även pedagogiska förbättringar har genomförts.

1.8.4 Sammanfattning

AV-materielmarknaden har under 1960-talet kännetecknats av en kraftig expansion. Många företag har varit villiga att satsa på denna marknad. Förväntningarna om en fortsatt expansion under 1970-talet är stora hos företagen. En mängd småföretag har etablerat sig på AV-marknaden och även större företag har tagit upp AV-materiel på sitt försäljningsprogram. Marknaden har inte stabiliserats och fortsatta förändringar kan väntas, som visats i föregående avsnitt. Trots instabilitet och ett stort antal företag har de stora företagen på skolmarknaden skaffat sig en stark ställning med en betydande del av försäljningen. Esseltekoncernen har sålunda en betydande marknadsandel i förhållande till övriga företag.

De fem försäljningsmässigt största företagen är i ordningsföljd Norstedts, Skrivrit, GLA, Pogo och A & W av vilka de tre största är Esselteföretag. Företagen har en sammanlagd direkt försäljning till det allmänna skolväsendet på ca 12 mkr. Enligt de beräkningar som gjorts i föregående avsnitt uppgår den totala marknaden för grundskolan och gymnasieskolan till omkring 35 mkr, vilket innebär en marknadsandel för de fem första företagen på omkring 35 %, se tabell 10. Den relativt låga marknadsandelen för de fem största företagen på AV-materielmarknaden tyder på att

den koncentration som har ägt rum på flera andra läromedelsmarknader inte har nått motsvarande nivå på AV-materielmarknaden.

AV-materielmarknaden har i denna undersökningen beräknats med utgångspunkt i företagets försäljning. Ser man på samhällets kostnader för AV-materiel kan även kostnaderna för produktion och distribution av skolprogram i radio och television samt AV-centralernas kostnader för inspelning av dessa program räknas in. Om hänsyn till detta tas uppgår AV-materielkostnaderna för grundskola och gymnasieskola till betydligt mer än de 35 mkr, som utgör SPK:s beräkning av företagets intäkter av AV-materieförsäljning.

1.9 Böcker och övrigt tryckt material

Läroboken är det äldsta och mest använda läromedlet och det allmänna skolväsendets största kostnadspost bland läromedlen. För flertalet slag av läromedel har undersök-

ningar om konkurrenssituationen över huvud taget inte företagits. Däremot har flera undersökningar beträffande skolböcker gjorts.¹ Därför ägnas detta avsnitt mindre utrymme än vad i och för sig vore motiverat under hänsynstagande till skolböckernas tyngd från kostnadssynpunkt.

I stort sett användes tidigare läroboken utan andra hjälpmedel. Under 1940- och 1950-talen började emellertid till läroboken – grundboken – knytas lärarhandledning, arbetsböcker för elever och annat tryckt material. Därjämte började produceras AV-materiel (t. ex. bilder och ljudband), vilket tillsammans med det tryckta materialet bildade s. k. studiesatser. AV-materielen tas emellertid inte upp här utan behandlas i 1.8. Gruppen böcker och övrigt tryckt material omfattar således kursböcker, instruktions- och övningsmaterial såsom noter och studieanvisningar, uppslagsböcker såsom grammatiker, kartböcker och tabeller m. m. Utbildningsförlagets försäljning av läroplaner, Aktuellt från skolöverstyrelsen liknan-

Tabell 10. Försäljning och marknadsandelar av AV-materiel på grundskolan och gymnasieskolan 1969 (mkr)

Produkt-kategori	I undersökningen ingående företag		Beräknad total försäljning	De fyra största företagens direkta försäljning		
	Antal företag	Direkt försäljning		Företagen i storleksordning	Företagens försäljning	Marknadsandelar
Film	10	3,5	5,0	Norstedts SF SoL-film Europa Film	2,5	50
Kartor	6	2,8	3,3	Norstedts GLA Interdidact	2,7	82
Övrig AV-materiel	25	13,3	27,0	Verbum Norstedts Skrivrit Pogo A&W	8,2	30 ¹
Totalt		19,6	35,3	Norstedts Skrivrit GLA Pogo A&W ²	12,3	35¹

¹ Andelen för de största företagen stiger något om Norstedts försäljning via återförsäljare nedräknas.

² Pga sekretesskäl medtas fem företag.

de s. k. officiellt tryck har däremot inte medtagits. I detta sammanhang används ofta benämningen skolböcker för att beteckna de tryckta materialen. Läggspele och annan tryckt terapimateriel som kommer till användning i förskolan och grundskolans första klasser skulle kunna inordnas i detta avsnitt men sådan materiel har emellertid vad gäller användningsområdena stark anknytning till sysselsättningsmateriel (leksaker, läggspele m. m., se 1.14.6), som främst kommer till användning i daghem, fritidshem och lekskolor och medtas därför inte här.

Av de 77 företag som ingår i undersökningen säljer 16 böcker eller annat tryckt materiel till *grundskolan eller gymnasieskolan*. Omkring hälften av dessa är dock företag med annan huvudverksamhet än förlagsverksamhet. Bland dessa företag kan nämnas Skrivrit som har några få läroböcker i sitt sortiment och några företag som tillsammans med musikinstrument även säljer noter. Tillsammans med uppgifter som hämtats in för en undersökning åt litteraturutredningen, varvid samtliga förlag tillfrågats, har en beräkning av den *totala försäljningen* kunnat göras.

Försäljningen av böcker och övrigt tryckt material till grundskolan och gymnasieskolan utgjorde, enligt av företagen till SPK lämnade uppgifter, 1969 eller närmast motsvarande räkenskapsår, ca 200 mkr, räknat efter skolornas inköpspriser. Pga. att de största förlagens räkenskapsår omfattar även en del av 1970, avser uppgifterna överlagsvis i genomsnitt perioden maj 1969–april 1970. I beloppet 200 mkr har även inkluderats försäljningen från skolmaterielsektionen, utbildningsprogramenheten vid Sveriges Radio, vilken år 1969 uppgick till ca 8 mkr.² Däremot har vid SPK:s sammanräkning uppgifter från Bibliotekstjänst – ett av Sveriges allmänna biblioteksförening ägt rationaliserings- och serviceföretag – inte medtagits då leveranserna till biblioteken i stor utsträckning avser skönlitteratur. I beloppet 200 mkr ingår således ej skönlitteratur och ej heller tidningar och tidskrifter.

Denna undersökning har främst tagit sik-

te på läromedel för grundskolan och gymnasieskolan och underlag saknas för att bedöma försäljningen av litteratur för *universitet och högskolor*. I betänkandet Fria läromedel (SOU 1970: 10) har läromedelsutredningen uppskattat denna försäljning till 40 mkr. per år. Bland producenterna av böcker för universitet och högskolor återfinns bl. a. Almqvist & Wiksell, Läromedelsförslagen och Gleerups och det av studentkårer ägda Studentlitteratur AB. Import av utländsk litteratur för universitet och högskolor förekommer i betydande omfattning. Importen sker genom ett mindre antal bokhandlare och genom organ som bildats av studentkårer.

Tryckt material för *korrespondensundervisning*, där Hermods dominerar, och *vuxenutbildningen* genom folkbildningsorganisationer, såsom ABF, uppgår till betydande belopp. Hermods producerar i allmänhet själv undervisningsmaterielen medan materiel som används inom ABF huvudsakligen produceras av den av bl. a. KF och LO ägda Brevskolan, som år 1969 *totalt* omsatte över 10 mkr. En annan stor producent av tryckt material är Sveriges Radios Förlag. Förlagets produktion går emellertid endast i begränsad utsträckning till grundskolan och gymnasieskolan. Produktionen avser huvudsakligen materiel att användas vid vuxenutbildning genom radio och tv. Det tryckta material som används vid verksamhet som angetts i detta stycke uppgår till flera tiotal mkr.

Samtliga större företag med produktion

¹ *Den svenska bokmarknaden år 1961*. En undersökning om bokbranschen struktur och bokhandels lönsamhet. Utförd av SPK och publicerad i Pris- och kartellfrågor 1963:1.

Utgivning av skolböcker. En undersökning av ett konsultföretag på uppdrag av Svenska Bokförläggareföreningen. Stencil, januari 1966.

Prisövervakning av läroböcker. En undersökning utförd av SPK. Stencil, mars 1970. Se bilaga 2.

² Sektionen producerar materiel som används i samband med undervisningen i radio och tv. Dess produktion är skyddad från konkurrens men ett konkurrensmoment föreligger dock på så sätt att radio- och tv-programmen konkurrerar med den övriga undervisningen och därigenom även med övriga läromedel.

av böcker för grundskolan och gymnasieskolan är medlemmar i Svenska Bokförläggareföreningen (Sveriges Radios Skolmaterielsektion och Hermods är dock inte medlemmar). Föreningen bildades 1843 och har enligt stadgarna bl. a. till uppgift att befordra enhetlighet i åtgärder för tryckta skrifterns spridande till allmänheten samt att i övrigt främja sina medlemmars intressen och den svenska bokhandelns sunda utveckling. Antalet medlemmar i föreningen var 75 vid årsskiftet 1970/71.

Det största skolboksförlaget är *Läromedelsförlagen*. Företaget ägs till hälften av vardera P A Norstedt & Söner (Esselte) och Bonnier-företagen. Den totala försäljningen räkenskapsåret 1969/70 utgjorde ca 88 mkr (företagens försäljning anges inkl. indirekt skatt). Läromedelsförlagen bildades 1968 genom sammanförande av sex företag, som ägdes av Svenska Bokförlaget, vilket i sin tur hade samma ägare som det nybildade Läromedelsförlagen. Anledningen till omorganisationen och tillkomsten av Läromedelsförlagen var bl. a. en strävan att få till stånd ökad samordning av pedagogiskt forskningsarbete samt specialiserad produktion och tillvaratagande av stordriftsfördelar inom administrationen. Sedan Svenska Bokförlaget etablerades 1928 har följande skolboksförlag förvärvats: AB Magn Bergvall A V Carlsons Bokförlags AB, Svensk Läraretidnings Förlags AB, Akademiförlaget i Göteborg AB. Dessutom etablerades Uniskol AB och Skolbokscentralen AB. Numera verkar de tidigare företagen som avdelningar inom Läromedelsförlagen. Detta gäller även Scandinavian University Books genom vilket visst nordiskt samarbete för utgivning av universitetslitteratur förekommer.

Läromedelsförlagens produktion täcker så gott som samtliga ämnen och årskurser i grundskolan och gymnasieskolan. Företaget tillverkar också AV-materiel, såsom ljudbilsatser, stordior och smådior som kan användas i direkt anslutning till det tryckta materialet. Av den totala omsättningen utgör dock AV-materiet en blygsam del.

Efter Läromedelsförlagen kommer i storleksordning efter omsättningen av böcker

och övrigt tryckt materiel *Utbildningsförlaget*, som efter förvärvet 1970 av aktiemajoriteten i Gleerups jämte dotterbolaget Fritzes Bokförlag, har en försäljning av skolböcker som något överstiger A & W:s. Den totala försäljningen inom Utbildningsförlaget och Gleerups utgjorde 1969 ca 38 milj. kr. Förutom läroböcker och officiellt tryck för utbildningsmyndigheter producerar Utbildningsförlaget bl. a. AV-materiel.

Det därefter största företaget är *Almqvist & Wiksell Förlag (A&W)*. Den totala försäljningen 1969 var 67 mkr. Förutom böcker har företaget en betydande försäljning till skolan av AV-apparatur, AV-materiel och studiesatser. Därjämte produceras även andra böcker än skolböcker. A&W satsning på skolböcker för folkskola och gymnasium började på 1940-talet och följdes av en satsning på vetenskaplig undervisningslitteratur på 1950-talet. F. n. ligger tyngdpunkten av A&W:s försäljning på skolböcker till grundskolan. Företaget har emellertid under senare år även satsat på utgivning för det gymnasiala stadiet.

Om man beräknar att den totala försäljningen av skolböcker till grundskolan och gymnasieskolan 1969 uppgick till 200 mkr blir de större företagens marknadsandelar de som anges i nedanstående tablå.

Vad gäller försäljningen av skolböcker genom enbart bokhandeln svarade Läromedelsförlagen och A&W 1969 för ungefär två tredjedelar av leveranserna till bokhandeln.

I grundskola och gymnasieskola förekommer utländsk litteratur endast i ringa omfattning. Därför är *importen* av böcker och övrigt tryckt material obetydlig. Importen torde till stor del avse utländska textböcker i moderna språk och noter. *Export* förekommer i den formen att författarrätter säljs. Försäljningen har främst gällt Norden och avsett bl. a. ämnena fysik, kemi, biologi, psykologi och främmande språk.

Samarbete för distribution och information förekommer mellan några av de större förlagen genom *Lärarycentrum*, som är en ekonomisk förening bildad 1962. Med-

Marknadsandelar ¹	Mkr	Procent
a) De fyra största företagen (Läromedelsförlagen, Utbildningsförlaget inkl. Gleerups och Fritzes, A&W, Natur och Kultur)	153	77
b) De åtta största företagen (utöver de under a nämnda företagen tillkommer Skolmaterielsektionen vid Sveriges Radio, Hermods, Skrivrit, Skolförlaget Gävle)		
c) Övriga (Biblioteks-förlaget, Verbum, LT:s Förlag m. fl.)	19	9

¹ Vid beräkning av marknadsandelar har företagens försäljning räknats om till skolornas inköpspriser.

lemmar i föreningen är Fritzes Gleerups, Utbildningsförlaget, Natur och Kultur och Skolförlaget. Föreningen ger ut gemensamma kataloger, avpassade för olika skolstadier. Därjämte bedrivs samarbete genom fasta utställningar i Stockholm, Göteborg och Malmö. Även försäljning av förlagens produkter sker i utställningslokalerna. Denna försäljning utgör dock en ringa del av förlagens totala försäljning som år 1969, förlagens totala försäljning som 1969, räknat i skolornas inköpspriser, uppgick till ca 47 mkr.

Distributionen av böcker sker huvudsakligen genom bokhandeln. Svenska Bokförläggareföreningens medlemmars försäljning under åren 1958–1968 genom den s. k. A-bokhandeln, Bokcentralen och Svenska Pressbyrån finns redovisad i rapporten *Prisövervakning av läroböcker*.¹ Där framgår att försäljningen successivt ökade från 28 mkr 1958 till 96 mkr 1967 och 110 mkr 1968. Av förlagens totala försäljning inom de angivna kanalerna utgjorde skolboksförsäljningen år 1968 49 %. Motsvarande uppgifter för 1969 är 120 mkr och 50 %. Denna försäljning motsvarar 143 mkr i skolornas inköpspriser. Då har tillägg skett av bokhandelsmarginalen jämte skatt. Här bör dock uppmärksammas att beloppet omfattar den totala försäljningen av skolböcker, dvs. i beloppet ingår även universitetslitte-

ratur och böcker för t. ex. vuxenutbildningen.

Försäljningen genom bokhandeln av böcker till enbart *grundskolan och gymnasieskolan* 1969 torde ha uppgått till närmare 138 milj. kr., dvs. 69 % av de totala bokinköpen om 200 mkr. Beräkningen har gjorts med utgångspunkt i förlagens uppgifter som visar att skolböcker och övrigt tryckt material levererades till bokhandeln för närmare 158 mkr, uttryckt i skolornas inköpspriser. Emedan de lämnade uppgifterna även omfattar litteratur för universitet och högskolor och då böckerna även i någon utsträckning köps av andra än grundskolor och gymnasieskolor har 20 mkr frändragits för att få fram sistnämnda skolors inköp. Här bör även uppmärksammas att i SPK:s materiel ingår förlag som inte är medlemmar i Bokförläggareföreningen samt att SPK:s uppgifter om försäljningen genom återförsäljare kan omfatta bokhandlare som inte omfattas av avtalet mellan Bokförläggareföreningen och Bokhandlareföreningen (se nedan).

Direktförsäljningen uppgick 1969 enligt företagens uppgifter till närmare 62 mkr, dvs. 31 % av skolornas totala inköp. Detta är betydligt mer än man tidigare räknat med – åren 1962–1964 beräknades direktförsäljningen, i den tidigare nämnda undersökningen från år 1966, till ca 10 % av skolornas totala inköp. 1969 förekom skolboksförsäljning utanför bokhandeln bl. a. genom leveranser till Stockholm och några andra större kommuner, s. k. miljonköpare. Beträffande relationen mellan direktförsäljning och försäljning genom bokhandeln bör uppmärksammas att företag som Hermods,¹ Sveriges Radios Skolmaterielsektion och Skrivrit har en i förhållande till deras totala omsättning av skolböcker betydande direktförsäljning till skolor.

Den 1.4.1970 upphörde den dispens från förbudet av bruttopriser som tidigare gällt för böcker, dvs. förlagen kan ej längre

¹ Se bilaga 2.

¹ Fr. o. m. 1.1.1970 bedrivs den här aktuella verksamheten genom AB Hermods Läromedel.

fastställa bokhandlarnas försäljningspriser av bl. a. skolböcker. Genom överenskom- melse rörande kommissionshandel i Sverige den 9.1.1969 mellan Svenska Bokförläggare- föreningen och Svenska Bokhandlareföre- ningen har bestämts att bokförläggaren på skolböcker åsätter ett kommunpartipris (priset vid direktförsäljning till skola). Bok- handelns inköpspris är kommunpartipris min- us 6,25 % rabatt.

I vad mån proportionerna mellan direkt- försäljning av skolböcker och försäljning genom bokhandeln kommer att förändras är svårt att ange. En utveckling t. ex. mot större skolenheter, kommunsammanslag- ningar eller annan utveckling då inköp i större kvantiteter kan aktualiseras, och in- ordnande av AV-materiel tillsammans med det tryckta materialet i förlagens sortiment, talar i och för sig för ökad direktförsälj- ning. Det bör dock uppmärksammas att bokhandeln idag fullgör en paketerings- och sortimentsfunktion, dvs. uppgifter som vid direkta köp skulle falla på förlagen och skolorna. En viktig uppgift för bokhan- deln är även att skolan har möjlighet att göra efterbeställningar.

Under de senaste tio åren har konkur- rensituationen varit stabil så till vida att inga större konkurrenter till de etablerade företagen har tillkommit. (Här bortses från Skolmaterielsektionen, Sveriges Radio, som arbetar på ett område där skolboksförlagen inte direkt har möjlighet att konkurrera.) Den rätt starka koncentrationen till stora, kapitalstarka företag har haft en återhåll- lande effekt på presumtiva nya företag. Härtill har också medverkat att produkter- na är »kunskapsintensiva» och att det ofta förflyter flera år mellan beslutet att produ- cera en bok till dess den ger intäkter.

Även om helt nya företag inte kommit in på skolmarknaden har dock andra väsentliga förändringar inträffat. Utbildningsförla- get bildades 1968 genom sammanslag- ning av SÖ-förlaget och Bokförlaget Liber. Utbildningsförlagets hittillsvarande verk- samhet kan ses som en uppbyggnadsperiod. Ett nytt företag bland de åtta största är Hermods. Det började omkring 1967 satsa

på skolböcker för främst grundskolan och gymnasiet. Hermods producerar ett litet an- tal titlar. Företaget har lyckats väl om man ser till omsättningen av skolböcker som me- lan åren 1967-1969 fördubblades. Även Natur och Kultur har under de tre senas- te räkenskapsåren kraftigt ökat sin försälj- ning av skolböcker.

Det så gott som genomgående draget hos skolboksförlagen under 1960-talet har va- rit ständigt ökande omsättning, i varje fall t. o. m. 1969. I undersökningsrapporten Prisövervakning av läroböcker, anges tre väsentliga faktorer som medverkat till den kraftiga omsättningsökningen nämligen:

- antalet sålda läroböcker har ökat genom ett större antal elever och längre skol- tid,
- böckernas kvalitet har förbättrats såväl pedagogiskt som utförandemässigt och
- bokpriserna har ökat till följd av kost- nadsstegringar i branschen.

Ytterligare faktorer kan tänkas ha på- verkat omsättningsutvecklingen. Därvid kan nämnas bl. a. kortare levnadstid för bö- cker, utveckling mot större antal årskurs- böcker (häften) och lärar- och elevstudie- handledningar och ökat antal ämnen och kurser.

Flertalet av dessa faktorer är av sådan karaktär att de kan sägas ha »drivit fram» en ökning i omsättningen. Men finns det även faktorer inom förlagens policy som påverkat omsättningen?

Ser man först på företagsstrukturen fin- ner man att konkurrensbilden kan närmast betecknas som oligopolistisk, dvs. ett få- tal företag har stora marknadsandelar. I en sådan marknadsbild står inte priset som konkurrensmedel i centrum för intresset. Vad gäller produkten, skolböckerna, är det i och för sig förstäeligt att företag med di- rekt lågprisprofil vid produktion av böcker för grundskolan och gymnasieskolan inte förekommit - det måste vara synnerligen svårt för köparen att jämföra två lärobö- ckers innehållsmässiga kvalitet i förhållan- de till prisskillnad.

I stället konkurrerar man genom peda-

gogisk uppläggning och utformning ifråga om text och bild. Även papperskvalitet, inbindning o. d. har betydelse som konkurrensmedel. Klart är att kvalitetsförbättringar i sistnämnda hänseenden skett, vilket givetvis får en prishöjande effekt. Därvid kan konstateras att staten genom den prisgranskning som statens läroboksnämnd bedriver haft viss möjlighet att reagera mot oskäligt hög prissättning. Av undersökningen Prisövervakningen av läroböcker framgår att denna granskning har varit begränsad till prövning av priset på läroböcker i förhållande till framställningskostnaderna, allmänna omkostnader för förlaget, författarhonorar samt bokhandelsrabatter.

Tidigare har nämnts att en utveckling mot studiepaket har skett, dvs. förlagen erbjuder samtidigt en grundbok och annan undervisningsmateriel såsom lärarhandledning, dior etc. Erbjudande av studiesatser har blivit en viktig konkurrensfaktor. Vidare är tidpunkten för utgivningen givetvis även en viktig del av konkurrensen. Detta torde särskilt gälla när nya böcker skall framställas vid nya läroplaner. Om böckerna i en och samma utgåva produceras för att användas i flera årskurser har ett förlag, som snabbt och något före konkurrenterna kommit ut på marknaden med en bra lärobok, haft god möjlighet att uppnå en stor marknadsandel för flera år framåt emedan skolorna inte utan särskilda skäl torde lämna en påbörjad lärobok. Denna konkurrens fördel har dock under senare år fått minskad betydelse, då böcker för ett helt stadium blivit allt ovanligare.

1.10 Förbrukningsmateriel

För undervisningens bedrivande fordras i alla skolformer och i alla ämnen förbrukningsmateriel i större eller mindre utsträckning. Bland de ämnen där förbrukningsmaterialet uppgår till betydande belopp kan nämnas teckning, slöjd och kemi.

Antalet företag från vilka uppgifter hämtats in uppgår till närmare 20. Dessa hade 1969 eller närmast motsvarande räkenskapsår en försäljning direkt till grundskolan

och gymnasieskolan om ca 46 mkr. Då det finns ett betydligt större antal leverantörer, däribland även lokala, än vad som omfattas av SPK:s enkät, uppgår skolornas inköp per år till betydligt mer än nyss angivna belopp. Enligt SPK:s bedömning uppgick grundskolans och gymnasieskolans kostnader för förbrukningsmateriel 1969 till i runt tal 80 mkr enligt följande grova fördelning:

a) rit- och skrivmateriel av papper	minst	20 mkr
b) s. k. kortvaror (blyertspennor, färger m. m.)	minst	20 »
c) övrig förbrukningsmateriel (bl. a. förbrukningsmateriel för kemi och fysik 5 mkr, ljudband 4-5 mkr, videoband 1,5-2,0 mkr, förbrukningsmateriel för kopieringsmaskiner 4-5 mkr samt textilartiklar 10-12 mkr)	ca	40 »
	Summa	80 mkr

Beloppet 80 mkr bör betraktas endast som en ungefärlig siffra. Enligt SPK torde grundskolans och gymnasieskolans inköp 1969 inte ha uppgått till lägre belopp – snarare var inköpen högre. Det är inte uteslutet att inköpen uppgick till ca 100 mkr.

1.10.1 Rit- och skrivmateriel av papper

Rit- och skrivmateriel av papper såldes tidigare, före Skrivrits inträdande på marknaden strax före sekelskiftet, huvudsakligen av lokala pappershandlare. Skrivrits större försäljningskvantiteter, jämte senare upptagning av egen tillverkning av bl. a. skriv- och räknehäften, möjliggjorde erbjudande av mera konkurrenskraftiga priser. Marknaden kom därför att domineras av Skrivrit. Under 1960-talet satsade Kommunaktiebolaget (KAB) på marknaden för rit- och skrivmateriel. Genom ändrade ägandeförhållanden i det företag som levererade produkterna försvårades KAB:s möjligheter att konkurrera och KAB:s leveranser till skolorna är numera av mindre omfatt-

ning. Landets näst största företag såvitt gäller leveranser till skolan var 1969 Skrivab, som startade sin försäljning till skolor detta år. Företaget, som ägs av TH Strålfors AB, Ljungby, har liksom Skrivrit egen tillverkning av rit- och skrivmateriel. Även andra företag med hela landet som försäljningsområde finns, däribland kontorsvarugrossister. Dessutom finns ett flertal företag med regionalt eller lokalt försäljningsområde.

Nämnden har fått in uppgifter från fem företag. Dessa sålde 1969 rit- och skrivmateriel av papper till grundskolan och gymnasieskolan för närmare 16 mkr. Så gott som allt utgjordes av inhemska produkter. En anledning till bristande importkonkurrens från övriga nordiska länder är förekomsten av hemmamarknadsskyddsavtal mellan medlemmarna i de finska, svenska och norska pappersbruksföreningarna. Avtalet innebär att man inte konkurrerar med varandra på resp. inhemska marknader. Grundskolans och gymnasieskolans totala inköp uppgick 1969 uppskattningsvis till minst 20 mkr.

I detta sammanhang har någon undersökning av prisutvecklingen inte skett. Inköpare från skolan har emellertid uttalat att priserna på pappersartiklar idag inte är högre än för tre–fyra år sedan. Därvid bör även uppmärksammas att råpapperet, som uppges utgöra ca 80 % av tillverkningskostnaden för skriv- och räknehäften, under senaste två–tre åren ökat i pris.

Sammanfattningsvis kan sägas att från såväl säljare som inköpare har sagts att prisutvecklingen sedan 1969 varit förmånlig för skolorna. Prisutvecklingen kan t. o. m. betecknas som ett »priskrig» närmast föranlett av Skrivabs inträdande på marknaden. De två största företagen har såväl produktion som försäljning. Denna integration förekommer emellertid i betydande utsträckning även mellan papperstillverkare och pappersgrossister, som måste ses som presumtiva konkurrenter till de etablerade företagen på skolmarknaden. Tillverkning av skriv- och räknehäften fordrar naturligtvis särskilda investeringar. De etablerade företagens styrka gentemot pre-

sumtiva konkurrenter torde emellertid inte ligga i investeringskostnadernas storlek i produktionen utan i marknadskännedom o. d. Skolornas behov av rit- och skrivmateriel torde vara förhållandevis konstant.

1.10.2 Kortvaror

Delmarknaden kortvaror – dvs. pennor, radergummin, passare, färger, kriter m. m. – har flera likheter med delmarknaden rit- och skrivmateriel av papper. Således är även här de största leverantörerna för skolan Skrivrit och Skrivab. Därefter torde komma i storleksordning beräknat efter leveranserna 1969 till grundskolan och gymnasieskolan, Skoltjänst i Sävsjö AB och Mowico AB. Samtliga dessa företag har skolan som största avnämarkategori. Därjämte finns även kontorsvarugrossister, som konkurrerar om skolornas inköp, t. ex. Doverby & Rosenberg AB och AB Affärssystem. Affärssystem har en särskild avdelning för skolmateriel, inkl. rit- och skrivmateriel av papper. I någon utsträckning förekommer även att lokala pappershandlare och kontorsvarugrossister säljer till skolor.

De fyra förstnämnda ovan angivna företagens försäljning till grundskolan och gymnasieskolan utgjorde 1969 ca 16 mkr. Dessa skolors totala inköp kan beräknas ha uppgått till ungefär samma belopp som för rit- och skrivmateriel av papper, dvs. minst 20 mkr. En betydande del av produkterna importeras, t. ex. färger från Japan och kriter och pennor från Storbritannien. Importandelen för de fyra företagen utgjorde 1969 över 10 mkr, dvs. ungefär två tredjedelar av försäljningen till grundskolan och gymnasieskolan. Medan pappersartiklar omfattar ett litet antal skilda, standardiserade produkter, varigenom kostnaden att hålla fullt sortiment blir förhållandevis liten, omfattar de s. k. kortvarorna flera tusen artiklar. De fyra största leverantörerna har specialiserat sin marknadsföring till skolan. Även om skolan i viss utsträckning efterfrågar speciella produkter är dock många produkter som skolan köper desamma som efterfrågas på bl. a. kontor. Kontorsvaru-

grossisterna deltar även ibland i anbuds-
givningen till skolor och bidrar därigenom
till att skärpa konkurrensen.

Från företagen uppges att prisutveckling-
en för kortvaror, i likhet med pappersar-
tiklar, varit gynnsam för skolan. Detta
torde i alla fall gälla färger och kriter.

1.10.3 Övriga förbrukningsmateriel

Grundskolans och gymnasieskolans totala
inköp 1969 av övrig förbrukningsmateriel
beräknas i runt tal uppgå till 40 mkr. (se
tablå s. 152).

Det har uppgetts att grundskolans och
gymnasieskolans inköp av *textilartiklar* för
textilslöjd kan uppgå till 10–12 mkr per år.
Lokala leverantörer, textil- och tygaffärer,
torde ha en stor del av marknaden, men
textilgrossistföretaget Harald Löfberg AB
jämfte Skrivrit är dock tillsammans skolans
största leverantörer på textilartiklar. Bland
förbrukningsmateriel i övrigt som kan upp-
gå till avsevärda belopp bör nämnas *träar-
tiklar* m. m. för slöjdundervisningen, vilka
torde inköpas från lokala leverantörer, samt
livsmedel som kommer till användning i
hushållsundervisningen.

En omfattande grupp av förbruknings-
materiel utgör *kemikalier, glasrör, kolvar
m. m. för ämnena kemi, fysik och tekniska
ämnen*. Produkterna är ofta inte speciella
för skolan utan används även inom labora-
torier av skilda slag. Det har varit svårt
att få uppfattning om skolornas totala in-
köp av dessa produkter, dels därför att
skolan för flertalet leverantörer endast är
en avnämmarkategori bland flera, dels där-
för att skiljelinjen mellan förbrukningsma-
teriel och annan materiel är svår att dra.
(Jfr 1.11 Demonstrations- och försöksmate-
riel.) Grundskolans och gymnasieskolans in-
köp av förbrukningsmateriel för kemi, fy-
sik och tekniska ämnen kan uppgå till 4–6
mkr per år.

Som tidigare nämnts är flertalet av de
företag som säljer till skolor inte helt spe-
cialiserade på denna sektor. Undantaget ut-
gör Norstedts som, tillsammans med det av
Esseltekongcernen 1967 förvärvade företa-

get Gumperts Skolmateriel, har en bety-
dande del av marknaden för fysik och bio-
logi. På kemisidan är Pripp-Bryggeriernas
dotterbolag Kebo och Rudolph Grave lan-
dets största leverantörer såväl vad gäller
skolor som andra förbrukare. Skillnaden i
dessa två företags sortiment ligger främst i
att Kebo endast för kemikalier och eljst
har tyngdpunkten på glasvaror och andra
laborationsutensilier medan Grave huvud-
sakligen för apparater och instrument. Sam-
arbete mellan koncernföretagen vad gäller
distributionen till skolor förekommer en-
dast i begränsad omfattning.

Ett flertal ytterligare företag finns, bl. a.
AB Labasco, Ingenjörfirman Harild &
Stern AB, Biotec, Labora AB och Luma
Elektronik.

Ljudband torde i regel inte köpas genom
lokala leverantörer utan via företag som
har hela landet som försäljningsområde. In-
köpen sker huvudsakligen genom AV-centra-
lerna eller genom centrala inköp i kommu-
nerna. Agfa-Gevaert dominerar marknaden
starkt. Återstående del av marknaden in-
nehås av 3M. Några mindre leverantörer
finns dock. Grundskolans och gymnasie-
skolans inköp av ljudband torde 1969 ha
uppgått till 4–5 mkr. Efterfrågan på ljud-
band uppges öka något, bl. a. pga. ökad
vuxenutbildning.

Inspelningsapparater för tv-program har
av skolorna anskaffats först under senare
år och behovet av *videoband* har därför hit-
tills varit ringa. I viss mindre utsträckning
föreligger utbytbarhet (kompatibilitet) mel-
lan band och bandspelare, dvs. de behöver
inte vara av samma fabrikat. Företag som
säljer videobandspelare rekommenderar
emellertid användning av vissa videoband
och ställer som krav för garanti av video-
huvudet att de rekommenderade banden
skall användas. Några företag såsom Me-
morex AB och 3M marknadsför ett brett
sortiment av videoband medan andra före-
tag såsom Agfa-Gevaert, A&W och Ampex
endast för band för någon eller några mär-
ken. Snabba skiftningar, främst pga. den
tekniska utvecklingen i de olika företagens
marknadsandelar, uppges ha förekommit.

Videoband uppges kosta mer än tio gånger så mycket som ljudband. Trots att antalet videobandspelare 1969 inte var så stort (f. n. finns i grundskolorna och gymnasieskolorna troligtvis över 1 000 videobandspelare) har beräknats att grundskolans och gymnasieskolans inköp av videoband 1969 uppgick till ca 1,5–2,0 mkr. 1970 uppgick inköpen till betydligt högre belopp. F. n. visas emellertid en återhållsamhet från skolans sida, främst därför att kostnaden för den inspelningsapparat som måste anskaffas av AV-centralerna uppgår till betydande belopp, kanske 100 000 kr, samt därför att utvecklingen på kassett-tv-området bevakas.

Försäljningen av *förbrukningsmateriel för kopieringsmaskiner* såsom kopieringspapper, stenciler och färg, torde i stor utsträckning ske direkt till skolor från företag med hela landet som försäljningsområde. De företag som säljer maskiner marknadsför även förbrukningsmateriel och skolornas anskaffning av maskin- och förbrukningsmateriel sker i betydande utsträckning från samma företag. De olika systemen för kopiering, t. ex. elektrokopiering eller stencilering, fordrar givetvis olika förbrukningsmateriel men inom de skilda sätten för kopiering är visst märkes förbrukningsmateriel inte nödvändig för maskinens användning utan materielen är standardiserade.

I undersökningen har hämtats in uppgifter från åtta företag. Bland dessa återfinns skolans största leverantörer, såsom Rank Xerox, Lany Fax AB och Gestetner AB. De åtta företagens totala försäljning uppgick 1969 till 54 mkr. Så gott som allt importerats. Försäljningen till grundskolan och gymnasieskolan utgjorde ca 3,4 mkr (6,3 %), högskolor och universitet 1,8 mkr (3,3 %) och till övriga skolor 1,3 mkr (2,4 %). Det är svårt att bedöma grundskolans och gymnasieskolans totala inköp pga. att kännedom saknas om lokala leverantörers leveranser. Inköpen bör dock 1969 ha uppgått till åtminstone 4,5 mkr. Användningen av kopieringsmaskiner har under senare år ökat starkt och detta område utgör för företagen en expansiv marknad. Ett flertal företag finns på markna-

den, varav inget kan sägas dominera försäljningen av förbrukningsartiklar.

1.11 *Demonstrations- och försöksmateriel*

Demonstrations- och försöksmateriel är en mycket disparat grupp och omfattar flera tusen produkter, bl. a. materiel och modeller för genomförande av laborationer, demonstrationer, försök och övningar inom tekniska och naturvetenskapliga ämnesområden. Produkterna anskaffas i grundskolan och gymnasieskolan främst för ämnena fysik, kemi och biologi och tekniska ämnen. Som exempel på produkter kan anges mikroskop, tidtagarur, mätinstrument, mått av skilda slag, energiförsörjningsaggregat, gastuber, växtsamlingar, materialprover av tyg, trä, plast och metaller m. m. Då flera företag i sin redovisning inte skiljer på förbrukningsmateriel, t. ex. korkar, batterier och kemikalier, och annan materiel har det inte varit möjligt att särskilja denna materiel från demonstrations- och försöksmateriel. Därför omfattas uppgifterna om försäljning m. m. i detta avsnitt även förbrukningsmateriel. Viss redogörelse för sistnämnda materiel som kommer till användning i samband med demonstrations- och försöksmateriel lämnas i avsnittet om förbrukningsmateriel (se 1.10.3).

En redogörelse för struktur- och konkurrensförhållanden för de företag som levererar demonstrations- och försöksmateriel till grundskolan och gymnasieskolan kan alternativt ske genom gruppering av företagen efter *produktinriktning* eller med ledning av materiel för de *skilda* ämnena i undervisningen. Det är emellertid inte möjligt att i en undersökning av en översiktlig karaktär renodla beskrivningen av företagen vare sig från produktinriktnings- eller ämnessynpunkt, då produkterna kan användas i skilda ämnen. Detta gäller en hel del av den allmänna laboratorieutrustningen, mätutrustning, provrör m. m. Mikroskop t. ex. kommer till användning i såväl fysik, kemi och biologi.

Vad gäller *företagsstrukturen* kan en uppdelning göras i

a) läromedelsföretag,
b) andra företag än läromedelsföretag med egen produktion eller försäljning av produkter av avancerad teknisk karaktär för främst fysik och tekniska ämnen, och

c) företag med utrustning för främst kemi. Uppdelningen mellan de tre företagsgrupperna är i viss utsträckning flytande men huvudstrukturen av företagen bör dock framgå av grupperingen.

Med *läromedelsföretag* avses här företag som både marknadsför ett flertal olika kategorier av läromedel till skolan och vars försäljning till skolor utgör minst hälften av den totala omsättningen. Därjämte har Norstedts hänförs till denna grupp. På detta område kan konstateras att medan flera av de större läromedelsföretagen, såsom A&W och Skolförlaget Gävle, successivt utökat sitt sortiment från främst böcker till att omfatta bl. a. AV-apparatur och AV-materiel, har dessa eller andra större läromedelsföretag inte utökat sortimentet med demonstrations- och försöksmateriel. Däremot återfinns här Norstedts, som har ett mycket brett sortiment för ämnena fysik, kemi och biologi och även för ämnet teknik. Norstedts är utan jämförelse grundskolans och gymnasieskolans största leverantör av demonstrations- och försöksmateriel.

Antalet övriga företag än läromedelsföretag med *egen produktion eller återförsäljning av produkter av avancerad teknisk karaktär* är stort. I denna grupp återfinns Philips och Siemens AB samt företag som specialiserat sig på skolan såsom ASEA Education och Ingenjörfirman Terco AB. De två sistnämnda företagen har större egen produktion än återförsäljning medan Scandia Metric AB så gott som uteslutande bedriver agenturverksamhet. Till denna grupp av företag kan även hänföras storföretag, vars produkter utan särskilda ändringar kan användas inom skolan. Bland sådana företag kan nämnas C E Johansson (ingår i Incentive-gruppen), som 1969 totalt omsatte över 20 mkr, medan försäljningen till skolor utgjorde en obetydlig del av den totala omsättningen. Företagets försäljning till skolor består av mikrometrar

och andra mätinstrument som används främst i tekniska ämnen och fysik. Här kan även anges Mecman som marknadsför en laboratoriesats som används som hjälpmedel i mekaniserings- och automatiseringsteknik med tryckluftsteknik. Laboratoriesatserna användes ursprungligen i företagets kursverksamhet men började marknadsföras på skolan bl. a. för att allmänt bredda intresse och kunskap för tryckluftsteknik.

De företag som marknadsför *utrustning för främst kemi* behandlas nedan.

Den för grundskolan och gymnasieskolan dyrbaraste utrustningen inom demonstrations- och försöksmateriel anskaffas för *fysik och för tekniska ämnen*. Norstedts är den största leverantören och har på detta område utarbetat s. k. experimentsatser för bl. a. allmän fysik, optik och ellära. Tyngdpunkten i Norstedts sortiment består i regel av mindre komplicerad teknisk utrustning och diverse artiklar som behövs inom fysikundervisningen såsom klämmare, metermått, bägare m. m. I fråga om den enklare, billigare utrustningen för fysik har Norstedts ett mycket brett sortiment. Detta ger företaget en betydande konkurrensfördel då Norstedts genom att erbjuda kompletta utrustningar kan minska skolornas administrationskostnader för inköpen.

Beträffande den enklare utrustningen för fysik torde skolornas inköp i helt dominerande utsträckning köpas från Norstedts. Inget företag torde ha sökt konkurrera med Norstedts i fråga om sortimentsbredd. Bidragande orsaker därtill är det förhållandet att fysikutrustningen till viss del är importerad – Norstedts importerar fysikmateriel från Väst-Tyskland, Storbritannien och Japan och representerar med ensamrätt för Sverige ett flertal stora utländska tillverkare – och att lagerhållningsproblem uppkommer med ett brett sortiment. Ett företag som skall kunna konkurrera torde redan i inledningsskedet behöva ha ett brett sortiment. Lumalampan började för något år sedan med försäljning av allmän fysikmateriel, som i huvudsak importeras från Storbritannien och Polen.

En annan kategori av leverantörer till

skolan av produkter främst på det eltekniska området är ASEA Education och Terco. För båda dessa företag är skolan den största köpkategori. Transintro, som ingår i Navigator-gruppen, vilken i sin tur ägs av bl. a. LKAB, ASSI och KF, satsar sedan något år tillbaka på ett sortiment som konkurrerar med de nyssnämnda två företagen. De nämnda företagen har inte enbart egen produktion utan särskilt ASEA Education är därjämte återförsäljare för ett stort antal utländska tillverkare. En betydande leverantör på detta område är även Philips.

Utöver nu nämnda företag finns flera tiotal företag som levererar produkter för fysik och tekniska ämnen. Huvudparten av dessa företag är återförsäljare av importerade produkter. Försäljningen till skolor för dessa företag utgör i regel endast en mindre del av den totala försäljningen. Största leverantören till skolorna bland agenturföretagen var 1969 Scandia Metric.

Vad gäller materiel för kemi är Prippkoncernen genom Rudolph Grave och Kebo grundskolans och gymnasieskolans största leverantör. Dessa företag torde vara landets största leverantörer av utrustning för laboratorier av skilda slag. Kebo har en dominerande ställning på främst kemikalier medan Rudolph Grave och Norstedts är de största leverantörerna av apparater och annan utrustning för kemi i grundskolan och gymnasieskolan. Graves och Kebos största avnämningsslag är laboratorier av skilda slag. Försäljningen till skolor, som endast utgör en mindre del av den totala omsättningen, består huvudsakligen av samma produkter som säljs till andra avnämare, dvs. produkterna är inte speciellt framtagna för skolor. Försäljning sker inte endast till grundskolan och gymnasieskolan utan även universitet och högskolor utgör en viktig köpkategori. Sistnämnda skolors inköp avser ofta mera dyrbara och avancerad utrustning än som erfordras i grundskolan och gymnasieskolan. Bland övriga företag än de nu nämnda med försäljning av materiel för kemi kan nämnas Biotec, som ingår i Incentive-gruppen, Termo-Glas AB och Labut AB. Nämnda företags försäljning jämte

Norstedts försäljning till grundskolan och gymnasieskolan är sammanlagt mindre än Graves och Kebos sammanlagda försäljning.

Grundskolans och gymnasieskolans utgifter för materiel för *biologi* består bl. a. av laboratorieutrustning vari ingår t. ex. mikroskop samt våtpreparat, uppstoppade djur, växtsamlingar m. m. Beträffande apparatur, såsom mikroskop, finns ett betydande antal leverantörer till skolan. Detta är ett gemensamt drag för samtliga slag av läromedel i denna grupp. Om produkten köps av industrier, sjukhus m. fl. finns även ett flertal företag som konkurrerar på skolmarknaden.

Däremot har inte många företag satsat på specifikt materiel för skolan såsom våtpreparat, uppstoppade djur, modeller av människokroppen m. m. utan här dominerar Norstedts starkt. Några mindre konkurrenter av biologiutrustning finns dock. Bland dem kan nämnas Termo-Glas (pipetter, saxar, operationsinstrument) och Labut (bl. a. laboratorieutrustning). Ytterligare ett företag kan nämnas i detta sammanhang, nämligen Affärssystem AB. Företaget marknadsför modeller av skelett och skelettdelar, plasttorson m. m. för skjuksköterske- och läkarutbildning men marknadsförde däremot inte dessa produkter till grundskolan och gymnasieskolan 1969.

För *biologi* gäller liksom för kemi och fysik att antalet produkter är mycket omfattande. Pga. att viss utrustning har en betydande användningstid, detta gäller t. ex. uppstoppade djur och växtsamlingar, uppgår försäljningen av sådana produkter inte till större belopp per år. För större företag torde marknaden ha bedömts för liten varför de inte har funnit det attraktivt att börja konkurrera med det dominerande företaget, nämligen Norstedts. Mindre företag har svårigheter att konkurrera med ett etablerat större företag bl. a. pga. att ett smalare sortiment medför mindre avslut och därigenom generellt sett högre försäljningskostnader.

Det är inte möjligt att ange skolornas *totala inköp* efter ovanstående ämnesindelning mer än i mycket grova drag. Ett skäl

därtill är att produkterna, särskilt vad gäller laboratorieutrustningen, kan användas i flera av ämnena fysik och tekniska ämnen, kemi och biologi. SPK har varit i kontakt med omkring 25 företag. Med ledning av företagets försäljningssiffror och inköparens bedömningar har gjorts en uppskattning av försäljningen till grundskolan och gymnasieskolan 1969, se tabell 11.

Särskilt vad gäller fysik och tekniska ämnen är det svårt att göra en bedömning av den totala marknaden. Den totala marknaden för de olika grupperna torde emellertid inte uppgå till lägre belopp än som angetts. Däremot är det inte uteslutet att inköpen kan ha varit högre. Svårigheten till en närmare precisering ligger huvudsakligen i det stora antalet ämnen och leverantörer för de tekniska ämnena.

Med hänsyn till det tidigare nämnda förhållandet att ett företags produkter kan komma till användning i flera ämnen utgör marknadsandelen för de fyra största företagen endast ungefärliga tal. Koncentrationen synes dock vara störst i biologi, därefter i kemi och minst i fysik och tekniska ämnen. Här bör dock uppmärksammas att företag med vissa speciella produkter kan ha en betydande marknadsandel för dessa produkter trots att försäljningen, i procent av den totala marknaden, är ringa.

De undersökta 25 företagen sålde 1969 sammanlagt till skolor för ca 43 milj. kr, varav ca 28 mkr (65 %) till grundskola och gymnasieskola, 11 mkr (26 %) till universitet och högskolor och ca 4 mkr (9 %) till övriga skolor. Därvid bör uppmärksam-

mas att urvalet av företag skett med syftet att nå de största leverantörerna till grundskolan och gymnasieskolan, varför en totalundersökning troligen skulle ha visat en större andel än 26 % för högskolor och universitet. Universiteten efterfrågar allmän laboratorieutrustning likartad den som finns i grundskolan och gymnasieskolan men har dessutom utrustning som är av speciell karaktär för den högre utbildningen och forskningen. Stora leverantörer av utrustning för universitet och högskolor är bl. a. LKB-Beckman, som ingår i Incentive-gruppen, Philips och Grave.

Vid en beräknad total försäljning till grundskolan och gymnasieskolan 1969 om 34,0 mkr hade de större företagen de marknadsandelar som anges i tabell 12.

De i tabellerna 11 och 12 angivna uppgifterna visar en större koncentration totalt sett än vad man kunnat förmoda med anledning av det stora antalet företag som finns på marknaden. Koncentrationen påverkas i stor utsträckning av att Norstedts har betydande marknadsandelar i utrustning för biologi och fysik.

Gruppen demonstrations- och försöksmateriel är en heterogen grupp såväl vad gäller företagen som produkterna. En sammanställning med vissa data om de sex största företagen ger dock vissa karakteristiska drag för gruppen som helhet. De sex största företagen var, i storleksordning efter leveranserna till grundskolan och gymnasieskolan 1969, Norstedts, ASEA Education, Kebo, Terco, Philips och Grave.

Tabell 13 visar att skolorna köper något

Tabell 11. Beräknad total försäljning (mkr) av demonstrations- och försöksmateriel till grundskolan och gymnasieskolan 1969 samt de fyra största företagens försäljning och marknadsandelar

Ämne	Beräknad total försäljning		De fyra största företagen	
	Beräknat försäljningsintervall	Beräknad försäljning	Försäljning	Marknadsandel i procent
Fysik och tekniska	17—21	19	12,9	68
Kemi	8—10	9	5,1	57
Biologi	5,5—6,5	6	5,0	83
Totalt	30,5—37,5	34	23,0	68

Tabell 12. De största företagens direktförsäljning av demonstrations- och försöksmateriel till grundskolan och gymnasieskolan 1969

	Direktförsäljning (mkr)	Procent av dessa skolors totala inköp (34,0 mkr)
Fyra största	19,0	56
Åtta största	24,2	71

över hälften av de 6 största företagens utbud av demonstrations- och försöksmateriel (kol. 1 i förhållande till kol. 6 och 7). Skolan är således för de sex större leverantörerna en viktig köpkategori för ifrågasvarande produktsortiment. Ser man till samtliga leverantörer av demonstrations- och försöksmateriel torde leveranserna till skolan utgöra en rätt liten del av den totala omsättningen. Detta torde främst gälla en mängd företag som säljer mätinstrument.

Exporten uppgick 1969 för de sex största företagen till något över 7 mkr. Den övervägande delen avser produkter för undervisning. Särskilt Norstedts har betydande export av fysikmateriel. Av den totala omsättningen utgör exporten ca 11 % (kol. 2 i förhållande till kol. 1). I gruppen finns det emellertid endast tre företag med export. För dem utgör exporten ca 25 % av deras totala omsättning av ifrågasvarande produkter. Flera företag med tillverkning av produkter för fysik och tekniska ämnen betecknade 1970 den svenska marknaden som stagnerande och avsåg att satsa mera på export.

Importandelen av produktgruppen är närmare 60 %. Av de sex företagen importe-

rar Grave, Kebo och Philips huvudsakligen sina produkter medan Norstedts, ASEA-Education och Terco har en förhållandevis stor egen produktion eller återförsäljning av inhemska produkter. En totalundersökning av grundskolans och gymnasieskolans leverantörer skulle troligen ha visat ännu större andel importerade produkter då de mindre leverantörerna i betydande utsträckning är återförsäljare av importvaror. Inom kemin är andelen importvaror särskilt stor.

Grundskolans och gymnasieskolans sex största leverantörer *marknadsför* så gott som helt sina produkter direkt till skolan. En viss försäljning sker dock genom Kommunaktiebolaget (KAB). De sex företagen sålde 1969 genom KAB för ca 1 mkr. Lokala leverantörer, såsom färghandlare eller järnaffärer, torde vad gäller leveranserna till skolor ha liten betydelse – sådana leveranser torde huvudsakligen avse förbrukningsmateriel.

Inom *fysik och tekniska ämnen* har Norstedts en dominerande ställning ifråga om utrustning av tekniskt mindre komplicerad natur. Däremot möter Norstedts större konkurrens på annan utrustning från företag som tillverkar specialprodukter för skolan såsom ASEA Education och Terco. Antalet konkurrerande företag är störst på sådan utrustning som används såväl inom bl. a. industrin som skolan.

Jämför man marknaden för fysik och tekniska ämnen och *kemi* har Grave och Kebo inom kemi större marknadsandel än vad Norstedts har inom det förstnämnda området. En hel del konkurrenter finns dock. Produkterna för kemi är endast i

Tabell 13. Uppgifter om grundskolans och gymnasieskolans sex största leverantörer av demonstrations- och försöksmateriel 1969 (mkr)

Omsättn. totalt av demonstra- tions- och försöks- materiel	Export (av egen tillv.)	Förs på den svenska marknaden			Direkt förs. till skolor	Förs. till skolor via åter- förs.	Direkt förs. till grundskolan och gymna- sieskolan
		av egen tillv.	som återförs.				
1	2	3	totalt	därav import	6	7	8
64,7	7,2	11,7	44,4	37,7	33,7	1,0	22,3

mindre utsträckning framtagna för skolan. Medan de företag som levererar utrustning för fysik och tekniska ämnen specialiserat sig i betydande utsträckning på vissa slags produkter kan en uppdelning av företag efter produktsortiment inte göras av leverantörerna av utrustning för kemi. Ett brett sortiment är givetvis en konkurrensfördel för storföretag som Grave, Kebo och, i fysik och biologi, Norstedts. Varje företag kan inte marknadsföra de tusentals artiklar skolan efterfrågar, vilket medför att ett brett sortiment innehåller produkter som endast dessa företag marknadsför. Behovet av ett brett sortiment med därigenom uppkommande kapital- och lagerhållningsfrågor medför att en satsning på skolan av nya företag från början måste ske stort. Detta utgör en återhållande faktor på ett företags vilja att gå in på skolmarknaden, om inte företaget har speciella produktfördelar.

De produkter som används inom *biologi* har totalt inom landet en liten marknad. Norstedts dominerar starkt som grundskolans och gymnasieskolans leverantör. Norstedts breda sortiment av läromedel torde vara av avgörande betydelse för dess marknadsposition.

1.12 Inredningsartiklar

Produktgruppen byggnadssnickerier indelas i standardprodukter såsom fönster, dörrar o. d. och specialinredningar. Till specialinredningar räknas en del inredningsartiklar för skolor, sjukhus, ålderdomshem, restauranger m. m. Inredningar för skolor är sedan 1969 i viss utsträckning standardiserade. Standardiseringen innebär att produktvarianternas antal har begränsats och att produkterna har fått en måttstandard. De viktigaste artiklarna skall enligt standard även ha ett visst kvalitetsmått. SÖ:s standard (se nedan) gäller f. n. så gott som alla förvaringsutrymmen. F. n. utreder man stol- och möbelsidan för att införa standard även för dessa produkter.

Inredning för gymnastiksalar behandlas inte här utan i 1.13.1.

Enligt en undersökning från 1968 fanns

då i Sverige ca 100 företag som tillverkade specialinredningar.¹ Antalet angavs dock vara flexibelt beroende på att möbel- och standardsnickerifabriker är potentiella konkurrenter till specialinredningsföretagen.

I SPK:s undersökning ingår 23 företag som har direktförsäljning av inredningsartiklar till skolor av skilda slag. Den totala direktförsäljningen till skolor för dessa företag uppgick 1969 till ca 74 mkr. Av detta belopp levererades för 61 mkr till grundskolan och gymnasieskolan, 4 mkr till universitet och högskolor och 9 mkr till andra skolor, främst förskolor.

Det är svårt att få en uppfattning om den *totala försäljningen* till grundskolan och gymnasieskolan därför att antalet leverantörer är mycket stort. Enligt en uppgift i pressen år 1970 har marknaden angetts till 120 mkr (Veckans Affärer 1970: 21). Enligt SPK:s bedömning är grundskolans och gymnasieskolans köp av inredningsartiklar för undervisningslokaler något lägre och inköpen bör 1969 i runt tal ha uppgått till 100 mkr.

Ungefär hälften av skolinredningsmarknaden uppges bestå av nybyggnadsarbeten, medan återstoden består av ombyggnadsarbeten och ersättningsanskaffningar. Kostnaden för inredning av en gymnasieskola kan uppgå till 1 mkr, vilket är betydligt mer än vad det kostar att inreda en grundskola.

Skolornas leverantörer av inredningsartiklar indelas lämpligen, med hänsyn till företagens karaktär, i följande grupper:

1. snickeriföretag
2. läromedelsföretag och
3. övriga företag.

I tabell 14 redovisas de 23 i undersökningen ingående företagens försäljning, fördelade efter företagstyp.

Med *snickeriföretag* avses här att huvuddelen av försäljningen 1969 avsåg inredningsartiklar, oavsett om företaget har egen tillverkning eller ej.

Snickeriföretagen utgör skolans största le-

¹ Undersökning av marknaden för specialinredningar, Utförd av planeringsrådet i Västerbottens län. Stencil januari 1968.

verantör med omkring hälften av leveranserna från de i undersökningen ingående företagen. En totalundersökning skulle säkert ha visat att snickeriföretagens totala marknadsandel är ännu större då antalet småföretag är störst för denna grupp.

Förutom Skrivrit (se nedan) återfinns de företag som kan totalinreda en skola bland snickeriföretagen. Endast 4 företag som kan totalinreda en skola torde f. n. finnas, nämligen Skol-Sundström, Isku Möbler samt Esselte-företagen Akuma och Skrivrit. De tre största snickeriföretagen 1969 var Skol-Sundström, Isku Möbler och Tranås Skolmöbler AB, som tillsammans hade en försäljning till grundskolan och gymnasieskolan på 24,4 mkr eller ca 75 % av de undersökta snickeriföretagens försäljning. Om man utgår från SPK:s bedömning av den totala marknaden på nyssnämnda skolor hade dessa tre företag 1969 omkring 24 % av marknaden.

Med *läromedelsföretag* avses här sådana företag som har ett flertal produktkategorier i sitt sortiment och vars försäljning till minst 50 % går till skolor. De fyra största leverantörerna i denna grupp 1969 var Norstedts, Skrivrit, Interdidact och Skolförlaget Gävle. Deras försäljning av inredningsartiklar till grundskolan och gymnasieskolan uppgick till 24 mkr. Av deras totala försäljning utgjorde leveranserna av inredningsartiklar till dessa skolor något över 10 %. Denna andel har efter år 1969 minskat emedan Norstedts försäljning fr. o. m. 1970/71 övertagits av Akuma. Båda företagen ingår i Esselte-koncernen. Efter omläggningen tillhör Akuma grundskolans och gymnasiesko-

lans tre största leverantörer av inredningsartiklar.

I gruppen *övriga leverantörer* ingår främst företag med ett fåtal produkter för skolor. Som komplement till sina produkter marknadsför företagen inredningsartiklar. Bland dessa företag kan nämnas t. ex. Facit (kontorsmaskiner jämte kontorsmöbler), GLA (kartor jämte upphängningsanordningar för kartor) och Rudolph Grave (laborationsmateriel jämte laborationsmöbler).

Ser man på förhållandet mellan egen *tillverkning och återförsäljning* framkommer markanta skillnader mellan de olika företagsgrupperna. Tabell 15 avser sådana inredningsartiklar som är säljbara både till skolor och till andra avnämarekategorier. Av tabellen framgår klart läromedelsföretagens karaktär av återförsäljare.

Som framgår av tabellen utgjorde *importen* 7 % av företagets totala omsättning av inredningsmateriel. Importen kommer till övervägande del från Finland. Ett par finska företag har även bildat dotterbolag här i landet. Det ena företaget, Isku Möbler, bildades 1966. Företaget har sedan starten starkt ökat sin omsättning och marknadsandel. De finska produkternas konkurrensmöjligheter förstärktes betydligt genom den finska devalveringen 1968.

Enligt enkätmaterialen var de fem största *leverantörerna i storleksordning* efter försäljningen till grundskolan och gymnasieskolan följande:

Skol-Sundström
Norstedts
Skrivrit
Isku Möbler

Tabell 14. Försäljning av inredningsartiklar 1969 (mkr)

Företagstyp	Antal företag	Omsättning	Försäljning av inredningsartiklar	Dir.försäljning till samtliga skolor	Direktförsäljning till grundskolan och gymnasieskolan	% av kol. 4
Snickeriföretag	8	65	64	38	33	52
Läromedelsföretag	8	236	34	31	24	71
Övriga företag	7	489	64	5	4	6
Totalt	23	790	162	74	61	38

Tabell 15. Försäljningen av inredningsartiklar uppdelad i egen tillverkning, import och inköp inom landet för 1969.

Företagstyp	Försäljning	Egen tillverkning		Import		Inköp från svenska företag	
	mkr	mkr	%	mkr	%	mkr	%
Snickeriföretag	64	43	67	5	8	16	25
Läromedelsföretag	34	5	15	4	12	25	73
Övriga företag	64	38	60	1	2	25	38
Totalt	162	86	53	10	6	66	41

Tranås Skolmöbler.

De fem företagens sammanlagda försäljning till nyssnämnda skolor uppgick till 44 mkr. Företagens rangordning, mätt efter omsättningen, har sannolikt ändrats från 1969 i den riktningen att Isku Möbler ökat sin marknadsandel. Isku Möbler och Skol-Sundström har under de senaste åren varit de volymmässigt mest expansiva företagen. F. n. torde Isku Möbler vara landets största leverantör av inredningsartiklar till skolor.

Flera företag på inredningsmarknaden ingår i Esselte-koncernen. Dessa företag är Norstedts, Skrivrit, Akuma, GLA och KVE-Informationsmetodik. De hade 1969 en marknadsandel av inredningsartiklar för grundskola och gymnasieskola på något under 20 %. En specialisering mellan de olika koncernföretagen förekommer. Akuma och Skrivrit marknadsför i stort sett samma sortiment men inriktar sig på olika skoltyper. Skrivrit satsar mest på förskolan och grundskolan medan Akuma huvudsakligen inriktar sin verksamhet på gymnasieskolan.

Enligt den tidigare nämnda undersökningen av marknaden för specialinredningar hade Skrivrit och Norstedts inkl. det 1967 förvärvade Gumperts en marknadsandel som betydligt översteg ovan angivna marknadsandel om 20 %. Beräkningen av den totala marknaden lämnas inte i undersökningen varför det är svårt att jämföra denna uppgift mot den av SPK framräknade marknadsandelen. Men trenden är dock klar. Snickeriföretagen har under senare år ökat sin marknad på bekostnad av läromedelsföretagen. Detta förhållande har sin orsak i flera faktorer. En faktor är en strävan från SÖ att nå standardisering av inred-

ningsartiklar. 1967 påbörjades en standardisering av vissa produkter som en direkt följd av de höga priserna och läromedelsföretagens dominans. Detta gav ökade möjligheter för snickeriföretag att, bl. a. genom stora serier och direktförsäljning till skolor, kunna erbjuda förmånligare priser. Standardiseringen har minskat det försprång de etablerade företagen haft och har gjort det lättare för nya företag att komma in på marknaden. Därjämte har standardiseringen medfört att ett tidigare system med »blanka ritningar», varvid anbudsgivaren själv lämnade förslag till inredningen, alltmer ersatts med att offert begärs in på från skolan angivna inredningsartiklar.

Standardiseringssträvandena har alltså medfört ökad möjlighet för nya företag att komma in på marknaden. Ytterligare en faktor har starkt bidragit till läromedelsföretagens minskade marknadsandelar, nämligen importkonkurrens från Finland. (Viss import från Finland sker dock även genom läromedelsföretagen, bl. a. genom Interduct). Denna import har även bidragit till skärpt konkurrens för snickeriföretagen. Inredningen i de finska skolorna skiljer sig från de svenska och de produkter som exporteras till Sverige uppges vara speciellt tillverkade för Sverige. Starkt bidragande orsaker till de finska produkternas framgångar torde vara dels att Finland har en väl utvecklad möbel- och snickeriindustri, dels att kostnadsläget, bl. a. vad gäller löner, är betydligt lägre än i Sverige.

F. n. råder överkapacitet inom snickeribranschen för flera standardprodukter. Detta gäller även möbelsnickerier. I viss utsträckning har detta medfört att ytterligare

snickeriföretag börjat satsa på skolinredningar. Därjämte kan nämnas att KF Skolutrustning, efter att ha satsat betydligt på nyskapande av inredningar, från omkring årsskiftet 1970/71 har börjat marknadsföra inredningsartiklar. KF Skolutrustning satsar på ett sortiment som för företaget möjliggör totalinredning av skolor.

I denna undersökning har inte framkommit att sådan överkapacitet som föreligger på den övriga inredningsmarknaden råder på skolmarknaden. De större företagen har dock ökat sin marknadsandel vilket medfört att vissa företag har haft svårigheter att avyttra hela sin produktion. Därjämte har från flera företag nämnts att priserna är pressade, framförallt genom importen från Finland. Priserna beräknas ha sjunkit med upp till 20 % de tre senaste åren. Möjligen kan prissänkningarna vara ett utfall av såväl minskade marginaler för företagen som lägre kvalitet eller förändring i skolornas bedömning av kvalitetsbehovet.

Storleken av statens och kommunernas investeringar i ny- och ombyggnad av skollokaler är av avgörande betydelse för den konkurrensmiljö inredningsföretagen kommer att möta i framtiden. Under budgetåren 1967/68–1970/71 har investeringsramarna för grundskolan och gymnasieskolan tillsammans uppgått till 890, 860, 620 resp. 600 mkr.

För åren 1971/72–1973/74 har SÖ beräknat investeringsbehoven till 877, 887 resp. 887 mkr. Riksdagen har för 1971/72 fastställt en planeringsram om 500 mkr. Denna kan dock höjas om den samhälls-ekonomiska utvecklingen visar sig lämna utrymme för en ökning av investeringstakten. Planeringsramarna, dvs. de ramar inom vilka förhandsbesked om statsbidrag får lämnas, utgör 450 mkr för vart och ett av budgetåren 1971/73 och 1973/74 (prop. 1971: 1 bil. 10 s. 224 och 228).

Den *framtida företagsstrukturen* är beroende av många faktorer. Kommunernas upphandlingssystem, totalanbud eller delade anbud, påverkar på ett avgörande sätt vilka företag som blir skolans leverantörer. Delade anbud torde medföra lägre inköspriser per

produkt men medför samtidigt ökade administrationskostnader för kommunen. I detta sammanhang bör KAB:s verksamhet som samköps- och upphandlingsorgan för kommunerna uppmärksammas. 1969 medverkade KAB vid grundskolornas och gymnasieskolornas anskaffning av inredningsartiklar för ca 7 mkr. (Detta belopp ingår ej i den tidigare angivna uppgiften om totala leveranser till skolan om ca 30 mkr 1969 emedan debitering här skedde direkt från leverantör till kommun.)

Den mest påtagliga effekten av inköp med totalanbud är att det skapar större order för en skolinredning. En gymnasieskola kostar omkring 1 mkr att inreda medan grundskolan kostar högst hälften. För de större företagen är inredning av gymnasieskolor attraktiva objekt genom att dessa medför en stor basproduktion med bättre planeringsmöjligheter. De större företagen satsar främst på dessa stora order, vilket ger en särskild konkurrens mellan dessa. Generellt är de mindre inredningsföretagen uteslutna från denna marknad, då de inte har resurser att offerera så stora order.

De mindre företagen får alltså nöja sig med mindre orderstorlekar med sämre planeringsmöjligheter och högre produktionskostnader som följd. Det finns även andra tröskeleffekter för de mindre företagens tillväxt. De större leveranserna sker under sommarmånaderna, vilket gör att det mesta av den årliga produktionen måste lagerhållas under stor del av året för att sedan snabbt levereras under en kort tid. Den ringa förslitningen på ett relativt hållbart inredningsmaterial medför även att kompletteringsartiklarna måste ligga lång tid i lager. Detta medför en kostsam lagerhållning och fungerar som spärr mot de mindre företagens tillväxt.

Totalbuden har också den effekten att företag som tillverkar endast ett fåtal inredningsprodukter inte ensamma kan åta sig en skolinredning. En lösning på detta problem är att ett par eller flera företag går ihop om ett anbud. Ett exempel på detta förfarande är Tranås Skolmöbler och Systemutrustning. Ett fortsatt användande av

totalanbud kan komma att medföra fusioner eller samarbetsavtal mellan specialistföretagen. Sammanfattningsvis är det alltså lätt att ta sig in på marknaden men mycket svårt att utveckla ett skolinredningsföretag då kraven på resurser är stora. Iskus framgångar kan bl. a. förklaras med de resursfördelar företaget har haft.

De mindre företagen har främst två möjligheter att utveckla sin verksamhet; antingen kan de inrikta sig på de mindre ordena och/eller fungera som underleverantörer åt de stora företagen eller eljest kan de genom exempelvis samarbete skaffa sig de resurser som krävs för att övervinna de tröskeleffekter som finns på marknaden.

Eft annat förhållande som bör påpekas är vissa företags försäljningsinriktning på olika delar av landet. Generellt gäller att de större inredningsföretagen har försäljning över hela landet. Det finns dock undantag. Isku undviker således att offerera i Skåne därför att det där finns flera inredningsföretag. Bl. a. har Persson-verken, som har ett nära samarbete med Malmö kommun, inriktat sin försäljning inom detta område. För Skol-Sundström är Stockholmsområdet speciellt viktigt. Under 1969 såldes huvuddelen av Akumas produktion genom Norstedts, men Akuma hade också direktleveranser till den lokala marknaden. De lokala snickeriföretagen har stor betydelse på närliggande marknader.

Norrland har tidigare fått betala högre pris för sina inredningar genom de högre fraktkostnaderna (jfr även gymnastikredskap). Den skärpta konkurrensen har medfört att inredningarna ofta offereras »fritt inburet» varför man kan vänta sig att dessa prisskillnader kommer att minska. Företagen tar dock hänsyn till dessa kostnader såtillvida att man hellre offererar på en närliggande marknad.

Den tidigare berörda strukturrationalisering som har förekommit inom Esseltekoncernen kan betraktas som en anpassning till de förändringar som sker på marknaden. Läromedelsföretagen har fått svårare att hävda sig på denna delmarknad då snickeriföretagen i allt större utsträckning sat-

sar på direktförsäljning.

Förändringar i inredningsmaterialet kan också komma att förändra företagsstrukturen. F.n. tillverkas större delen av inredningsartiklarna för skolor av trä. Det är emellertid inte självklart att inredningen i skolor kommer att behålla samma karaktär, utan ny formgivning och nya material kan komma till användning.

Slutligen skall beröras ett förhållande som påverkar leverantörernas kostnader och därigenom även priset på inredningsartiklar. I regel skall alla större leveranser ske under sommarmånaderna. Detta medför påfrestningar bl. a. på likviditet och kapacitetsutnyttjande. Om skolan undviker att offerera under vårmånaderna för leverans under samma säsong underlättas företagens möjligheter till jämnare kapacitetsutnyttjande. Om kommunerna kan ge företagen möjlighet att planera produktionen genom att låta anbudsgivningen börja något år innan en inredning skall utföras – exempelvis vid byggplaneringen – avlastas företagen kostnader och lägre priser kan erbjudas. Motsatsen, alltså en mycket kort period mellan anbud och leverans, gör att priserna stiger. Det är endast ett fåtal företag som kan genomföra leverans under sådana förhållanden. Företaget kan därför utnyttja en sådan situation och lämna anbud med högre pålägg än vanligt men kan ändå få detta accepterat i avsaknad av konkurrens på grund av tidspressen.

1.13 *Gymnastikartiklar*

Utrustning för ämnet gymnastik uppdelas här i dels *gymnastikredskap*, varmed här avses materiel fast förbunden med byggnadskroppen (ribbstolar, bomsystem m. m.) samt sådan lös materiel (plintar, bockar m. m.) som till stor del tillverkas av samma företag som tillverkar nyssnämnda produkter, dels *gymnastikmateriel* (hopprep, bollar m. m.). Uppdelningen har sin bakgrund i konkurrensförhållandena på leverantörssidan men skiljer sig från den gängse indelningen där en uppdelning ofta görs i fast och lös materiel, varvid till den fasta ma-

terielen endast hänförs materiel som är fast förbunden med byggnadskroppen.

1.13.1 Gymnastikredskap

Till gruppen gymnastikredskap hänförs således här alla större, fasta eller lösa artiklar som ribbstolar, bomsystem, plintar, bockar, mål- och basketställningar. Råmaterialet till produkterna utgörs främst av trä. Det är främst snickeriföretag, specialiserade på gymnastikinredning, som är skolans största leverantörer.

Under 1950-talet och under en stor del av 1960-talet fanns enbart tre större tillverkare och leverantörer av gymnastikredskap i landet – Ekstrands Gymnastikmateriel AB, AB Rantzows Gymnastikmateriel och Norstedts. Skrivrit övertog senare Norstedts försäljning av utrustning för gymnastik. Under mitten av 1960-talet började finska och ett par år senare även norska produkter att komma in på marknaden.

I SPK:s enkät ingick endast två företag med försäljning av gymnastikredskap. Därefter har försäljningsuppgifter erhållits från ytterligare fyra företag. Företagens sammanlagda försäljning till grundskolan och gymnasieskolan uppgick 1969 till omkring 10,6 mkr. Utöver dessa sex företags försäljning torde det endast finnas en mindre försäljning av gymnastikredskap från främst lokala snickeriföretag, varför den totala marknaden inte bör överstiga 12 mkr. De tre största företagen 1969 var Skrivrit, Rantzows samt Skol-Sundström, som hade en sammanlagd försäljning uppgående till omkring 8,5 mkr. Marknadsandelen för dessa företag utgjorde alltså något över 70 %.

Försäljningen från de företag som ingår i undersökningen är inriktad på hela landet. Man märker dock en stark anknytning till företagens närmaste regioner. Rantzows har endast mindre försäljning på Övre Norrland. Å andra sidan har det nordligaste företaget, AB Larssons Snickerifabrik i Vindeln, ingen försäljning på Syd-Sverige. De företag som inte omfattas av undersökningen har endast regionala försäljningsområden och deras marknadsandel utgör uppskattningsvis inte

mer än 5–10 mkr.

De större leverantörerna av gymnastikredskap till skolan är i regel specialiserade. Således har fyra av företagen i undersökningen helt inriktat sig på inredning av gymnastiksalar. Av de övriga två företagen har det ena företaget, Skol-Sundström, specialiserat sig på totalinredning av skolor. Som en del därav inreder man gymnastiksalar. Det andra företaget, Skrivrit, har förutom inredningar ett brett sortiment av produkter för skolans behov, bl. a. gymnastikmateriel.

Till skillnad från leverantörer av gymnastikmateriel (se nedan) har säljare av gymnastikredskap en stor egen tillverkning. Av företagets totala försäljning av gymnastikredskap på 11 mkr utgjorde 9 mkr egen produktion. I uppgifterna ingår dock en mindre del gymnastik- och sportmateriel (bollar, spjut m.m.). Detta beror på att även om företagen inte marknadsför dessa produkter aktivt ingår produkterna i företagets sortiment, emedan skolorna i regel begär in totaloffert av utrustningen i gymnastiksalar. De företag som omfattas av undersökningen importerade 1969 redskap för ca 1,4 mkr. Huvuddelen av denna import kom från Norge, men även från Finland kommer en viss import.

Orsakerna till att såväl tillverkning som försäljning av den fasta inredningen i gymnastiksalar i regel sker genom samma företag är flera. Den främsta anledningen därtill torde vara att 50–90 % av företagets leveranser sker efter offert på totalinredning av gymnastiksalar. Även om en betydande standardisering utvecklats kräver anbudsörfarandet kännedom om kundens behov och därpå baserad produktion. Montering av bomstolar, ribbstolar m.m. ingår i regel i anbudet, varför fabrikantens medverkan i monteringen är viktig. Svårigheterna med lagerhållning och transporter av skrymmande redskap för en återförsäljare blir stora, vilket är en annan orsak till ovanstående förhållande.

Som tidigare nämnts har under 1960-talet nya företag sökt sig in på skolmarknaden för gymnastikredskap. Detta har medfört

ökad konkurrens. Utvecklingen av skolornas inköspriser har därigenom blivit gynnsam för inköparna. Säljare och köpare av redskap är ganska samstämmiga i bedömningen av prisutvecklingen. Således uppges att priserna under åren 1968–1969 varit konstanta. Det uppges emellertid att priserna under 1970 stigit med 6–7 %. Inköpare i Stockholm uppger dock att priserna under åren 1967–1970 i stort sett varit oförändrade. En bidragande orsak till gynnsammare prisutveckling för Stockholm kan vara att företagen funnit det angeläget att söka bli leverantörer till Stockholm för att kunna använda detta som argument vid försäljning till andra delar av landet.

Kostnadshöjningarna har enligt företagen varit större än höjningarna av försäljningspriserna. Att kostnadshöjningarna inte tagits ut helt beror enligt företagen till stor del på att anbudsförandet har en prispressande effekt. Trots kostnadsökningarna har företagen enligt egen uppgift i regel kunnat bibehålla lönsamheten genom rationaliseringar och ökad omsättning.

En betydande del, minst 60 % av skolornas inköp, avser inredningar för nybyggda skolor medan övriga inköp avser ersättnings- och kompletteringsköp. Sistnämnda leveranser torde till stor del ske från företag med en mera fortlöpande kontakt med skolorna, såsom Skrivrit. Konkurrensen mellan leverantörerna påverkas bl. a. av utvecklingen av förhållandet mellan nybyggnation av gymnastiksalor och ersättnings- och kompletteringsköp av utrustning för tidigare byggda salar.

1.13.2 Gymnastikmateriel

Till gymnastikmateriel har här räknats även den materiel som används vid lek- och idrottsövningar, t. ex. hopprep, bollar, spelband, spjut, kulor och diskus.

I föregående avsnitt konstaterades att skolornas leverantörer av gymnastikredskap i regel också är *tillverkare* av produkterna. För gymnastikmateriel är förhållandet annorlunda och företag som tillverkar dessa produkter har knappt någon direktför-

säljning alls på skolan.

Produkterna inom kategorin gymnastikmateriel är mycket heterogena och produceras inom flera olika branscher. Tillverkarna i Sverige har i regel specialiserat sig på ett fåtal artiklar inom samma idrottsgren, t. ex. Stiga AB inom bordtennis, AB Bröderna Kjellström inom orientering och Tretorn, Helsingborgs Gummifabriks AB, på gummibollar. Försäljningen sker genom återförsäljare emedan kvantiteterna för varje skolinköp är små. En annan väsentlig skillnad i förhållande till gymnastikredskap är att medan skolan är den helt dominerande köparen av gymnastikredskap, torde idrottsklubbar och privatpersoner vara betydande köpare av gymnastikmateriel.

Skolornas inköp av gymnastikmateriel sker *dels* genom detaljstföretag (sportaffärer), *dels* genom återförsäljare som har specialiserat sig på skolmarknaden. I undersökningen saknas uppgifter om skolornas inköp från detaljister. Inköpare har emellertid uppskattat dessa köp till minst lika stora som inköpen från läromedelsföretagen. Detaljisterna fullgör således t. ex. vid försäljning i Stockholm, där centrala inköp sker, en gross-handelsfunktion och utgör betydande konkurrenter till företag som specialiserat sig på försäljning till skolor. Direktförsäljning av denna materiel från tillverkare till skola eller kommunala inköpsorgan för skolans räkning torde inte förekomma.

Sex av företagen i undersökningen har gymnastikmateriel i sitt sortiment. Företagen är Skrivrit, Skolförlaget Gävle, Skoltjänst i Sävsjö AB, Skrivab, AB Osbyförlaget och Skol-Sundström. Samtliga sex har skolan som enda eller största kund. Direktförsäljningen till skolor för dessa företag utgjorde sammanlagt 89 mkr. En likhet i strukturen mellan de sex företagen är att samtliga marknadsför ett flertal produkter på skolan.

Den totala omsättningen av gymnastikmateriel för de sex företagen var 1969 närmare 2 mkr. Endast en obetydlig del av denna summa såldes via andra återförsäljare. Detta är ännu ett typiskt drag för ett företag som har specialiserat sig på försälj-

ning av läromedel. Den helt dominerande leverantören av de undersökta företagen var Skrivrit. De övriga företagen har i förhållande till Skrivrits försäljning endast ringa betydelse på skolmarknaden. Däremot gör skolorna betydande inköp från lokala sportaffärer. Det är inte uteslutet att någon eller några sådana affärer är större leverantörer av gymnastikartiklar till skolan än de företag som omfattas av undersökningen. Beräkningen av den totala marknaden för gymnastikmateriel är därför svår att göra och följaktligen inte så väl underbyggd som för gymnastikredskap, Grundskolans och gymnasieskolans inköp av gymnastikmateriel 1969 beräknas av SPK ha uppgått till 6 mkr. De sex i undersökningen ingående företagens försäljning till andra skolor än grundskolan och gymnasieskolan var obetydlig.

Endast i ett av de undersökta företagen, och där i ringa omfattning, förekommer egen tillverkning. Av försäljning på närmare 2 mkr importerades varor för ca 700 000 kr, från bl. a. Kina, Japan och Väst-Tyskland, medan resten utgjordes av varor av inhemsk tillverkning.

Vad gäller *skolornas framtida behov* av gymnastikmateriel är, i motsats till inredningsartiklar för gymnastiksal, behovet av sådan materiel inte lika markant anknutet till nybyggnadstakten. Efterfrågan styrs i stället av materialets utnyttjandegrad. De kommunsammanslagningar som pågått och allt fortfarande pågår har medfört en tendens till centralisering av inköpen. Det är rimligt att anta att detta medfört minskade inköp från lokala sportaffärer. I vad mån ytterligare centralisering av inköpen skulle medföra fördel för större sportaffärer eller för läromedelsföretagen är svårt att bedöma. Däremot skulle förmodligen starkt centraliserade inköp till skolan medföra att tillverkare av gymnastikmateriel skulle försöka sälja direkt till centrala inköpsorgan.

1.14 Övriga läromedel

Övriga läromedel är en sammanfattande benämning på läromedel vilka hittills inte har

behandlats. De kategorier som ingår under denna samlade rubrik är maskiner, sysselsättningsmateriel, musikinstrument, redskap och verktyg, specialhjälpmedel för handikappade och vårdmateriel. Dessa grupper av läromedel behandlas kortfattat, varför nedanstående avsnitt i stort sett endast blir en redovisning av enkätsvaren. Av de nämnda produkterna är det endast maskiner som har någon större omfattning vad gäller försäljningen till grundskolan och gymnasieskolan, varför dessa kommer att behandlas något mer ingående än de övriga produkterna.

1.14.1 Industri- och verkstadsmaskiner

Produkterna inom kategorin industri- och verkstadsmaskiner används inom trä- och metallslöjden samt inom yrkes- och fackskolorna för skärning och bearbetning av plåt, stål samt även trä. Olika typer av svarvar, bormaskiner, verkstadspressar, kap- och slipmaskiner, excenter- och gradsaxar, arbetsbänkar och flera andra typer av maskiner räknas till denna kategori.

Maskiner säljs till skolor nästan uteslutande genom återförsäljare. De svenska producenterna finner det inte lönsamt att starta en egen försäljningsorganisation. En sådan är enligt återförsäljarna mycket kostsam att bygga upp.

De inhemska producenterna är angelägna om att deras produkter skall användas i skolorna och erbjuder återförsäljare att mot en viss provision förmedla deras maskiner. Tillverkaren debiterar i sådana fall skolan direkt. Inhemska fabrikat är vanliga i skolorna. Importen är dock betydelsefull. Försäljningen av importerade produkter uppges uppgå till omkring 35–40 %.

Maskinmarknaden kännetecknas av att ett stort antal maskinaffärer är presumtiva skolförsäljare. Många av dessa anser att skolmarknaden är av ringa betydelse och satsar inte särskilt på denna marknad, emedan de uppfattar skolan som en del av den övriga marknaden utan speciella särdrag.

Enkäten omfattade endast 3 företag varför kompletterande uppgifter har inhämtats

från ytterligare två. De 5 företagens totala direktförsäljning till skolor 1969 uppgick till 7,0 mkr. Av detta levererades största delen, 5,7 mkr, till grundskolan och gymnasieskolan.

Den totala marknaden till samtliga skolorformer torde 1969 ha uppgått till omkring 10 mkr, vilket ger en marknadsandel på omkring 70 % för de fem i undersökningen ingående företagen. För enbart grundskolan och gymnasieskolan kan marknaden för 1969 beräknas till mellan 7 och 8 mkr.

Det försäljningsmässigt helt dominerande företaget inom skolmarknaden för maskiner är Lindahl & Nermark (L&N). Företaget inrättade en speciell skolavdelning 1970, L&N har på denna marknad ett brett sortiment, vilket innebär att företaget kan förse en skola med dess totala behov av verkstadsinredning. Endast ett fåtal av marknadens företag kan f. n. göra detta. Skrivrit torde vara det enda företag som kan mäta sig med L&N vad gäller sortimentets bredd.

L&N och Skrivrit har hela landet som försäljningsområde. I någon mån har även Bodins Järnaffär i Solna landsomfattande försäljning. Detta gäller också Palmer Lindberg i Sundsvall, även om en betydande del av detta företags försäljning äger rum i Norrland. Övriga företag har i regel lokala försäljningsområden.

Industri- och verkstadsmaskiner som säljs till skolor är oftast av standardtyp och finns i regel i alternativa, likartade utföranden, vilket är en bidragande orsak till att konkurrensen på maskinmarknaden blir hårt inriktad på priset. Samma maskin uppges kunna säljas med flera tiotals procents rabatt på skolmarknaden i jämförelse med den övriga marknaden. En starkt bidragande orsak till de höga rabatterna på maskiner torde vara att tillverkarna anser det värdefullt att eleverna får vänja sig vid företagets maskiner. Skolmarknaden har således betydelse för tillverkarnas marknadsföring på lång sikt samt i någon mån för företagets volymökning. I enstaka fall kan möjligheterna till en snabb leverans vara ett viktigt konkurrensmedel mellan leverantörerna. Inköpen sker så gott som alltid, åtminstone vid

större leveranser, efter anbudsförfarande. Kraven är därvid preciserade med angivande av prestanda o. d.

Ytterligare en faktor i konkurrensen på denna marknad är sammankopplingen av försäljningen av maskiner med försäljningen av redskap och verktyg. L&N har inte samma dominerande ställning på den totala maskinmarknaden som på den totala marknaden för redskap och verktyg (se nedan). Priskonkurrensen är mera utpräglad för industri- och verkstadsmaskiner än för redskap och verktyg. En förklaring kan vara att leverantörer på skolan säljer maskiner med lägre marginaler för att få större möjlighet att sälja redskap och verktyg, vilka kan säljas med högre marginaler.

1.14.2 Redskap och verktyg

På skolmarknaden råder, som ovan nämnts, ett samband vid försäljning av industri- och verkstadsmaskiner samt redskap och verktyg. En totalinredning av slöjd- och verkstadssalar innefattar båda dessa produktkategorier. Då anbudena ofta lämnas för en totalinredning innebär detta att företag som satsar på skolförsäljning också brukar marknadsföra båda dessa kategorier av produkter. Marknaden fungerar så att de företag som får sälja maskiner har stora möjligheter att få sälja även redskapen och verktygen.

L&N dominerar i ännu större utsträckning marknaden för redskap och verktyg än maskinmarknaden. L&N har en särställning genom att företaget är landets största grossist för redskap och verktyg och därvid förser bl. a. en stor del av järnaffärerna med sådana produkter. Företagets inköpskvantiteter blir därigenom stora i förhållande till konkurrenterna med lägre inköpspriser som följd. Därigenom ökar deras möjligheter att ge högsta rabatter på skolmarknaden. Vidare ger L&N:s ställning, som både direktleverantör till skolan och leverantör till företag, som i sin tur säljer till skolor, alternativa möjligheter i fråga om marknadsföringen på skolor. Företaget torde under senare år ha satsat på ökad direkt-

försäljning.

I undersökningen har ingått 3 företag, L & N, Skrivrit och Palmer Lindberg AB, vars direktförsäljning till skolor av redskap och verktyg 1969 uppgick till 5,6 mkr. Därutöver bör uppmärksammas att L&N, förutom direktförsäljning på skolor, står för en del av de leveranser som når skolan genom lokala leverantörer. L&N är det enda företag som inriktar sig på alla skoltyper och har en betydande försäljning till bl. a. universitet och högskolor av maskiner, redskap och verktyg. Skrivrit, som är det försäljningsmässigt näst största företaget, inriktar sig enbart på försäljning till grundskolan och gymnasieskolan. De regionala företagen kan endast i mindre utsträckning erbjuda träningsredningar, varigenom svårigheter för dem uppstår att inreda en slöjdsal. Därför är de regionala företagen i regel inriktade på försäljning av produkter för yrkesutbildning.

Företagen i undersökningen hade 1969 en direktförsäljning till grundskolan och gymnasieskolan om 5 mkr. Den totala marknaden på dessa skolor beräknas 1969 ha uppgått till ca 7-8 mkr.

1.14.3 Kontorsmaskiner

Produkterna inom kategorin kontorsmaskiner behöver knappast någon närmare förklaring. De kontorsmaskiner som förekommer på den vanliga marknaden säljs även till skolor utan att produkten förändras för skolbruk, till skillnad från exempelvis viss AV-apparatur. Skriv- och räknemaskiner av olika typer är de vanligaste kontorsmaskinerna i skolorna men även bokförings- och kalkylmaskiner inköps. Kontorsmaskiner används dels för administration, dels i undervisning för kontorsteknik, sekreterarutbildning och andra handelsämnen. En åtskillnad av kontorsmaskiner med avseende på användningsområde hade varit önskvärd men företagen saknar ofta kännedom om de sålda produkternas användning inom skolan, varför utredningens siffermaterial avser alla till skolor sålda kontorsmaskiner, oavsett an-

vändningsområdet.

I utredningsmaterialet ingår 7 företag, vars sammanlagda direktförsäljning 1969 uppgick till 13,3 mkr. Enligt företagens uppgifter fördelar sig denna försäljning på olika skoltyper enligt följande: grundskolan och gymnasieskolan 11,0 mkr, högskolor och universitet 1,6 mkr och övriga skolor 0,7 mkr. Den relativa fördelningen blir i runda tal 83 %, 12 % resp. 5 %.

Den totala marknaden torde inte överstiga ovannämnda direktförsäljning med mer än 1-2 mkr. Denna bedömning baseras på att de största företagen i utredningen, Facit och Addo, har en väl uppbyggd försäljningsorganisation som konkurrerar på skolmarknaden med detaljisterna. Dessutom vet man att IBM Svenska AB, Burroughs AB och Olivetti Svenska AB och andra kontorsmaskinföretag, som har en stor försäljning på den allmänna marknaden, inte har någon större försäljning till skolor.

Den totala marknaden 1969 för grundskolan och gymnasieskolan bör enligt ovanstående inte överstiga 13 mkr. I denna summa ingår i någon utsträckning kontorsmaskiner för administrativt bruk. Andelen för administrativt bruk är svår att beräkna men denna kan i runt tal beräknas utgöra 20 %. Om detta antas vara riktigt skulle den totala försäljningen av kontorsmaskiner som läromedel uppgå till ca 10 mkr.

Kontorsmaskinförsäljningen domineras helt av Facit med koncernföretaget Addo närmast i storleksordning. Berg-Bolinder AB har en relativt stor försäljning på skolmarknaden och är tredje företag i storleksordning. Övriga företag i utredningen har endast mindre försäljning till skolor. De 4 största företagen i utredningen, Facit, Addo, Berg-Bolinder och Ingut har en marknadsandel som uppgår till något över 85 %, beräknat på grundskolan och gymnasieskolan.

Försäljningsområdena skiljer sig från varandra i det avseendet att Facit och Addo har hela landet som försäljningsområde. Däremot har t. ex. Berg-Bolinder inte så omfattande försäljningsnät, utan företaget inriktar sig i främsta hand på de större tätorterna. Försäljningen av bokföringsmaski-

ner domineras av Addo. De räknemaskiner som används i skolorna är nästan uteslutande av Facits fabrikat. Försäljningen på olika skoltyper skiljer sig också mellan företagen såtillvida att Facit och Addo är de enda företagen med försäljning till samtliga skoltyper.

Försäljningen sker oftast till kommunerna som upphandlar maskinerna för att tillgodose kommunernas totala behov, varvid skolorna ingår som en del. Erfarenhetsmässigt eller genom test utväljs ett antal företag, som får möjlighet att offerera. Ett upprättat köpeavtal löper på ett år men prolongeras ofta i de större kommunerna, så att det får karaktären av långtidskontrakt. De mindre kommunerna med små inköp gör dessa direkt hos företagens försäljare och kan genom sina mindre inköp få betala ett högre pris per maskin.

De priser skolorna betalar för kontorsmaskiner uppges vara betydligt lägre än vid försäljning till den övriga marknaden. Det anses naturligt att skolorna skall få ett lägre pris än den övriga marknaden. Enligt företagen sträcker sig dessa rabatter ända upp till 40 % på det pris som detaljister åsätter. Som faller är med flera produkter som säljs till skolor med starkt rabatterade priser motiverar företagen sin försäljning med att de får PR genom kontakten mellan elev och maskin samt med att försäljningen till skolor medför viss volymökning.

1.14.4 Kopieringsmaskiner

I likhet med vad som gäller för kontorsmaskiner är det svårt att dra en gräns för hur stor del av kopieringsmaskinerna som används i undervisningen. Det administrativa utnyttjandet torde vara övervägande men som ett indirekt hjälpmedel till flera ämnen kommer en kopieringsmaskin till användning bl. a. för informationsspridning.

Kopieringsmaskiner kan indelas i två typer. Den första är där kopiering sker direkt från original till kopia. Elektrostatsmetoden är vanligast förekommande vid denna typ av kopiering. Med den andra metoden

överförs originalet via ett mellanled till kopia. Mellanledet kan bestå av exempelvis en stencil eller en matris. Inom dessa två huvudtyper av kopiering finns det, förutom de ovannämnda, ett flertal olika metoder, som exempel kan nämnas offsettryck, duplicering, diffusionsmetod.

Metoderna kan bedömas efter användningskrav som snabbhet, antal kopieringar och enkelhet. Detta skall ställas mot kostnaden för maskinens utnyttjande.

Utredningsmaterialet täcker en stor del av skolmarknaden med de större kopieringsmaskinföretagen, Rank Xerox, Gestetner, Berg-Bolinder, AB Zeuthen & Aagaard och sex andra företag. Sammanlagt ingår 10 företag i undersökningsmaterialet, vilka under 1969 sålde kopieringsmaskiner till skolorna. Den direkta försäljningen till samtliga skolor uppgick för dessa företag till 7,6 mkr av vilket 5,9 mkr gick till grundskolan och gymnasieskolan. Övrig försäljning fördelar sig relativt jämnt mellan de olika skoltyperna. Totala försäljningen till grundskolan och gymnasieskolan torde ligga inom storleksordningen 6–8 mkr. För beräkningen av marknadsandelar används 7 mkr som ett ungefärligt mått.

I likhet med vad som är fallet på den övriga marknaden är Rank Xerox det största kopieringsföretaget på skolmarknaden och är helt dominerande. Främst är det elektrostatkopieringsmaskiner som företaget hyr ut till skolorna. Stenciluplicatorer är också en mycket vanlig kopieringsmaskin i skolan. Av denna maskintyp torde Zeuthen & Aagaard samt Gestetner ha den största försäljningen. Zeuthen & Aagaard är tillika det andra företaget, enligt SPK:s undersökningsmaterial, i storleksordning vad gäller försäljning till skolor med bl. a. maskiner för offset- och hektograftryck på sitt försäljningsprogram.

De tre volymmässigt största företagen är Rank Xerox, Zeuthen & Aagaard och Facit. Deras försäljning till grundskolan och gymnasieskolan uppgår till 5,3 mkr, vilket ger en marknadsandel på omkring 76 %.

Rank Xerox' dominans på skolan har bl. a.

sin grund i en omfattande försäljningsorganisation, som i sin tur är en följd av dominansen på den övriga marknaden. De flesta av företagen kan inte på samma sätt nå ut över hela landet utan inriktar i första hand sin försäljning på de större kommunerna.

Den svenska marknaden är till största delen beroende av import av kopieringsmaskiner. Främst är det amerikanska produkter men även tyska har stor försäljning. Företag som Rank Xerox, 3M, Gestetner ingår i större internationella koncerner med tekniskt kunnande, tradition och stor produktion som ger dem marknadsfördelar i jämförelse med agenturföretag.

Skolornas inköp sker oftast genom kommunala centrala inköpsorgan, åtminstone i de större kommunerna. Förutom rabatt som ges till statliga och kommunala institutioner lämnas även kvantitetsrabatter. Rabatterna är i jämförelse med flera andra produkter låga för skolor, t. ex. i jämförelse med lämnade rabatter på kontorsmaskiner.

1.14.5 Hem- och hushållsmaskiner

Gruppen hem- och hushållsmaskiner består av samma hjälpmedel som används till ett vanligt hushåll. Kyl- och frysskåp, olika maskiner för tvätt, symaskiner ingår alltså i denna kategori. Maskinerna används delvis i undervisningen, t. ex. i slöjd och i hushållsämnen. Största maskinförsäljningen för undervisningsändamål torde vara symaskiner.

Av företagen i enkätmaterialet var det endast ett företag, Philips, som hade försäljning av hem- och hushållsmaskiner. Därför har kompletterande uppgifter även inhämtats från Husqvarna Vapenfabrik AB och AB ASEA-Skandia. Dessa tre företag torde ha en stor del av försäljningen till skolor. Deras direkta försäljning uppgick under 1969 till 0,5 mkr, som till 90 % såldes till grundskolan och gymnasieskolan. I samma storleksordning som nyssnämnda företag återfinns även Elektrolux Svenska Försäljnings AB som leverantör till skolan.

Vid nybyggnation av en skola sker inköp av ovanstående kategori av maskiner genom anbud, medan ersättning av förslitet materiel torde inköpas hos detaljister. Även detaljisterna säljer i stort sett de ovan nämnda företagens produkter. Landsorten är i större utsträckning än de större kommunerna hänvisade till detaljistledet. Med hänsyn till ovanstående samt med beaktande av att SÖ:s producentförteckning upptar endast 8 företag torde inte marknaden uppgå till några större belopp. Rimligtvis torde försäljningen till grundskolan och gymnasieskolan utgöra 1-2 mkr. Philips, Husqvarna och ASEA-Skandia hade 1969 ca 30 % av marknaden om denna beräknades till 1,5 mkr. Om marknadsandelen för maskinmärken skulle beräknas bör de tre företagens andel bli större emedan deras maskiner levereras till skolan även på annat sätt än genom egen försäljningsorganisation, bl. a. till stor del via lokala detaljister.

Företagens försäljning till skolor av hushållsmaskiner är en mycket liten del av den totala försäljningen. Företagen har i regel egen tillverkning inom landet. Prisererna följer i stort den vanliga marknaden med den skillnaden att skolan får viss rabatt.

1.14.6 Sysselsättningsmateriel

Med sysselsättningsmateriel avses huvudsakligen leksaker, läggspel och terapimateriel. Sådan materiel kommer till användning främst i förskoleverksamheten men även i grundskolans första årskurser.

De två största leverantörerna, såväl vad gäller grundskola som förskola, är Skrivrit och Sica Skolornas Inköpscentral. Av de i undersökningen ingående företagen har även kommanditbolaget Interdidact och Skrivab försäljning till grundskolan av sysselsättningsmateriel. Även Utbildningsförlaget har materiel som skulle kunna hänföras till denna grupp, nämligen pussel m. m. för handikappade. Utbildningsförlagets försäljning tas emellertid inte i beräkningen här utan i stället under avsnittet om specialhjälpmedel för handikappade (1.14.8).

SPK beräknar grundskolans totala inköp 1969 till ca 1,7 mkr. Därav hade de ovan angivna företagen en försäljning på 1,3 mkr, dvs. ca 76 av grundskolans beräknade inköp 1969.

Sica, Skrivrit, Skoltjänst i Sävsjö och Skriv-ab uppger en försäljning om ca 7,9 mkr till *förskolor*. Den totala kostnaden för lek-materiel i daghem, fritidshem och leksko-lor har av en arbetsgrupp inom socialde-partementet beräknats till 12,8 mkr.¹ I det-ta belopp kan dock ingå viss förbruknings-materiel och annan materiel än den som marknadsförs av de fyra nämnda företa-gen. Definieras marknaden med utgångs-punkt i den typ av produkter de marknads-för bör de fyra företagens marknadsandel uppgå till betydligt mer än 62 %, vilket utgör deras marknadsandel om marknaden beräknas till 12,8 mkr. Sica och Skrivrit är utan jämförelse förskolornas största le-verantörer av sysselsättningsmateriel. Det kan nämnas att båda dessa företag jäm-väl är landets största leverantörer av in-redningsartiklar till förskolor.

1.14.7 Musikinstrument

Musikinstrument upptar en liten del av kommunernas kostnader för läromedel. Marknaden karaktäriseras främst av att inget av de stora skolföretagen har nå- gon försäljning av denna produktkategori.

De företag som f. n. säljer musikinstru- ment till skolor är i stället dels specialist- företag i musik och dels mindre skolföre- tag. I utredningsmaterialet ingår fem före- tag av vilka tre är specialistföretag samt två mindre skolföretag.

Företagen hade under 1969 en direktför- säljning till skolor som uppgick till 760 000 kr. och som nästan helt gick till grund- skolan och gymnasieskolan. Skolornas störs- ta inköp torde främst ske hos de lokala musikaffärerna varför den totala försälj- ningssumman är svår att uppskatta. Det finns anledning att förmoda att den inte överstiger 1,5 mkr på grundskolan och gym- nasieskolan.

De tre största företagen enligt under-

sökningsmaterialet är Sareco, AB Waidele och Svensk Skolmusik AB, av vilka Sareco och Waidele 1969 hade den dominerande delen av direktförsäljningen till skolor. I egenskap av grossist förser Waidele där- jämte musikaffärer med instrument. Övri- ga företag i undersökningen är Nordiska Musikförlaget och Anderssons Musik.

1.14.8 Specialhjälpmedel för handikappade

För att möjliggöra normal skolgång för de handikappade krävs speciell anpassning av läromedlen. Allt efter handikappets gravhet blir hjälpmedlen alltmer tekniskt kompli- cerade med åtföljande behov av fackfolk som kan utforma lämpliga arbetsplatser i skolan för handikappade. För att tillgodo- se detta behov finns fyra hjälpmedelscentra- ler för handikappade som skall informera, utpröva och utveckla hjälpmedel. Därut- över har institutionerna utlåning av hjälp- medel samt en viss försäljning. Rikscentra- ler finns för rörelsehindrade, synskadade, hörselskadade samt en nyinrättad central för psykiskt handikappade. Beträffande lä- romedel är en viktig uppgift för dessa centra- ler att utforma en elevplats samt förmed- la inköpen av läromedlen mellan skola och företag.

Läromedlen för de handikappade om- fattar alla produkter som behöver anpas- sas till dessa elever. Det kan vara möbler, bandspelare, böcker översatta till blind- skrift, skrivmaskiner för synskadade eller för rörelsehindrade, bladvändare etc.

Produktserierna för läromedel åt handi- kappade är korta med åtföljande höga pri- ser. Då marknaden är liten blir inte konkurrensen stor för de företag som mark- nadsför specialhjälpmedel för handikappa- de. Ett förhållande som särskilt gäller för produkter till de gravast handikappade.

I enkätmaterialet har endast tre företag uppgett att de marknadsför specialhjälpme- del till skolor. Den direkta försäljningen uppgick för dessa till endast några hundra

¹ Lek och lekmiljö, stencil socialdepartementet 1971:1, s. 104.

tusen kronor. Merparten av denna försäljning utgörs av läggspel o. d. som produceras av Utbildningsförlaget. Då produkterna till större delen består av utvecklade standardmodeller finns försäljningen upptagen i de tidigare redovisade avsnitten. Som exempel kan nämnas att Facit har den större delen av skrivmaskinförsäljningen inom detta område. Andra leverantörer av specialhjälpmedel är Skrivrit, Norstedts, A&W och Tranås Skolmöbler. En antydning till storleken av försäljningen av dessa specialhjälpmedel kan fås då man vet att det finns ca 1 600 rörelsehindrade elever varav ca 1 000 i vanliga skolor samt ca 600 i specialskolor. En arbetsplats för handikappade i den ordinarie skolan uppges kosta i genomsnitt 1 000 kr. och i specialskola 2 000 kr. För rörelsehindrade uppgår försäljningen enligt uppgift till omkring 1–2 mkr per år. Till detta skall adderas hjälpmedel åt synskadade, hörselskadade samt åt de psykiskt handikappade. Den totala försäljningen till grundskolan och gymnasieskolan är mycket svår att beräkna då en del av dessa artiklar redan är medtagna i undersökningen. För att beräkningen av den totala marknaden skall omfatta även specialhjälpmedel har en tilläggspost på 1 mkr hänförts som specialhjälpmedel för handikappade.

1.14.9 Vårdmateriel

Till gruppen vårdmateriel räknas bl. a. kirurgiska instrument, injektionssprutor, bårar m. m.

Företagen som tillgodoser skolans behov av dessa produkter är specialistföretag som har sin största försäljning inom sjukvården. Skolorna är ingen större marknad för företagen. I utredningsmaterialet ingick endast ett företag. AB KIFA, som hade försäljning av vårdmateriel till skolorna. Uppgifter om försäljningen m. m. har därjämte inhämtats från Selefa (Sveriges Läkarförbunds försäljnings AB) och AB Stille-Werner. Selefa uppges vara skolmarknadens största företag men skillnaderna i försäljningen är inte stora mellan de nämnda företagen.

Ovannämnda tre företags direkta försäljning uppgick till omkring 0,3 mkr 1969. Summa motsvarar enligt företagen omkring 50–70 % av marknaden som torde uppgå till 0,4–0,6 mkr för grundskolan och gymnasieskolan.

Inköpen av vårdmaterielen sker oftast centralt genom kommunerna, varvid företagen utöver en generell rabatt även ger kvantitetsrabatt.

1.15 Sammanfattning

Begreppet läromedel omfattar praktiskt taget alla produkter som erfordras för undervisningens genomförande. SPK:s undersökning har avsett att ge en redogörelse för strukturen och konkurrensförhållandena på läromedelsmarknaden. Inriktningen har främst varit att beskriva grundskolans och gymnasieskolans leverantörer medan övriga skolformers leverantörer endast har berörts i mindre utsträckning. Det siffermaterial som presenterats i undersökningen bygger huvudsakligen på uppgifter från ca 110 leverantörer. Dessa företag svarade genom direktförsäljning eller genom försäljning genom återförsäljare för något över tre fjärdedelar av grundskolans och gymnasieskolans försörjning av läromedel 1969.

Bland de faktorer som påverkar efterfrågan av läromedel bör särskilt uppmärksammas genomförandet av en nioårig grundskola, ökningen av antalet utbildningslinjer samt antalet elever inom det allmänna utbildningsväsendet under 1960-talet. Allt detta har medfört ett ökat behov av läromedel, varför läromedelsmarknaden under 1960-talet har varit en expansiv marknad. Samtidigt har ett flertal nya läromedel tillkommit vilka kommit att marknadsföras antingen av specialister för resp. läromedel eller av företag som tidigare har ett brett sortiment av skilda slag av produkter för skolan.

Grundskolans och gymnasieskolans totala inköp beräknas 1969 ha uppgått till ca 550 mkr. Beräkningen, som främst gjorts med ledning av de av företagen lämnade uppgifterna, visar god överensstämmelse

med en inom kommunförbundet genomförd undersökning, som bygger på uppgifter från kommunerna och deras kostnader för läromedel. Vad gäller marknadens storlek för de skilda slagen av läromedel tyder överensstämmelsen mellan SPK:s och kommunförbundets beräkningar av skolornas totala inköp att de i undersökningen redovisade uppgifterna i stort sett bör överensstämma med grundskolans och gymnasieskolans inköp 1969.

De 5 största företagsgruppernas (företagens) försäljning till grundskolan och gymnasieskolan uppgick 1969 till ca 290 mkr, vilket utgör drygt hälften av den totala marknaden. De 5 största leverantörerna utgjorde företag som ingår i Esselte- och Bonnierkoncernerna, statliga och kooperativa företag, Almqvist & Wiksell, Skol-Sundström och Natur och Kultur. De 10 största företagsgruppernas eller företagets försäljning uppgick till ca 336 mkr, vilket ger en marknadsandel av 62 %. Koncentrationens ökning avtar alltså relativt snabbt.

AV-apparaturmarknaden har främst kännetecknats av en snabb försäljningsexpansion från början av 1960-talet. Den växande marknaden har attraherat ett stort antal företag. Producenterna är till största delen utländska företag med dotterbolag i Sverige såsom Philips, Bell & Howell, Tandberg Radio etc. Bland de svenska producenterna återfinns främst Luxor och Lumalampan, men även Almqvist & Wiksell och Skrivrit har viss egen produktion.

Det stora utbudet av i stort sett jämförbara produkter har medfört att konkurrensen starkt inriktats på priset. För undvikande av priskonkurrens förekommer en viss produktdifferentiering där så är möjligt. Trots det stora antalet företag och lättheten att inträda på marknaden är försäljningen relativt koncentrerad till de större företagen. En tendens är att mer tekniskt komplicerade produkter med större krav på serviceåtaganden ökar de större företagens betydelse. Den lägsta koncentrationen har försäljningen av kameror, ljudapparater och tv-mottagare. På dessa marknader finns det största antalet detaljister och småföre-

tag.

Försäljningen av *AV-materiel* har i likhet med försäljningen av *AV*-apparater ökat under senare år. Ett stort antal företag finns på marknaden. Flera av företagen har förändrat sitt sortiment under senare år. Marknaden har ännu inte stabiliserats varför fortsatta strukturförändringar kan väntas.

Försäljningskoncentrationen är f. n. låg. De 5 största företagen – Norstedts, Skrivrit, GLA, vilka samtliga ingår i Esseltekoncernen, samt Pogo och A & W – har tillsammans endast något över 1/3 av marknaden och inget företag kan sägas vara dominerande. Kartmarknaden har dock en viss koncentration genom Norstedts och GLA. Företagskoncentrationen kan förväntas bli högre under 1970-talet. En viktig faktor för denna utveckling är att *AV-materiel* mer och mer inköps i hela system, vilket kräver större resurser av de producerande företagen. Priskonkurrensen är inte lika utpräglad som på *AV*-apparatur, detta beroende på svårigheten för köparna att göra direkta jämförelser mellan produkterna. Presumtiv produktkonkurrens finns dock för flertalet slag av *AV-materiel*.

Skolboksmarknaden kännetecknas av att flera stora, såväl privata som statliga, företag finns på marknaden. De fyra största företagen hade 1969 ca 77 % av den totala skolboksmarknaden om 200 mkr. Försäljningen genom bokhandeln utgjorde 1969 omkring 140 mkr (69 %) medan direktförsäljningen utgjorde 62 mkr (31 %). Den pedagogiska kvaliteten och snabbhet i produktionen vid behov av nya läroböcker är viktiga konkurrensmedel. Däremot är inte priset ett utpräglat konkurrensmedel på skolboksmarknaden. Anledningen därtill torde vara att det är svårt bedöma två läroböckers kvalitet i förhållande till prisskillnaden. Detta innebär dock inte att prissättning kan ske utan beaktande av konkurrensen emedan konkurrerande produkter i regel finns på marknaden.

Förbrukningsmateriel omfattar en mängd skilda produktslag. Beträffande rit- och skrivmateriel av papper var Skrivrit 1969 den dominerande leverantören med Skrivab

som den näst största efter försäljningen till skolor. På pappersmaterielen har under senare år rätt betydande priskonkurrens mellan de båda företagen. Vad gäller konkurrensbilden på sikt bör uppmärksammas att både Skrivrit och Skrivab har egen tillverkning av skriv- och räknehäften och tillsammans har de en stor del av marknaden. Skrivrit och Skrivab hade 1969 även en stor marknadsandel av kortvarorna (pennor, radergummin m. m.). Här är kontorsvarugrossisterna konkurrenter till läromedelsföretagen.

■ *Demonstrations-, försöks- och övningsmateriel* omfattar flera tusen olika produkter. Materielen kommer till användning bl. a. i ämnena fysik, kemi och biologi. En stor del av produkterna är inte speciellt tillverkade för skolan, t. ex. allmän laboratorieutrustning (kolvar, hållare m. m.) och kemikalier. Där har de i Prippkoncernen ingående företagen Grave och Kebo betydande marknadsandelar. Vissa speciella skolprodukter finns dock, bl. a. på det tekniska området där Philips, ASEA Education och Ingenjörfirman Terco är betydande leverantörer. Detsamma gäller Norstedts för fysikutrustning av mindre komplicerad natur. Därjämte dominerar Norstedts starkt vad gäller utrustning för biologi.

■ Konkurrenten på *inredningsmarknaden* har skärpts betydligt under senare år. Väsentligt bidragande faktorer härtill har varit genomförd produktstandardisering och importkonkurrens från Finland. Förändringar bland leverantörerna har främst skett i den riktningen att snickeriföretag under senare år ökat sina marknadsandelar. Priserna på inredningsartiklar uppges samtidigt ha sjunkit.

■ Under beteckningen *övriga läromedel* har behandlats bl. a. maskiner av skilda slag samt redskap och vertyg. Storföretagen i landet för resp. produkter har även stora marknadsandelar av skolornas inköp. Dessa sker ofta till lägre priser än de priser övriga köparkategorier får betala. Detta har sin bakgrund i tillverkarnas policy på lång sikt – de anser det värdefullt att eleven får kännedom om och förmåga att handha pro-

dukten redan i skolan. Vidare medför försäljningen till skolor viss omsättningsökning.

För en del av de produkter som används i skolan gäller att skolan är den främsta avnämarkategorin, t. ex. av skolböcker, en betydande del av inredningsartiklarna och AV-materiel (kartor, film m. m.), medan skolan för andra produkter endast är en köparekategori bland flera andra. Det sistnämnda gäller bl. a. stor del av AV-apparaturen och en del av utrustningen för fysik och kemi (t. ex. mätapparatur) och maskiner av skilda slag.

Vid försäljning till skolan finns tre alternativa *distributionsvägar*, nämligen direktförsäljning, försäljning genom stora eller medelstora företag som specialiserat sin marknadsföring på skolor eller försäljning genom detaljistföretag. För flertalet läromedelskategorier har ovan getts en redogörelse för distributionskanalerna.

Försäljningen för de 77 företag från vilka uppgifter hämtats in visar att direktförsäljningen till skolor för företag med mellan 1–5 mkr i omsättning år 1967 utgjorde 74, 76, resp. 76 % under åren 1967–1969. Motsvarande tal för företag med försäljning över 5 mkr år 1967 var 64, 65 och 64 %. Procentsiffrorna är baserade på försäljning till samtliga skolor och det totala enkätmaterialiet omfattar en försäljning 1969 om 500 mkr. Emedan de 77 företagen enligt SPK:s beräkningar svarade för ca 70 % av grundskolans och gymnasieskolans leveranser 1969 kan med ledning av ovanstående procentsiffror antas att generellt sett några markanta förändringar inte inträffat under åren 1967–1969 vad gäller de lokala leverantörernas betydelse som återförsäljare för de större läromedelsföretagen. Här bör uppmärksammas att skolböckerna utgör ca 80 % av den av företagen uppgivna försäljningen genom återförsäljare.

Fördelen med att anlita en detaljist torde ofta bestå i snabbhet i leverans och service. Vad gäller priset finns exempel på tillverkare som söker främja detaljisternas försäljning genom att lämna särskilda ra-

batter vid försäljning till skolor. Den utveckling mot centralisering av inköpen som skett i särskilt de större kommunerna, med åtföljande större inköpskvantiteter och resurser för planering av inköpen, torde dock totalt sett ha medfört minskad betydelse för de lokala affärerna som skolans leverantörer. Emellertid är inte denna utveckling entydig. Det finns exempel på, bl. a. beträffande AV-apparatur, att de större lokala detaljistföretagen framgångsrikt konkurrerat med de större läromedelsleverantörerna. Under 1960-talet torde skolboks-försäljningen direkt till kommunala inköpsorgan ha ökat snabbare än försäljningen genom bokhandeln.

Importen av läromedel är särskilt stor i fråga om sådana produkter där skolan endast utgör en köparekategori bland flera andra. Som exempel kan nämnas AV-apparatur, kopieringsmaskiner samt vissa mätinstrument och mikroskop. Den stora importen beror på att den inhemska tillverkningen är liten eller helt saknas. Det finns emellertid även undantag från detta. Facits och Addos starka ställning på den svenska marknaden för skriv- och räknemaskiner återspeglas i skolornas inköp av dessa produkter.

Import förekommer även av produkter som används så gott som uteslutande i skolan. Som exempel kan nämnas bildband och film. Även en del inredningsartiklar importeras. I 23 undersökta företag med försäljning av inredningsartiklar utgjorde importandelen 1969 7 %. Därefter har denna import ökat, särskilt från Finland, och överstiger i dag säkerligen 10 %.

Export av läromedel förekommer på så sätt att t. ex. Facits skrivmaskiner även kan köpas av skolor i utlandet. En export av produkter som tagits fram speciellt för skolbruk förekommer däremot endast på ett begränsat antal produktområden. Här återfinns bl. a. Norstedts export av utrustning för fysik, ASEA-Educations export av utrustning för eltekniska ämnen samt Skrivrits export av projektorer.

Vad gäller försöks- och demonstrationsmateriel har flera svenska tillverkare upp-

gett att de utländska marknaderna torde komma att ägnas ökad uppmärksamhet. Ett uttryck för ett ökat intresse för utländska marknader är bildandet av Svedec år 1970. Svedec är ett samarbetsorgan för exportfrågor i vilket ASEA-Education, Norstedts, ASEA och AB Electro-Invest ingår som medlemmar.

Export av undervisningslitteratur sker genom att författarrätter säljs, främst till de övriga nordiska länderna. Det kan även nämnas att Esselte- och Bonnierkoncernerna har 1970, tillsammans med danska och norska företag, bildat Nord-Video – en sammanslutning för nordiskt samarbete inom kassett-tv-området.

En stringent uppdelning av läromedelsleverantörerna i *företagstyper* är inte möjlig att genomföra emedan marknaden ur produktsynpunkt inte består av en bransch utan ett flertal olika branscher. Ett framträdande konkurrensförhållande föreligger dock mellan företag som marknadsför ett brett sortiment av läromedel, t. ex. Skrivrit, Norstedts, A&W och Skolförlaget Gävle, och företag som specialiserat sig på ett mera begränsat sortiment av läromedel, t. ex. Isku Möbler, Lindahl & Nermark, Grave, Kebo och Skrivab.

Genomsnittligt sett har de specialiserade företagen under åren 1967–1969 i procent räknat ökat sin försäljning till grundskolan och gymnasieskolan mer än företagen med ett brett sortiment av läromedel. Den framtida utvecklingen för dessa båda leverantörskategorier påverkas av ett flertal faktorer. En utveckling där olika slag av läromedel är integrerade och erbjuds skolorna i form av studiepaket eller systemlösningar skapar i och för sig ett ökat behov av samordning i produktion och distribution av läromedel. Denna synpunkt har dock olika tyngd för olika läromedel. Å andra sidan minskar en ökad standardisering skolans benägenhet att vid systemlösningar göra sina inköp från ett och samma företag. Av stor betydelse i konkurrensen mellan de specialiserade företagen och företag med ett brett sortiment av läromedel är till vilka kostnader sistnämnda företag kan full-

göra sortimentsfunktionen.

För att få en uppfattning om omsättningsutvecklingen efter företagsstorlek görs i tabell 16 en gruppering av de i undersökningen ingående företagen. Fördelningen är gjord med utgångspunkt i försäljningen till skolor 1967.

Gruppen med försäljning 1-5 mkr omfattar flertalet företag med försäljning av sådan storleksordning 1967. Företag med försäljning över 5 mkr omfattar samtliga företag med undantag av Gleerup. Till gruppen 0-1 mkr kan hänsyn inte tas i detta sammanhang emedan antalet företag där utgör ett ringa antal i förhållande till det totala antalet företag.

Företagen med minst 5 mkr i försäljning till skolan 1967 visar en mindre procentuell ökning mellan åren 1967 och 1969 jämfört med de företag vars försäljning till skolan utgjorde 1-5 mkr 1967. En totalundersökning ändrar förmodligen inte på detta förhållande då flertalet företag i gruppen 1-5 mkr och samtliga företag utom ett med över 5 mkr i försäljning 1967 finns medtagna i undersökningen.

Sammanlagda visar grupperna 1-5 mkr och över 5 mkr en ökning i försäljningen från 1967 till 1968 med 13 %. Motsvarande ökning från 1968 till 1969 utgör 16 %. Ehuru dessa ökningarna är beräknade på försäljningen till samtliga skolor bör de angivna uppgifterna i stort sett ange tendensen för försäljningen till enbart grundskolan och gymnasieskolan. Uppgifterna bör även ange samma skolors ungefärliga kost-

nadsutveckling för inköp av läromedel under åren 1967-1969.

Tabell 16. I undersökningen ingående företags direktförsäljning och försäljning genom återförsäljare 1967-1969 till samtliga skolformer (mkr)

Företagens försäljning till skolor 1967	Antal företag	Försäljning ¹				Ökning		Ökning i %			
		1967	%	1968	%	1969	%	67-68	68-69	67-68	68-69
—1	40	17	5	35	8	48	10	18	13	106	37
1-5	28	98	27	120	28	148	30	22	28	22	23
5—	9	243	68	267	64	299	60	24	32	10	12
Totalt	77	358	100	422	100	495	100	64	73	18	17

¹ Försäljningen genom återförsäljare har här inte omräknats till skolornas inköpspriser. Ej heller har hänsyn tagits till att återförsäljningen i några få fall sker till företag som ingår i undersökningen

Bilaga 2   Prisövervakning av läroböcker¹

I direktiven till läromedelsutredningen framhålls att samhället måste bevaka att priserna på pedagogiska hjälpmedel är rimliga. Detta får ökad betydelse ju mer samhället engagerar sig i kostnaderna för dessa hjälpmedel. Vidare nämns i direktiven att kostnaderna för skolböcker liksom övriga pedagogiska hjälpmedel stigit relativt kraftigt under senare år. Även om dessa kostnader i relation till skolväsendets kostnader i övrigt inte är stora är det angeläget att kostnadsutvecklingen ingående undersöks.

Försäljning av skolböcker fram till den 1 april 1970²

Huvuddelen av skolböckerna beställs och distribueras av bokhandeln. Den övervägande delen går genom den s. k. A-bokhandeln (fullsorterad bokhandel).

Förlagen indelar böcker i tre kategorier, A, B och C. B-böcker är skolböcker för högstadiet och gymnasiet men även universitetslitteratur och C-böcker är skolböcker för lågstadiet och mellanstadiet. Språk-, kart- och sångböcker tillhör alla kategori B. A-böcker är alla övriga böcker.

Bokhandeln (A-kommissionärerna) erhåller 25 % rabatt på bruttopriset på B-böcker och 16 $\frac{2}{3}$ % på C-böcker. Rabatten för A-böcker får inte överstiga 40 %. Statliga och kommunala skolor får vid inköp av B-böcker högst 20 % rabatt på bruttopriset och C-böcker högst 11 $\frac{2}{3}$ %,

när böcker är avsedda att för undervisningsändamål utdelas som lån eller gåva till eleverna. Vid inköp av mindre än 25 böcker på en gång reduceras rabatten. Kommuner med årliga inköp av skolböcker överstigande en miljon kr. åtnjuter särskilda rabattvillkor vid beställning direkt från förlag. »Miljonköpare» är f. n. Stockholm, Göteborg och Malmö och eventuellt ytterligare någon kommun.

Svenska bokförläggareföreningens statistik över bokförlagens nettoförsäljning till A-bokhandeln, Bokcentralen (distributionsorgan för B-bokhandeln) och Svenska Pressbyrå 1958–1968 visade en tredubbling av den totala bokomsättningen under perioden, se tabell 1. Skolböckerna (B- och C-böcker) fyrdubblade sin omsättning medan omsättningen av andra böcker fördubblades. Under 10 år ökade sålunda skolböckerna sin andel av den totala bokomsättningen från 34 % 1958 till 49 % 1968. 1964–1968 ökades andelen från drygt 40 % till knappt 50 %. Det är då att märka att den totala försäljningen av böcker ständigt ökade un-

¹ I denna bilaga redovisas SPK:s undersökning av statens läroboksnämnds prisgranskning av läroböcker. Framställningen bygger på ett referat i tidskriften *Pris- och kartellfrågor* 1970: 5 av rapporten *Prisövervakning av läroböcker, stencil, mars 1970*. Undersökningen har utförts av numera avdelningsdirektören *Folke Sjöström*.

² De uppgifter som redovisas i det följande gällde när rapporten skrevs. Slopandet av bruttopriserna för böcker den 1 april 1970 har inneburit nya villkor för både bokhandel och skola.

Tabell 1. Bokförlagens nettoförsäljning till A-bokhandeln, Bokcentralen och Pressbyrån (milj. kr.)

År	Skolböcker	Andra böcker	Totalt
1958	28	56	84
1959	30	59	89
1960	33	68	101
1961	37	68	105
1962	43	75	118
1963	53	83	136
1964	60	86	146
1965	64	98	162
1966	78	101	179
1967	96	109	205
1968	110	116	226

der hela perioden. Bokcentralens andel av skolböckerna 1968 uppgick till 5 % medan Pressbyråns andel låg under 1 %.

I huvudsak torde tre faktorer ha förorsakat den kraftiga omsättningsökningen. Dels har antalet sålda läroböcker ökat till följd av utbildningens expansion, dels har böckernas kvalitet pedagogiskt och utförandemässigt förbättrats, dels har bokpriserna ökat till följd av kostnadsstegringen inom branschen.

Antalet boktitlar på läroboksnämndens förteckning är stort, och i vissa ämnen är även antalet parallellböcker eller sinsemellan substituerbara böcker stort. De tre mest sålda böckerna inom varje ämne och årskurs dominerar emellertid kraftigt och för övriga boktitlar är marknadsandelen liten. I genomsnitt för ämne och skolform är marknadsandelen för de tre mest sålda skolbokstitlarna sällan under 75%. Oftast ligger den på minst 80–90 %.

De två största skolboksförlagen hade över 70 % av marknaden räknat i antal sålda exemplar av läroböcker upptagna på läroboksnämndens förteckning 1968. Marknads- och konkurrensförhållandena skulle närmast kunna betecknas som oligopolistiska. Det största förlaget hade förutom det största antalet sålda läroböcker även det största antalet titlar men inte den största genomsnittsförsäljningen per titel – den föll på andra och tredje förlagen. Det bör påpekas att det kan föreligga skillnader mellan de

Tabell 2. Läroboksförsäljningen 1968

Förlag	Antal sålda ex.	%	Antal boktitlar	Genomsnittl. försälj. per titel
I	3 536 700	49,1	381	9 300
II	1 542 000	21,4	74	20 300
III	600 200	8,3	30	20 000
IV	529 000	7,4	87	6 100
V	343 300	4,8	72	4 500
Övriga	652 800	9,0	94	6 900
Summa	7 204 600	100,0	738	9 800

Anm. Endast sådana slags läroböcker som läroboksnämnden granskar ingår.

olika förlagen i de genomsnittliga bokpriserna för sålda exemplar varför tabellerna 2 och 3 inte ger någon upplysning om omsättningen för förlagen.

Av läroboksförsäljningen till grundskolan och gymnasiet dominerar grundskolan kraftigt, som tabell 3 visar. Antalet elever är ju väsentligt större i grundskolan än i gymnasiet.

Studerar man vissa av de största ämnen – svenska, matematik, engelska, fysik och samhällskunskap – finner man att det förlag som har den största genomsnittsförsäljningen per titel totalt sett även har störst genomsnittsförsäljning i fyra av dessa fem ämnen. Detta förlag är inte identiskt med

Tabell 3. Läroboksförsäljningen till grundskola och gymnasium 1968

Skolform	Förlag	Antal sålda ex.	%
Grundskola (84,5 %)	I	2 919 900	47,9
	II	1 475 000	24,2
	III	599 400	9,8
	IV	367 600	6,1
	V	281 800	4,6
	Övriga	447 500	7,4
	Summa	6 091 200	100,0
Gymnasium (15,5 %)	I	616 800	55,4
	IV	162 000	14,6
	VII	122 400	11,0
	II	67 000	6,0
	V	61 500	5,5
	Övriga	83 700	7,5
	Summa	1 113 400	100,0

förlaget med det största antalet sålda böcker. En större genomsnittsförsäljning per titel under ett år kan ha resulterat i bättre lönsamhet för detta förlag. Antalet sålda exemplar för en viss bok över en längre tidsperiod än ett år påverkar själfallet även det ekonomiska resultatet.

En skönlitterär bok kan många gånger sägas bilda ett naturligt monopol. En lärobok är däremot till viss del substituerbar genom andra läroböcker eller genom annat läromedel. Vissa läroböcker är dock uppbyggda på en serie av läroböcker för olika årskurser vilket kan bidra till en benägenhet för en viss skola att begränsa bokbyten.

Normer för prissättning och prisgranskning

Statens läroboksnämnd skall vid sin granskning av läroböcker även tillse att böckernas pris är skäligt. Därvid skall utlåtande inhämtas från en i tryckeri- och förlagsärenden sakkunnig.

1951 överenskom Svenska bokförläggareföreningen och Svenska bokhandlareföreningen om reducereing av vissa bokhandelsrabatter. Till följd av de förändringar i kalkyleringen som blev en konsekvens av överenskommelsen om sänkt bokhandelsrabatt och för att underlätta läroboksnämndens bedömning av prissättningen av läroböcker, träffade denna och bokförläggareföreningen 1952 en överenskommelse om en metod för prisgranskningen.

Överenskommelsen innebar bl. a.: »Under förutsättning att författarhonorar utgår med 16 2/3 procent och bokhandelsrabatt med 16 2/3 procent av bruttopriset kommer läroboksnämnden vid sin bedömning av priset på en häftad bok att räkna med att framställningskostnaderna (inkl. häftningskostnaderna) ingår med lägst 36 2/3 procent av bruttopriset. — — Om framställningskostnader eller honorar ingår med lägre procenttal än enligt ovan angivna beräkningsgrunder, bör förlagen lämna motivering härför.»

Vid ansökan om godkännande av lärobok skall förlagen lämna utförliga uppgifter om upplagans storlek, framställningskostnader

och honorar. Vidare erfordras vid ansökan om prishöjning av tidigare godkänd lärobok förutom ny kalkyl även föregående kalkyl samt uppgift om boken nysatts eller tryckts från stående sats.

Ur läroboksnämndens utlåtande över skolöverstyrelsens förslag angående översyn av läroplan för grundskolan (februari 1968) kan citeras:

Kostnadsutvecklingen och priskontrollen

Den pedagogiska utvecklingen har gått i sådan riktning att det av många anses önskvärt, att valmöjligheter beträffande läroböcker står skolan och lärarna till buds. Genomförandet av de intentioner och den målsättning som kommit till uttryck i läroplan för grundskolan och i överstyrelsens förslag till översyn av samma läroplan har ytterligare understrukit behovet av ett differentierat läroboksbestånd. Kritik har emellertid — inte minst i riksdagsmotioner — riktats mot den rikhaltiga läroboksfloran. En nedskärning av antalet titlar skulle bl. a. medföra den fördelen, att den enskilda bokens upplaga skulle bli större, varigenom dess pris skulle kunna bli lägre.

Kostnaderna för läroböcker liksom övriga pedagogiska hjälpmedel har som påtalats i flera sammanhang stigit relativt kraftigt under senare år. De representerar numera så betydande belopp att det framstår som angeläget att kostnadsutvecklingen närmare undersöks. Först därigenom kan man få en bakgrund för att bedöma vilka åtgärder samhället bör vidta för att nedbringa kostnaderna.

Enligt 4 § mom. 1 h) granskningskungörelsen har nämnden att pröva om 'lärobokens pris är skäligt'. För närvarande är förlagen skyldiga att inge priskalkyler endast vid ansökan om uppförande på läroboksförteckningen av nya böcker och vid framställning om prisändring. Vid oförändrad tilltryckning av en upplaga bibehålls vanligen det tidigare fastställda priset, även om — såsom oftast är fallet — den första tryckningen har belastats med stora fasta kostnader. Nämnden har tidigare i olika sammanhang ifrågasatt om inte prisfrågan borde underställas nämnden för varje särskild tryckning. Vid de överläggningar som den 22 mars 1962 hölls mellan representanter för Svenska Bokförläggareföreningen och läroboksnämnden ställde sig föreningen avvisande mot det av nämnden framförda önskemålet om att priskalkyler skulle ingivas till nämnden såväl för ny upplaga som för ny tryckning, oberoende av om priset ändrats eller ej.

Enligt nämndens mening bör prisutvecklingen på läroböcker i fortsättningen ej blott beva-

kas utan även närmare allsidigt utredas. Nämn-
dens nuvarande priskontroll, där grunderna för
kalkyleringen är reglerade genom särskild över-
enskommelse mellan Svenska Bokförläggare-
föreningen och läroboksnämnden, är till sin
natur en skälighetsgranskning och en inregist-
rering. Det är därför med tillfredsställelse
nämnden konstaterat att kostnadsfrågan i dess
helhet enligt direktiven den 27.1.1966 kommer
att utredas av läromedelsutredningen.

Prisformeln

Utgår man från överenskommelsen mellan
läroboksnämnden och bokförläggareföre-
ningen om grunderna för prisgranskningen
kan man uppställa vissa formler för pris-
sättningen av granskade läroböcker. Dessa
formler ligger till grund för den s. k. pris-
mallen.

Prismallens generella formel var före den
1 april 1970 en häftad lärobok:

$$x = \frac{36 \frac{2}{3}}{100} x + \frac{30}{100} x + \frac{16 \frac{2}{3}}{100} x + \frac{16 \frac{2}{3}}{100} x$$

eller

$$x = PK + AK + \frac{P_1}{100} x + \frac{P_2}{100} x$$

x = bokens bruttopris

PK = produktionskostnad per exemplar vid
given upplaga

AK = förlagsomkostnader (10%) + distri-
butionskostnader (10%) + vinst och
risk (10%) (= 30% av bokens brut-
topris)

P_1 = författarroyalty i procent av bokens
bruttopris (10–16 $\frac{2}{3}$ % av bruttopri-
set)

P_2 = bokhandelsrabatt i procent av bokens
bruttopris (B-bok 25% och C-bok
16 $\frac{2}{3}$ % av bruttopriset)

För en B-bok (årskurs 7 och däröver) med
25% bokhandelsrabatt och 16 $\frac{2}{3}$ % för-
fattarhonorar blir prisekvationen enligt for-
meln:

$$x = PK + \frac{30}{100} x + \frac{16 \frac{2}{3}}{100} x + \frac{25}{100} x$$

$$PK = \frac{28 \frac{1}{3}}{100} x$$

eller

$$x = 3,53 PK$$

Motsvarande prisekvationen för en C-bok
(årskurs 6 och därunder) med 16 $\frac{2}{3}$ %
bokhandelsrabatt och 10% författarroyalty
blir:

$$x = PK + \frac{30}{100} x + \frac{10}{100} x + \frac{16 \frac{2}{3}}{100} x$$

$$PK = \frac{43 \frac{1}{3}}{100} x$$

eller

$$x = 2,31 PK$$

Båda dessa exempel är extremfall. Brut-
topriset blir med denna beräkningsmetod
längst 2,31 och högst 3,53 gånger produ-
ktionskostnaden.

Prisformelns effekter

Förlagen lämnar vid ansökan till läroboks-
nämnden om godkännande av en lärobok
uppgift om lärobokens produktionskost-
nader, författarhonorar, bokhandelsrabatt
(framgår av det stadium boken är avsedd
för) och upplagens storlek. Med upplagens
storlek avses en första upplaga av relativt
begränsad storlek.

En högre produktionskostnad för en läro-
bok ökar ersättningen åt förlag, författare
och bokhandel genom att ersättningen till
de senare utgår i procent av bruttopriset.

Detta åskådliggörs lättast genom ett ex-
empel. En lärobok (B-bok och 16 $\frac{2}{3}$ %
författarroyalty) med en produktionskost-
nad på 3 kr. erhåller enligt prismallen
maximalt ett bruttopris på 10:60 (brutto-
priset = 3,53 PK). Författaren erhåller 1:77
och bokhandeln 2:65.

Ökar man sedan denna boks produktions-
kostnad till det dubbla eller 6 kr. blir brutto-
priset maximalt 21:20 medan författaren
får 3:53 och bokhandeln 5:30.

Att vid prisgranskningen särskilja produ-
ktionstekniska kostnadskomponenter, som
syftar till pedagogisk utveckling, från and-
ra är synnerligen svårt. Tillämpningen av
prisformeln måste därför i normalfallet byg-

ga på ett generellt godtagande av de av förlagen uppgivna produktionskostnaderna för en viss lärobok under förutsättning att de är tryckeritekniskt och utförandemässigt motiverade.

Priset på en lärobok beräknas enligt prismallen efter en given upplagestorlek. Vid varierande upplagor förändras bokens produktionskostnad men även förlagets kostnader för distribution och administration (inkl. vinst). Prismallen beaktar inte detta förhållande.

Prismallens andra kostnadskomponenter såsom författarhonorar och bokhandelsrabatt är däremot att betrakta som fasta styckekostnader.

Prismallen tar vidare icke hänsyn till förlagets alla fasta kostnader utan beaktar endast dem som ingår i produktionskostnaden. Man får därigenom intryck av att dessa är lägre än vad de i själva verket är. Ju lägre de fasta kostnaderna är desto snabbare planas kostnadskurvan ut vid relativt liten upplaga. Att framställa upplagor över viss gräns kan då bli mindre intressant för förlagen.

Vid relativt små upplagor ger prismallen ett högre pris, då produktionskostnaden per exemplar är större än vid en stor upplaga.

Om skolbokspriset fastställs efter prismallen på förlagets uppgift om lärobokens planerade första upplaga blir det förmånligt för förlaget vid en ökning av upplagan.

Det bör påpekas att förlagen av konkurrensskäl i allmänhet torde vara benägna att acceptera ett något lägre pris på en skolbok än det högsta som prismallen tillåter. Om priset sätts lägre än prismallen tillåter kan detta även bero på att förlaget i verkligheten kalkylerar med större upplaga än uppgiven.

Vid nytryckning eller ny upplaga tillkommer ytterligare fasta kostnader till de ursprungliga fasta. Vidare kan även de rörliga kostnaderna ha ökats.

Uppläggnings av SPK:s undersökning

Mot bakgrund av ovanstående diskussion om prisformelns effekter beslöt SPK i samråd med läromedelsutredningen att under-

söka antalet sålda exemplar för vissa läroböcker under en längre tidsperiod än ett år och för mer än en upplaga eller tryckning. För detta ändamål har SPK haft tillgång till de priskalkyler som skolboksförlagen bifogar sina ansökningar till läroboksnämnden.

Man fann det lämpligt att undersökningen omfattade ett urval av nya högstadies- och gymnasieböcker (B-böcker enligt bokförläggare- och bokhandlareföreningarnas definition).

Under 1960-talet infördes grundskolan och det nya gymnasiet. Grundskolans sista årskurs infördes fullständigt läsåret 1965/66 och det nya gymnasiet påbörjades läsåret 1966/67.

Det bedömdes att det skulle vara erforderligt med åtminstone en femårsperiod för att kunna följa en läroboks försäljningsutveckling inkl. eventuella nytryckningar och nya upplagor. Läsåret 1964/65 skulle därför bli basår för de undersökta läroböckerna. Detta läsår infördes årskurs 9 i grundskolan i flertalet kommuner. Årskurs 1 av det nya gymnasiet infördes läsåret 1966/67. Med hänsyn härtill blev detta läsår basåret för gymnasieböckerna och omfattar därigenom försäljningsutvecklingen under endast tre år.

SPK:s undersökning omfattar således samtliga högstadiesböcker för grundskolan som för första gången behandlats vid läroboksnämndens sammanträden 14 juli 1964–16 juni 1965 (ett läsår). Motsvarande gymnasieböcker hade behandlats vid sammanträden 11 juli 1966–13 juni 1967 (ett läsår).

Undersökningen berör för grundskolans högstadium 136 lärobokstitlar med sålda exemplar juli 1964–juni 1969 från 12 förlag eller förlagskoncerner. Motsvarande för det nya gymnasiet omfattar 117 lärobokstitlar med sålda exemplar juli 1966–juni 1969 från 8 förlag eller förlagskoncerner.

Bortfallet var obetydligt och ingår icke i ovan nämnda siffror. För grundskolan bortföll 5 läroböcker och för gymnasiet 2 läroböcker, som makulerats, aldrig utgivits eller haft en alltför obetydlig försäljning (under 200 exemplar).

Tabell 4. Kalkylerade och sålda exemplar av läroböcker för grundskolans högstadium juli 1964—juni 1969

Förlag	Antal titlar	Kalkyl-upplaga i 1 000-tal	Kalkyl-upplaga i 1 000-tal	Sålda ex. i 1 000-tal	Sålda ex. i 1 000-tal	Sålda ex. i 1 000-tal
			Antal titlar		Antal titlar	Kalkyluppl. %
1	18	249,5	13,9	1 120,0	62,2	449
2	4	18,0	4,5	121,0	30,3	672
3	1	5,0	5,0	15,0	15,0	300
4	11	70,0	6,4	146,2	13,3	209
5	1	13,0	13,0	40,8	40,8	314
6	2	20,0	10,0	59,4	29,7	297
7	68	791,0	11,6	1 885,1	27,7	238
8	7	89,0	12,7	251,8	36,0	283
9	1	2,0	2,0	3,9	3,9	193
10	9	109,5	12,2	200,9	22,3	184
11	11	51,5	4,7	111,2	10,1	216
12	3	56,0	18,7	96,3	32,1	172
Totalt	12	1 474,5	10,8	4 051,6	29,8	275

Med förlagskoncerner menas att till AB Läromedelsförlagen förts samtliga dithörande förlag. Vidare har SÖ-förlaget och Bokförlaget Liber AB sammanförts till Svenska Utbildningsförlaget Liber AB och slutligen har AB CWK Gleerup Bokförlag och C E Fritzes Bokförlags AB sammanförts till ett förlag.

Upplagor och antal sålda exemplar

Faktiskt antal sålda läroböcker för grundskolans högstadium under den undersökta

femårsperioden översteg den för första upplagan kalkylerade med i genomsnitt 2,8 gånger, se tabell 4.

Enligt förlagen torde antalet tryckningar eller upplagor ha varit tre i genomsnitt. Utgår man från att en nytryckning eller ny upplaga avser samma antal exemplar av boken som den första kalkylerade upplagan skulle således erfordras två sådana för att uppnå det totala antalet sålda exemplar. Med andra ord skulle den första kalkylerade upplagan i genomsnitt säljas slut på ett och ett halvt till två år.

Tabell 5. Kalkylerade och sålda exemplar av läroböcker för nya gymnasiet juli 1966—juni 1969

Förlag	Antal titlar	Kalkyl-upplaga i 1 000-tal	Kalkyl-upplaga i 1 000-tal	Sålda ex. i 1 000-tal	Sålda ex. i 1 000-tal	Sålda ex. i 1 000-tal
			Antal titlar		Antal titlar	Kalkyluppl. %
A	4	31,5	7,9	46,0	11,5	146
B	3	18,0	6,0	48,0	16,0	267
C	16	86,0	5,4	90,4	5,7	105
D	5	31,0	6,2	58,9	11,8	190
E	67	509,5	7,6	1 004,8	15,0	197
F	8	87,0	10,9	134,7	16,8	155
G	3	14,0	4,7	1,5	0,5	10
H	11	87,0	7,9	185,6	16,9	213
Totalt	8	117	7,4	1 569,9	13,4	182

Under den undersökta treårsperioden såldes 1,8 gånger fler läroböcker för gymnasiet än ursprungligen kalkylerad upplaga, se tabell 5. För att uppnå det totala antalet sålda exemplar av gymnasieböckerna torde en nytryckning eller ny upplaga ha varit erforderlig. Den ursprungligen kalkylerade upplagan har således sålts slut på ungefär 1,5 år, vilket väl överensstämmer med grundskoleböckerna.

Ca 80 % av grundskoletitlarna hade sålts i fler exemplar än som kalkylerats. Motsvarande för gymnasietitlarna var ca 60 %. För de senare är att märka att undersökningsperioden endast omfattade 3 år. Den negativa inverkan av boktitlarna med mindre försäljning än kalkylerad framstår som tämligen liten.

Produktionskostnader och intäkter

I tabell 6 anges produktionskostnader och intäkter för samtliga i undersökningen ingående läroböcker för de båda skolformerna. Kalkylerad produktionskostnad är den av förlagen uppgivna produktionskostnaden för första upplagan. Kalkylerad intäkt är böckerna åsatt pris gånger upplagan. Med bruttointäkt menas böckernas pris gånger den faktiska upplagan (= antal sålda exemplar).

För de 136 grundskoleböckerna uppgår kalkylerad produktionskostnad i genomsnitt till 38,9 % av kalkylintäkten. Detta motsvarar multiplikatorn 2,57 enligt prismallens normer. Produktionskostnaden (kalkylerad) för de 117 gymnasieböckerna uppgår i genomsnitt till 37,0 % av kalkylintäkten. Multiplikatorn blir här 2,71.

Av de 136 grundskoleböckerna har 25

prisändrats under perioden. För 2 böcker har priset sänkts och för de resterande 23 har priset höjts. Av de senare har samtliga utom en uppnått större upplaga än ursprungligen kalkylerad. För de flesta rör det sig om fördubblingar eller tredubblingar av upplagorna, men i extremfallen rör det sig om 6-7-dubblingar eller t. o. m. om 9-10-dubbling. Den enda gymnasiebok som prisändrats har sålts i färre exemplar än kalkylerats. Försäljningen har endast uppgått till 500 exemplar. 50 % av prisförändringarna har medräknats i bruttointäkten för grundskoleböckerna. Totalt utgör dessa 1,1 milj. kr.

Bruttointäkten i förhållande till kalkylerad intäkt är för grundskolans böcker 2,8 gånger större och för gymnasiets böcker 1,9 gånger större. Siffrorna stämmer således väl överens med sålda exemplar i förhållande till kalkylerad första upplaga.

Prismallen

Alla i undersökningen ingående läroböcker är B-böcker (grundskolans högstadium och gymnasiet), för vilka bokhandelsrabatten är 25 %. Av denna rabatt ger bokhandeln ofta ca 20 % vidare till skolan. Skolans rabatt kan vara något mindre beroende på varierade prestationer från bokhandeln. Författarhonoraret är ofta 16 $\frac{2}{3}$ % av bokens bruttopris och räknas alltid på bokens häftade pris. Exempel finns även på lägre författarroaly. Det kan därför antagas att författarroaly för de undersökta böckerna i genomsnitt uppgår till ca 15 %. Förlagens nettointäkter blir därför omkring 60 % av bokens bruttopris. Prismallen förutsätter ett bidrag till

Tabell 6. Produktionskostnader och intäkter för 136 grundskole- och 117 gymnasieböcker

Skolform	Kalkylerad prod-kostn., tkr	Kalkylerad intäkt, tkr	Kalkylerad prod-kostn.	Bruttointäkt, tkr	Bruttointäkt
			Kalkylintäkt		Kalkylintäkt
Grundskola	4 030	10 367	38,9 % (2,57)	29 825	282 %
Gymnasium	4 496	12 163	37,0 % (2,71)	22 766	187 %

täckande av förlagets allmänna omkostnader + skälig vinst på 30 % av bokens bruttopris, vilket innebär en produktionskostnad på 30 % av bokens bruttopris under förutsättning att författarroyaltyn är 15 % och bokhandelsrabatten 25 % av bokens bruttopris. En produktionskostnad på 30 % med dessa förutsättningar ger multiplikatorn 3,33 för prissättningen av läroboken enligt prismallen.

De 136 grundskoleböckerna har en uppgiven genomsnittlig produktionskostnad på 38,9 % av de kalkylerade intäkterna för första upplagan, vilket ger multiplikatorn 2,57. Motsvarande har de 117 gymnasieböckerna en genomsnittlig produktionskostnad på 37,0 % med multiplikatorn 2,71. Vidare uppgår i de båda exemplen förlagsbidraget till endast drygt 20 % av bokens bruttopris.

Fasta och rörliga produktionskostnader

Prismallen tar inte hänsyn till att produktionskostnaderna för en bok består av fasta och rörliga kostnader. En boks produktionskostnader kan enligt en bok om förlagskalkylering uppdelas i följande.¹

Fasta kostnader

Sättning

Korrigerig och klichéer

Teckningar och foton

Klichéer till illustrationer, inlaga

Korrigerig mot manuskript

Korrekturläsning

Delvis fasta kostnader

Tryckning av inlaga

Tryckning av omslag

Rörliga kostnader

Papper till inlagan

Kartong till bokens omslag eller papper

till skyddsomslaget

Bokbinderiarbete

Vissa förlag torde ibland fördela den fasta produktionskostnaden även på kommande tryckningar eller upplagor. En sådan nytryckning eller ny upplaga förorsakar dessutom vissa fasta kostnader betingade av intagningen i tryckpress m. m. men även av

eventuella omarbetskostnader.

De undersökta böckerna torde emellertid – enligt läroboksnämnden – endast undantagsvis ha omarbetats i någon nämnvärd omfattning. För böcker som knappast ändrats är numera offsettryckning ganska vanligt.

Vidare kan vid nytryckning eller ny upplaga även den rörliga kostnaden ha stigit. Detta innebär att en kostnadskurva som gäller en bok med flera tryckningar eller upplagor får ett språngvist förlopp. Diagrammen 1 och 2 visar de genomsnittliga beräknade styckepriserna och styckekostnaderna för de av SPK undersökta grundskole- och gymnasieböckerna.

Täckningsbidrag för omkostnader

Inom bokförläggarbranschen finns i huvudsak två metoder att kalkylera täckningsbidraget för förlagets allmänna omkostnader inkl. vinst och risk.

Den ena, som prismallen tillämpar, »den klassiska», innebär att förlagets täckningsbidrag beräknas som en andel av bokens bruttopris. Detta kalkyleringssätt innebär att en dyrare bok ger högre bidrag än en billigare.

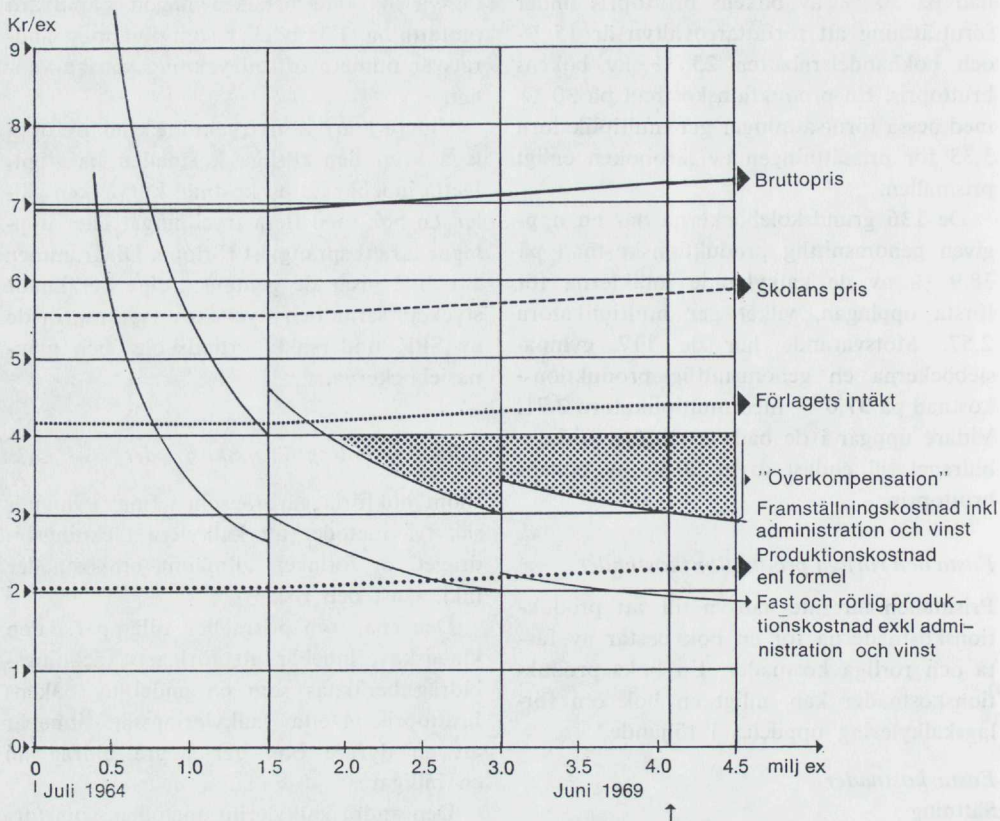
Den andra kalkyleringsmetoden, som torde vara vanligare, är att täckningsbidraget för samkostnader beräknas som ett relativt enhetligt pålägg på de produktionstekniska särkostnaderna. Denna metod gör de billigare böckerna dyrare och de dyrare billigare genom det enhetliga pålägget. Administrationen och distributionen torde nämligen i allmänhet kosta lika mycket för en dyr bok som för en billig bok.

De undersökta läroböckerna

För att åskådliggöra dessa resonemang kan man i diagramform belysa hur prismallen fungerar dels vid den kalkylerade första upplagan, dels vid nytryckning eller ny upplaga för samma böcker. Vidare kan en tänkt kostnadsutveckling med hänsyn till variationer i upplagan och därav betingade föränd-

¹ Bramsen, Förlagskalkylering, Stockholm 1970

Diagram 1. Grundskolans högstadium: Beräknade genomsnittliga styckkostnader och styckpriser i kr per bok för 136 boktitlar vid 1,5 milj. ex. (kalkylerad upplaga) resp. 5,1 milj. ex. (faktisk försäljning).

ringar i de fasta och rörliga produktionskostnaderna belysas. Det antas därvid att förlagen i allmänhet räknar täckningsbidraget för administration, distribution samt vinst och risk som ett procentuellt påslag på produktionskostnaderna.

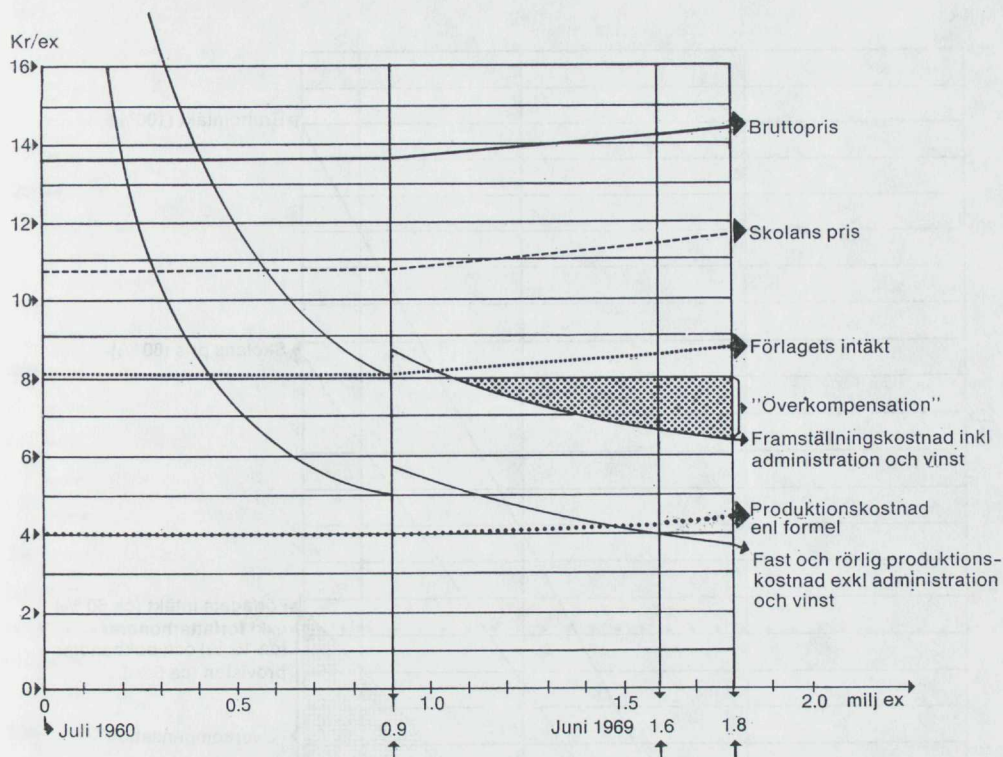
I diagram 3 (136 boktitlar för grundskolans högstadium) har den fasta delen av den i kalkylerna uppgivna produktionskostnaden kunnat beräknas till ca 65 % och den rörliga delen till ca 35 %. Motsvarande i diagram 4 (117 boktitlar för gymnasiet) har beräknats till ca 55 % fast andel och ca 45 % rörlig andel av produktionskostnaden. Vid varje ny upplaga eller nytryckning har antagits en ökning av de fasta produktionskostnaderna med 20 % av de ursprungliga fasta. Motsvarande kostnads-

ökning för den rörliga delen av produktionskostnaden har antagits vara 10 %.

Det bör framhållas att dessa antaganden om kostnadsökningar icke baseras på några mera omfattande undersökningar utan på vissa uppgifter från förlagshåll. De har i första hand gjorts för att belysa prismallens funktionssätt mera från principiell synpunkt. Eventuell inverkan på produktionskostnaderna av förskjutningen i försäljningen mot dyrare läroböcker har inte beaktats.

Vid den kalkylerade första upplagan överstiger den uppgivna produktionskostnaden den av mallen förutsatta (med tidigare antaganden om 25 % bokhandelsrabatt, 15 % författarroyalty, 30 % täckningsbidrag åt förlaget och 30 % produktionskostnad). Vid denna upplaga uppgår förlagens täck-

Diagram 2. Nya gymnasiet: Beräknade genomsnittliga styckkostnader och styckpriser i kr per bok för 117 boktitlar vid 0,9 milj. ex. (kalkylerad upplaga) resp. 1,6 milj. ex. (faktisk försäljning).

ningsbidrag i genomsnitt till ca 55 % av produktionskostnaderna för grundskoleböckerna och till ca 60 % av produktionskostnaderna för gymnasieböckerna.

Skillnaderna mellan de produktionskostnader som mallen förutsätter och de som framräknas med ovan nämnda förutsättningar blir som framgår av diagrammen 3 och 4 inte särskilt påtagliga. De kan t. o. m. ha betingats av gjorda antaganden.

Mallens beräkningssätt av täckningsbidraget för förlagets administrationskostnader + vinst (30 % av bruttopriset) visar däremot stor skillnad mot om man använder förlagens egna uppgifter om förutsatt täckningsbidrag för den första upplagan. Från förlagshåll kan det visserligen invändas att detta täckningsbidrag är för lågt räknat och förutsätter en större faktisk uppla-

ga, som först då ger den förutsedda lönsamheten. Vilken upplaga som förutsatts är emellertid okänd vid prisgranskningstillfället.

Sättet att beräkna täckningsbidraget enligt mallen ger vid större upplaga än kalkylerat utrymme för viss »överkompensation» för förlagen.

Det kan vidare förutsättas att – om det faktiska utfallet av sålda exemplar under en 3–5-årsperiod redan vore känt vid pris-sättningstillfället – böckernas priser därigenom skulle bli lägre.

Bramsens skolbokskalkyl

Bramsen utgår i sin ovan nämnda bok om förlagskalkylering från att skolböcker

Diagram 3. Grundskolans högstadium: Produktionskostnader och intäkter för 136 boktitlar juli 1954—juni 1969 vid 1,5 milj. ex. (kalkylerad upplaga) resp. 4,1 milj. ex. (faktisk försäljning).

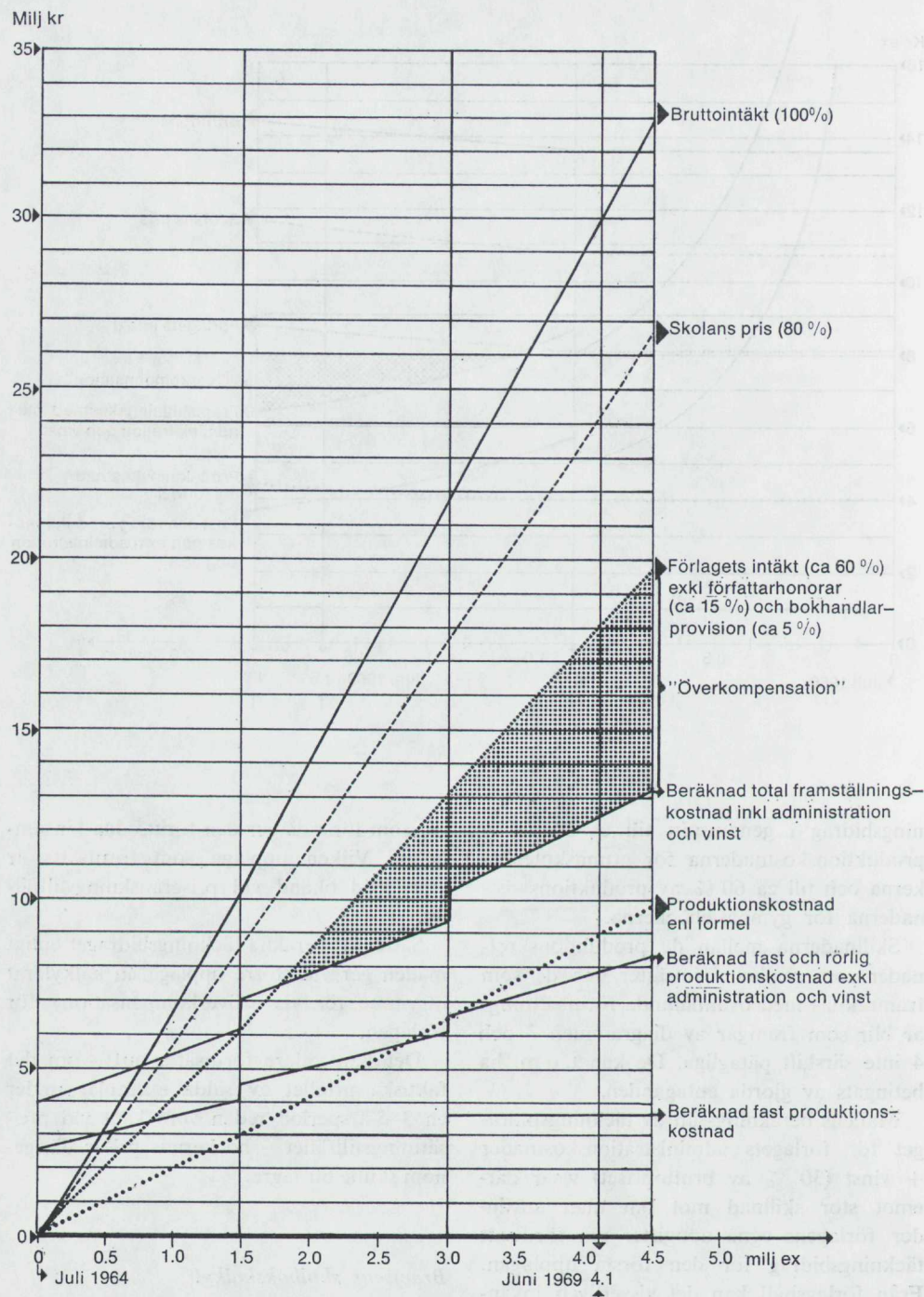
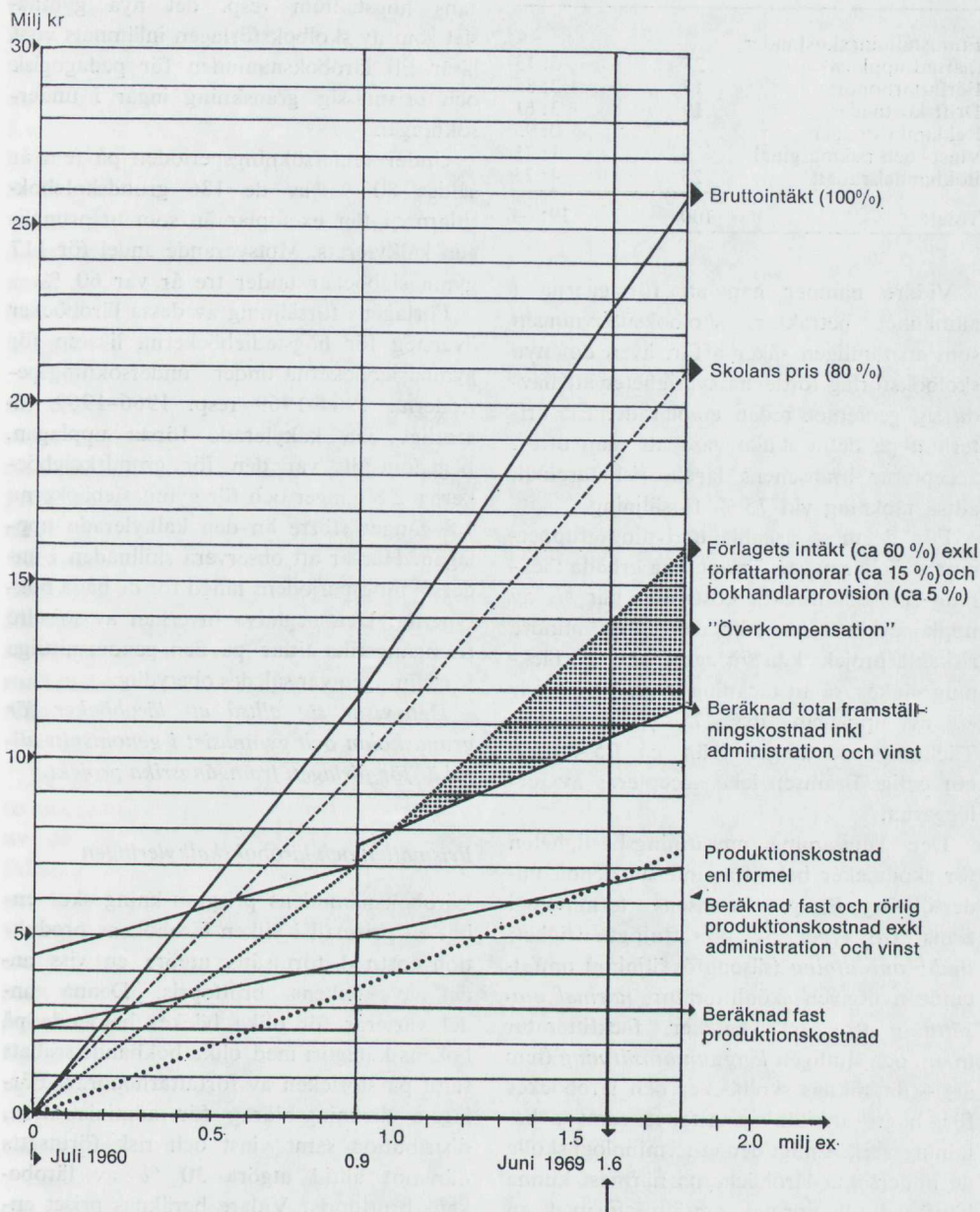

Diagram 4. Nya gymnasiet: Produktionskostnader och intäkter för 117 boktitlar juli 1966—juni 1969 vid 0,9 milj. ex. (kalkylerad upplaga) resp. 1,5 milj. ex. (faktisk försäljning).

har en långsam omsättnings hastighet – upp till 5 år – och därmed betydande driftskostnader, framför allt beroende på ränte- och lagringskostnaderna. Detta torde då förutsätta att en boks hela upplaga trycks redan från början, vilket icke är fallet med

de i undersökningen ingående läroböckerna. Bramsen ger ett exempel på en dansk skolbokskalkyl som förutsätter multiplikatorn 3,7, vilken är högre än prismallen tillåter.

	Procent av bruttopriset	Kr
Framställningskostnader (häftad upplaga)	27	5: 13
Författarhonorar	15	2: 85
Driftskostnader	19	3: 61
Reklamkostnader	5	0: 95
Vinst- och riskmarginal	9	1: 71
Bokhandelsrabatt	25	4: 75
Totalt	100	19: —

Vidare nämner han att förläggarna i allmänhet betraktar skolboksutgivningen som en tämligen säker affär, även om nya skolboksförlag torde ha svårigheter att hävda sig gentemot redan etablerade. Ett kriterium på detta skulle vara att man oftast accepterar branschens lägsta riskmarginal, alltså täckning vid 75 % försäljning.

För de mest riskabla utgivningsgrupperna av böcker måste förläggarna erhålla täckning för alla direkta kostnader när $\frac{2}{3}$ av upplagan är såld. När det gäller mindre riskabla projekt kan förlagets krav på täckning sänkas, så att täckning uppnås först när $\frac{3}{4}$ av upplagan, dvs. 75 %, är sålda. Täckning vid högre än ca 75–80 % bör enligt Bramsen icke accepteras av förläggarna.

Den långsamma omsättningshastigheten för skolböcker bekräftas inte av denna undersökning. Enligt Bramsens terminologi finns tre typer av omsättningshastighet: *snabb omsättning* (säsongförsäljning) omfattande nyutgiven skönlitteratur, *normal omsättning* (tre år) klassiker, facklitteratur m. m. och slutligen *långsam omsättning* (fem år) – dit räknas skolböcker och läroböcker för högre utbildningsanstalter samt avbetalningsverk. Enligt denna terminologi skulle de undersökta läroböckerna närmast kunna hänföras till normal omsättning med en tendens till snabb omsättning.

Undersökningsresultaten

SPK:s undersökning har gällt prismallens funktion i förhållande till upplagevariationer för ett urval av läroböcker under en viss tidsperiod samt därav betingade förändring-

ar i kostnader och intäkter för dessa böcker. Samtliga nya läroböcker för grundskolans högstadium resp. det nya gymnasiet som av skolboksförlagen inlämnats visst läsar till läroboksnämnden för pedagogisk och prismässig granskning ingår i undersökningen.

Under undersökningsperioden på fem år såldes 80 % av de 136 grundskoleboktitlarna i fler exemplar än som ursprungligen kalkylerats. Motsvarande andel för 117 gymnasieböcker under tre år var 60 %.

Förlagens försäljning av dessa läroböcker översteg för högstadiéböckerna liksom för gymnasieböckerna under undersökningsperioderna 1964–1969 resp. 1966–1969 väsentligt den kalkylerade första upplagan. I genomsnitt var den för grundskoleböckerna 2,8 gånger och för gymnasieböckerna 1,8 gånger större än den kalkylerade upplagan. Här är att observera skillnaden i undersökningsperiodens längd för de båda boktyperna. Den negativa inverkan av mindre framgångsrika titlar på den genomsnittliga försäljningen var således obetydlig.

Det visar sig alltså att läroböcker för grundskolan och gymnasiet i genomsnitt alltid är för förlagen framgångsrika projekt.

Prismallen och lärobokskalkyleringen

Läroboksnämndens prisgranskning sker enligt en prismall i vilken lärobokens produktionskostnad förutsätts utgöra en viss andel av bokens bruttopris. Denna andel varierar för olika böcker beroende på bokens kategori med olika bokhandelsrabatt samt på storleken av författarhonorar. Förlagets täckningsbidrag för administration, distribution samt vinst och risk förutsätts däremot alltid utgöra 30 % av lärobokens bruttopris. Vidare beräknas priset enligt mallen efter en given upplagestorlek.

Prismallen beaktar inte de skiftande relationerna mellan de fasta och rörliga kostnadernas andel i produktionskostnaderna vid varierande upplagor. Genom att läroböckerna säljs i väsentligt större upplagor än de kalkylerats blir det möjligt för förlagen att fördela de fasta produktionskostnaderna på

fler exemplar. Detta medför – trots vissa ökningar av såväl fasta som rörliga produktionskostnader förorsakade av nytryckningar eller av nya upplagor – att de totala faktiska produktionskostnaderna kan komma att ligga under de av prismallen förutsedda. I vilket fall går det inte att beakta dessa förhållanden med prismallen som instrument. Skillnaden mellan å ena sidan de produktionskostnader som mallen accepterar och å andra sidan de som kan beräknas efter vissa antaganden blir större ju längre livslängd en bok får och ju större den faktiska försäljningen är.

För första upplagan, som ligger till grund för läroboksnämndens prisgranskning, överstiger förlagens uppgivna produktionskostnad den av mallen förutsatta. Den uppgivna produktionskostnaden för grundskoleböckerna ligger 30 % över och för gymnasieböckerna 23 % över mallens produktionskostnad. Huruvida detta innebär att förlagen inte utnyttjar sin möjlighet till maximal prissättning inom ramen för prismallen av bl. a. konkurrensskäl eller att man från förlagshåll redan från början räknar med större upplagor är svårt att bedöma.

Ju större en upplaga för en lärobok är desto större betydelse får detta för fördelningen av de fasta produktionskostnaderna. Den fallande styckekostnadskurvan planas dock ut vid viss upplagestorlek. Incitamentet för förlagen till större upplagor blir då litet. Vid stora upplagor uppstår viss avsättningsrisk, som mot bakgrund av de faktiska genomsnittsupplagorna dock är relativt liten. Viktigare är de lagrings- och räntekostnader som uppkommer. Betydelsen av dessa motvägs möjligen av lärobokens relativa snabba omsättning i förhållande till sin upplaga.

Skillnaden mellan de produktionskostnader som accepteras av mallen och de som i undersökningen kunnat framräknas är av sådan storleksordning att de kan sägas ligga inom felmarginalen för gjorda antaganden. Däremot skiljer sig prismallens beräkningsätt för förlagens täckningsbidrag för allmänna omkostnader och distribution (inkl. vinst och risk) ganska påtagligt från förlagens uppgifter för första upplagen. Mallen

förutsätter ett täckningsbidrag om 30 % av bokens bruttopris medan förlagen själva kalkylerar med endast drygt 20 %.

AB Läromedelsförlagen har lämnat vissa uppgifter om sina allmänna omkostnader och sina kostnader för distribution och lagring under 1950- och 1960-talen. Prismallen synes ha varit klart gynnsam för förlaget under hela 1950-talet. Under senare delen av 1960-talet har de allmänna omkostnaderna dock ökat. Dessa kostnader och kostnaderna för distribution vilka tidigare legat klart under 20 % uppgår numera till drygt 20 %. Enligt förlaget skulle dock förräntningen av det insatta kapitalet inte rymmas i dessa poster.

Ur kommentarerna från Läromedelsförlagen kan citeras:

Redovisningen av allmänna omkostnader har för hela perioden skett exklusivt lager- och distributionskostnader. De bokförda kostnaderna härför för hela perioden, beroende av volymen direktsändningar av olika slag i förhållande till volymen bokhandsexpeditioner, har varierat mellan 9,7 och 10,2 procent av försäljningssumman, *exklusive* ränteförluster och makuleringar. Vad dessa senare kostnader reellt betytt är ju svårbedömbart. Vi har accepterat att totalkostnaden för lager och distribution varierat kring 10 procent av bruttoförsäljningssumman, vilket i varje fall icke kan betraktas som en övervärdering utan sannolikt är starkt i underkant. Tio procent motsvaras av »mallens» 10 procent för dessa kostnader.

När det gäller de allmänna omkostnaderna visar ju sifferserien och procenttalen en utveckling som däremot står i skarp kontrast till »mallens» utgångspunkter. Här var »mallen» vid dess tillkomst 1952 klart gynnsam för förlagen. Kostnadsposten uppgick icke till 10 procent av bruttoförsäljningen trots att »mallen» av olika skäl vid denna tidpunkt utnyttjades mindre vid förstagsprissättning än i dag. ---

Läget är i dag, vilket vi är alltför medvetna om, att endast i rena undantagsfall en första upplaga av ett läromedel vid total utförsäljning av upplagan täcker ens de *direkta* kostnader, som nedlagts på just detta arbete, varför nya upplagor med en viss realmarginal är själva förutsättningen för verksamhetens kontinuerliga bedrivande.

Ur denna synpunkt har »mallen» därför varit relativt realistisk, åtminstone när det gäller *större* företag inom branschen, där sortimentsbredden och utgivningsfördelningen mel-

lan titelmässigt ungefär 35 procent inom Läroboksnämndens domvärjo och 65 procent utanför möjliggjort en ekonomisk utjämning på sikt och en något så när rimlig kapitalavkastning. Att utvecklingen däremot skapat utomordentligt stora svårigheter för *mindre* företag inom branschen har vi ju själva högst konkret erfarenhet av och föranledde ju också för två år sedan sammanslagningen av de olika förlagsenheterna till vad som i dag är Läromedelsförlagen.

Genom att i SPK:s undersökning beräkna täckningsbidraget för administration och distribution som ett procentuellt påslag på produktionskostnaderna sker vid ökade produktionskostnader ett automatiskt hänsynstagande till kostnadsstegringen för administration och distribution. Det valda procentuella påslaget motsvarar ett täckningsbidrag beräknat i procent av bruttopriset för första upplagan.

Till följd av den kraftiga volymökningen av sålda läroböcker under den studerade tidsperioden »överkompenseras» förlagen i sina intäkter. Denna illustreras schematiskt av diagrammen 1-4. Exakt hur stor »överkompensationen» blir kan inte anges då undersökningen bygger på antaganden som inte låter sig exakt bestämmas. För en principiell belysning av prismallens funktionssätt vid volymförändringar i tidsmässig förskjutning torde dock antagandena vara fullt tillräckliga.

Sammanfattande synpunkter

Att prismallen vid sin tillkomst 1952 var gynnsam för förlagen bekräftas av de uppgifter som lämnats av Läromedelsförlagen. Numera skulle däremot endast i rena undantagsfall ens de direkta kostnaderna täckas vid total utförsäljning av en läroboks första upplaga. En viss »realmarginal» skulle – enligt detta förlag – vara själva förutsättningen för verksamhetens kontinuerliga bedrivande.

Det kan genom SPK:s undersökning konstateras att det använda prisövervakningsinstrumentet av främst två skäl inte fungerat.

- Dels sker prissättning och prisgransk-

ning vid en given första upplaga, som bestäms av förlaget, och som det visar sig väsentligt understiger den faktiska under en läroboks totala livslängd. Föreligger full kostnadstäckning vid denna första upplaga innebär de senare av prismallen icke förutsedda upplagorna betydande överskott för förlagen. Räknar förlagen däremot normalt inte med full kostnadstäckning för första upplagan måste kalkylen ha baserats på större upplagor, vilka inte kommer till läroboksnämndens kännedom. Om prissättningen då är för hög, för låg eller rimlig går då inte att bedöma.

- Dels överskattas systematiskt, genom prismallens konstruktion, det för förlagen erforderliga täckningsbidraget för administration och distribution inkl. vinst och riskpålägg. Prismallen förutsätter nämligen ett täckningsbidrag om 30 % av bokens bruttopris medan skolboksförlagen själva kalkylerar med endast drygt 20 % för den första upplagan. Vidare är det numera vanligare att kalkylera täckningsbidraget som ett procentuellt påslag till produktionskostnaderna, vilket utjämnar skillnader i kostnader för dyra och billiga böcker.

Denna överskattning »överkompenseras» förlagen i intäkterna i samband med den kraftiga volymexpansionen i försäljningen. Hävdas det att täckningsbidraget är för lågt räknat betyder detta återigen att kalkylerna baserats på väsentligt större volymer än som uppgivits till läroboksnämnden. Risken att inte kalkylera med full kostnadstäckning för första upplagan är ju ringa med hänsyn till att genomsnittsläroboken alltid säljs i större upplagor än denna.

Prisövervakning efter den 1 april 1970

Den genom näringsfrihetsrådets dispens medgivna rätten att upprätthålla fasta bruttopriser på böcker upphävdes den 1 april 1970. Företrädare för Svenska bokförläggareföreningen och Svenska bokhandlareföreningen hade dessförinnan träffat en överenskommelse den 9 januari 1969 rörande kommissionsbokhandel i Sverige. Överenskommelsen har sedermera justerats på enstaka punkter.

För skolböcker återfinns i överenskommelsen bl. a.: »Skolböcker åsättes av bokförläggaren dels ett kommunpartipris, dels ett cirkapris. Bokhandlars inköpspris skall vara kommunpartipriset minus 6,25 procents rabatt.»

I ett uttalande i anslutning till överenskommelsen heter det bl. a.:

Förlagen är medvetna om vilken stor betydelse försäljningen till bibliotek och leveranserna av skolböcker har för bokhandeln och har därför allt intresse av att medverka till att bokhandeln får behålla bibliotek och skolor som sina kunder. — — Skolbokhandelns inpassande i det nya systemet erbjuder betydande svårigheter med hänsyn till de särskilda förhållanden som nu råder och de speciella regler, delvis av offentligrättslig art som kommer att vara gällande också efter övergången till ett fritt system. Emellertid är bokhandelns befattning med skolböckerna så betydelsefull både för bokhandeln — såväl beträffande leveranser till skolor som när det gäller direktförsäljning till elever och allmänhet — och för förlagen att mycken möda nedlagts för att söka finna en lösning som kan vara acceptabel för alla parter, därvid man givetvis måste särskilt beakta avnämarnas inställning. Det är att märka att i överenskommelsen, när det gäller skolböcker, ansetts böra intagas bestämmelser som går utöver vad som erfordras för att reglera abonnemangssystemet och sortimentsfunktionen.

Det finns alltså inte längre något av förlaget-producenten fastställt bruttopris för en lärobok. Bruttopriset ersätts av ett cirka pris. Oklarhet kan komma att råda om vilket pris statens läroboksnämnd har att granska. Enligt överenskommelsen av den 9 januari 1969 skall förlagen fastställa ett kommunpartipris, som skall motsvara det tidigare bruttopriset med avdrag för skolrabatten. Enligt vad som hävdas från förlagshåll är det endast bokhandelns marginal om 6,25 % av kommunpartipriset som är avsett att bli föremål för förhandling med köparna. Kommunpartipriset förutsätter nämligen inte några rabatter vid större köparprestationer än stipulerade minimiköp om 500 kr.

Priskontroll — rationella inköp

I princip synes två vägar vara framkomliga i syfte att dämpa prisutvecklingen för

skolböcker. En väg är prisövervakning, en annan kan vara rationellare inköp.

Av denna undersökning framgår, att det är sannolikt att prisgranskningen av läroböcker inte haft den återhållande effekt på prisbildningen som åsyftats. Det använda prisgranskningsinstrumentet bygger nämligen på en ofullständig modell av de verkliga förhållandena, varför risk finns — framför allt mot bakgrund av den kraftiga expansionen av läroboksförsäljningen — att prisma-len överskattar förlagens kostnader för de sålda böckerna.

Väljer samhället att bibehålla någon form av priskontroll av läroböckerna måste det valda prisövervakningsinstrumentet beakta ett flertal svåråtgörbara faktorer. När ett förlag bestämmer priset för en lärobok känner det inte till den kommande totala försäljningen varför det är i det närmaste omöjligt att avgöra vilket pris, som ger skäligt avkastning på det för projektet investerade kapitalet. Att alltid acceptera uppgivna produktionskostnader torde medföra risk för ständiga kostnadsstegringar motiverade av förbättrad kvalitet — som kan ha pedagogisk effekt men som även kan vara ett rent konkurrensmedel. Att mäta en boks pedagogiska effekt i förhållande till dess produktionskostnad torde däremot knappast vara möjligt.

Efter den 1 april 1970 blir en övervakning av läroböckernas cirkapriser föga meningsfull. Granskningen måste i så fall avse läroböckernas s. k. kommunpartipriser. Från principiell synpunkt innebär granskning och accepterandet av dessa kommunpartipriser en form av samhällelig sanktion. En sådan sanktion inrymmer vissa principiella betänkligheter mot bakgrund av svårigheterna att konstruera ett med hänsyn till sitt syfte effektivt verkande prisövervakningsinstrument.

De tre mest sålda läroböckerna för en årskurs har 75–90 % av marknaden. Ämneskonferenserna i de olika skolorna träffar i realiteten ett mycket överensstämmande val av läroböcker, även om det totala utbudet av parallella boktitlar är i flera fall stort.

En läroboks »idealupplaga» ligger mellan

20 000 och 35 000 exemplar har uppgetts från förlagshåll (se Birger Beckman, Hur ett skolbokspris kommer till, Svensk skolbok 1, 1968). Denna upplaga motsvarar tämligen väl en teoretisk genomsnittlig årsupplaga för de tre vanligaste läroböckerna för en årskurs om dessa tillsammans har en marknadsandel på 75-90 %. Elevantalet i en årskurs i grundskolan är nämligen drygt 100 000.

En ökad standardisering och typisering av skolböckerna och en förbättrad planering och samordning av skolornas och kommunernas inköp torde ha större långsiktiga effekter på prisbildningen än någon form av priskontroll.

Bilaga 3 Kostnadsaspekter på tryckta läromedel¹

Birger Beckman

Det är lätt att konstatera att inköpskostnaden för tryckta läromedel tiodubblats från 20 mkr år 1950 till 200 mkr år 1970.

Orsakerna härtill är i huvudsak följande:

1. Den inflatoriska kostnadsfördyringen (penningvärdesförsämringen), vilken inom den grafiska branschen genomsnittligt svarat för 5,5 % per år.

2. Det genom den s. k. utbildningsexplosionen starkt ökade elevantalet. Detta har framför allt gällt det högre, mer ämnesdifferentierade och krävande utbildningsstadiet, som under perioden fyrdubblats i elevantal.

3. Den pedagogiska utvecklingen som inneburit krav på starkt differentierade och specialiserade läromedel, byggande på större innehållsmässiga prestanda vid framtagningen och samtidigt, genom de täta läroplansförändringarna, starkt förkortade utgivningsserier.

4. Den standardhöjning inom hela samhällslivet, individuellt och kollektivt, som givetvis också påverkat de tryckta läromedlens tekniska kvalitet och utförande.

Det är uppenbart att *punkterna 1 och 2* svarar för de största andelarna i kostnadsstegringen. De är ej heller något att göra åt, och kan därför lämnas åsido i följande resonemang. Hur dominant framför allt punkt 2 är i detta sammanhang, framgår av att det genomsnittliga styckepriset för saluförda tryckta läromedel under perioden 1959 till 1971 (den period för vilken statistik före-

ligger) fördubblats, medan kommunernas inköpskostnad under samma period mer än tiodubblats.

Punkt 3 är inte lika diskussionsfri. Här har skolmyndighetens agerande, måhända omedvetet, inneburit mycket påtagligt kostnadsfördyrande faktorer. Själva *skolreformerandet*, antingen det tar sig uttryck i helt nya eller s. k. rullande läroplansreformer – de senare vanligen i form av »anvisningar», »tillämpningar», »planeringshäften», fortbildningsinitiativ osv. – har mer eller mindre omöjliggjort den spekulation i långa serier som tidigare var utmärkande för tryckta läromedel. Livslängden för en lärobok har sjunkit från 15–20 år före 1950, 10 år under 50-talet till 3–5 år mot slutet av 60-talet. Nyproduktionen kräver för närvarande t. ex. inom Läromedelsförlagen drygt 62 % av årsanslaget för teknisk produktion, medan ännu 1958 omproduktionen svarade för 73 %. Detta har medfört ett helt nytt kalkylläge med krav på uttagande av fullt täckningsbidrag redan på första upplagan på en väsentlig del av nyproduktionen. Resultatet blir från köparens synpunkt att han får betala ett högre pris för artikeln.

Men det är inte bara de täta förändringarna i läroplanerna, som medverkat till denna fördyring. Den genom reformerna – på säkerligen riktiga pedagogiska grun-

¹ Ledamoten Beckman har på utredningens uppdrag utarbetat denna bilaga.

der – starkt ökade ämnes- och linjesplittningen har lika starkt bidragit genom att radikalt begränsa marknaden för ett stort antal enskilda artiklar och därmed reellt öka den enskilda artikelns pris. Styckepriset för ett tryckt läromedel är ju en funktion av upplagestorleken (= den beräknade försäljningsomsättningen). En bok i liten upplaga är därför alltid dyrare än motsvarande artikel i stor upplaga. Prisdifferensen blir större ju lägre upplagor i absoluta tal det blir fråga om. Prisskillnaden för samma artikel i 2 000 resp. 4 000 ex. blir genomsnittligt närmare 60 % medan prisskillnaden mellan 20 000 och 40 000 blott uppgår till några få procent vid standardutförande i svarttryck.

Linje- och ämnessplittningen var framträdande redan i 1966 års gymnasiereform men är ännu mer markerad i 1971 års gymnasieskola, där linjevariationen ofta drivits helt in absurdum (t. ex. 13 olika matematikkurser, 5 olika kurser i kontorsteknik, 5 olika varianter av naturkunskap osv.), där uppenbarligen ingen hämsko lagts på enskilda kursplaneförfattares fantasi att »specialisera» ämnena för varje tänkbar kombination. Men även en så skenbart enkel reform som införandet av allmän och speciell kurs i grundskolans tre språk innebär ju reellt en fördubbling av behovet av samtliga läroböcker och övningshäften i de tre årskurserna på högstadiet. Att sådant höjer pris och därmed slutliga kostnader är självklart. Ty genom att de olika kursupplägningarna är bundna av läroplansdokumenten uppstår ett naturligt krav hos lärarna (och eleverna) att ha för varje variant specialupplagda läromedel. Ofta kan man fråga sig – t. ex. när det gäller den variantflora som finns i de olika linjernas studium av företagsekonomi – om läroplansförfattarna helt glömt bort den bistra skolverkligheten: att det helt lyckade studieresultatet består i om flertalet elever lyckas verkligen tillägna sig den elementära grundkurs som det minsta läroplansalternativet omfattar. Den i princip lovvärda valmöjligheten är från pedagogisk och allmänmänsklig synpunkt naturligtvis ett stort vär-

de. Men den är betydligt dyrbarare både ifråga om läromedel och – än mer – ifråga om andra kostnader än vad man måhända föreställer sig.

Slutsats: Det är kanske tveksamt om det nu vore möjligt med en återgång till en mindre utpräglad ämnes- och linjesplittning. Tendensen är snarare att man har att vänta krav på ytterligare differentieringar inom läromedlen med hänsyn till vuxenskolan, fortbildning etc. En fortsatt kostnadsstegring totalt sett är sålunda ofrånkomlig om inte hänsyn tas till de ekonomiska konsekvenserna redan på läroplansstadiet. En önskvärd reform vore därför inkopplandet av förlags- och produktionsteknisk expertis redan på ett tidigt stadium vid allt läroplansarbete.

Återstår så *punkt 4*, den otvivelaktigt – åtminstone i vissa avseenden – markant höjda tekniska och utseendemässiga kvaliteten på våra tryckta läromedel. Då just skolbäckernas utseende i all offentlig debatt kring läromedelskostnaderna tagits till intäkt för kommunernas ökade kostnader för läromedel över huvud, kan det vara skäl att här gå in på detaljer för att se *var* och *vad* man eventuellt skulle kunna spara in. *Att* man kan spara på denna punkt är uppenbart. Frågeställningen blir sedan om man ur pedagogiska och andra synpunkter *vill* försämra kvalitet och utseende (inte alltid identiska begrepp) och *hur mycket* man i så fall kan spara.

1. *Papperet*. Inom en stor och varierad produktion av tryckta läromedel utgör kostnaden för *pappersinköpen* nästan exakt 10 % av försäljningssumman av produkterna. För enskilda produkter varierar naturligtvis papperskostnaden starkt, ned till 4 à 5 % på en grekisk grammatik och upp till inemot 20 % på ett oförändrat omtryck i 40 000-upplaga. Minskar man vikten med 10 gram, dvs. med 10 %, skulle detta åtminstone teoretiskt på hela utbudet leda till en prissänkning med 1 %. Övergår man från s.k. träfritt papper till trähaltigt papper sänks inköpskostnaden med ca 20 %, dvs. det skulle leda till prissänkning med 2 %. Vad som har hänt de

senaste 10 månaderna, först genom en överenskommelse mellan Läromedelsförlagen och Utbildningsförlaget och sedan successivt uppföljt av övriga förlag, är att dessa båda åtgärder vidtagits för att neutralisera en del av de senaste två årens kraftiga höjningar av papperspriserna och de samtidiga 6–8 % höjningarna av tryck- och bokbinderipriserna. Man skulle naturligtvis kunna överväga en ytterligare gramvikts-sänkning med 10 %, dvs. en teoretisk pris-sänkning med 1 %. Men detta skulle ske till priset av starkt försämrad läsbarhet och bildtydlighet genom 75-gramspapperets starkt framträdande transparans. Besparingen per år skulle utgöra ca 1 kr. per elev med risk för ett försämrat studieresultat som följd. Denna väg är alltså knappast framkomlig som en generell besparingsåtgärd. Däremot är det uppenbart att det i nuläget förekommer ett icke litet antal artiklar tryckta på 90 grams, 100 grams och t. o. m. 125 grams papper vilka både genom sitt pris och sin tyngd knappast kan försvaras och där väsentliga prisreduktioner sålunda vore möjliga.

2. *Bokformaten* har ofta diskuterats i dessa sammanhang. Sakligt finns här betydande besparingsmöjligheter på flera sätt. *Standardisering* av formaten är i nuläget ingen besparing utan i vissa sammanhang en fördyring, då den skulle kräva en viss utmönstring av existerande pappers-, bokbinderi- och tryckmaskinpark. Däremot vore en begränsande standardisering beträffande *de vanliga bokformaten* både önskvärd och riktig på sikt. Men detta är en estetisk och hyllpraktisk fråga snarare än en ekonomisk. Vissa format är emellertid klart dyrbarare resp. billigare än andra. Dyrast är A4 och billigast är A6 (= liten pocket). Orsaken är att A4 endast kan tryckas i 16-sidig form medan A6 trycks i 64-sidig form. Alla de varierande s. k. normalformaten kring A5, inklusive de i Sverige vanliga pocketformaten, trycks i 32-sidig form. Prisskillnaden uppstår här genom att tryckningstalen fördubblas mellan de tre formaten, vilket inte bara betyder dubbelt så många tryck utan också dubbelt så många

intagningar i press. A4-formatet blir också i sig själv dyrare, därför att den stora sidan kräver från läsbarhets- och estetisk synpunkt större stilgrad, större bildtytor och större marginaler. Den tekniska kostnadsökningen för samma innehållsmängd framställt i A4 och A5 rör sig därför reellt kring 30 %. I verkligheten blir kostnadsskillnaden vanligen ännu större räknat på en större innehållsmängd. A4 användes främst för 16–64-sidiga häften för delmoment (arbetsområden etc.) inom en lärokurs. Varje uppdelning i små enheter skapar en mängd extrakostnader hänförliga till artikelenheten oberoende av dennas storlek, ej minst på distributionssidan. Fem 24-sidiga A4-häften motsvarar i stort sett innehållsmässigt en 10-arks A5-bok. Vid en 10 000-upplaga blir emellertid styckeprisskillnaden mellan de två utgivningsformerna ca 50 %.

Man kan från denna synpunkt beklaga att A4-häftet såväl bland lärare och elever som bland läroplansförfattare och bokförfattare fått en slags pedagogisk sakrosans. Kan man vända på denna mycket markanta trend inom skolan och utbildningsväsendet, kan en mycket väsentlig kostnadsbesparing uppnås. Men det kräver att det utbredda föraktet för »den traditionella läroboken», dvs. för stoffets presentation i vanlig bokform, energiskt bekämpas från skolmyndigheter och ledande pedagoger. Man kan fråga sig om detta är möjligt.

3. *Illustrationerna*. En av de rikast och elegantast illustrerade läroböcker som utgivits i Sverige är alltså den för snart 70 år sedan utkomna *Carlsons Geografi för realskolan*, där illustrationen personligen helt skötts av Carl G Laurin. Detta hindrar inte att i den ekonomiska diskussionen kring läroböckerna idag har illustrationen fått klä skott för fördyringarna.

Först måste konstateras, att illustrationer i svart inte kostar mer än text. Kliché- eller filmkostnad är inte större än motsvarande ytas fyllande med satt text. Bilderna fördyrar boken enbart genom att de ökar *omfånget*. Genom att minska bildantal och/eller bildstorlek gör man en direkt besparing, dvs. sänker bokpriset. De flesta

skolböcker av i dag har s. k. 30 %-ig illustrering, dvs. bildytan utgör 30 % av bokens totala satsyta. Minskar man bildytan till 20 % blir en häftad bok i princip 10 % billigare eftersom priset teoretiskt främst är en funktion av volymen. (Detta är naturligtvis inte sant vare sig vid mindre upplagor eller vid böcker med komplicerad sättning, men kan tas som en generalisering för hela ny- och omtrycksutbudet.) Gör man boken helt oillustrerad skulle man alltså teoretiskt spara 30 %. Ökar man i stället illustrationen över »normala» 30 % blir boken i princip lika mycket dyrare.

Det finns ingen anledning att fördölja att många nyare tryckta läromedel onödigt fördyrats genom överillustrering. Det finns – för många – exempel på både 50- och 60-procentig illustrering. Men, och det bör då också erinras om, det finns ännu fler böcker med 20–10–0-procentig illustrering.

Det avgörande är naturligtvis inte illustrationsprocenten i sig utan om illustrationerna har en pedagogisk funktion, dvs. om de bättre än motsvarande text ger önskvärd information till eleven. Och det är väl framför allt på denna punkt, som kritik med fog kan sättas in. Man torde ha svårt att hitta någon illustrerad lärobok, som inte innehåller ett antal *från denna synpunkt* onödiga bilder. Men bilden har inte bara informationsuppgift. Den skall också kunna ge lässtimulans och psykologiskt påverka elevens trivsel med bok och studier. Den kan också tänkas försvara sin plats av rent estetiska skäl.

Man torde dock ha rätt att konstatera att det intensiva *bildintresset*, tyvärr ofta parat med *läsointresse*, i nutiden föranlett en tendens till överillustrering av tryckt läromaterial. Det gäller inte minst sådana områden, där bildvisning i annan form (smådiar, film, TV etc.) kan eller borde kunna bättre ersätta bokbilden. Den sannolikt något slentrianmässiga 30 %-regeln skulle säkerligen utan men kunna ersättas av en 20 %-regel för flertalet ämnen – undantag utgör naturligtvis naturvetenskap och teknik, där bilden ofta är viktigare än texten för förståelsen.

4. *Färg*. Färgillustrationen i läroböcker har mycket gamla anor i Sverige. Den kom i småskolans nybörjarböcker praktiskt taget omedelbart efter det den tekniska utvecklingen gjort det möjligt. Den har väl heller aldrig ifrågasatts beträffande denna typ av böcker. Däremot har färgillustrering eller dekorfärg ofta anförts som ett onödigt fördyringselement när det gäller böcker för högre skolstadier.

För 40- och 50-talets pedagogiska debattörer framstod den amerikanska läroboken som idealet: en alltigenom 4-färgsillustrerad volym. Det gjordes under 50-talet och början av 60-talet ett litet antal skolböcker i Sverige efter denna modell. Av ekonomiska och andra skäl har de knappast fått några efterföljare. Däremot finns i ett stort antal 60-talsböcker färgbilder antingen som inklistrade planscher eller som hela planschark. Framför allt återfinns detta i geografiska och biologiböcker men även i några historieböcker.

Färgplanschen och färgarket utgör en mycket väsentlig fördyring av en bok. För den inklistrade planschen betalar köparen, bl. a. på grund av bokbinderikostnaden, ca 25 öre per plansch eller mer. För ett inhäftat planschark ca 2 kr., allt under förutsättning att bokens upplaga är 30 000 ex. eller därutöver. Det finns planscher i småupplageböcker, som kostar köparen 2 kr. per styck eller mer.

Det torde utan vidare kunna ifrågasättas om detta verkligen är sakligt och pedagogiskt motiverade kostnader. I de flesta fall ger en färgdia bättre bildresultat än bokillustrationen och till en bråkdel av kostnaden.

En helt annan fråga är den s. k. dekorfärgen. Den har ingenting annat att göra med dekor än att den *också* kan användas för dekor. Dess egentliga uppgift är att t. ex. i en fysik-, kemi- eller biologibok förtydliga teckningar (elektriska strömmar, riktningspilar, blodomlopp osv.). Men har man väl färgen i boken av denna anledning och därmed kostnaden, är det naturligt att utnyttja färgen även som estetiskt dekormedel – det blir en helt oväsentligt tilläggs-

kostnad. Uppenbart är emellertid att ymnigt utnyttjande av dekorfärg föranlett missförstånd och föreställningar om att just dekoren i egentlig mening var det dyrbara. Medan kostnaden hänförde sig till att det pedagogiska tydlighetsskäl fanns färg i boken, dvs. en extra tryckform och dubbel körning i press resp. användning av flerfärgspress.

5. *Marginaler.* Många gånger framförs i läroboksdebatten kritik av bokmarginaler. Å ena sidan krävs större marginaler, så att eleven får plats för noteringar i kanten. Å andra sidan förklaras de för stora marginalerna vara ett slöseri.

Vad betyder marginalerna ekonomiskt? I sju slumpvis uttagna normalböcker varierade yttermarginalerna mellan 13 mm och 21 mm och innermarginalerna mellan 9 och 12 mm. Det finns också A4-häftet med upp till 38 mm yttermarginal (jfr ovan). En vanlig bok med 13 mm yttermarginal ser »packad» och tungläst ut. Ca 16 mm är vi vana vid i flertalet böcker. 21 mm ser spatiöst ut. Om man skulle normera marginalerna till 16 mm för A5 skulle detta betyda en satsbredd om 25–26 cic, vilket få av oss skulle orka läsa. Marginalbredderna är en funktion av format och satsyta och inte något fristående utrymme som man kan öka eller minska godtyckligt utan att påverka läsbarheten.

Men antag att man minskade marginalerna – utan att ändra satsytan – med 5 mm på bredden och 3 mm på höjden, så skulle detta ge 14 cm^2 per sida eller $14 \times 32 \text{ cm}^2$ per tryckark. På en tolvarksbok (192 sidor) som innehåller fyra pappersark skulle besparingen bli $14 \times 31 \times 4 \text{ cm}^2$, dvs. nära $1\,800 \text{ cm}^2$, dvs. något mindre än ett femtedels pappersark eller ca 2,5 öre. Uträkning- en kan kanske vara av värde vid eventuella debatter om de »dyra marginalerna»,

6. *Tryckmetoder.* Föreställningar om att »man kan trycka billigare» är mycket vanliga. Så till vida är de korrekta att för enstaka objekt kan man få mycket varierade offerter från olika tryckerier och från samma tryckeri vid olika årstider och konjunk- turer. Dessutom finns klart billigare tryck-

metoder än de gängse när man kan uppnå sådana upplagor att s. k. rulloffset blir användbar. Skärningspunkterna för olika metoder och upplagor är väl inte helt fasta men kan i stort sett bedömas så att metoden är billigast i denna ordning vid stigande upplaga:

kontorsoffset och motsvarande
boktryck
offset
djuptryck
rulloffset.

Gränserna gäller inte generellt utan sammanhänger med svårighetsgrad, illustrationer etc.

Vad som bör ihågkommas är blott att man inte inom en givet upplageram har några förbilligande valmöjligheter, som inte av alla producenter rutinemässigt utnyttjas. Däremot kan man endast undantagsvis utnyttja »det billigaste tryckeriet» eller »den billigaste årstiden» av det enkla skälet, att läromedelsproduktionen har en så stor omfattning och utgör en så dominant del i tryckeriindustrin att den av sig själv skapar fullbeläggning, dvs. eliminerar »billiga» alternativ annat än i undantagsfall.

Bilaga 4   Principer för kommunal läromedelsorganisation¹

Sven Backmann

4.1 De pedagogiska kraven och kostnadsutvecklingen

Kostnaderna för läromedel i primärkommunerna uppgick enligt undersökningar utförda av Svenska kommunförbundet till 550 mkr 1970. Med nuvarande trend kan man förutse att dessa kostnader 1975 kommer att närma sig 1 000 mkr. Läromedelsbegreppet har då definierats i enlighet med Läromedelsutredningen i dess betänkande Läromedel för specialundervisning (SOU 1968: 36): »Läromedel är de media med vilka kunskaper, färdigheter och fostran förmedlas i undervisningen samt den tekniska utrustning, som möjliggör förmedling av mediainnehållet.» Av de nämnda kostnaderna 1970 uppskattas ca 190 mkr avse inköp av skolböcker och ca 30 mkr skönlitteratur, uppslagsverk o. d.

Kostnadsstegringarna är otvivelaktigt sådana att det finns anledning att undersöka vilka faktorer som medverkat till utvecklingen. Bland bidragande faktorer kan nämnas:

- den allmänna kostnadsutvecklingen
- införandet av fria läromedel
- skolväsendets expansion med större elevantal i ungdomsskolan, tillkomsten av kommunal vuxenutbildning m. m.
- nya läroplaner med ny metodik och nya arbetsformer som kräver alltmer förfina och avancerade läromedelssystem

I förstone kan framtida kostnadsstegringar i antydd takt synas oundvikliga; de motiveras ju till stor del av pedagogiska och kvantitativa förändringar. Man förbiser då att trenden förutsätter i övrigt oförändrade förhållanden. Här finns emellertid skäl för köparna, dvs. kommunerna, att bl. a. ställa sig följande frågor:

- Hur ser läromedelsmarknaden ut? Hur är dess konkurrensförhållanden?
- Hur kan kommunerna påverka utbudet?
- Ger kommunernas rutiner för val av läromedel möjligheter till riktiga inköpsbeslut?
- Utnyttjas inköpt utrustning på bästa sätt?

Det föreligger alltså starka ekonomiska skäl för att läromedelsorganisationen på kommunnivå ges en sådan utformning, att befintliga resurser tillvaratas. Men de pedagogiska motiven är lika viktiga. För att de nya läroplanernas intentioner skall kunna förverkligas, måste frågan om läromedelsorganisation i kommunerna lösas. De nya metoderna och arbetsformerna förutsätter en god tillgång på lämpliga läromedel.

Svenska kommunförbundet har sett det som angeläget att söka utarbeta en principmodell för organisation av den kommunala

¹ Sekreteraren Sven Backmann, Svenska kommunförbundet, som varit expert åt läromedelsutredningen, redovisar i denna bilaga synpunkter och förslag som utvecklats inom förbundet.

läromedelshanteringen. I vårt arbete härpå har vi valt att först kartlägga bristerna i de nuvarande formerna. Därefter har pågående förändringar i de nuvarande förutsättningarna analyserats. Inventeringen har syftat till en kravspecifikation för ett nytt system. I denna bilaga presenteras förslag mot bakgrund av kravspecifikationen.

4.2 Några problem i samband med nuvarande former för läromedelsorganisation

4.2.1 Läromedelsmarknaden

Utbudet på läromedelsmarknaden är mycket rikt och de olika produkterna är dessutom av skiftande kvalitet.

Ett utmärkande drag för marknaden är att den är föga priskänslig. Den totala konsumtionen ökar inte vid en allmän prissänkning, och vid val av läromedel spelar prisfrågan endast sällan någon avgörande roll. Förhållandena har lett till att producenternas konkurrensmedel utgörs av produktutveckling och marknadsbearbetning. För kommunerna har resultatet blivit allt dyrare läromedel: kostnaderna för produktutveckling och marknadsföring måste ju i sista hand bäras av köparna.

4.2.2 Information om läromedelsutbudet

Trots att marknadsbearbetningen är ett av konkurrensmedlen, kan den från kommunernas synpunkt inte sägas vara effektiv. De kommunala besluten om inköp har ofta varit mindre väl underbyggda pga. att informationen inte nått fram eller varit ofullständig. Detta kan synas märkligt med hänsyn till de betydande insatser som gjorts från producenternas sida. En översiktlig summering av producenternas åtgärder ger följande:

- gratisexemplar av läroböcker till huvudlärare och andra
- starkt rabatterade lärarexemplar av läroböcker
- säljbrev
- annonsering

- konsulenter, dvs. fast anställda säljare
- permanenta utställningar i förlagsregi
- ambulerande utställningar
- kursverksamhet.

Till detta skall också läggas den information som lärarna erhåller via LPH-centraler (länscentraler för pedagogiska hjälpmedel), recensioner i fackpress, läroboksförteckningar, SÖ-publikationen PM, SÖ:s utrustningslistor etc.

Det går inte att förenkla problemställningen så att informationsarbetet överlämnas helt till producenterna. Trots deras satsningar på information finns ett akut informationsproblem. Orsaken härtill bör sökas på konsumentensida. Avsevärda svårigheter uppstår nämligen för dem som vill informera inom utbildningsområdet. Till vem skall informationen ges? Skolchefen, skolstyrelsen, AV-centralen, huvudlärarna? De flesta kommuner saknar organisation och beredskap för att mottaga det växande informationsflödet och systematisera detta. Förhållandet har haft konsekvenser för tillvägagångssättet vid val av läromedel.

4.2.3 Val av läromedel

Det har tidigare sagts att läromedelsutbudet är mycket rikt och de olika produkterna av skiftande kvalitet. Utvecklingen på området är också snabb och det är idag nästan omöjligt för den enskilde läraren att överblicka den aktuella läromedelsituationen inom sina ämnen. Läromedlen spänner vidare över flera medier samtidigt; så kompletteras t. ex. ofta läroböcker med bild- och ljudmaterial. Valet av en lärobok påverkar därför i allmänhet behovet av andra läromedel. Läger man därtill att informationen ofta är bristfällig, inser man att förutsättningarna för ett riktigt val inte är gynnsamma.

En av ämneskonferensens uppgifter är att pröva behovet av nya läroböcker samt avge förslag om inköp av böcker och annan undervisningsmateriel. Detta förslag skall sedan godkännas av rektor innan det lämnas vidare för beslut om inköp till skolstyrelsen eller till den som av denna delegerats

att besluta om inköp.

Mer sällan förekommer det att rektor ej godkänner ämneskonferensens beslut. Den som sedan skall fatta beslut om inköp har som regel ringa möjlighet att bedöma valet.

Med tanke på utbudets omfattning är det mycket svårt för att inte säga omöjligt för huvudläraren, som ju närmast har att svara för den totala överblicken av hela läromedelsutbudet i sitt ämne, att ge ämneskonferensen en fullständig information om tillgängliga läromedel. Följden blir därför lätt att tillfälliga behov och ovidkommande faktorer såsom reklamkampanjer o. d. påverkar urvalet med ojämn utrustningsstandard vid de olika rektorsområdena, som följd. Genom att samordning mellan rektorsområdena ofta saknas, finns det också risker för stor splittring vad gäller läroboksvalet i kommunen. Vissa kommuner har emellertid under senare tid strävat efter att begränsa antalet titlar.

Den långsiktiga planeringen av läromedelsinköpen fungerar inte alltid tillfredsställande. Vanligen begränsas den till framställningar om läromedel för det kommande budgetåret. Rektor granskar och sammanställer materialet och efter en rektorskonferens beslutar skolstyrelsen att äska medel. Fördelningen av anslag mellan rektorsområdena brukar ske med utgångspunkt i elevantal, skolform och skolornas utrustningsstandard.

4.2.4 Hantering och användning

När det gäller läromedlens hantering och användning finns vissa skillnader mellan »egentliga läromedel» och »skolbiblioteks-litteratur». De förra registreras och placeras efter varierande system på skolorna av tillsynslärare och huvudlärare eller institutionsföreståndare. Vanligen söker man decentralisera läromedlen för att få dem så nära användaren som möjligt. Följande placering och ansvarsordning är vanlig:

klassrum – klassföreståndare
institutioner och facksalar – huvudlärare
och institutionsföreståndare
materielrum – tillsynslärare

förråd för förbrukningsmaterial – vaktmästare.

Skolbibliotekslitteraturen återfinns i särskilda bokrum där beståndet oftast registrerats enligt folkbibliotekens klassifikations-system. Som skolbibliotekarier tjänstgör på grundskolan vanligen lärare mot särskilt arvode jämte nedsättning i undervisningsskyldigheten för pedagogiskt skolbiblioteksarbete. I gymnasieskolor finns oftast fackutbildade gymnasiebibliotekarier.

I läromedelshanteringen på skolenheter är följande kategorier inblandade: rektorer, studierektorer, tillsynslärare, huvudlärare, institutionsföreståndare, institutionstekniker, biträdespersonal, skolbibliotekarier och vaktmästare.

Vad gäller läromedlens utnyttjande är det uppenbart att en spridd placering kan vara befrämjande. Emellertid motverkas denna effekt av otillfredsställande registreringssystem, som gör att kännedomen om läromedelsbeståndet begänsas till klassrummet/institutionen eller skolenheten. En total överblick över kommunens läromedelsbestånd är svårt att få. Den samordning av läromedel som i många kommuner ägt rum har hittills ofta varit begränsad till AV-sektorn genom tillskapandet av s. k. AV-centraler.

Kommunala och andra institutioner utanför skolan (bildningsorganisationer, fritidsnämnd, föreningar etc.) har vanligen svårt att få tillgång till kommunens läromedel.

Vid skolbiblioteken eller skolbibliotekscentralen utförs bibliotekstekniskt arbete av liknande slag som vid folkbiblioteken, och utlåning av litteratur för fritidsläsning förekommer vanligen vid en skolenhet även om det i dess närhet finns ett folkbibliotek. Detta innebär att det inom kommunerna ofta finns två parallella organisationer för biblioteksverksamhet.

4.3 Förutsättningar för förändringar av läromedelsorganisationen

4.3.1 Riksplanet

En mängd problem beträffande läromedels-hantering är generella för hela landet. Hit hör frågor om registrering, information, »VDN-märkning», granskning, utvärdering, prisövervakning, produktutveckling, generella utrustningslistor och läromedelsförteckningar samt fortbildning av personal. Till riksplanet kan även föras distributionen av viss lågfrekvent material.

4.3.2 Länsplanet

En omorganisation av distributionen av den mer kostnadskrävande AV-materielen pågår på länsplanet genom att kommunförbundet söker initiera s. k. läns-AV-centraler (LAVC) för länsdistribution av film, ljudband och videoband. Tidigare etablerade AV-centraler övergår till att bli kommunala läromedelscentraler (KLC). I samtliga län finns länsavdelningar av Svenska kommunförbundet och varje länsavdelning har utsett en skoldelegation. I de hittills organiserade läns-AV-centralerna har länsavdelningarna blivit huvudman för verksamheten och skoldelegationen dess styrelse. En bärande tanke i centralisering av kostsamma läromedel på exempelvis länsnivån är att ge alla kommuner samma möjligheter att kunna få tillgång till olika typer av material. Det är uppenbart, att i första hand mindre kommuner ej kan hålla sig med egen fullständig AV-central, som tillhandahåller ljudmateriel från Sveriges Radio och TRU, film för olika stadier i grundskolan, gymnasieskolan och vuxenundervisningen, samt program från Sveriges Radio och TRU via videoband. Finansieringen av verksamheten på länsplanet har, när kommunförbundets länsavdelning varit huvudman, lösts med utdebiteringsmetoden för totalfinansiering av verksamheten. Utdebiteringen varierar mellan 2,1 öre och 4,1 öre per skattekrona. F. n. finns LAVC beslutade eller i bruk i Östergötlands, Jönköpings, Kronobergs, Kalmar, Gotlands, Blekinge, Kristianstads,

Älvsborgs, Skaraborgs, Värmlands, Örebro, Kopparbergs, Västernorrlands, Jämtlands, Västerbottens och Norrbottens län. Utbyggd regional samverkan finns vidare i Stockholm, Uppsala, Göteborgs och Bohus samt Västmanlands län.

Länsskolnämnderna har två anknäytningar till läromedelshantering, nämligen via fortbildningsavdelningen och LPH. Fortbildningsavdelningen på länsplanet anordnar kurser för nuvarande läromedelsfunktionärer (tillsynslärare och skolbibliotekarier). LPH-funktionen är den instans inom länskolnämnden, där information och rådgivning slussas till olika läromedelscentraler och funktionärer som handhar läromedel.

4.3.3 Kommunplanet

Kommunreformen

Kommunsammanläggningarna är av betydelse i sammanhanget i det avseendet att bättre underlag skapas för en rationellt ordnad läromedelshantering.

Folk- och skolbibliotekens nya funktioner

Både skola och bibliotek är kommunala institutioner med ett flertal gemensamma intressen och beröringspunkter, där samverkan i vissa fall kan medföra personella och ekonomiska vinster. Man kan emellertid urskilja en tendens hos både skola och folkbibliotek som delvis förefaller motverka en lokalmässig och personell samverkan. Skolbibliotekets ställning har på senare år förändrats genom att dess litteratur numera betraktas som en del av läromedelsbeståndet.

Folkbiblioteken är inne i ett aktivt skede både kvantitativt och kvalitativt. Under de senaste 15 åren har kostnaderna för folkbibliotekens verksamhet tredubblats. De är inte längre bara ett bokrum utan innehåller tidningar, tidskrifter, grammofonskivor, ljudband, talböcker och mikrofilm samt förmedlar film, bildband osv. Vidare har bredden ökat i bokurvalet så att man allt oftare till-

handahåller kursböcker, vetenskaplig litteratur etc. Biblioteken har blivit mediatek, informationscentra och något av kulturcentra. För biblioteken har det blivit allt viktigare att inte bara passivt tillhandahålla och lagra sina varor utan att främja utnyttjandet av dem.

Vuxenutbildningen kommer att öka kraven på service på läromedelsområdet. Därför krävs en fungerande förmedling av såväl skolans som bibliotekets läromedelsresurser till studieförbund och enskilda. Av den anledningen behövs ett organiserat samarbete mellan läromedelscentralen och biblioteket.

4.4 *Kravspecifikation*

Genomgången av de nuvarande formerna för läromedelsorganisationen i kommunerna samt tolkningen av de utvecklingstendenser som kan skönjas har gett underlag för följande krav på den kommunala organisationen av läromedelsfrågor.

Allmänt

- Den lokala läromedelsorganisationen skall vara funktionsmässigt anpassad till den service som kan ges på riks- och länsplanet.
- Organisationen skall omfatta alla skolformer för vilka kommunen är huvudman.
- Även andra läromedelskonsumenter än skolan bör kunna betjänas.

Information

- Kommunerna bör skapa ett organ för att ta emot och vidarebefordra det växande informationsflödet om läromedelsmarknaden.

Val

- Kommunerna bör sträva efter att få till stånd en långsiktig planering av läromedelsförsörjningen med avvägningar av resursinsatser mellan olika medier.
- För att kunna uppnå ett optimalt utnytt-

jande av de resurser som avdelats för undervisningsmaterial, är viss samordning och enhetlighet nödvändig.

- Förutsättningar måste skapas för en lokal helhetsbedömning av utrustnings- och läromedelsituationen (ett registreringssystem för läromedel blir därvid ett värdefullt hjälpmedel).
- För att erhålla underlag för dessa bedömningar är det nödvändigt att kommunikationen mellan den beslutande instansen och arbetsfältet fungerar tillfredsställande.
- Rutinerna för val av läromedel bör syfta till en likvärdig och helst enhetlig standard vid skolorna.
- Synpunkter och önskemål från andra läromedelskonsumenter än skolan bör inhämtas.
- De ekonomiska aspekterna måste ges utrymme i urvalsfrågor.

Hantering och användning

- Läromedlen skall vara lättillgängliga för så många som möjligt.
- Läromedlen skall betraktas som kommunens resurs, dvs. även institutioner utanför skolan bör få tillgång till kommunens läromedel.
- Utnyttjandet skall underlättas genom effektiv information om kommunens läromedelsbestånd och dess tekniska, metodiska och pedagogiska användning.
- Den manuella hanteringen bör i görligaste mån utföras av biträdespersonal.
- Underhåll och service bör integreras i organisationen.
- Läromedelsorganisationens arbetsområde bör utformas i samverkan med folkbiblioteket.

4.5 *Generell modell*

4.5.1 *Organ*

Även om vissa problem beträffande läromedelsorganisationen ännu inte är slutgiltigt lösta – detta gäller framför allt på riksplanet, t. ex. frågorna om VDN-märkning och registreringssystem – motiverar ekono-

miska och pedagogiska krav snara åtgärder på kommunal nivå.

Nedan angivna modell avser att visa de grundläggande principerna. Nästa steg i kommunförbundets utvecklingsarbete tar sikte på att utveckla organisationsmodeller för kommuner av viss storlek. Emellertid bör redan den allmänna modellen kunna utgöra en utgångspunkt för kommunalt handlande.

Den generella organisationen utformas enligt följande:

En *läromedelskommitté* (LMK) inrättas. Denna skall vara direkt underställd skolchefen och ägna sig åt kommunens policy beträffande läromedelsfrågor. Den skall ha karaktär av rådgivande och beredande organ och ge förutsättningarna för planeringen av läromedelsanskaffningen i kommunen.

Sammansättningen av LMK bör vara sådan att både skolpolitiska, ekonomiska och pedagogiska intressen kommer till tals. De skolpolitiska intressena garanteras bäst genom representation av skolstyrelsen. Med speciell uppgift att lägga ekonomiska synpunkter på arbetet bör någon tjänsteman från skolkontoret eller särskild inköpsfunktion i kommunen medverka i LMK:s arbete. Den pedagogiska bedömningen i planeringsfasen avses utföras dels av nedan nämnda granskningsgrupper, dels av lärarkårens representanter i LMK. Omfattningen av denna representation måste bli beroende av lokala förhållanden, kommunens storlek etc.

Granskningen och det preliminära valet avses utföras av huvudlärarna, vilka vid t. ex. huvudlärarkonferens fördelar detta arbete mellan sig.

Representanter för kommunens skolledare (rektorer, studierektorer och tillsynslärare) bör också finnas i LMK.

I kommunen finns vidare en kommunal *läromedelscentral* (KLC). Dess arbete leds av en föreståndare, direkt underställd skolchefen. Föreståndaren är tillika sekreterare i läromedelskommittén. KLC:s uppgifter är av två slag, dels distributionsteknisk service, dels koordinerande verksamhet på organi-

sations- och planeringsnivå.

För att tillräckligt kunna beakta läromedelskonsumenter utanför ungdomsskolan bör en *samrådsgrupp* finnas. I denna skall finnas företrädare för bibliotek, folkbildningsverksamhet, kommunala organ utanför skolan, ungdoms- och andra organisationer etc. Genom samrådsgruppen skall dessa ha möjlighet att precisera sina synpunkter på kommunens läromedelspolicy i fråga om val och service.

4.5.2 Information och val

Informationsmaterial (reklam) från producenter är i princip av två slag: informationstryck (reklamtryck) och påseendexemplar.

Till skillnad från vad som nu sker, är det tänkt att allt informationsmaterial skall sändas till KLC. Därifrån distribueras reklamtrycken vidare till resp. huvudlärare och ämneskonferens, bildningsorganisation etc. Påseendexemplaren skall dels översändas till granskarna, utsedda inom t. ex. särskild huvudlärarkonferens, dels förvaras i KLC:s utställning för läromedel. Varje lärare i kommunen skall ha möjlighet att via KLC få studera ett påseendexemplar. I vissa fall, speciellt då det gäller avnämare utanför skolan, bör samverkan med folkbiblioteken vara att rekommendera.

Sedan de som fått påseendexemplar till granskning slutfört sitt arbete och ställt det granskade läromedlet i relation till kommunens övriga läromedelsbestånd, samordnas synpunkterna i LMK. Här kan allt efter behov något eller några ämnen prioriteras och läromedlen ämnen emellan anpassas till varandra. Det förutsätts att de skilda lärarrepresentanterna förankrat sina synpunkter i resp. huvudlärarkonferens. Granskarna skall också redovisa i vad mån kompletteringar av eventuell kringmateriel skulle bli nödvändiga om viss lärobok eller annat läromedel anskaffas. De ekonomiska konsekvenserna av valet av ett visst läromedel måste redan på detta stadium av arbetet kartläggas. Som rådgivande och beredande organ i läromedelsfrågor blir LMK också

det organ, där resursfördelningen mellan ämnen och medier behandlas.

LMK:s förslag till val av läromedel samt resursramar för de olika ämnena sänds sedan till ämneskonferenserna vars beslut blir ett förslag till inköp preciserat i titlar och artiklar.

Vid sitt ställningstagande skall ämneskonferenserna således ha tillgång dels till uppgifter om de ekonomiska resurser som ämnet disponerar, dels till information om vilka ekonomiska konsekvenser det ena eller det andra valet medför.

Ämneskonferensernas beslut sammanställs och kostnadsberäknas av KLC före behandlingen i skolstyrelsen.

Genom de föreslagna formerna för information och urval ges användarna reella förutsättningar att påverka läromedelsanskaffningen i kommunen. Dessutom erhåller ämneskonferenser och skolstyrelser ett beslutsunderlag som gör det möjligt att i betydligt större utsträckning än f. n. lägga ekonomiska aspekter på frågor om val av läromedel, vilket bör leda till en mera prismedveten läromedelsmarknad.

4.5.3 Hantering och användning av läromedel

KLC:s uppgifter

Hantering av kommunens läromedel bör ske under ledning och med hjälp av KLC och dess resurser. KLC:s uppgifter kan variera från kommun till kommun, men följande uppgifter kan ingå i dess arbetsområde:

- medverkan vid lång- och korttidsplanering av läromedelsförsörjningen
- biträde vid val av läromedel genom upprättande av materiellistor, uppsamlade av information om förekommande läromedel samt genom information till lärare och skolledare om läromedel
- kursverksamhet
- samarbete med alla kommunala läromedelskonsumenter
- planering för samutnyttjande av läromedel mellan skolorna

- samordning av kommunens egenproduktion av läromedel
- organisation av service samt underhåll av tekniska läromedel
- hjälp till skolorna med disposition av materielrum och registrering av läromedel
- central registrering, inventarieförteckning, fördelning, utlåning och kassation av AV-apparatur
- organisation av inköpsrutiner samt buffertlager för läromedel
- utlåning av viss apparatur
- distribution av viss AV-materiel.

Arbetsfördelning KLC-skolenheterna

Det bör understrykas att KLC i förhållande till skolenheterna inte avses utgöra något centralt förråd, dit kommunens läromedel koncentreras. Läromedlen bör finnas så nära användaren som möjligt. KLC:s uppgift är att svara för överblicken över samt informationen om kommunens läromedel. Detta förutsätter att KLC i detalj kan ange vilka läromedel som finns ute på de olika skolenheterna, dvs. har tillgång till ett fullständigt läromedelsregister. Endast lågfrekvent materiel samt buffertlager bör finnas centralt på KLC.

En viktig uppgift för KLC är däremot att ge förutsättningar för att läromedlen utnyttjas av flera skolenheter eller rektorsområden genom en förutseende kursplanering på planeringsdagar och vid ämnes- och stadiekonferenser.

Arbetsfördelningen vid skolenheterna

Den rent manuella hanteringen av läromedlen på skolorna bör ske enligt KLC:s anvisningar av särskilt utbildad kontorsarbetskraft. Härvid åsyftas uppgifter som registrering av befintlig materiel, mottagning och distribution av läromedel, uppställning samt viss tillsyn och översyn. Många av de nämnda arbetsuppgifterna utförs i nuläget av lärarutbildad personal. Denna bör i stället utnyttjas för de kvalificerade uppgifterna i läromedelshanteringen, bl. a. information

om läromedlens metodiska och pedagogiska användning. Hur än arbetsfördelningen i dessa avseenden utformas, torde resursförstärkning på biträdessidan behövas. Vid en del små skolenheter torde emellertid även i fortsättningen vissa arbetsuppgifter av rutinkaraktär behöva läggas på lärarpersonal.

Arbetsfördelning skola-folkbibliotek

På sikt torde en central service av läromedel för hela landet med avseende på t.e.x. klassificering och registrering komma till stånd på samma sätt som nu gäller för folkbibliotekens del beträffande vanligare i Sverige tryckt litteratur. Beträffande utlåning vid skolorna av litteratur för fritidsläsning bör samråd ske mellan skola och folkbibliotek. Därigenom kan onödiga dubbelinköp undvikas och anslagen utnyttjas bättre. På liknande sätt kan samarbete ske i det tekniska arbetet genom att man »köper» tjänster av varandra.

4.6 Sammanfattning av den föreslagna modellens innebörd

Vårt förslag har mot bakgrund av kostnadsutvecklingen och de nya pedagogiska kraven syftat till att skapa förutsättningar på det kommunala planet för

- bättre information om läromedelsutbudet
- bättre rutiner för val av läromedel
- bättre utnyttjande av befintliga läromedelsresurser.

Den lokala läromedelsorganisationen förutsätts anpassad till den service som kan ges på riks- och länsnivå.

För att nå de uppställda målen föreslås sammanfattningsvis följande:

I Bättre information om läromedelsutbudet

Ett centralt organ, KLC, har till uppgift att i samarbete med andra institutioner i kommunen

- uppsamla, systematisera och distribuera tillgänglig information om läromedelsutbudet.

II Bättre rutiner för val av läromedel

Med hjälp av information och service från KLC skall LMK genom sin verksamhet verka för

- långtidsplanering av läromedelsförsörjningen med avvägningar av resursinsatserna mellan olika läromedel
- ökat inflytande för användarna vid såväl fördelning av resurser mellan ämnen som vid direkt val av läromedel
- ökat kostnadsmedvetande hos dem som väljer läromedlen,
- samordning av skilda skolformers behov
- samordning av skilda skolenheters behov
- beaktande av läromedelsbehov hos andra konsumenter än skolan
- enhetligare läromedelsbestånd
- jämnare utrustningsstandard på skolenheterna.

III Bättre utnyttjande av befintliga läromedel

Den föreslagna organisationen av läromedelshanteringen syftar till ökat resursutnyttjande genom att

- informationen om befintliga läromedel görs tillgänglig för alla läromedelskonsumenter
- informationen om tekniska handhavandet förbättras
- lärarpersonal befrias från manuella hanteringsuppgifter till förmån för pedagogisk och metodisk information
- den för vissa moment nödvändiga egenproduktionen tillvaratas
- service och underhåll av läromedelsbeståndet förbättras
- arbetsområdena för skola och folkbibliotek fastställs för undvikande av resursplittring
- ett distributionssystem för kommunens totala läromedelsbestånd skapas under ledning av KLC.

4.7 Sammanfattning av organisatoriska konsekvenser

Förslagen i föreliggande PM innebär ur organisatorisk synpunkt sammanfattningsvis

att läromedelskommittéer inrättas i kommunerna med övergripande uppgifter enligt 4.5.1,

att läromedelscentraler organiseras i kommunerna med service- och samordningsuppgifter enligt 4.5.3,

att skolenheterna erhåller särskilda biträdesresurser för läromedelshantering samt

att arbetsfördelningen mellan skola och folkbibliotek organiseras i enlighet med principerna i 4.5.3.

Bilaga 5   Praktisk prövning av läromedel¹

*Erik Wallin, Ingela Magnusson, Bengt Nordén
och Annika Stencrantz*

5.1 Inledning

I denna rapport redovisas erfarenheter från försöksverksamhet med praktisk prövning av läromedel. På grundval av dessa erfarenheter dras konturerna upp till en rutin för prövning av läromedel.

Uppdraget att bedriva den nu avslutade försöksverksamheten erhöll en av författarna (Wallin) vid sammanträde med läromedelsutredningen hösten 1968. Avsikten var då att undersöka möjligheten att praktiskt pröva läromedel i samband med ett arbetsområdesmaterial som var under utarbetande i Göteborg och som enligt tidigare beslut skulle prövas. I dåvarande läge innebar detta att försöksverksamheten fick en mycket snabb start. Emellertid visade det sig snart att det åsyftade arbetsområdesmaterialet inte skulle komma att bli tillgängligt varför andra prövningsobjekt fick väljas. Två andra material som var lätt tillgängliga kom att utgöra grunden för de först vunna erfarenheterna av praktisk prövning av läromedel. Kravet att komma snabbt igång med praktisk verksamhet medförde att möjligheterna att söka finna relevant litteratur var blygsamma. Senare har vi dock funnit att litteratur som specifikt behandlar det aktuella problemområdet saknas. Detta innebär att vi haft föga av tidigare forskning och utvecklingsarbete att utgå ifrån i arbetet med att finna ett användbart system för praktisk prövning. Även om vi i fortsätt-

ningen kommer att presentera ett förslag till en rutin som vi anser vara rätt och riktigt i sina grunddrag, är det väsentligt att redan nu påpeka att förslaget till rutin måste prövas och få ge erfarenheter vilka kan ligga till grund för vidare utveckling av rutinen. Den är enligt vår mening fullt möjlig att tillämpa i nuvarande form, men kommer med säkerhet att utarbetas vidare i detaljer.

I korthet innebär vårt system för praktisk prövning av läromedel att enkäter utarbetas för det prövade läromedlet och besvaras av lärare och elever vilka arbetar (har arbetat) med läromedlet. Enkäternas frågor gäller olika aspekter på läromedlet och dess användning i undervisningen. Erhållen information redovisas utan värderande kommentarer till presumtiva konsumenter av läromedlet som underlag för val av läromedel.

Systemet har två fundamentala utgångspunkter. Den ena är att det skall utformas så att lärarens/skolledarens ansvar för val av läromedel inte reduceras. Detta innebär att den slutliga värderingen av den erhållna in-

¹ På uppdrag av läromedelsutredningen har docenten Erik Wallin vid pedagogiska institutionen vid universitetet i Göteborg lett en försöksverksamhet med praktisk prövning av läromedel. Forskningsassistenterna Ingela Magnusson, Bengt Nordén och Annika Stencrantz har medverkat. Här återges forskargruppens rapport, Försöksverksamhet med praktisk prövning av läromedel (stencil, juni 1971).

formationen görs av den som skall välja läromedel.

Den andra utgångspunkten gäller de kriterier vilka avgör vilken information som genom enkäterna införskaffas om läromedlen. Systemet utgår från läroplanerna för grundskolan, gymnasiet och fackskolan och avser att ge information om i vilken utsträckning resp. läromedel ger förutsättningar att bedriva en undervisning som är i överensstämmelse med läroplanen och de i denna uttryckta intentionerna för skolans verksamhet.

Prövningssystemet beskrivs i avseende på grundläggande tankegångar utförligare i de på denna inledning följande kapitlen. Framställningen i dessa grundas bl. a. på erfarenheter som gjorts i samband med de försöksutprövningar som redovisats i de rapporter som förtecknas i slutet av rapporten. Vi kommer inte att i varje särskilt fall hänvisa till dessa. Framställningen är i sin helhet skriven med intentionen att undvika alltför teoretiska resonemang. I vissa fall har detta mål varit omöjligt att uppnå.

5.2 *Evaluering av läromedel*

Syftet med framställningen i detta kapitel är att utifrån principiella resonemang kring evaluering försöka definiera och beskriva syftet med praktisk prövning av läromedel i relation till evaluering sedd i ett vidare perspektiv.

I den aktuella, huvudsakligen amerikanska, diskussionen kring evaluering kan man notera en tydlig strävan mot ett mer generellt och differentierat synsätt på evalueringsproblematiken. Detta tar sig bl. a. uttryck i ökat forsknings- och utvecklingsarbete av rent teoretiskt slag i syfte att skapa systematiska utgångspunkter för utarbetande av strategier eller modeller för evaluering. Insikten om den stora variation som förekommer vad det gäller olika evalueringssyften har medfört att man utifrån vissa generella beslutsteoretiska begrepp sökt definiera evaluering. Den utprövning av läromedel som läromedelsutredningen angivit riktlinjerna för, ansluter väl till den uppfatt-

ning om innebörden av evaluering som bl. a. Stufflebeam (1968) hävdar. Kort uttryckt innebär denna uppfattning att »evaluation is the the science of providing information for decision-making» (s. 6).

Om beslutsfattarna skall kunna fatta rätt beslut i en valsituation måste de ha tillgång till relevant information om identifierade eller tillgängliga alternativ för att kunna bedöma deras relativa värde. Syftet med evalueringen är alltså att ge informationsunderlag för dem som skall fatta besluten. Ökad information om ett alternativ innebär ökade kunskaper om de förutsägbara konsekvenserna av det aktuella alternativet. Urvalet av information för en definierad beslutssituation måste vara relevant i den meningen att den ökar möjligheterna att klargöra konsekvenserna av de olika valalternativen.

Mot bakgrund av det ovan sagda definierar vi praktiskt prövning av läromedel såsom informationsinsamlande för att få underlag för beslut om val av läromedel. Läromedlen utgör generellt det underlag på vilket undervisningen i en viss given situation grundar sig. Läromedlen utgör en väsentlig faktor vid planeringen och genomförandet av den undervisning som skall föra fram eleverna mot de uppställda målen. Praktisk prövning av läromedel i syfte att öka informationsunderlaget för beslut om val av läromedel bör följaktligen ge information om vilka faktiska konsekvenser valet av ett visst läromedel får för möjligheterna att genomföra en undervisning som leder till de planerade effekterna.

Det är väsentligt att i detta sammanhang påpeka att informationen från praktisk prövning endast utgör *en del* av den totala information som krävs för ett välunderbyggt val av läromedel. Härav följer att den slutliga bedömningen eller värderingen av olika alternativ kommer att åligga beslutsfattarna och ej den som utför evalueringen. Ett värderande moment som återfinns i alla typer av evaluering utgör urvalet eller prioriteringen av de kriterier mot vilka informationen insamlas. Detta värderande moment kan minska tillförlitligheten i den informa-

tion som skall utgöra underlaget för den slutliga bedömningen.

Den slutliga bedömningen av läromedlet sker antingen mot absoluta kriterier eller i relation till andra läromedel. Scriven (1967) har i motsats till andra (se exempelvis Stake, 1967) hävdatt uppfattningen att värderingen av olika alternativ ingår i uppgiften för den som skall svara för evalueringen. Det är dock vår uppfattning att frågan om vem som skall göra den slutliga värdering måste relateras till evalueringens typ och syfte och även till förhållandet mellan beslutsfattare och den som skall utföra evalueringen. Evaluering av ett läromedel i syfte att successivt revidera det under konstruktionsfasen, exempelvis, kräver att den som utför utprövningen även gör värderingar av läromedlets effekter.

Den information som krävs för beslut om val av läromedel kan vara relaterad dels till den pedagogiska processen och de överväganden som styr denna, dels till de planerade omedelbara effekterna av undervisningen i form av exempelvis kunskaper. Det är angeläget att i detta sammanhang antyda de problem som sammanhänger med målanalys och målformulering, även om det skulle föra för långt att här mera ingående behandla denna problematik. För att kunna få relevanta kriterier mot vilka utvärderingen av undervisningen eller läromedlet kan utföras, måste de i läroplanen angivna målen för hela skolan, ämnesgrupper och ämnen analyseras. Läroplanens mål måste analyseras och tolkas i sådana termer att de kan utnyttjas som kriterier för utvärdering av undervisningen. Man måste följaktligen ställa krav på den nämnda analysen att den även avser de mer övergripande målen för skolans verksamhet. De övergripande målen måste tolkas med avseende på de metodiska konsekvenser de får för undervisningen och med avseende på de utfall av undervisningen skolan vill nå. Förutom dessa mål utgör målen på ämnesnivå den relevanta utgångspunkten för bedömningar av undervisningens effekter. Oavsett om målen på de olika nivåerna tolkas i exempelvis termer av förväntade elevprestatio-

ner på kort sikt eller i metodtermer är det väsentligt att man betraktar målformulering som en process vid vilken man härleder de slutligt fastställda målen ur de ofta vaga målformuleringar som finns angivna i läroplanen. Detta synsätt innebär i sin förlängning att de slutligt formulerade målen för undervisningen eller läromedlet endast utgör indicier på de mål man vill nå enligt läroplanernas målbeskrivningar. (För vidare diskussion av dessa problem, se Wallin 1970.)

Föregående redovisning av kraven på analys och tolkning av läroplanens mål belyser i viss mån svårigheterna att fastställa kriterier eller göra relevanta urval av kriterier mot vilka information kan insamlas i syfte att skapa beslutsunderlag för val av läromedel. Värdet av en praktisk prövning av läromedel vore begränsat om denna enbart avsåg utprövning av effekterna av läromedlet. Utprövningen bör även inkludera en beskrivning av den undervisning som baseras på läromedlet, dvs. den process som skall föra fram eleverna till de uppställda målen för läromedlet. Innebörden av begreppet funktionsanalys är relevant i detta sammanhang. Funktionsanalys utgör en del av den modell som Dahllöf (1967) utvecklat för totalevaluering av ett helt skolsystem. Funktionsanalyserna avser ett studium av skolsystemet sådant det faktiskt fungerar mot läroplanens mål. Skolsystemet och utfallet av dess verksamhet betecknas i modellen med *elever*, *ram*, dvs. relativt fasta restriktioner i systemet som exempelvis timplaner, elevgrupperingar osv., *process* och *resultat*. Syftet med funktionsanalyserna är inte enbart att få en beskrivning av hur skolsystemet fungerar utan funktionsanalyserna »bör läggas upp så att man kan få ett underlag för ett beslut om vilken åtgärd eller kombination av åtgärder som är de mest adekvata i varje särskilt fall. Alla typer av åtgärder skall kunna ifrågakomma från preciserade anvisningar för laborationer eller dylikt, till insättande av material-metodsystem på strategiska punkter inom ett eller flera ämnen». (Dahllöf, op. cit. s. 38). Med utgångspunkt i citatet ovan inser man att resultaten hela tiden måste relateras till ele-

vernas utgångsförutsättningar, till de ramfaktorer som utgör begränsningar i systemet och till den undervisningsprocess som med de givna förutsättningarna leder till de erhållna resultaten. Utprovning av läromedel bör i ett längre perspektiv ses i anslutning till citatet från Dahllöf. Läromedlen utgör den grundval på vilken den pedagogiska processen i en viss given situation baseras. Det är uppenbart att genomförandet av funktionsanalyser av beskriven typ ställer stora krav på kunskaper om relationerna mellan de faktorer som styr undervisningsprocessen och det målrelaterade utfallet av denna process. Dahllöfs modell för systemevaluering ger dels ökade möjligheter att meningsfullt kunna placera praktisk provning av läromedel i ett större sammanhang, dels kan man genom nedbrytning och bearbetning av modellen skapa förutsättningar för relevanta urval av kriterier för praktisk provning av läromedel. Dahllöfs modell behandlas mer ingående i ett senare kapitel.

5.3 Den praktiska provningens syfte

Praktisk provning i den form vi föreslår har som framgång till syfte att ge underlag för beslut vid val av läromedel. Den information som erhålles vid provningen skall utan värderande omdömen meddelas den presumtive konsumenten för att utgöra en del av dennes beslutsunderlag. I vissa sammanhang har framförts förslag om att sammanfatta provningsresultatet i ett enda tal, vilket skulle göra det möjligt att jämföra olika läromedel. Detta bedömer vi vara helt uteslutet. Enligt vår uppfattning bör i stället den information som ges till konsumenten vara så mångfasetterad och uttömmande som är möjligt inom rimliga gränser, vilka sätts av ekonomiska och personella resurser.

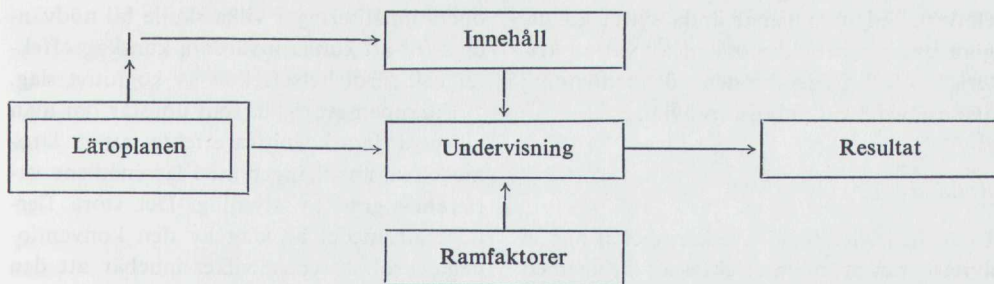
Med hänsyn till de stora olikheterna mellan olika läromedel i fråga om syfte och uppbyggnad torde det inte vara möjligt att åstadkomma ett »poängsystem för läromedel». Men om så vore fallet skulle konsumenten teoretiskt kunna utgå från poäng-

summan och välja läromedel efter denna, utan att relatera läromedlet till egna behov och förutsättningar. Detta skulle innebära att man fråntog konsumenten det reella ansvaret för läromedelsvalet. Vi vill starkt betona vår uppfattning att man på alla sätt måste undvika misstanken att ett system för praktisk provning av läromedel fråntar konsumenten detta ansvar. Att ansvaret skall ligga hos konsumenten är både en strävan och en följd av rimlighetsbedömningar.

Vi har redan sagt att resultatet av den praktiska provningen utgör en del av beslutsunderlaget vid läromedelsval. Det innebär bl. a. att skolledaren, läraren, lärarlaget etc. måste göra sin egen bedömning av läromedlet i relation till lokala förutsättningar och individuella möjligheter. Den information som den praktiska provningen ger får inte utformas så att den förtar läraren hans intresse av att granska olika läromedelsalternativ och inte heller inkräkta på de reella möjligheterna att göra det slutliga valet och därmed upplevelsen av att ha varit delaktig. Vad som härmed sagts kan även gälla eleverna i den mån de får och har förutsättningar att delta i valet av läromedel.

Om de främsta skälen för att betona lärarens ansvar för läromedelsvalet är av den art som framgår ovan, finner man även andra skäl som är av mera trivialt men därför inte mindre betydelsefullt slag. Dessa skäl har att göra med hur man lägger upp den praktiska provningen med hänsyn bl. a. till urvalet av och antalet uppgiftslämnare. Dessa frågor diskuteras utförligare i kapitel 5. Låt oss här endast antyda att om man låter resultatet av den praktiska provningen utgöra endast en del av beslutsunderlaget kan provningen – inom vissa gränser – göras med mindre insats av personella och därmed ekonomiska resurser.

I den föregående framställningen har vi sagt att mottagaren av resultaten av praktisk provning är konsumenten. Med detta har vi avsett den inom skolväsendet som har att göra eller föreslå val av läromedel på det lokala planet. Informationen skall utformas med skolledare och lärare av olika

Figur 1. Läroplanens roll för undervisningen

kategorier som målgrupp. Detta utesluter naturligtvis inte att producenten av läromedlet tar del av resultaten. Tvärtom är detta i högsta grad önskvärt och nödvändigt. Det slutliga syftet med ett system för praktisk prövning kan inte enbart vara att ge beslutsunderlag vid läromedelsval utan att få fram bra läromedel.

5.4 Kriterier och bedömningsaspekter

5.4.1 Inledning: Utgångspunkter för val av bedömningskriterier

Utvecklingen av ett förfarande med praktisk prövning är helt avhängig möjligheten att finna relevanta bedömningsaspekter, vilka är acceptabla för olika intressegrupper. Den främsta utgångspunkten vid formulering av bedömningskriterier utgörs enligt vår mening av läroplanen. Den lista över bedömningskriterier och bedömningsaspekter som vi föreslår skall tillämpas innebär en tolkning och konkretisering av vissa delar av läroplanerna för grundskolan och gymnasieskolan (Lgr 69 och Lgy 70) men tar även upp andra aspekter från annat håll. Vi vill hävda att utgångspunkten för val av kriterier är den rätta. Däremot ser vi inte förslaget till bedömningsaspekter som en slutlig lösning. De kan utvecklas vidare, läggas till och kompletteras.

Innehållet i svenska läroplaner kan indelas i två huvudkategorier. Å ena sidan innehåller de beskrivningar av målen för skolans verksamhet såväl vad avser skolan som helhet som ämnesgrupper och ämnen. Denna del betecknar vi som *normativ* i den

meningen att den talar om vad skolan skall eller bör nå genom sin verksamhet. Mot dessa mål skall undervisningens resultat ställas och utvärderas och därigenom kan man hävda att även läromedlens betydelse för uppnåendet av målen bör beaktas vid praktisk prövning.

Den andra huvuddelen i läroplanerna utgöres av riktlinjer, anvisningar och kommentarer, vilka sammantagna talar om hur undervisningen skall bedrivas för att målen skall nås.

Denna del kallar vi den *instrumentella* delen i läroplanen. Till denna vill vi också foga timplaner och kursplaner, vilka utgör såväl anvisningar som restriktioner för undervisningen.

För våra syften kan vi beskriva läroplanens roll för undervisningen enligt figur 1, som förklaras nedan.

Läroplanens ställning är central. Den anger målen och därmed vilka resultat som bör nås. Måluppfyllelsen skall ske genom undervisningen och läroplanen ger anvisningar för hur denna i grundläggande avseenden skall bedrivas för att vara i överensstämmelse med de allmänna målen och för att målen skall nås. Undervisningen har vidare en innehållslig sida, för vilken kursplaner och kommentarer ger anvisningar och rekommendationer. Undervisningens utformning påverkas vidare av olika begränsningar vilka vi här kallat ramfaktorer. Dessa kan vara timplaner, lokaltillgång, tillgång till tekniska hjälpmedel osv.

Figuren är medvetet skissartad och saknar vissa väsentliga delar för att vara fullständig. Vi har exempelvis helt utelämnat

eleverna. Figuren tjänar ändå syftet att utgöra underlag för diskussion av val av kriterier och kriterieområden för bedömning av läromedel vid praktisk provning.

Resultat

I den bedrivna försöksverksamheten har vi avstått från att mäta effekter av läromedlen i fråga om kunskaper och färdigheter. Detta innebär förvisso ingen ringaktning av dessa och heller inte att det vore omöjligt att försöka mäta dessa effekter. Om man inkluderade instrument för att kartlägga dessa effekter skulle man emellertid möta stora svårigheter inom ett rutinmässigt system för praktisk provning. Dessa svårigheter är av olika art, vilket framgår av de följande exemplifieringarna.

Som tidigare sagts skall en värdering av resultaten ske mot de i läroplanen angivna målen. En första fråga gäller vilka mål resultatmätningen skall ske mot. Det naturliga är att den sker mot mål som uttrycker kunskapseffekter begränsade till ämne eller ämnesgrupp. Genom den styrande effekt på läromedelsproduktionen som ett system för praktisk provning av läromedel kan få skulle ett betonande av kunskapseffekter få fatala konsekvenser om det gick ut över hänsynstaganden till övergripande mål.

En annan svårighet sammanhänger med att ytterst få läromedel f. n. har klart utformade målbeskrivningar, vilket medför svårigheter vid provkonstruktion. Möjligheten finns att utgå från de mål som anges i läroplanen. Dessa avser målen för ämnen och är därigenom alltför vagt uttryckta för att kunna styra utvärderingen av exempelvis material för ett arbetsområde. Däremot kan man naturligtvis utgå från läroplanen vid utvärdering av undervisningen i ämnen stadievis eller möjligen årskursvis. Även i det senare fallet ger läroplanens diffusa formuleringar utrymme för skilda tolkningar vilket skapar problem. Såvitt vi kan bedöma finns heller inte vare sig ekonomiska eller tidsmässiga eller personella resurser för att utföra de nedbrytningar och

operationaliseringar vilka skulle bli nödvändiga för att kunna utvärdera kunskapseffekter och färdighetseffekter av kognitivt slag.

En annan svårighet som uppstår om man vill utvärdera kognitiva effekter av ett läromedel sammanhänger med läromedlens varierande grad av styrning. Det stora flertalet läromedel är idag av den konventionella lärobokstypen, vilket innebär att den undervisning eleverna får i ämnet inte enbart styrs av läromedlet utan även i hög grad av läraren. Därigenom kan olika lärare lägga olika vikt vid olika avsnitt och styra elevernas kunskapsinhämtande så att olika klasser når skilda mål eller samma mål i olika hög grad. Vid utvärdering möter man då svårigheten att skilja mellan vad som är effekter av lärarens undervisning och vad som är effekter av läromedlet. Dessa svårigheter minskas självfallet vid provning av läromedel av systemtyp med större inslag av självinstruerande avsnitt.

En ytterligare komplicerande faktor i detta sammanhang är den individualisering av undervisningen som i läroplanen närmast kan betecknas som ett instrumentellt mål. Individualiserad undervisning måste i begreppets djupaste mening innebära att undervisningen bedrivs med skilda mål för skilda elever. Detta medför svårigheter vid utvärdering.

Mot bakgrund av de exemplifierade svårigheterna har vi utslutit resultatkontroll i angiven mening i försöksverksamheten. Vi föreslår att så sker även fortsättningsvis vid den rutinmässiga praktiska provningen. Det bör upprepas att detta ställningstagande sker med hänsyn till de praktiska svårigheter som mätning av kunskaps- och färdighetseffekter medför, däremot inte pga. omöjligheten av sådan provning. Skall provning av dessa effekter emellertid kunna få någon plats i ett system för praktisk provning av läromedel anser vi det främst vara i samband med den funktionsanalys av skol-system, som behandlas i ett senare kapitel.

Undervisning

I den tidigare figuren representerar »undervisning» den interaktion mellan lärare, ele-

ver, läromedel och miljö som skall leda till de åsyftade resultaten. Därmed är vi inne på läroplanens instrumentella delar, som i avseende på generella anvisningar och rekommendationer finns i avsnittet »Undervisningsprinciper och arbetssätt». Huvuddelen av de kriterier mot vilka den praktiska prövningen sker är hämtade från dessa avsnitt.

Det är inte möjligt att i ett system för praktisk prövning genom observationer av undervisning i olika klasser skaffa underlag för bedömning av ett läromedel och enligt vad som ovan sagts inte heller att studera undervisningsresultaten som en funktion av använda läromedel. Den utgångspunkt vi valt innebär att vi genom de valda kriterierna avser att få information om i vad mån läromedlet ger förutsättningar att i undervisningen tillämpa de undervisningsprinciper och arbetssätt som läroplanen anger skall tillämpas. På grundval av läromedlen skall läraren tillsammans med eleverna kunna planera en undervisning som svarar mot läroplanens intentioner instrumentellt-metodiskt och därigenom även mot de allmänna, normativa mål som gäller för skolans verksamhet.

De bedömningskriterier vi på detta sätt kunnat härleda ur läroplanen beskrivs utförligt i avsnitt 5.4.3.

Innehåll

Undervisningens innehållsliga sida har intim anknytning till målen för skolan, men vi har valt att behandla den fristående dels genom hänvisningar till läroplanens allmänna del rörande stoffurval och accentuering av särskilda områden såsom internationella frågor, könsrollsfrågor etc., dels genom hänvisningar till kursplaner med innehållsliga huvudmoment och kommentarer rörande olika ämnen. Inom detta område ligger frågan om läromedlens objektivitet.

Bedömningskriterier inom detta område behandlas nedan under rubrikerna Överensstämmelse med läroplanen och Objektivitet i framställningen.

I den bedrivna försöksverksamheten med

praktisk prövning i vilken lärare och elever medverkat, har dessa kriterier praktiskt taget inte beaktats. Skälet härtill är att båda enligt vår uppfattning lämpar sig mindre väl för bedömning genom frågor i enkäter. Däremot bör läromedel granskas med hänsyn till överensstämmelse med läroplanen och objektivitet genom särskilda granskare.

Om frågor rörande dessa båda kriterier kommer att ingå i lärares och elevers uppgifter i ett system för praktisk prövning skulle antingen antalet frågor bli mycket stort eller på annat sätt kraven på lärare och elever bli så stora, att möjligheten att praktiskt genomföra systemet kommer i fara. Dessutom kräver enligt vår mening bedömningen av överensstämmelse med läroplanen och objektiviteten i framställningen speciella kvalifikationer hos granskaren liksom erfarenhet av olika parallella läromedel eller läromedel för olika ämnen. Detta är av särskild betydelse i fråga om objektivitetsgranskningen, vilken vi således ser som en specialistfunktion.

Ramfaktorer

Undervisningens utformning påverkas av olika begränsningar vilka vi i figuren kallat ramfaktorer. Dessa utgörs av tidsmässiga begränsningar såsom timplaner, vidare av tillgång på lokaler, tekniska hjälpmedel, biblioteksresurser o. d. Dessutom ingår här faktorer sammanhängande med lärarutbildning och uppfattning om lärarroller liksom attityder till samverkan o. d.

Som väsentliga att beakta vid praktisk prövning har vi tagit upp effekter av dessa faktorer vid användning av läromedel under rubriken Organisatoriska effekter av läromedlet.

5.4.2 Ett försök att finna ytterligare kriterier

Innan vi i nästa avsnitt går närmare in på de olika bedömningskriterier vi använt oss av i försöksverksamheten skall vi kortfattat redogöra för ett försök att på andra vägar undersöka om det finns andra kriterier att

beakta än dem vi kommit fram till med utgångspunkt i läroplanen.

Om den information som erhålles vid praktisk prövning av ett läromedel skall delges den eventuella konsumenten genom någon form av beskrivning av läromedlet måste man förvissa sig om att informationen förutom att svara mot läroplanens intentioner även motsvarar det behov av information som konsumenten har vid valtillfället. Vi har studerat recensioner i lärarpress för att se vilka aspekter på läromedel som där tagits upp. Framför allt har denna fråga belysts i ett specialarbete som utförts i anslutning till försöksverksamheten. I detta intervjuades ett antal lärare och skollärdare i avsikt att få deras uppfattning om vad som borde ingå i en beskrivning av ett läromedel. Resultatet av denna mera systematiska analys redovisas av Andersson m. fl. (1970).

Detta specialarbete kan till viss del även ses som en validering av våra bedömningskriterier och bedömningsaspekter. Detsamma gäller den andra del av Anderssons m. fl. arbete i vilket man gjorde en genomgång och enkel innehållsanalys av ett antal granskningsutlåtanden avgivna till statens läroboksnämnd. Vi går inte i detalj in på resultaten av dessa båda studier utan hänvisar den intresserade till den nämnda rapporten.

Vi finner det fullt möjligt att i vår kriterielista inordna de aspekter på läromedel som tagits upp av läroboksnämndens granskare och som framhålls av lärar-skolledargruppen. Antalsmässigt dominerar uppsatserförfattarnas förteckning av kriterier under rubriken Tekniskt utförande. Eftersom de aspekter som ryms under denna rubrik i många fall kunde ingå under rubriken Motivation kan också sägas att denna aspekt fått betydande tyngd.

Om man ur kriterieförteckningen tar ut de delkriterier som nämnts av minst 50 % av lärarna-skolledarna eller som förekommit i minst 50 % av granskningsutlåtandena får man fram följande lista:

	Lärare	Granskare
<i>Tekniskt utförande</i>		
Bindning	61 %	3 %
Stilstorlek, stilstort	50	29
Radlängd	54	6
Radavstånd	50	4
Tryck (kvalitet på tryck och färgsättning)	57	11
Illustrationstyp	89	59
Illustrationernas samband med texten	68	8
<i>Innehållsmässiga kriterier</i>		
Disponering av stoff	54	73
Lärostoffets aktualitet	25	50
Avpassat språk och symbolbeteckning	36	64
Avpassad svårighetsgrad	23	57
<i>Upplysande funktioner, olika register</i>		
Innehållsförteckning	54	19
Sakregister	61	9
<i>Aktiveringsmöjligheter</i>		
Arbetsuppgifter	56	89
Individualiseringsmöjligheter	45	76
Grupparbete och diskussionsmöjligheter	14	54
Överkursavsnitt	16	50
<i>Motivering för vidare studier</i>		
Litteraturförteckning och hänvisningar	75	14

Vissa skillnader föreligger mellan lärarnas åsikter och innehållet i granskningsutlåtandena, men man skall naturligtvis vara klar över den intervjuade lärarens och granskarers olika situationer. Det tekniska utförandet tas upp av många lärare. Synpunkterna på illustrationerna ligger nära motivationsaspekten. Vad som betecknats som innehållsmässiga kriterier förekommer relativt ofta i granskningsutlåtandena. Aspekter under rubriken Aktiveringsmöjligheter ges betydande tyngd i utlåtandena men syns också vara väsentliga för lärare-skolledare.

Om resultatet av dessa två specialstudier väl motsvarar vad vi kommit fram till på annat sätt finns här en kriteriekategori, som är väsentlig i den beskrivning av ett läromedel som riktar sig till konsumenten – läraren/skolledaren, men som i försöksverksamheten med praktisk prövning endast i

ringa utsträckning beaktats. Det gäller vad Andersson m. fl. kallat Tekniskt utförande, som bör omfatta typografi, layout, bindning, antal delar i läromedlet osv. Vår uppfattning är att dessa aspekter på ett läromedel inte behöver tas upp i enkäter till lärare och elever. De uppgifter som här behövs bör det närmast åligga producenten att meddela enligt fastställda rutiner vid anmälan av läromedlet till behörigt organ.

5.4.3 Bedömningskriterier och bedömningsaspekter

Den föregående framställningen har huvudsakligen behandlat våra utgångspunkter för val av bedömningskriterier. Från dessa utgångspunkter har vi kommit fram till följande lista över kriterier eller kriterieområden:

- a) individualisering
- b) aktivitet
- c) motivation
- d) konkretion
- e) samarbete
- f) organisatoriska effekter av läromedlet
- g) läromedlets överensstämmelse med läroplanen
- h) objektivitet i framställningen

Till dessa kriterier eller kriterieområden vill vi foga ytterligare ett som inte nämnts tidigare i framställningen:

- i) installation av läromedlet.

Dessa kriterier ger endast utgångspunkten för val av vad vi kallar aspekter under de olika kriterierna. Dessa aspekter har vi huvudsakligast kommit fram till genom fortsatt analys av relevanta delar av läroplanen, men i vissa fall hämtat uppslag från andra källor. I fortsättningen av detta avsnitt kommer vi att återge och exemplifiera aspekter i anslutning till de olika kriterierna. Det bör observeras att man i det praktiska arbetet inte kommer att arbeta med samtliga aspekter för ett enda läromedel. Ett urval sker med hänsyn till läromedlets art. Mera därom senare.

A Individualisering

Med detta avses kriterier för bedömningen av vilka individualiseringsmöjligheter läromedlet erbjuder. Utgångspunkten vid formuleringen av kriteriet har varit de anvisningar angående individualisering som finns att hämta i läroplanen. Läromedlet bör enligt denna vara uppbyggt så att en individualisering av undervisningen underlättas för läraren och eleverna. Följande anvisningar kan genom tolkning härledas från läroplanen:

Läromedlen bör

- vara uppdelade på grundkurs – överkurs
- innehålla uppgifter av olika svårighetsgrad
- innehålla diagnostiska prov
- vara självinstruerande
- innehålla individuella instruktioner för att möjliggöra hastighetsindividualisering
- innehålla uppgifter av olika art
- innehålla uppgifter av olika omfattning
- innehålla uppgifter med olika lösningsätt
- innehålla uppgifter med olika redovisningsätt
- innehålla grupparbetsuppgifter med möjlighet till individuella arbetsätt inom gruppen.

B Aktivitet

Läroplanen framhåller att inläringen är en aktiv process. Resultatet är därför i högsta grad avhängigt av i vad mån undervisningen inriktas på och resulterar i självständig och mångsidig elevaktivitet. En tolkning av de anvisningar som kan vara tillämpliga för läromedel resulterade i följande:

Läromedlen bör

- vara upplagda så att eleverna får arbeta självständigt och använda olika arbetsformer
- ta upp arbetsformer som ger utrymme för samarbete samt ge eleverna möjligheter att experimentera och upptäcka
- innehålla någon form av diagnostiska prov så att eleven kan värdera sina egna prestationer

- ge utrymme för förslag och initiativ från eleverna
- utformas så att teoretiska moment sammanbindes med manuella moment i de fall där så kan ske
- innehålla ett så fylligt stoff att eleverna får övning i att se det väsentliga i olika framställningar samt öka elevernas förståelse för de sammanhang i vilka fakta ingår.

Under aktivitetsprincipen behandlas även studieteknik. Läroplanen anger här ett antal moment som bör tränas för att eleverna skall tillägna sig en god studieteknik. Generellt kan sägas att läromedlen bör ge möjligheter till en studieteknisk träning som är anpassad till elevernas mognadsnivå samt är utformad så att eleverna kan tillämpa studieteknik på egen hand.

C Motivation

Det är ytterst väsentligt att undervisningen planeras så att den av eleverna upplevs som stimulerande och intressant för att därigenom bl.a. underlätta inläringen.

Läromedlen bör

- anknyta till elevernas intressen och behov
- vara anpassade till elevernas mognadsnivå
- anknyta till elevernas erfarenheter
- anknyta till aktuella tilldragelser
- vara disponerade så att de ger eleverna möjligheter att medverka vid uppläggnen av ett område
- disponeras så att eleverna får en överblick över det som skall inhämtas
- vid introduktion av ett nytt område redogöra för nyttan av området samt i vilket större sammanhang området ingår.

D Konkretion

Ett viktigt och naturligt krav på undervisningen är att den skall fortskrida från det konkreta till det abstrakta varvid framstegen skall bygga på insikt. Kravet på en konkret och åskådlig undervisning, som an-

sluter sig till verkligheten och tillmötesgår elevernas behov av mening och sammanhang är aktuellt på alla åldersstadier.

Läromedlen bör

- vara uppbyggda så att de går från det konkreta till det abstrakta
- redogöra för ämnet på ett konkret och åskådligt sätt
- klargöra begrepp, sammanhang och idéer med utgångspunkt i upplevelser eleverna redan haft och till förhållanden de känner till
- ge anvisningar till pedagogiska hjälpmedel som kan hjälpa till att konkretisera undervisningen.

Läroplanen ger härutöver speciella anvisningar vad gäller konkretion för orienteringsämnen samt språk och matematik.

E Samarbete

Läroplanen betonar att övning i samarbete mellan elever i grupper måste påbörjas och bedrivs med hänsyn till elevernas sociala mognad. Grupparbete utgör en naturlig form för träning av samarbete. De anvisningar som läroplanen ger vad gäller samarbete är enligt vår tolkning följande:

Läromedlen bör

- ge möjlighet till grupparbete med olika typer av uppgifter
- ge möjlighet till grupparbete av olika svårighetsgrad
- ge hjälp åt läraren att organisera och leda arbetet
- ge möjlighet till olika former för redovisning av grupparbetet

F Organisatoriska effekter av läromedlet

Vi anser det viktigt att vid den praktiska prövningen även kartlägga de organisatoriska effekter som följer av läromedlets användning. Med tanke på den pågående utvecklingen av läromedlets utformning anser vi detta kriterium vara ytterst betydelsefullt vid beskrivning av läromedlet. Vi anser att i den praktiska prövningen följande aspekter av de organisatoriska effekterna bör beaktas:

- krav på hjälpmedel
- krav på lokalanordningar
- krav på personella resurser
- krav på kompletterande material
- krav på elevgrupperingar av olika slag
- möjligheter till samverkan med andra ämnen
- möjligheter till enskild handledning
- effekter utanför klassrummet – förberedelse, konferenser, materialframställning m.m.
- effekter på lärarrollen
- läromedlets omfattning

G Läromedlets överensstämmelse med läroplanen

I en beskrivning av ett läromedel är det väsentligt att även en kartläggning av dess överensstämmelse med målen för ämnet eller arbetsområdet finns med. En viss grad av styrning av läromedlets innehåll sker genom läroplanens anvisningar. Dessa är emellertid vagt formulerade och ger stort utrymme för skiftande tolkningar, vilket kan leda till skillnader i läromedlets innehåll. Man kan även tänka sig att olika läromedel prioriterar olika mål. Genom någon form av granskning möjliggörs en kontroll av hur läromedlet innehållsmässigt tillgodoser målen för ämnet eller arbetsområdet. Härigenom får även den presumtive konsumenten av läromedlet en grov beskrivning av läromedlets innehåll.

I samband med de återkommande revideringarna av läroplanen är det av största vikt att kontrollera i vad mån läromedlen tar hänsyn till vidtagna förändringar.

Vi har tidigare uttalat oss för att detta kriterieområde icke tas upp i enkäter till lärare och elever utan ingår i uppgifterna för de granskare vi föreslagit skall svara för bedömning av objektiviteten i läromedlens framställning. De aspekter som härvid skall beaktas gäller läromedlets innehållsliga överensstämmelse med mål och huvudmoment för ämnen och i förekommande fall för arbetsområdesbeskrivningar. Dessutom bör därvid beaktas läroplanens särskilda behandling av vissa icke ämnesanknutna in-

nehållsområden såsom internationella frågor, könsrollsfrågor osv. Avsikten är härvid att få till stånd en form av bevakning av att dessa frågor tas upp i läromedel genom granskarnas överblick över läromedelsområdet. Granskning av det sätt på vilket dessa frågor behandlas faller närmast under rubriken objektivitetsgranskning.

H Objektivitet i framställningen

Uppgiften att bedöma objektiviteten i läromedlens framställning bör enligt vad vi tidigare sagt åvila särskilda granskare, vilka bör vara ämnesexperter med särskilda kvalifikationer för uppdraget. För att en granskning av objektiviteten i ett läromedels framställning skall kunna göras, krävs först en analys av objektivitetsbegreppets innebörd. Ett försök till en sådan analys har vi gjort i rapporten Anmärkningar rörande objektivitet i läromedel (Wallin m. fl. 1970 a).¹ Med utgångspunkt i vad som där sägs är det möjligt att fastställa ett antal aspekter vilka skall beaktas vid objektivitetsgranskning. Vi vill dock betona att även om en specificering av kriteriet objektivitet ligger till grund för en granskning av objektiviteten i framställningen kommer de utlåtanden som avges att ytterst vila på subjektiv grund. För vidare diskussion i denna fråga hänvisas till ovan nämnda rapport.

I Installation av läromedlet

Här avser vi de lätt förbisedda problem som sammanhänger med introduktionen av ett nytt läromedel och anordningar för eventuell fortbildning av eller informationsgivning till de lärare som skall använda läromedlet. Vid installationen av läromedlet kan uppstå en del behov som bör kartläggas:

- behov av lärarhandledning
- inskolning av lärare
- inskolning av elever

¹ Se bilaga 7.

5.4.4 Sammankoppling av kriterier, aspekter och läromedel

I försöksverksamheten med praktisk prövning har vi arbetat med följande kriterieområden:

Individualisering

Aktivitet

Motivation

Konkretion

Samarbete

Organisatoriska effekter

Installation av läromedlet.

Övriga som bör bli föremål för granskning har vi i mindre utsträckning berört.

Valet av aspekter, enligt vilka läromedlet skall bedömas, är beroende av läromedlets art och utformning. För att underlätta en arbetsrutin vid utformningen av instrument för insamling av information har vi konstruerat en form av check-list genom följande tillvägagångssätt:

1. Varje kriterieområde bröts ner i ett antal aspekter, mer specificerade än som tidigare nämnts relevanta för bedömning av läromedel.

2. De läromedel vi ställs inför idag består vanligen av ett antal komponenter i olika kombinationer: introduktion, grundkurs, överkurs, diagnostiskt prov, illustrationer osv. Även det vi i dagligt tal talar om som »lärobok» kan vanligen sägas innehålla vissa av dessa komponenter. Nästa steg i proceduren blev en listning över alla tänkbara komponenter som läromedel kan innehålla.

3. För varje läromedelskomponent gjordes en listning av de aspekter från alla kriterieområden som vi bedömde vara relevanta för komponenten ifråga. Detta innebär bl. a. att samma aspekt kan återkomma under olika komponenter. Ytterligare en form av nedbrytning av aspekterna kan sägas ha skett då dessa i viss mån vid behov anpassats till komponenten. Som exempel kan nämnas aspekten »nyttan av stoffet» under kriterieområdet »motivation» som för komponenten Diagnostiskt prov formulerats som »validitet». För vissa komponenter har ytterligare aspekter tillkommit t. ex. »tyd-

ligt uttal» för komponenten IS, vilken i detta fallet kommer att falla under kriterieområdet Konkretion.

Det slutliga steget utgörs av en check-list där alla komponenter med tillhörande aspekter finns angivna. Check-listan ser vi i nuvarande skick inte som en slutgiltig och färdig produkt, utan något som bör kompletteras både med avseende på komponenter och aspekter. Slutligen vill vi genom några exempel illustrera check-listans nuvarande utformning.

Introduktionsmaterial

överblick över vad som skall inhämtas inordning i ett större sammanhang redogör för nyttan av stoffet

Introduktionsmaterial

överblick över vad som skall inhämtas inordning i ett större sammanhang redogör för nyttan av stoffet anpassat till förkunskaper sätter in eleven i problemet kunskap om målet för arbetsområdet

Grundkurs

svårighetsgrad anknytning till elevernas erfarenheter anknytning till elevernas intressen anpassning till elevernas mognadsnivå anpassning till elevernas förkunskaper från konkret till abstrakt inordnat i ett större sammanhang aktivitetsformer anpassade till mognadsnivå mångsidiga aktivitetsformer grundkursens omfattning gruppering av stoffet i helheter som eleverna kan överblicka stimulerande arbete.

5.5 Vilka läromedel skall prövas?

I den föregående framställningen har vi på åtskilliga ställen använt termen läromedel utan att någon gång definiera vad vi lägger in i ordet. Det är inte vår avsikt att gå in på den besvärliga definitionsfrågan i detta

sammanhang. Frågan om vilka läromedel som skall bli föremål för praktisk prövning kan angripas även utan en helt tillfredsställande avgränsning av begreppet. I försöksverksamheten har vi ur läromedelsbegreppet uteslutit de tekniska hjälpmedlen som behövs för att förmedla information.

I och för sig är det möjligt att vid praktisk prövning tillämpa relevanta urval av våra kriterier och aspekter på läromedel som varierar i form och omfattning från ett enstaka ljudband till det mest omfattande läromedelssystem av typen IMU. Vilka läromedel som i ett system för praktisk prövning normalt bör provas anser vi vara en fråga av administrativ och organisatorisk art som får bedömas med hänsyn till ekonomiska och personella konsekvenser. Vi menar att försöksverksamheten givit vid handen att det är möjligt att tillämpa och vidareutveckla ett prövningssystem. Var man skall dra gränsen mellan läromedel som normalt skall provas och läromedel som inte skall provas får avgöras på grundval av olika avvägningar. I underlaget för dessa avvägningar bör ingå bedömningar av angelägenheten att få vissa läromedel eller typer av läromedel prövade – i debatten har talats om centrala läromedel. Vidare bör övervägas värdet av den information som prövningen kan ge om läromedlet. Även om våra kriterier är tillämpliga på läromedel av varierande slag, kommer endast ett litet fåtal att kunna utnyttjas utan kompletteringar exempelvis vid bedömning av en diaserie. Det gör att den information som erhålles blir mycket blygsam till sin omfattning. Slutligen måste överväganden av antydd art ställas mot de kostnader prövningarna drar med sig och de konsekvenser för skolan som följer av var gränsen dras. Vi tänker då på det antal lärare och elever som kommer att engageras.

Mot denna bakgrund anser vi frågan om vilka läromedel som skall göras till föremål för praktisk prövning ligga utanför vårt kompetensområde. Vi vill emellertid under detta kapitel rubrik göra vissa kommentarer som an knyter till gränsdragningsfrågan.

I det nuvarande granskningsförfarandet

i läroboksnämndens regi behandlas endast läroböcker i konventionell mening. Dessas funktion i undervisningen består framför allt i att de utgör en av grunderna för lärarens planering av undervisningen. Innehållet i läroboken, om den används i vad som kan betecknas konventionell klassundervisning, förmedlas genom läraren till eleverna, vilka också bearbetar lärobokens stoff genom läsläsning eller på annat sätt. Genom den stora roll som informationsförmedlare som läraren därigenom får, kommer resultatet av undervisningen att vara starkt avhängigt av hur läraren utnyttjar läroboken och dess innehåll. Samma synpunkter kan med vissa modifikationer läggas på olika audivisueella hjälpmedel som läraren har till förfogande vid planeringen av undervisningen.

Detta innebär inte att läroböcker skulle undantas från praktisk prövning. Om den undervisning som baseras på läroboken varierar med hänsyn till lärarens intresse och skicklighet och klassens nivå, är det ändå möjligt att i prövningsförfarandet försöka utröna de förutsättningar läroboken erbjuder för en tillämpning av de principer och fundamentala metodiska grepp som läroplanen anger.

Beträffande läromedel av typen materialmetodsystem är förhållandet något annorlunda. Genom att man får – och bör få – räkna med variationer i sättet att utnyttja system i olika klasser finns det anledning att ta reda på i vilken utsträckning fundamentala undervisningsprinciper tillgodoses i systemet. Men genom att de integrerade läromedelssystemen medför en hårdare styrning av undervisningen och lärarens agerande, ökar möjligheten att vid den praktiska prövningen samla information om själva utnyttjandet av systemet. Detta innebär större möjligheter att komma åt den pedagogiska processen och sätta den i relation till läromedlets mål. Vid praktisk prövning av läromedelssystem blir det också mera meningsfullt att studera systemets effekter gentemot dess egna mål och i relation till andra system genom den hårdare styrningen av undervisningen.

I detta sammanhang inställer sig frågan om mera omfattande läromedelssystem – exempelvis de som på skolöverstyrelsens uppdrag utarbetats i matematik, tyska och engelska – behöver undergå den prövning som här diskuteras. Dessa system är systematiskt utarbetade i ett förfarande som bl. a. innebär att de under konstruktionsfasen kontinuerligt utprövas och revideras.

I nuvarande situation har läromedelskonstruktören att utgå från de målformuleringar som finns i läroplanen. Dessa är uttryckta i vaga och mångtydiga termer. De måste därför tolkas och preciseras för att kunna tjäna som kriterier vid utformning och utvärdering av läromedlet. Den målanalys som sålunda krävs vill vi se som en process för härledning av de slutligt fastställda målen för läromedlet eller läromedelssystemet. Målen för ett visst avsnitt måste relateras till målen för ämnet. Målen för ämnet skall relateras till målen för ämnesgruppen. Dessa mål står i sin tur i relation till målen för den skolform det är fråga om. De slutligt fastställda målen som skall styra planeringen av läromedlet måste stegvis härledas ur målen på »högre nivåer».

De sålunda härledda och slutligt fastställda målen för läromedlet i fråga måste ses som resultatet av tolkningar i olika led. De slutliga fastställda målen kan ses som indicier på målen på de mera övergripande nivåerna. För ett annat läromedel eller läromedelssystem kan målformuleringarna sedda som indicier vara andra men ändå vara uttryck för samma övergripande mål. Detta leder till att läromedelssystem av angiven typ lika väl som övriga läromedel behöver granskas med hänsyn till överensstämmelse med läroplanen och med hänsyn till objektivitet. Den systematiska målanalys, som förutsätts ske vid konstruktion av läromedelssystem, utgör i sig ingen garanti för vare sig innehållslig överensstämmelse eller objektivitet.

Att ett läromedel betecknas som läromedelssystem och konstrueras systematiskt och genom successiva revisioner innebär i och för sig inte heller att det utformats i överensstämmelse med de undervisningsprinci-

per och arbetssätt som anges i läroplanen och som utgjort utgångspunkter för vårt val av kriterier. Den successiva utprovningen under konstruktionsfasen innebär att konstruktören prövar läromedlet mot de kriterier han själv ställt upp. Resultaten skall ses i relation till dessa. Därmed blir det angeläget att även läromedelssystem omfattas av den praktiska prövningen och ställs mot kriterier härledda ur principer som utgör delar av läroplanens instrumentella del. Självfallet kan producentens egna utprovningsdata i relevanta delar utnyttjas vid beskrivningen av läromedlet.

5.6 Den praktiska prövningens utformning

5.6.1 Informationslämnare

De kriterier som angivits i det föregående och som främst hänför sig till en procedur för praktisk prövning av läromedel ligger i nästa steg till grund för val av informationslämnare som skall komma ifråga vid olika kriterier.

Som väsentliga informationsgivare ser vi följande kategorier:

läromedelsproducenter

särskilda granskare

lärare

elever.

För att en dokumentation av på marknaden befintliga läromedel skall komma till stånd bör någon form av central registrering upprättas. Läromedelsproducenterna blir då naturligt den kategori som i första steget lämnar information om ett läromedel. Samtidigt med anmälan av ett läromedel till registrering bör det åligga producenterna att lämna vissa data om läromedlet.

Särskilda granskare är en sammanfattande benämning på den grupp informationslämnare som vi anser bör svara för en bedömning av objektivitet i läromedlens framställning samt läromedlens överensstämmelse med läroplanen. Som tidigare nämnts anser vi att denna grupp bör bestå av experter vilka bl. a. bör ha grundlig kännedom om

läroplanens mål på olika nivåer liksom om dess övriga intentioner samt omfattande erfarenheter av läromedel av skilda slag.

Lärare och elever utgör den grupp informationslämnare som direkt kommer att delta i den praktiska prövningen av läromedel och blir alltså den grupp som kommer att svara för den mest omfattande informationsgivningen. Merparten av de tidigare nämnda kriterieområdena är relevanta både för lärare och elever. Vanligtvis kommer dock endast lärarna att ge uppgifter om kriterierna Organisatoriska effekter och Installation av läromedlet.

Elevernas förutsättningar att medverka i en praktisk prövning är generellt goda, dock måste vissa hänsynstaganden till åldern göras. På lågstadiet har eleverna givetvis vissa svårigheter att förstå tryckt text samt ett begränsat ordförråd och en ringa allmän erfarenhet av läromedel. Detta medför avsevärda svårigheter vid en eventuell konstruktion av enkäter till lågstadiets elever. Vi har under den tid som försöksverksamheten pågått prövat några läromedel i årskurs 4 och funnit att vi i enkäten till eleverna tvingats att formulera frågor av mycket allmänt attitydinriktat slag. Med tanke på de kriterier och aspekter av läromedlen som man i den praktiska prövningen vill ha belysta ser vi ingen möjlighet att med de metoder vi använt erhålla denna information från eleverna på lågstadiet. Vi anser det därför inte meningsfullt att i den praktiska prövningen gå längre ner i årskurserna än till årskurs 4. Vad gäller eleverna på lågstadiet måste man förlita sig på att lärarna kan förmedla elevernas uppfattning om läromedlen.

5.6.2 Antal uppgiftslämnare

Den praktiska prövningen av läromedel skall inte ses som någon strikt vetenskaplig utprövning utan snarast som ett försök att presentera viss information om ett läromedel vilken skall utgöra en del av beslutsunderlaget vid val av läromedel. En väsentlig fråga i relation till utprövningens syfte gäller antalet informationslämnare.

Antal uppgiftslämnare måste väljas så att utprövningsdata får ett reellt informationsvärde. I samband med försöksverksamhetens start diskuterades denna fråga och läromedelsutredningen föreslog då fem lärare och fem klasser som varande ett lämpligt antal informationslämnare per läromedel. Under den tid som försöksverksamheten pågått har vi emellertid använt oss av tio lärare och tio klasser per läromedel då vissa krav på tillförlitlighet och representativitet hos data måste vara uppfyllda för att dessa skall ha något informationsvärde.

Även om de tio i utprövningen medverkande lärarna väljs från olika geografiska regioner och från olika skolor kommer representativiteten att vara dålig och tillförlitligheten låg.

Även antalet elever är lågt. Representativitetssynpunkter kan läggas på antalet. Med hänsyn till sannolikheten för klasseffekter – intraklasskorrelationer – som en följd av det sätt på vilket läraren utnyttjar läromedlet eller läromedelssystemet, kan de 250 eleverna inte heller utan vidare betraktas som 250 representanter för den aktuella elevpopulation utan man bör snarare se de tio klasserna som representerande populationen av aktuella klasser.

Utän att vetenskapligt belägga ovanstående resonemang måste man räkna med att sannolikheten är mycket hög för att lärarens personlighet och sätt att använda materialet kommer att påverka elevernas allmänna attityd till materialet.

I samband med den praktiska prövningen av arbetsområdet Regering och Riksdag (Wallin m. fl. 1971) sökte vi belysa ytterligare ett par faktorer som bör beaktas vid urval av informationslämnare. Det gällde här skola och linje. Utprövningen av arbetsområdet skedde i årskurs 9 och de femton deltagande klasserna tillhörde tre olika skolor. En del av påståendena i elevenkäten utvaldes och bearbetades per skola varvid man kunde finna skillnader mellan de olika skolorna. Ytterligare en bearbetning av data gjordes i syfte att se om vi kunde finna några skillnader mellan svar från elever tillhörande olika linjer i årskurs 9 oberoende

av skoltillhörighet. Två grupper av elever hölls isär, elever på gymnasieförberedande linje och elever på icke gymnasieförberedande linjer. Klara skillnader mellan de två elevgrupperna framkom varför linjetillhörighet måste ses som en faktor vilken påverkar utfallet av en praktisk prövning. Resultaten visar också att linjetillhörighet betyder mer för utfallet än skoltillhörighet.

Linjefjämförelsen är inte längre aktuell då linjeindelningen i årskurs nio slopats i och med införandet av Lgr 69. Bearbetningen visar att urval av uppgiftslämnare bör ske per klass och inte per skola, dvs. inte mer än en lärare och klass per skola. Önskvärt är givetvis även att sprida de deltagande klasserna över olika geografiska regioner.

Vi vill framhålla att representativiteten kommer att vara dålig och tillförlitligheten hos data självfallet låg i en praktisk prövning där tio klasser och tio lärare deltar. Detta bör emellertid inte ses som en klar nackdel då syftet med utprövningen är att ge information vilken skall utgöra en del av beslutsunderlaget. Valet av läromedel bör bygga på önskemål från konsumenterna, dvs. lärare, lärarlag, skolledare. Med denna utgångspunkt ser vi det inte som en oöverkomlig svårighet att resultaten från de praktiska prövningarna är behäftade med ett visst mått av osäkerhet. Konsumenterna måste göras aktivt medvetna om att resultaten endast speglar tio lärares åsikter om ett läromedel. Därigenom accentueras att ansvaret för val av läromedel och bedömning av läromedlet åvilar den enskilda konsumenten. Vi hoppas också att lärarna skall stimuleras att överväga i vad mån olika läromedel kan tänkas passa individuella möjligheter och lokala förutsättningar.

Slutligen skall dock framhållas att uppgiftslämnarna bör väljas så att endast en klass och en lärare från varje skola deltar samt att klasserna får en geografisk spridning.

5.6.3 Tidpunkt för den praktiska prövningen

En annan aspekt på tillförlitligheten gäller den tid som läromedlet skall ha använts in-

nan man inhämtar information från lärare och elever. Vid material för behandling av enstaka arbetsområden, som kräver tio till tjugo timmars undervisning, är det naturligt att bjudning av enkäter sker sedan arbetsområdet är helt genomgånget. Vid prövning av material-metodsystem (av typen IMU) och vid prövning av läroböcker vilka avses täcka undervisningen under ett läsår uppstår frågan om vad som skall anses vara tillräcklig användningstid. En grov bedömning är att materialet helst bör ha använts upp emot en termin. Någon klar regel torde vara svår att uppställa. Elever och lärare bör ha arbetat sig in i materialet och blivit bekanta med dess uppläggning och utformning. Den tid detta tar beror i sin tur på materialets likhet med andra läromedel och graden av variation i framställning och övningar i läromedlet. Om materialet innehåller innovationer i metodisk eller organisatorisk mening finns det vidare anledning att låta användningen av läromedlet stabilisera sig för att därmed undvika nyhetseffekter vid bedömningen av materialet.

Vid prövning av nytukomna läromedel är det viktigt att försäkra sig om att läromedlets samtliga komponenter finns tillgängliga innan man utför en praktisk prövning. Vi har under försöksverksamheten några gånger tvingats ge ofullständiga rapporter över läromedel då förlagen inte i tid hunnit leverera samtliga komponenter till läromedlen i fråga. Informationsvärdet från en sådan utprövning blir ringa.

Innan man utför en praktisk prövning bör man också försäkra sig om att minst tio lärare och tio klasser i landet använder sig av läromedlet.

5.6.4 Utprövningsinstrument

Under denna rubrik kommer vi enbart att behandla utprövningsinstrumentens formella sida och ej dess *innehåll*. Utprövningsinstrumentens innehåll bestäms av de för prövningen uppsatta kriterierna vilka vi tidigare beskrivit.

Utgångspunkterna för försöksverksamheten var att ett system för praktisk prövning

av läromedlet dels skulle vara lättadministrerat, dels skulle grunda sig på bedömningar från lärare och elever som använt läromedlet. Den naturliga metoden vid utprovning var att använda någon form av enkät-teknik.

De sex första praktiska provningarna skedde medelst enkäter, sammansatta av olika frågetyper. Den vanligaste typen var bundna frågor med svarsalternativ som var olika för olika frågor. Ett försök att utröna eventuella skillnader mellan frågor med bundna resp. öppna svar gjordes vid ett tillfälle. Vid den okulära besiktning som gjordes av resultaten kunde vissa skillnader konstateras. Frågor med öppna svarsalternativ ger en mindre grad av precisering, många av svaren är inte direkt svar på frågan och andra svar är mindre nyanserade än de bundna svarsalternativen. Där- emot gav de öppna svaren ofta tilläggsin- formation bestående av motiveringar för gjorda ställningstaganden. Värdet av denna information är emellertid av mindre betydelse vid den form av provning det här är frågan om, då provningen syftar till att ge svar på frågan hur läromedlet fungerar i relation till givna kriterier. Däremot är denna information av vikt vid evalueringar, som syftar till att ge underlag för revideringar av läromedlet. Denna provning gav en klar uppfattning om den betydligt mer omfattande bearbetning som frågor med öppna svar kräver. För närmare beskrivning av denna jämförelse mellan två frågetyper se Wallin, Magnusson, Stencrantz (1970 b).

Inför de provningar som skulle göras läs- året 1970/71 gjordes en översyn över de tidigare utprovningarna för att få fram en någorlunda enhetlig form för dessa. Följande krav måste ställas på enkäterna:

1. Frågeformen får inte inskränka möj- ligheten att beakta samtliga aspekter.

2. Ett så långt möjligt enhetligt system skulle användas oberoende av informations- lämnare och läromedel.

3. Enkäterna skall gå snabbt att besvara.

4. Bearbetningen av den erhållna infor- mationen skall gå snabbt och kunna utfö-

ras rutinmässigt.

5. Redovisning av utprovningensresultaten skall kunna ske lätt.

6. Resultaten från olika provningar skall lätt kunna jämföras.

De frågetyper vi hade att ta ställning till var följande:

1. Frågor med öppna svar.

2. Frågor med bundna svarsalternativ av två slag:

- a) En neutralt formulerad frågestam där svarsalternativen markerar respondentens inställning.

- b) Frågestammen är antingen positivt el- ler negativt riktad och svarsalternativen an- passade efter frågans innehåll.

3. Riktade påståenden med samma svars- alternativ för samtliga påståenden.

Frågor med öppna svar fann vi det ute- slutet att använda vid denna form av prov- ning av flera skäl. Bearbetningen av for- mulären vid öppna svar är långt mer om- fattande tidsmässigt än någon av de andra frågetyperna. Man kan inte heller räkna med att bearbetningen skall kunna utföras rutinmässigt då man för att minska subjek- tiviteten i tolkningen av svaren måste an- vända speciellt utbildad personal. Resulta- ten från de olika provningarna skall också kunna jämföras. Använder man sig av frå- gor med öppna svar, kan detta krav vara svårt att tillgodose.

Frågor med öppna svar kräver avsevärd tid vid besvarandet vilket är en klar nack- del i ett rutinsystem för praktisk provning.

Av ovan angivna skäl ansåg vi oss på goda grunder kunna utesluta möjligheten att använda frågor med öppna svar. Åter- stående alternativ (2b och 3 ovan) ter sig fullt jämförbara med hänsyn till de krav som ställdes på enkäterna. Emellertid blir rapporteringen av erhållna resultat mera lättöverskådlig vid användande av riktade påståenden, då läsaren hela tiden har sam- ma svarsalternativ att ta ställning till. Det- ta blev avgörande för valet av frågetyp i enkäterna.

Svarsalternativen till riktade påståenden

utgör olika grader av instämmande eller avståndstagande. Svaren kan nyanseras genom användande av olika antal alternativ. Vid beslut om detta antal och alternativens formulering får man ta hänsyn till språklig utveckling hos eleverna och möjligheten för dem att nyansera ställningstagandena. I det senare årets prövningar har vi arbetat med följande alternativ i enkäterna:

till lärare

instämmer helt
instämmer delvis
avvikande uppfattning
helt avvikande uppfattning.

till elever

så tycker jag absolut
så tycker jag
så tycker jag inte
så tycker jag absolut inte.

I lägre årskurser (årskurs 4 och nedåt) har vi endast utnyttjat två alternativ:

så tycker jag
så tycker jag inte.

I skalor av den typ vi arbetat med (Likertskalor) förekommer vanligen ett mittalternativ som uttrycker tveksamhet. Vi har strävat efter att få ett klarare ställningstagande genom att utesluta detta och ersätta det med alternativet »vet inte», som kompletterar ovanstående alternativ.

Vi vill starkt betona att även om vårt mätinstrument till det yttre liknar den vanligen förekommande attitydskalan av Likert-typ, där det finns möjlighet att räkna fram en summapoäng som uttryck för attitydens eller inställningens styrka, är det här inte fråga om en dylik skala. En likertskala avser att mäta en individs placering utefter ett kontinuum. I vårt fall skulle detta svara mot att mäta olika aspekter av ett enda kriterium. Skalan skall därför vara homogen med höga interkorrelationer mellan item. Frågorna i våra enkäter utgör ingen skala i denna mening, eftersom den inte skall vara homogen utan innehåller aspekter av

olika kriterier. Med hänsyn till detta är framräknandet av en slutpoäng inte meningsfull.

5.6.5 Rutin för framtagning av enkäter

I försöksverksamheten har vi sett det som en uppgift att komma fram till en enkel rutin för framtagning av enkäter. Som utgångspunkt hade vi de tidigare beskrivna kriterierna. En lista över tänkbara komponenter i ett läromedel ställdes upp. Med komponenter avser vi i det här sammanhanget de olika delar ett läromedel kan vara uppbyggt av. Som exempel kan nämnas grundkurs, överkurs, diagnostiska prov, illustrationer. Som synes av exemplen är listningen gjord med praktiska hänsyn och speglar ingen enhetlig uppdelning. För varje komponent utvaldes ett antal för komponenten relevanta aspekter vilka härleddes ur kriterierna. Därefter formulerades ett påstående till varje aspekt. Varje påstående blir på detta sätt ytterst härlett ur kriterierna.

Sammanställningen av en enkät går med detta system till på följande sätt:

1. Det för prövningen uttagna läromedlet studeras och de ingående komponenterna avprickas på den lista över tänkbara pedagogiska komponenter vi tidigare nämnt.

2. De för läromedlet relevanta aspekterna på varje komponent noteras.

3. Påståenden för de aktuella komponenterna och aspekterna på dessa plockas ut ur tidigare nämnda kartotek över påståenden.

4. Påståendena arrangeras så att hälften är positivt och hälften negativt formulerade. Lämpliga svarsalternativ utses.

Fördelen med detta system är den flexibilitet det erbjuder genom att det kan anpassas till läromedlets utformning samtidigt som enkäterna kan sammanställas relativt rutinmässigt.

Då läromedelsmarknaden idag har ett så rikt och varierat utbud finner vi det nödvändigt, att ett system för praktisk prövning erbjuder denna flexibilitet. En helt standardiserad enkät gällande för alla lä-

romedel ser vi inte som ett möjligt alternativ, då hänsyn måste tas till vilka komponenter som ingår i läromedlet. En standardiserad enkät skulle av naturliga skäl inte ge en rättvisande bild vid en jämförelse mellan exempelvis en konventionell lärobok och ett material-metodsystem. Det föreslagna systemet för praktisk prövning möjliggör däremot en jämförelse mellan vissa komponenter trots läromedlens olika utformning.

5.6.6 ATU-skalan

Som ett komplement till enkäterna har vi även använt oss av den av Jerkedal, Gårdin och Mårdberg (1966) utarbetade ATU-skalan. Skalan är egentligen avsedd att mäta Attityder Till Utbildning. Vi ansåg den emellertid tillämplig för vårt syfte, nämligen för att mäta inställningen till arbetet med ett läromedel.

ATU-skalan är en semantisk differentialskala av polär typ, dvs. den består av adjektiv i motsatspar och innehåller sju delskalor:

positiv-negativ
värdefull-värdelös
dålig-bra
mångsidig-ensidig
oviktig-viktig
dum-klok

Som distraktorer ingår dessutom sex skalor som kan ge värdefull tilläggsinformation.

ATU-skalan med distraktorer ser ut på följande sätt:

lätt - - - - -	svårt
positivt	negativt
vilsamt	arbetsamt
värdefullt	värdelöst
jäktat	lugnt
dåligt	bra
aktivt	passivt
mångsidigt	ensidigt
intressant	ointressant
oviktigt	viktigt
avspänt	spänt
dumt	klokt

Respondentens markeringar poängsätts på varje delskala från ett till sju. Den maximala slutpoängen blir således 42 poäng och den minimala 6 poäng.

För att studera värdet av denna skala vid praktisk prövning gjordes en jämförelse mellan medianvärden för de olika läromedel som prövats. Följande tabell visar medianvärden för åtta läromedel med avseende på elevernas allmänna inställning till läromedlen:

26, 28, 28, 29, 29, 30, 32, 33.

Som framgår är variationen i medianvärde liten över olika läromedel. Med hänsyn till syftet med den praktiska prövningen är det uppenbart att ATU-skalan ger uttryck för alltför generella attityder för att kunna ge ett relevant informationstillskott vid val av läromedel. Vi anser därför att ATU-skalan i fortsättningen inte bör medtagas vid praktisk prövning av läromedel.

5.7 Bearbetning och rapportering

5.7.1 Bearbetning av data

Den praktiska prövningen av läromedel har under försöksverksamheten inneburit att lärare och elever besvarat enkäter speciellt konstruerade för varje läromedel. Bearbetningen av elevenkäterna har tillgått så att svaren för varje individ överförts till hålkort varefter frekvensberäkningar framkörts på hålkortssortrare. Vad gäller lärarenkäten har frekvensberäkningarna gjorts manuellt då antalet individer begränsat sig till tio.

Vi har av flera skäl valt att vid bearbetningen av data enbart utföra frekvensberäkningar per item i enkäterna. Enkäterna innehåller påståenden, valda så att de ger information om olika aspekter av läromedlets funktion. Mätningarna kan med andra ord sägas vara kriterierelaterade, vilket bl. a. medför att den differentialpsykologiska mätteorin inte direkt är applicerbar på aktuella data, då den konventionella mätteorin bygger på differenser mellan individer och variation mellan individer. För vi-

dare utveckling av denna problematik se Nordén (1971). Vi är vid den praktiska prövningen inte intresserade av differenser mellan individer utan av individernas uppfattning av läromedlet i relation till vissa fastställda kriterier. Kriterierna utgörs i detta fallet av bedömningsaspekter härledda från mål och riktlinjer för hur undervisningen skall bedrivas enligt Lgr 69.

5.7.2 Bortfall

En viktig punkt vid alla undersökningar där man går ut med enkäter, intervjuer etc. till ett antal individer är frågan om vilka åtgärder man skall vidta för att minimera bortfallet. Bortfall innebär alltid att undersökningsresultatets tillförlitlighet minskar, varför man alltid strävar efter ett så litet bortfall som möjligt.

Vid den praktiska prövningen kan man räkna med att erhålla två olika typer av bortfall. Den ena typen av bortfall innebär att någon eller några lärare, klass eller klasser, underlåter att besvara enkäterna av skilda anledningar. I vårt fall är det väsentligt att denna risk minimeras då antalet deltagande lärare i varje enskilt fall endast är tio. För att förhindra denna typ av bortfall bör enligt vår mening deltagande i en rutin för praktisk prövning göras till ett åliggande för lärarna, då utprövningarna syftar till att vara ett hjälpmedel för lärarna vid val av läromedel. Risk för bortfall medför dessutom extra administrativt arbete och fördröjer därmed utprövningsresultaten.

Den andra typen av bortfall avser läromedlets komponenter. Vi har under försöksverksamheten vid ett flertal tillfällen funnit att förlagen inte i tid levererat de utlovade komponenterna till ett läromedel. Följden blir att stora delar av enkäterna inte kan besvaras av lärare och elever och att utprövningen inte ger en fullständig bild av läromedlets funktion. Allt fler av de nyproducerade läromedlen är uppbyggda efter arbetsområdesprincipen med ett flertal olika komponenter tillhörande läromedlet, där varje komponent har en viss funktion att

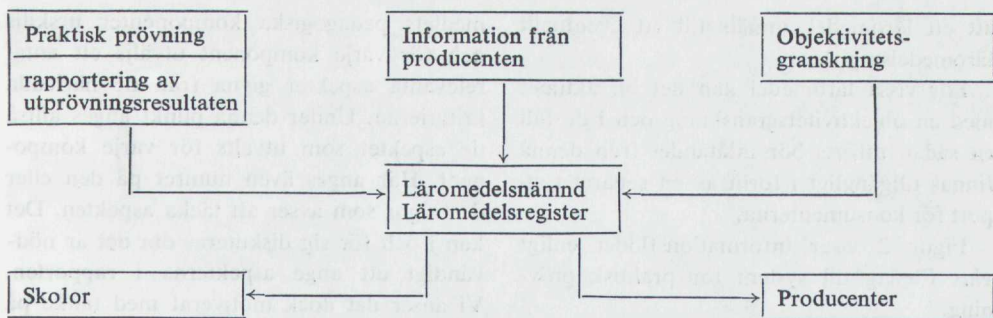
fylla för att läromedlet skall fungera på det avsedda sättet. När en del av dessa komponenter ej funnits tillgängliga har man ingen möjlighet att utvärdera läromedlet mot dess planerade användningssätt och följaktligen kan ingen rättvisande bild av läromedlet ges. Det är därför av största vikt att man innan utprövningen sker försäkras sig om att samtliga komponenter till läromedlet finns utgivna och färdiga för leverans till skolorna. Värdet av informationen från en praktisk prövning där endast vissa delar av läromedlet har använts är på grund av ovan angivna skäl begränsat. Utprövningen av Religionskunskap för högstadiet (1971) är ett utmärkt exempel på effekterna av denna typ av bortfall.

Hur stort bortfall kan tolereras utan att den praktiska prövningen bör göras om? Frågan finner vi svår att generellt besvara. Bortfallet kan ju gälla både lärare och elever, läromedlets komponenter eller en kombination av båda. När det gäller läromedlets komponenter måste en bedömning göras med utgångspunkt i hur väsentliga de saknade komponenterna är för att undervisningen skall kunna bedrivas enligt det planerade användningssättet.

Vi anser det viktigt att alla lärare och elever besvarar enkäterna när man från början har ett litet antal och vill därför inte sätta någon bestämd gräns för när utprövningen bör göras om. Frågan måste diskuteras och avgöras från fall till fall.

5.7.3 Rapportering av utprövningsresultaten

Avsikten är att resultaten av den praktiska prövningen skall redovisas som information till ledning i en valsituation. En väsentlig fråga som sammanhänger med val av rapporteringsform har under hela försöksverksamheten varit huruvida någon värdering av läromedlet skulle ske eller ej. Vi har i en tidigare rapport diskuterat denna fråga med utgångspunkt från synen på evaluarens uppgift. Enligt Stake m. fl. är evaluarens uppgift att samla information och redovisa denna i en neutral form, evaluaren skall alltså inte värdera den informa-

Figur 2. Informationsflödet vid praktisk prövning

tion som insamlats. Vi delar denna uppfattning och om någon värdering av läromedlen skall ske anser vi att denna inte skall göras av dem som utför den praktiska prövningen. Påpekas bör dock att ett värderande moment är ofrånkomligt vid urval av aspekter och komponenter för konstruktionen av enkäter.

Ett sätt att presentera utprövningsresultaten är alltså att ge en neutral dataredovisning som förelägges konsumenten. Ett andra alternativ kan vara att något organ inrättas (t. ex. läromedelsnämnd) där en bedömning av en neutral dataredovisning från den praktiska prövningen sker. Därefter utformas en värderande beskrivning av läromedlet som utgör informationsunderlaget för lärarna vid val av läromedel. Denna utformning innebär inte heller att de som utför den praktiska prövningen gör någon värdering av informationen. Förfarings sättet kan man dock befara medför en som vi ser det väsentlig nackdel, nämligen att en del av ansvaret för den slutliga bedömningen av läromedlet överflyttas från lärarna/skolledarna till det berörda organet.

Ett tredje alternativ för rapporteringsform vore att sammanfatta utprövningsresultaten i ett enda tal. Vi har tidigare motiverat vårt avståndstagande till denna tanke men ytterligare några synpunkter kan ges. Ett poängtal skulle för det första innebära att en värdering av läromedlet görs till evaluernas uppgift, vilket vi tagit avstånd från. För det andra innebär ett sammanfattande tal att konkret och nyanserad information om läromedlet går förlorad och

talet skulle inte säga något om den viktning av olika kriterier som måste ligga bakom ett poängsystem. Dessutom bör man låta läraren ha möjligheter att själv välja det läromedel som passar honom och eleverna bäst vilket endast kan ske om läraren har tillgång till en mer specificerad information.

Följande två krav ser vi som de primärt avgörande faktorerna för val av rapporteringsform.

1. Ingen information av värde om läromedlet från den praktiska prövningen till konsumenten bör förloras.

2. Konsumenten måste ha det reella ansvaret för val av läromedel.

Av de ovan diskuterade rapporteringsformerna svarar en neutral dataredovisning till konsumenten bäst mot de angivna kraven, varför vi anser att detta är den lämpligaste formen för rapportering av utprövningsresultaten.

Utöver utprövningsresultaten från den praktiska prövningen bör för varje registrerat läromedel tillkomma information från producenten. Denna information bör bestå av prisuppgifter för samtliga delar som tillhör läromedlet, tekniska data som sidformat, papperskvalité, sidantal, bindning, stilsort, stilstorlek, radavstånd och radlängd. Producenterna bör även ange eventuella nödvändiga hjälpmedel som bandspelare, overheadprojektor etc. för att konsumenterna skall få en bättre uppfattning om den totala kostnaden för läromedlet. En blankettrutin för insamling av dylik information bör med lätthet kunna läggas upp. Begärd information inlämnas samtidigt med

att ett läromedel anmäls till ett eventuellt läromedelsregister.

För vissa läromedel kan det bli aktuellt med en objektivitetsgranskning och i de fall en sådan utförts bör utlåtandet från denna finnas tillgängligt i form av en separat rapport för konsumenterna.

Figur 2 visar informationsflödet enligt vårt förslag till system för praktisk provning.

5.7.4 Förslag till rapporteringsform

Vid rapporteringen av utprövningsresultaten från de sju läromedel som praktiskt prövats under höstterminen 1970 har vi använt samma uppläggning för samtliga läromedel. Vårt förslag till rapporteringsform överensstämmer i stort med den som använts för de separata rapporterna.

Rapporten bör inledas med angivande av följande fakta:

titel

författare

förlag

upplaga eller tryckår

vilken årskurs läromedlet är avsett för.

Innehållsbeskrivning av läromedlet. En kortfattad beskrivning av läromedlets huvudinnehåll, t. ex. angivande av arbetsområden och däri ingående huvudrubriker eller huvudmoment som materialet täcker.

Beskrivning av läromedlets uppbyggnad. Här anges de enheter som tillhör materialet och hur dessa är avsedda att användas samt varje enhets uppläggning.

Informationslämnare. Angivande av antal klasser och lärare som medverkat i den praktiska provningen samt från vilka skolor klasserna kommer. Årskurs skall också anges.

Specifisering av aspekter som tagits upp i lärarenkäten och elevenkäten. Konstruktion av lärar- och elevenkäten har skett med utgångspunkt i kriterier härledda från undervisningsprinciperna. Läro-

medlets pedagogiska komponenter urskiljs och för varje komponent utväljs ett antal relevanta aspekter givna från de härledda kriterierna. Under denna punkt anges alltså de aspekter som utvalts för varje komponent. Här anges även numret på den eller de frågor som avser att täcka aspekten. Det kan i och för sig diskuteras om det är nödvändigt att ange aspekterna i rapporten. Vi anser det dock motiverat med tanke på de fördelar som är förknippade härmed. Urvalet av aspekter utgör ett värderande moment och genom att ange aspekterna har man möjlighet att kontrollera att inga viktiga aspekter ej tagits upp i enkäterna. För det andra kan lärare som är speciellt intresserade av vissa frågor lätt gå in i rapporten och studera utfallet på dessa.

Resultat från lärarenkäten. Här anges samtliga frågor som ingår i enkäten samt lärarnas svarsfördelning i absoluta tal för varje fråga. Frågorna grupperas efter läromedlets olika komponenter. I lärarenkäten ges fem svarsalternativ för varje påstående, vid redovisningen av de sju läromedel som praktiskt prövats har vi emellertid valt att slå samman alternativen »instämmer helt» och »instämmer delvis» till alternativet »instämmer helt eller delvis» samt alternativet »något avvikande uppfattning» och »helt avvikande uppfattning» till alternativet »något eller helt avvikande uppfattning». Genom sammanslagningen av alternativen samt en markering om alternativet innebär en positiv eller negativ attityd till läromedlet anser vi det vara lättare att snabbt bilda sig en uppfattning om utfallet av provningen. I de separata rapporterna har bifogats en bilaga där fördelningen över samtliga fem svarsalternativ redovisas för varje fråga. Huruvida detta skall göras i den slutliga utformningen av rapporteringen tar vi inte ställning till.

Ovan beskrivna förfaringsätt exemplifieras i nedanstående uppställning.

Resultat från elevenkäten. Redovisningen av resultaten från elevenkäten sker på samma

	instämmer helt	instämmer delvis	något avvikande uppfattning	helt avvikande uppfattning	vet ej
<i>Fråga:</i> Materialet innehåller för många illustrationer.	1	3	1	6	0
	instämmer helt eller delvis		något eller helt avvikande uppfattn.		vet ej
	-4		+7		0

sätt som redovisningen av lärarenkäten, med den skillnaden att för lägre årskurser ges endast tre svarsalternativ varför någon sammanslagning av svarsalternativen då ej är aktuell. Frekvenser ges i procent.

Avslutande kommentarer. Under denna punkt tas begränsningar som återverkat på utfallet av den praktiska prövningen upp. Begränsningarna kan bestå av lärare och klasser som inte besvarat enkäterna, ofullständigt besvarade enkäter, vissa delar av läromedlet har ej använts, läromedlet har ej använts tillräckligt lång tid etc. En diskussion av denna typ är väsentlig för att konsumenterna skall få en uppfattning av värdet av den praktiska prövningen. Vi har under försöksverksamheten funnit att nästan varje prövning av läromedel drabbats av någon form av dessa begränsningar.

Vi tror att den ovan föreslagna rapporteringsformen uppfyller kravet på en neutral dataredovisning som är relativt lätt-tillgänglig för konsumenterna och ger en så fullständig information om läromedlet som är möjligt med den nuvarande utformningen av den praktiska prövningen. Man måste dock betona att en fortsatt utveckling och förfining av systemet och därmed utveckling av rapporteringsform är önskvärd. Vi kan på nuvarande stadium ej ta ställning till hur administrationen av rapporterna skall ske. Ett tänkbart alternativ vore dock

att rapporterna gick in till någon form av centralt register varifrån de kunde rekvideras av skolorna.

5.8 Värdet av praktisk prövning

Vilket värde kan nu tillmätas den praktiska prövningen? Bedömningen måste ske mot prövningens syfte, dvs. frågan gäller om den praktiska prövningen ger information som underlättar valet av läromedel för läraren/skolledaren. Information om läromedel ges idag endast av producenterna, som ett led i marknadsföringen. Detta medför risker för att den givna informationen blir både knapphändig och selektiv. Den praktiska prövningen ger information om hur läromedlet faktiskt fungerar i klassrummet till skillnad från den information som ges av producenter och som baserar sig på ett tänkt undervisningsförlopp. Enbart detta förhållande borde tillförsäkra konsumenterna en tillförlitligare information än den som ges f. n.

En tänkbar modell för bedömning av värdet av den praktiska prövningen vore att låta ett antal lärare avge utlåtande om nytan av utprövningsresultaten vid val av läromedel. En ideal situation skulle i detta fall vara att ha tillgång till resultat från flera läromedel gällande samma ämne och samma årskurs. Härigenom kunde man få direkt information om den hjälp utprövningsresultaten gett lärarna vid val av läromedel i en viss situation. Vi har tyvärr av

flera skäl, bl. a. tidsbrist, ej haft möjlighet att genomföra någon studie enligt den angivna modellen.

Det ovan skisserade tillvägagångssättet skulle inneburi att vi erhållit information om hela utprövningsförfarandets användbarhet. I den förhandenvarande situationen får vi emellertid nöja oss med att utifrån gjorda erfarenheter diskutera de begränsningar som kan tänkas inverka på utfallet av den praktiska prövningen. Vad det gäller resultaten från elevenkäterna kan följande fråga ställas:

Vad kan hindra eleverna från att uttrycka sin uppfattning om läromedlet? Fyra faktorer kan här tänkas inverka negativt på resultaten:

a) De frågor som eleverna skall besvara är formulerade så att eleverna rent språkligt inte förstår vad som avses. Vid konstruktion av enkäterna måste därför speciell uppmärksamhet riktas mot denna punkt framför allt när det gäller lägre årskurser.

b) Frågorna kan avse aspekter som eleverna ännu inte har förmåga att besvara. Som exempel kan nämnas integrationen mellan grundkurs och överkurs, där eleverna i lägre åldrar kan ha svårt att se relationen mellan dessa två moment.

c) Eleverna kan uppleva det som mindre meningsfullt att besvara enkäterna, vilket kan resultera i en hög procent vet ej-svar eller bortfall. Det är därför väsentligt att klargöra för eleverna vilket syfte besvarande av enkäterna har.

d) Konstruktionen av enkätfrågorna kan principiellt betraktas som en överföring från kriterier till provsituation dvs. med utgångspunkt i en viss aspekt utformas en fråga som avser mäta denna aspekt. Man måste här ställa kravet att frågan är relevant i relation till aspekten. En relevansbedömning av detta slag svarar mot innebörden av begreppet innehållsvaliditet. Brisande överensstämmelse mellan aspekt och fråga minskar resultatens tillförlitlighet och användbarhet. Vid konstruktionen av enkäter för praktisk prövning är det av yttersta vikt att detta problem uppmärksammas.

Dessa påpekanden är — med undantag för punkten b) — lika väsentliga vid konstruktionen av lärarenkäter. Inte minst torde punkten c) som berör motivationen för att delta i praktisk prövning behöva uppmärksammas. Vi har i försöksverksamheten inte mött någon starkare motvilja mot att delta, men om utprövningssystemet institutionaliseras kan deltagande i prövningar bli så frekvent att det ses med olust och ovilja pga. en upplevelse av merarbete. Av detta skäl är det ytterligt betydelsefullt att systemet marknadsförs genom påvisande av dess positiva effekter.

Mot bakgrunden av vad som hittills diskuterats om problem kring utvärdering av resultaten från den praktiska prövningen utfördes en studie i syfte att klargöra i vilken utsträckning resultaten på enkäterna skiljer sig åt för olika läromedel. De »begränsningar» som diskuterats tidigare är av sådant slag att det är svårt att finna praktiskt användbara metoder eller tekniker att bemästra dessa problem. Härav följer att det ställer sig ytterst svårt att bedöma i vilken riktning ovan diskuterade begränsningar påverkar skillnaderna i utfallet mellan exempelvis två utprovade läromedel. Ett krav för att beslutsfattarna skall kunna utnyttja resultaten från den praktiska prövningen är att utfallet på enkäterna uppvisar vissa skillnader mellan olika läromedel beroende på hur läromedlen är konstruerade. För att få en uppfattning om i vilken utsträckning enkäterna diskriminerar mellan olika läromedel utfördes en studie över sex läromedel som genomgått praktisk prövning. Den studie som beskrivs i det följande är enbart en av ett flertal tänkbara metoder att studera utfallsvariation mellan olika läromedel.

Frågorna i enkäterna är grupperade alltefter de pedagogiska komponenter läromedlet omfattar. Det första steget i studien var att välja ut pedagogiska komponenter som är gemensamma för flertalet av de sex läromedlen. Inom dessa komponenter utvaldes därefter aspekter, vilka återfinns i flertalet av läromedlen. För de utvalda aspekterna studerades därefter skillnader i utfall mellan de olika läromedlen. På elevsidan

		<i>Elever</i>		<i>Lärare</i>		<i>Bortfall</i>
		(Procenttal)		(Absoluta tal)		
		+	-	+	-	
<i>(Ped. komponent) GRUNDKURS</i>						
(Aspekt)	Anpassning till elevernas förkunskaper					
		89	11	7	1	
		83	9	7	3	
		71	15	6	1	
		70	19	2	4	
		67	26	2	6	
		61	37			

(Ped. komponent) ÖVERKURS

(Aspekt) Hastighetsindividualisering

		86	8	7	3	
		61	34	6	1	1
		52	24	5	5	
		48	45	4	3	1
				2	5	

(Ped. komponent) ILLUSTRATIONER

Aspekt) Stimulerande

		80	10	10	0	
		70	18	8	0	
		67	23	8	0	
		52	25	7	1	
		47	16	4	7	
		31	65			

jämfördes sammanlagt fjorton aspekter över de olika läromedlen och på lärarsidan sammanlagt femton. Aspekterna för elev- och lärarenkäterna sammanföll i stor utsträckning. Tabblån ovan visar utfallet på enkäterna för de olika läromedlen. (Endast en del av den utförda studien redovisas av utrymmesskäl. Hela studien återges i en underbilaga.) Resultaten från de olika läromedlen är i tabellen grupperade från det läromedel som har det mest positiva utfallet till det läromedel som uppvisar det mest negativa utfallet.

Påpekas bör, att bortfallet inte är redovisat för eleverna, vilket i något fall medför att skillnaderna mellan läromedlen kan synas större än de i realiteten är. De skillnader mellan läromedlen som framkommer i de tre redovisade exemplen är i stort sett

representativa för resultatet i övriga studerade aspekter. Det föreligger genomgående större skillnader mellan olika läromedel på lärarsidan. Följande exempel visar markanta skillnader mellan de sex läromedlen vad det gäller lärarnas upplevelser av resp. läromedels omfattning i relation till anslagen tid.

ORGANISATORISKA EFFEKTER

(Aspekt) Materialets omfattning

<i>Lärare</i>		<i>Bortfall</i>
+	-	
10	0	
4	3	
3	6	
1	7	
0	4	2
0	8	

Det framgår av den utförda studien att det verkligen föreligger skillnader i resultatet från den praktiska prövningen för olika läromedel. Om man gör en ytlig genomgång av resultatredovisningarna från ett antal läromedel kan man få intrycket att några skillnader inte föreligger. En noggrannare penetration på aspektnivå är nödvändig.

Om man väljer ut ett antal gemensamma aspekter föreligger det alltså olika resultatprofiler för olika prövade läromedel. Beslutsfattaren (exempelvis läraren) kan relatera och kombinera information om sitt eget sätt att bedriva undervisning, tillgängliga resurser, elevförutsättningar osv. med de resultatprofiler som framkommer vid den praktiska prövningen. Ovan beskrivna sätt att utnyttja resultatet från den praktiska prövningen ger väsentliga tillskott till den information som skall ligga till grund för val av läromedel.

En positiv effekt av att använda informationen från praktisk prövning på det sätt som vi föreslår är att man styr lärarna att i högre grad beakta de i läroplanen angivna undervisningsprinciperna vid planering och genomförande av undervisningen. För att kunna utnyttja informationen från praktisk prövning på ett meningsfullt sätt krävs dessutom att läraren söker explicitgöra och precisera de elevförutsättningar som är för handen, skolans resurser, sitt eget sätt att undervisa osv. vilket ger en högre grad av medvetenhet vid planeringen och genomförandet av undervisningen.

Den praktiska prövningen har sin utgångspunkt i de undervisningsprinciper som finns angivna i läroplanen. Dessa härrör sig från i läroplanen icke explicitgjorda teorier om inlärning och undervisning. I den praktiska prövningen används samma kriterier oavsett om man vid planeringen av läromedlet utgår från ovan nämnda undervisningsprinciper eller ej. Detta medför att resultatet från en praktisk prövning blir missvisande för ett läromedel som arbetar med andra grundläggande undervisningsprinciper. Ett system för praktisk prövning av läromedel kan härigenom bli innovationshämman-

de såvida det inte förenas med kontinuerligt utvecklingsarbete.

5.9 Läromedelsutprövning som led i en total utvärdering av skolsystem

5.9.1 Funktionsanalys

Dahllöf (1967) har utvecklat ett resonemang och modeller för måldefinitioner och kursprogrammering vilka utgör en god utgångspunkt för diskussion av hur en utprövning av läromedel kan sättas in i ett större sammanhang som innebär en totalutvärdering av ett skolsystem, exempelvis grundskolan.

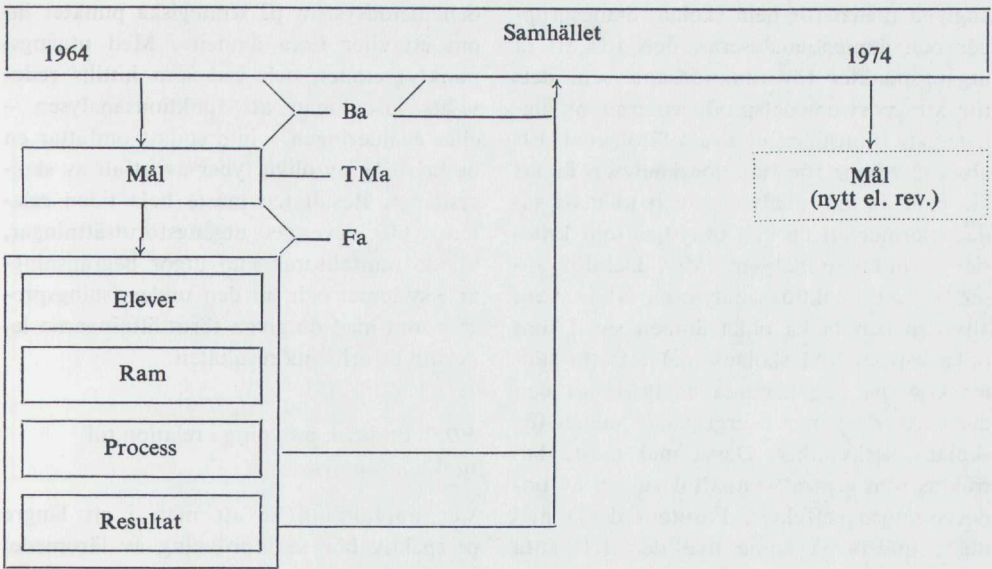
Figur 3 från Dahllöf (s. 36) kan tas som utgångspunkt för det fortsatta resonemang.

I figuren anges tre olika slag av empiriska eller teoretiska analyser som kan bli aktuella vid fastställande av mål för ett skolsystem och programmering av dess kurser.

Behovsanalyser (Ba) avser studier av relationen mellan samhället (i vid bemärkelse) och de mål för skolans verksamhet som skall komma till uttryck i läroplanens målformuleringar. Analyserna syftar till att precisera *vilka behov* av individuell och social karaktär som föreligger i samhället och vilka skolan måste beakta i sin verksamhet. Dylika behovsanalyser kan ge väsentliga tillskott till informationsunderlaget för beslut om förändringar av mål och läroplaner. Med de snabba förändringar som äger rum i samhället finns det skäl att studera läroplanens mål och anvisningar mot de behov eller krav som finns i samhället idag.

De teoretiska målanalyserna (TMa) avser enligt Dahllöf logisk analys av de föreliggande målformuleringarna i avsikt att upptäcka inkonsekvenser och inkonsistenser. En tänkbar effekt av dylika teoretiska analyser vore ett klargörande av relationerna mellan olika målnivåer och olika typer av mål. Härigenom skulle man få ett klarare grepp om strukturen i de mål som styr verksamheten i skolan.

Funktionsanalyserna (Fa), som i samband med utprövning av läromedel är av

Figur 3. Analyser vid fastställande av mål för ett skolsystem och programmering av dess kurser

störst intresse, avser ett studium av skolsystemet sådant det faktiskt fungerar mot de fastställda målen och även i avseende på de anvisningar av instrumentellt – metodiskt slag som finns angivna i läroplanen. Skolsystemet och utfallet av dess verksamhet betecknas i modellen med *elever*, *ram*, dvs. relativt fasta restriktioner i systemet som exempelvis timplaner, elevgrupperingar, skollokaler, tillgång på läromedel, *process* och *resultat*. Resultat står för utfallet av den pedagogiska processen och mäts i termer av målpåfyllelse.

Syftet med funktionsanalyserna är inte enbart att få en beskrivning av hur skolsystemet fungerar utan även att få ett informationsunderlag för beslut om förändringar inom systemet och även i ett mer långsiktigt perspektiv förändringar av systemet i stort – exempelvis vid en läroplansrevision. Information från utförda behovs- och funktionsanalyser utgör underlaget för en dylik läroplansrevision.

Den modell som citerats från Dahllöf kräver en stor arbetsinsats för att omformas till en arbetsmodell tillämplig vid funktionsanalys. En tänkbar inledande fas av funktionsanalysen kan bestå i att man insamlar data om (och i anslutning till) systemet för

att analysera och studera de förutsättningar som är för handen för att skolan skall kunna verka för uppnående av dess olika mål. I samband med en dylik fas av funktionsanalysen vore det system för praktisk prövning av läromedel som tidigare beskrivits tillämpligt som ett led i analysen. Den praktiska prövningen avser att ge information om i vad mån läromedlet ger förutsättningar att i undervisningen tillämpa de undervisningsprinciper som anges i läroplanen. På basis av läromedlet bör läraren kunna planera och genomföra en undervisning som svarar mot läroplanens intentioner instrumentellt – metodiskt och därigenom även mot de allmänna, normativa målen för skolans verksamhet. Utprövningen avser dessutom att ge information om läromedlets organisatoriska effekter och de nödvändiga förutsättningarna för användandet av läromedlet. Därmed har man i analysen inkluderat restriktioner i form av ramfaktorer. Det bör här betonas att ovan beskrivna inledande fas endast kan betraktas som ett utvecklingsled för att nå fram till en total funktionsanalys. För att kunna få information som kan ligga till grund för beslut om förändringar inom systemet eller av systemet i stort måste de i läroplanen

angivna målen för hela skolan, ämnesgrupper och ämnen analyseras, dels för att få utgångspunkter för funktionsanalysen, dels för att ge läromedelsproducenterna möjligheter att framställa adekvata läromedel. Ett absolut villkor för funktionsanalysen är att läroplanens mål analyseras och tolkas i sådana termer att de kan utnyttjas som kriterier i funktionsanalysen. Med Dahllöf anser vi att funktionsanalyserna »bör vara allsidiga och täcka olika ämnen såväl som olika aspekter på skolans mål». Detta ställer krav på den nämnda analysen att den även avser de mer övergripande målen för skolans verksamhet. Dessa mål måste betraktas som centrala vid värderingen av undervisningens effekter. Förutom dessa mål utgör målen på ämnesnivå den relevanta utgångspunkten för bedömning av graden av måluppfyllelse. De övergripande målen skall tolkas med avseende på de konsekvenser de får för undervisningen och med avseende på de resultat skolan vill nå. En optimal beskrivningsnivå vid tolkningar av de övergripande målen är i många fall beskrivningar i metodtermer, vilket medför att evalueringen sker mot i undervisningen använda metoder och arbetssätt och ej i termer av elevprestationer. Givetvis bör man även sträva efter att genom tolkning av de övergripande målen i operationella termer söka utvärdera dessa. Detta bör kunna ske vid slutet av grundskolan.

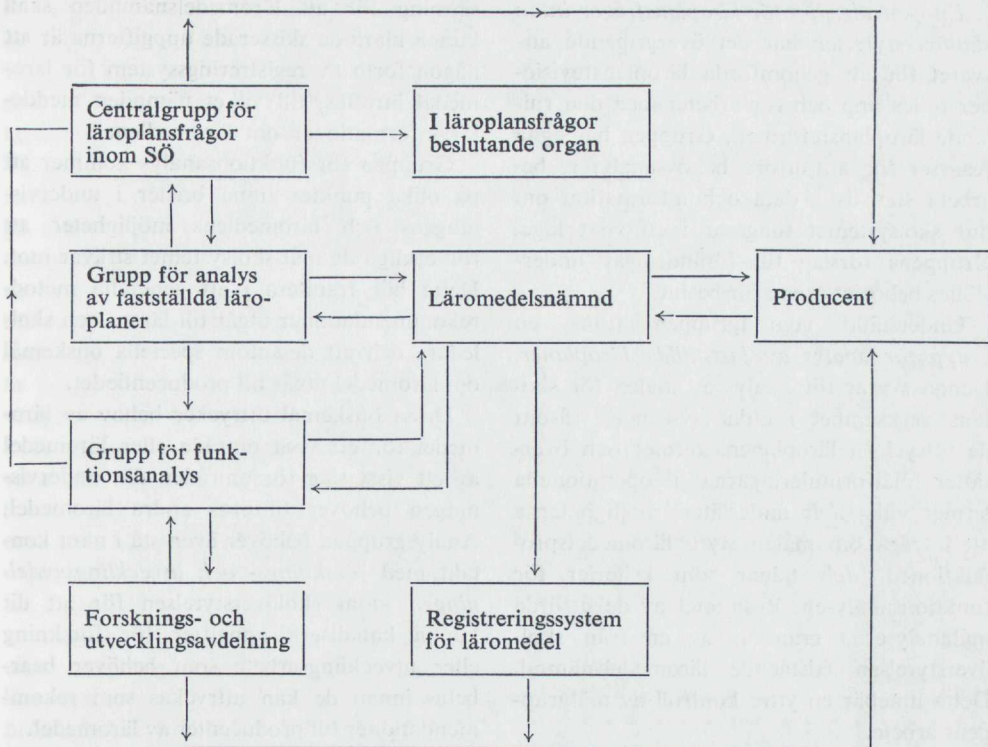
Utvärdering av specifika kunskaper och färdigheter aktualiseras först i samband med studier och analys av måluppfyllelse i relation till den pedagogiska processen. Den analys av skolans mål på olika nivåer som diskuterats ovan skulle innebära en form av teoretisk målanalys i Dahllöfs mening vilken skulle bidra till klargörandet av läroplanens målstruktur.

Med Dahllöf anser vi att funktionsanalyserna »bör läggas upp så att man kan få ett underlag för ett beslut om vilken åtgärd eller vilken kombination av åtgärder som är de mest adekvata i varje särskilt fall. Alla typer av åtgärder skall kunna ifrågakomma från preciserade anvisningar för laborationer e. d., till insättande av material-

och metodsysteem på strategiska punkter inom ett eller flera ämnen». Med utgångspunkt i citatet, och vad som hittills redovisats inser man att funktionsanalysen – eller evalueringen – inte endast omfattar en beskrivning av olika typer av utfall av skolsystemet. Resultaten måste hela tiden relateras till elevernas utgångsförutsättningar, till de ramfaktorer som utgör begränsningar i systemet och till den undervisningsprocess som med de givna förutsättningarna leder till de erhållna resultaten.

5.9.2 Praktisk prövning i relation till funktionsanalys

Vår uppfattning är att man i ett längre perspektiv bör se utprövning av läromedel i anslutning till det senaste citatet från Dahllöf. Läromedlen utgör den grundval på vilken den pedagogiska processen i en viss given situation baserar sig. Dahllöf betonar för övrigt vikten av att funktionsanalyserna koncentreras på själva undervisningsprocessen. Det är uppenbart att genomförandet av funktionsanalyser i syfte att få underlag för beslut om förändringar av systemet ställer stora krav på pedagogiska kunskaper om relationerna mellan de faktorer som styr undervisningsprocessen och det målrelaterade utfallet av denna process. En viktig förutsättning för studier av dessa relationer är att läroplanens mål behålls oförändrade över en viss tidsperiod. Syftet med funktionsanalys innebär att empiriska analyser och beskrivningar av olika faktorer (eller kombinationer av faktorer) i undervisningen i avsikt att skapa informationsunderlag för direkta förändringar inom systemets ram blir meningsfulla först då dessa studier relateras till det planerade utfallet av undervisningen. Detta innebär i sin tur att man i praktiska sammanhang ställs inför ett svår- bemastrat krav på relevans i urvalet av kriterier för insamling av data kring den pedagogiska processen. Nuvarande begränsade kunskaper inom de behandlade problemområdena får som konsekvens att funktionsanalyser resulterar i att man utifrån beskrivningar av skolsystemet företar mer eller

Figur 4. Samordning av läromedelsutprovning och funktionsanalys

mindre välunderbyggda åtgärder inom systemet, vilka sedan prövas mot de uppställda målen. Detta förfarande innebär en slags systematisk prövning av olika alternativa åtgärder mot de fastställda målen.

Den modell som citerats från Dahllöf ger en utgångspunkt för principiella överväganden men kräver, som framgått i den hittills förda diskussionen, en stor arbetsinsats för att transformeras till i konkreta sammanhang tillämpbara arbetsmodeller för funktionsanalys. Det framstår därför som angeläget att söka relatera praktisk prövning av läromedel till ett önskvärt forsknings- och utvecklingsarbete inom detta område. Väl medvetna om de föreliggande stora svårigheterna dristar vi oss ändå att presentera en skiss för hur utprovning av läromedel kunde samordnas med funktionsanalys. I vår skiss ingår såväl skolöverstyrelsen som en läromedelsnämnd vilka samarbetar i frågor rörande läromedel. Hur relationen mellan dessa två organ skall utformas avstår vi

från att ha någon mening om.

Vår skiss bygger på förutsättningarna att funktionsanalys av skolsystemet kommer att utvecklas som arbetsmodeller för insamling av information för att få underlag för beslut dels om förändringar inom systemet, dels i samband med läroplansrevisioner. Vidare bör anmärkas att läromedelsutprovning som ett led i funktionsanalysen sker parallellt med andra former för granskning och utprovning av nyttillkommande läromedel. Den utvidgade läromedelsutprovning som här kommer att skisseras ger emellertid ett fylligare underlag för bedömning av läromedel än det som en mer begränsad utprovning kan ge. Framför allt bör utprovningen av läromedel i det större sammanhanget kunna ge som resultat mera generella rekommendationer om läromedels utformning.

Figur 4 ger en översikt över hur utprovning av läromedel och funktionsanalys kan samordnas.

En centralgrupp för läroplansfrågor inom skolöverstyrelsen har det övergripande ansvaret för att genomförda läroplansrevisioner följes upp och för arbetet med den rullande läroplansreformen. Gruppen har egna resurser för att utföra behovsanalyser, bearbeta statistiska data och information om hur skolsystemet fungerar i ett visst läge. Gruppens förslag till förändringar underställes behörigt organ för beslut.

Underställd centralgruppen finns en grupp för analys av fastställda läroplaner. Denna svarar för analys av målen för skolans verksamhet i olika avseenden såsom de uttrycks i läroplanens termer och översätter målformuleringarna i operationella termer vilka dels underlättar möjligheterna att i fråga om målen styra läromedelsproduktionen, dels tjänar som kriterier för funktionsanalysen. Resultatet av de utförda målanalyserna granskas av en från skolöverstyrelsen fristående läromedelsnämnd. Detta innebär en yttre kontroll av målgruppens arbete.

De av målgruppen utförda och av läromedelsnämnden godkända målpreciseringarna överlämnas till gruppen för funktionsanalys som planerar och utför de analyser som ingår i dess uppgifter. Resultaten av funktionsanalyserna i vad avser läromedlen och deras funktion meddelas läromedelsnämnden.

Läromedelsnämnden utgör ett samhälleligt organ som enligt vad som sagts ovan har att granska de av målgruppen utförda tolkningarna av läroplanen i avseende på dessa tolkningars överensstämmelse med läroplanens formuleringar. Nämnden handhar kontakterna med producenterna. Läromedlen anmäls till eventuell utprövning och granskning hos nämnden. Vidare samarbetar läromedelsnämnden med gruppen för funktionsanalys. Vid planering av funktionsanalyser ges nämnden möjligheter att till analysgruppen inkomma med önskemål om vilken information som önskas om de läromedel som kommer att ingå i funktionsanalysen. I nämndens uppgifter ingår att till producenterna meddela resultatet av utprövningen av läromedlen. En förut-

sättning för att läromedelsnämnden skall kunna klara de skisserade uppgifterna är att någon form av registreringssystem för läromedel inrättas, till vilket nämnden meddelar informationer om läromedlen.

Gruppen för funktionsanalys kommer att på olika punkter finna brister i undervisningens och läromedlens möjligheter att förverkliga de mål skolsystemet strävar mot. Detta bör resultera i att generella metodrekommendationer utgår till lärare och skolledare och att dessutom speciella önskemål om läromedel utgår till producentledet.

Dessa önskemål uttrycker behov av läromedel för ett visst område eller läromedel av ett visst slag för områden där undervisningen behöver tillföras andra läromedel. Analysgruppen behöver även stå i nära kontakt med forsknings- och utvecklingsavdelningen inom skolöverstyrelsen för att dit kunna kanalisera uppgifter för forskning eller utvecklingsarbete som behöver bearbetas innan de kan uttryckas som rekommendationer till producenter av läromedel.

Vi vill åter betona att vår modell skall betraktas som en skiss till en organisation som gör det möjligt att samordna läromedelsutprövning med analys av skolsystemets funktion gentemot fastställda mål. Härigenom skulle man få möjlighet att erhålla ett bredare informationsunderlag för ställningstagande till läromedel och dessutom en fastare grund för mera allmänna rekommendationer om var nya eller annorlunda utformade läromedel behövs.

5.10 Avslutande kommentarer

Under försöksverksamheten med praktisk prövning av läromedel har vi strävat efter att se läromedelsprövning i relation till evaluering i mera generell mening. Enligt den alltmer dominerande definitionen innebär evaluering informationssamlade i avsikt att ge underlag för beslutsfattande. Vi ansluter oss till denna definition i vårt förslag till prövningssystem vilket därigenom får en viss inriktning.

Det system för praktisk prövning av läromedel som vi diskuterar och föreslår i de

föregående kapitlet innebär att information insamlas om läromedels funktion i undervisningen med syftet att öka underlaget för dem — lärare eller skolledare — som inom en kommun har att svara för val av läromedel. Vi har i flera sammanhang betonat att den insamlade informationen inte får presenteras på sådant sätt att den reducerar beslutsfattarens känsla och upplevelse av ansvar för att läromedelsvalet blir det rätta med hänsyn till de förutsättningar och begränsningar som i det aktuella fallet är för handen. Detta betyder att informationen presenteras så värderingsfritt som möjligt.

Ett mått av subjektivitet måste med nödvändighet vara förenat med valet av kriterier med hänsyn till vilka informationen om läromedlen samlas in. Den naturliga utgångspunkten, om vilken man borde kunna enas, har för oss varit läroplanerna för grundskola, gymnasium och fackskola. Av olika skäl har vi inte funnit det vare sig lämpligt eller realistiskt att pröva läromedel med hänsyn till den grad i vilken de medverkar till uppnåendet av skolans mål i direkt mening. De kriterier mot vilka vi samlat information utgörs huvudsakligen av de instrumentella delar av läroplanen vilka återfinns under rubriken undervisningsformer och arbetssätt. Motiveringen för detta val är uppfattningen att dessa är att betrakta som anvisningar om medel för att nå de i läroplanen beskrivna målen av olika generalitet och komplexitet. Från den utgångspunkten är prövningens uppgift att fastställa i vilken grad olika läromedel ger förutsättningar att i undervisningen arbeta på sådant sätt att sannolikheten blir hög för att uppställda mål skall nås.

Vi anser att utgångspunkten för val av kriterier i läroplanen är riktig och har även funnit de sålunda erhållna kriterierna svara mot vad lärare/skolledare vill veta om ett läromedel. Vi vill emellertid ånyo betona att analysen av nämnda avsnitt av läroplanen inte får betraktas som slutgiltig utan behöver föras vidare. Vi vill också betona nödvändigheten av att uppmärksamma att de kriterier som kommer att tillämpas i ett framtida provningssystem — oavsett utgångspunkt

— inte verkar innovationshämmande i den meningen att de förhindrar nytänkande i fråga om läroplanens instrumentella delar eller klavbinder författare/läromedelskonstruktörer/producenter. Samtidigt bör man vara medveten om de möjliga positiva effekterna av ett utprovningssystem grundat i läroplanen genom den styrande effekt som kriterierna kan förväntas få för utformningen av läromedel.

Vi avstår från att i detta sammanhang gå närmare in på hur informationsinsamlingen skall gå till liksom vissa andra mera tekniska aspekter av det skisserade utprovningssystemet.

Vi har i skilda sammanhang i det föregående pekat på nödvändigheten av att det föreslagna systemet för praktisk prövning av läromedel vidareutvecklas med hänsyn till systemets olika delar. Vi anser det ha förutsättningar att ge ett värdefullt tillskott till den information som behövs som underlag för val av läromedel och som sagts även för att påverka läromedelsproduktionen i positiv riktning. Ändå måste betonas att systemet inte får låsas utan måste utvecklas vidare. Enligt vår uppfattning bör detta ske i riktning mot det system för funktionsanalys av skolsystem som diskuterats i föregående kapitel. Därmed skulle ett fylligare underlag erhållas för beskrivning av läromedel men framför allt större möjligheter att påverka läromedlen och deras utformning, då funktionsanalysen med större kraft och skärpa avslöjar brister i läromedlen liksom områden där det råder brist på läromedel. En utveckling i denna riktning ser vi som ytterligt önskvärd.

Litteraturförteckning

Andersson, K, Johnsson, G-B, och Nordström, M (1970)

Kriterier för prövning av läromedel samt en tillämpning av dessa. Trebetygsuppsats i pedagogik. Pedagogiska institutionen, Göteborgs universitet. Stencil.

Dahlöf, U (1967)

Fem promemorior om målanalys, läroplansrevisioner och pedagogisk forskning. Peda-

- gogiska institutionen, Göteborgs universitet. Rapport nr 25.
- Jerkedal, Å, Gärdin I, och Mårdberg, B (1966)
- ATU-skalan*. Stockholm, Skrifter från PARådet.
- Nordén, B (1971)
- Formativ evaluering, tillämpning av en principiell modell*. Trebetygsuppsats i pedagogik. Pedagogiska institutionen, Göteborgs universitet. Stencil.
- Scriven, M (1967)
- The Methodology of Evaluation*. I Tyler, Gagné, Scriven (1967).
- Stake, R E (1967)
- The Countenance of Educational Evaluation*. Teachers College Record, 68: 7.
- Stufflebeam, D L (1968)
- Toward a Science of Educational Evaluation*. Educational Technology, juli 1968, s. 5-12.
- Tyler, R, Gagné, R M, och Scriven, M (1967)
- Perspectives of Curriculum Evaluation*. Chicago, Rand McNally.
- Wallin, E (1970)
- Om målanalys och målformuleringar*. Pedagogiska institutionen, Göteborgs universitet. Stencil.
- Wallin, E, Magnusson, I, och Stencrantz, A (1970 a)
- Anmärkningar rörande objektivitet i läroböcker. PM till läromedelsutredningen*. Stencil.
- Wallin, E, Magnusson I, och Stencrantz, A (1970 b)
- Praktisk prövning av läromedel III: Förvaltningskunskap för gymnasium och fackskola*. Pedagogiska institutionen, Göteborgs universitet. Stencil.
- Wallin, E, Magnusson, I, Stencrantz, A och Nordén, B (1971)
- Praktisk prövning av läromedel II. Religionskunskap åk 7*. Pedagogiska institutionen, Göteborgs universitet. Stencil.
- Wallin E, Thorbjörnsson, H, och Nordén, B (1971)
- Arbetsområdet »Regering och riksdag». Beskrivning av konstruktion och läromedlets utformning*. Pedagogiska institutionen, Göteborgs universitet. Stencil.
- Förteckning över rapporter från försöksverksamheten
- Samtliga rapporter finns i stencil.
- 1969
- Wallin, E, Linderstam, I, och Stencrantz, A
Praktisk prövning av läromedel. Interimsrapport. September.
- 1970
- Wallin, E, Magnusson, I, och Stencrantz, A
Praktisk prövning I. Kemi årskurs 8-9. Augusti.
- Wallin, E, Magnusson, I, och Stencrantz, A
Praktisk prövning II. Svenska årskurs 4. Augusti.
- Wallin, E, Magnusson, I, och Stencrantz, A
Praktisk prövning III. Förvaltningskunskap - gymnasiet och fackskolan. Augusti.
- Andersson, K, Johnsson, G, och Nordström, M. Praktisk prövning av läromedel IV:

Kriterier för prövning av läromedel samt en tillämpning av dessa. Uppsats för tre betyg i pedagogik.

Wallin, E, Magnusson, I, och Stencrantz, A
Anmärkningar rörande objektivitet i läromedel. PM till läromedelsutredningen. Februari.

Wallin, E, Magnusson, I, och Stencrantz, A
Praktisk prövning av läromedel. Interimsrapport. September.

1971

Wallin, E, Magnusson, I, Stencrantz, A och Nordén, B Praktisk prövning av läromedel I. Ett arbetsrådesmaterial i samhällskunskap åk 9. Maj.

Wallin, E, Magnusson, I, Stencrantz, A, och Nordén, B Praktisk prövning av läromedel II. Religionskunskap åk 7. Maj.

Wallin, E, Magnusson, I, Stencrantz, A, och Nordén, B Praktisk prövning av läromedel III. Religionskunskap åk 7. Maj.

Wallin, E, Magnusson, I, Stencrantz, A, och Nordén, B Praktisk prövning av läromedel IV. Spanska. Gymnasiet åk 1. Maj.

Wallin, E, Magnusson, I, Stencrantz, A, och Nordén, B Praktisk prövning av läromedel V. Psykologi för hemtekniska skolor och barnavårdsskolor. Maj.

Wallin, E, Magnusson, I, Stencrantz, A, och Nordén, B Praktisk prövning av läromedel VI. Matematik åk 4. Maj.

Wallin, E, Magnusson, I, Stencrantz, A, och Nordén, B Praktisk prövning av läromedel VII. Ekonomi för grundskolans högstadium. Juni.

Wallin, E, Magnusson, I, Stencrantz, A, och Nordén, B Anvisningar för framtagning av enkäter för praktisk prövning. Juni.

Wallin, E, Magnusson, I, Stencrantz, A, och Nordén, B Slutrapport rörande försöksverksamhet med praktisk prövning av läromedel. Juni.

Underbilaga 5:1 Utfall på elev- och lärarenkäter för sex prövade läromedel

Resultaten från de sex olika läromedel som prövats är i tabellerna grupperade från det läromedel som har det mest positiva utfallet till det läromedel som uppvisar det mest negativa utfallet. Elevresultaten redovisas i

procenttal och lärarresultaten i absoluta tal. I flertalet av uppställningarna är antalet jämförda läromedel mindre än sex, beroende på att samtliga läromedel inte omfattar den aktuella aspekten.

ELEVER		+	-
<i>(Ped. komp) Grundkurs</i>			
(Aspekt)	anpassning till elevernas förkunskaper	89	11
		83	9
		83	9
		71	15
		70	19
		67	26
		61	37
(Aspekt)	anpassning till elevernas erfarenheter	70	19
		60	24
		54	42
		46	50
(Aspekt)	anknytning till elevernas intressen	68	25
		64	25
		51	31
		30	70
(Aspekt)	gruppering av stoffet	88	7
		86	12
		81	16
<i>(Ped. komp) Överkurs</i>			
(Aspekt)	hastighetsindividualisering	86	8
		61	34
		52	24
		48	45
(Aspekt)	intresseindividualisering	69	21
		65	13
		25	37
(Aspekt)	integration med grundkurs	79	15
		62	30
		60	25
		59	14
		57	14

ELEVER		+	-
(Aspekt)	uppgifternas tidsmässiga omfattning	67	17
		52	39
		43	25
		40	57
(Ped. komp)	<i>Överkurs</i>		
(Aspekt)	Uppgifternas arbetsmässiga omfattning	63	29
		62	25
		48	25
		36	30
(Ped. komp)	<i>Illustrationer</i>		
(Aspekt)	antal	86	11
		85	8
		80	13
		73	3
		72	5
		54	42
(Aspekt)	stimulerande	80	10
		70	18
		67	23
		52	25
		47	16
		31	65
(Aspekt)	klargörande	81	7
		61	26
		60	19
		59	22
		43	20
(Ped. komp)	<i>Studieteknik</i>		
(Aspekt)	ta fram det väsentliga ur texten	65	18
		54	25
		52	28
		33	62
(Aspekt)	hjälp att läsa kritiskt	41	29
		35	39
		34	31

LÄRARE		+	-	bortfall
(Ped. komp)	<i>Grundkurs</i>			
(Aspekt)	anpassning till elevernas förkunskaper	7	1	
		7	3	
		6	1	
		2	4	
		2	6	
(Aspekt)	anpassning till elevernas erfarenhet	10	0	
		6	5	
		5	2	
		5	3	
		4	2	
		3	4	
(Aspekt)	gruppering av stoffet	8	0	
		8	2	
		6	0	
		6	2	
(Ped. komp)	<i>Överkurs</i>			
(Aspekt)	hastighetsindividualisering	7	3	
		6	1	
		5	5	
		4	3	1
		2	5	1

LÄRARE		+	-	bortfall
(Aspekt)	intresseindividualisering	6	1	1
		4	3	1
(Aspekt)	integration med grundkurs	10	0	1
		10	0	
		6	0	2
		5	1	
		5	5	
(Aspekt)	tidsmässig omfattning	5	5	
		4	2	2
		1	6	1
		1	6	1
(Aspekt)	arbetsmässig omfattning	9	1	1
		8	2	
		6	1	1
		4	3	1
		3	3	
(Ped. komp)	<i>Illustrationer</i>			
(Aspekt)	antal	10	1	
		8	0	
		8	0	
		7	0	1
		7	4	
(Aspekt)	stimulerande	10	0	
		8	0	
		8	0	
		7	1	
		4	7	
(Aspekt)	klargörande	8	0	
		8	2	
		7	1	
		6	2	
		4	2	2
(Ped. komp)	<i>Organisatoriska effekter</i>			
(Aspekt)	materialets omfattning	10	0	
		4	3	
		3	6	
		1	7	
		0	4	2
		0	8	
(Aspekt)	förberedelsearbete	10	1	
		7	1	
		6	0	
		6	2	
		3	7	
(Aspekt)	arbetsinsats under lektionerna	8	3	
		6	2	
		3	4	
		3	5	
		2	8	
(Aspekt)	möjligheter till enskild handledning	7	1	
		7	3	
		5	2	1
		4	2	2
		3	7	1

Underbilaga 5:2 Anvisningar för framtagning av enkäter för praktisk prövning av läromedel¹

*Erik Wallin, Ingela Magnusson, Bengt Nordén
och Annika Stencrantz*

Inledande synpunkter

Dessa anvisningar avses vara till hjälp vid framtagning av enkäter vid praktisk prövning av läromedel. Vi kommer att skissera huvuddragen i ett förfarande som vi funnit tillämpligt i den bedrivna försöksverksamheten, men kommer inte att upprepa de bakomliggande överväganden vilka lett till det förfaringsätt som skall beskrivas. En redogörelse för dessa återfinns i vår slutrapport till läromedelsutredningen (Wallin, Magnusson, Nordén och Stencrantz; Slutrapport från försöksverksamhet med praktisk prövning av läromedel, juni 1971).

Som sagts har vi funnit vårt förfaringsätt användbart, men vill åter framhålla att det behöver vidareutvecklas i olika avseenden. Framtagningen av enkäter har skett i olika steg. Vi har utgått från de i läroplanerna funna kriterierna vilka beskrivits i delkriterier, som vi kallar aspekter. Ett kriterium kan beskrivas med flera aspekter. Aspekterna omformuleras till påståenden vilka föreläggs dem som använt läromedlet för ställningstagande. För att underlätta urval av bedömningsaspekter har vi gjort en uppställning av vad vi kallar komponenter i läromedel. Till dessa har sedan förts relevanta aspekter. Förfarandet innebär att en och samma aspekt kan komma att ingå under flera komponenter.

Uppställningen av komponenter framgår av nedanstående förteckning. Av denna är

det uppenbart att definitionen av komponent är mycket vid och diffus, vilket gör att uppställningen över komponenter är oenhetlig. Vår strävan har hittills inte varit att åstadkomma en endimensionell komponentbeskrivning, utan att få fram ett instrument som underlättar framtagningen av enkäter. Vårt syfte har varit mycket pragmatiskt. Vi vill också framhålla att uppställningen i hög grad speglar erfarenheter från de utprövningar som utförts inom försöksverksamhetens ram och att listan kommer att ändras, när fler och varierande slag av läromedel har prövats.

1. Målbeskrivningar
2. Introduktion
3. Planeringsunderlag
4. Grundkurs
5. Överkurs
6. Redovisningsförslag
7. Diagnostiskt prov
8. Repetitionsuppgifter
9. Sammanfattning
10. Laborationsförslag
11. Exkursionsförslag
12. Inlärningsstudiomaterial
13. Ordlista
14. Förslag till bredvidläsningslitteratur
15. Bildband
16. Stordia
17. Kartor

¹ Stencilrad promemoria, pedagogiska institutionen, Göteborgs universitet, juni 1971.

18. Tabeller och diagram
19. Illustrationer
20. Studieteknik (Vi behandlar studieteknik som en fristående komponent, fastän den i de flesta fall är integrerad i de övriga komponenterna.)
21. Lärarhandledning
22. »Hela läromedlet»

Förutom påståenden gällande dessa komponenter kommer enkäten att bestå av ytterligare påståenden härledda ur de övergripande kriterierna »organisatoriska effekter» och »installation av läromedlet».

Mot bakgrund av det ovan sagda har framtagning av enkäter skett i följande steg:

1. Det för praktisk prövning uttagna läromedlet har studerats i syfte att få fram en uppställning över de komponenter läromedlet innehåller.
2. För varje komponent har gjorts ett urval av relevanta aspekter.
3. För varje aspekt har formulerats ett påstående. Vi har arbetat med ett kartotek över påståenden knutna till aspekter, vilket successivt utvidgats genom nyformuleringar av påståenden med hänsyn till ifrågavarande läromedel och elevgrupp.
4. Enkäten sammanställs och påståenden ordnas så att enkäten kommer att bestå av lika många positivt som negativt formulerade påståenden.

Lärarenkät

Aspekter och påståenden för de uppsatta komponenterna och övergripande kriterierna

Efter att ha konstaterat vilka komponenter som är relevanta för läromedlet utväljs relevanta aspekter. För varje aspekt föreligger

Genom det använda förfarandet föreligger vissa risker att läromedlets olika enskilda komponenter ges för stor vikt på bekostnad av läromedlet som en integrerad helhet. Denna risk måste man vara medveten om och den kan motverkas genom att aspekterna ställs upp och granskas innan påståenden väljes ut eller formuleras. Det sagda kan också beskrivas som en fråga om viktning eller prioritering av komponenter och aspekter. Några regler för detta kan inte ställas upp, utan frågan måste lösas från fall till fall med hänsyn till läromedlets karaktär och med hänsyn till önskvärldheten av att få en mångsidig belysning av läromedlet. Enkäten måste ges en begränsad omfattning.

I fortsättningen redovisas uppställningen över komponenter med anknutna aspekter och exempel på påståenden som underlag för lärar- resp. elevenkäter. Som vi framhållit tidigare ser vi följande förteckning närmast som ett förslag som måste vidareutvecklas och kompletteras. Det bör betonas att de påståenden som redovisas endast utgör några exempel bland det antal påståenden som kan formuleras till en viss given aspekt. Den specifika utformningen av påståendet är beroende av det läromedel som skall prövas och den åskurs som läromedlet är avsett att användas i.

ett antal påståenden, som kan användas vid enkätkonstruktionen. Vi återger nedan alla de aspekter med exempel på tillhörande påståenden som ingår under de olika komponenterna samt de övergripande kriterierna. Varje påstående kan vändas i sin motsats.

Målbeskrivningar

Hjälp vid bedömning av elevernas arbeten

Målbeskrivningarna hjälpte mig att bättre bedöma elevernas arbete

Introduktion

Överblick över vad som skall inhämtas

Introduktionen ger eleverna en dålig överblick över arbetsområdets innehåll

Inordning i ett större sammanhang

Med hjälp av introduktionsmaterialet får ele-

Redogör för nyttan med stoffet

Anpassat till förkunskaper

Skapar intresse för materialet

Planeringsunderlag

Elevernas möjlighet att medverka vid planering

Hjälp åt läraren att planera

Grundkurs

Anpassning till elevernas förkunskaper

Mångsidiga aktivitetsformer

Elevernas självständiga arbete

Grundkursen innehåller det centrala

Grundkursens omfattning

Överkurs

Individualisering efter intresse

Hastighetsindividualisering

verna en klar uppfattning om i vilka större sammanhang innehållet i materialet ingår

Introduktionen ger en god redogörelse för nyttan med materialet

Introduktionen är väl anpassad till elevernas förkunskaper inom området

Introduktionen skapade ett intresse för materialet hos eleverna

Läromedlet är inte uppbyggt så att eleverna har möjlighet att medverka vid planeringen

Läromedlet har givit mig god hjälp vid planeringen av undervisningen

Språket i grundkursen är för svårt för eleverna

Grundkursen är dåligt anpassad till elevernas förkunskaper

Grundkursen ger eleverna möjlighet att använda varierande arbetsätt

Grundkursen är upplagd så att eleverna klarar av att arbeta sig igenom den på egen hand

Elevernas olika takt genom grundkursen skapar problem vid igångsättandet av arbetet med överkursuppgifterna

Grundkursen innehåller det centrala och väsentliga inom området

Grundkursen är för omfattande i förhållande till övriga delar av läromedlet

Läromedlet ger inte eleverna möjlighet att välja uppgifter som de är intresserade av

Eleverna har inte möjlighet att välja uppgifter som anknyter till deras intressen

Uppgifterna är ej tillräckligt varierande för att tillgodose alla elevers intressen

Instruktionerna till uppgifterna var enkla och lättfattliga för eleverna

Instruktionerna till uppgifterna fungerade så att eleverna inte behövde Din hjälp för att sätta igång med dem

Läromedlet ger klara anvisningar om hur uppgifterna skall utföras

Fördjupningsindividualisering

Individualisering efter förutsättning

Anpassning till förkunskaper

Anknytning till tidigare erfarenheter

Varierande arbetsätt

Tidsmättig omfattning

Arbetsmässig omfattning

Integrering med grundkurs

Uppläggning för grupparbete

Hjälp att organisera grupparbete

Redovisningsförslag

Samarbetsmöjligheter

Anpassning till mognadsnivå

Självständigt arbete

Anpassning till intressen

Diagnostiskt prov

Validitet

Administration

Överkursen innehåller för få uppgifter lämpade för elevernas självständiga arbete

Läromedlet innehåller för få uppgifter för de snabbaste eleverna

Uppgifterna ger inte en meningsfull fördjupning av kunskaperna inom området

Uppgifterna är inte konstruerade så att de ger eleverna möjlighet att välja olika svårighetsgrader

Uppgifternas svårighetsgrad är så varierad att alla elever har kunnat finna någon uppgift som är lämplig

Uppgifterna är väl anpassade till elevernas förkunskaper

Uppgifterna är uppbyggda så att de anknyter till elevernas tidigare erfarenheter

Uppgifterna ger eleverna möjlighet att använda varierande arbetsätt

Uppgifterna är enformigt upplagda

Uppgifterna är tidsmässigt för omfattande

Uppgifterna är för arbetsamma för eleverna

Uppgifterna är väl integrerade med grundkursens innehåll

Uppgifternas uppläggning gör dem väl lämpade för grupparbete

Läromedlet ger goda anvisningar för hur grupparbetet kan organiseras

Redovisningsförslagen till gruppuppgifterna ger eleverna möjlighet att arbeta fram ett gemensamt förslag till lösning

Redovisningsförslagen är för svåra för eleverna

Redovisningsförslagen ger eleverna möjlighet att arbeta självständigt

Förslagen till redovisning är tillräckligt varierande för att tillgodose olika elevers intressen

Det diagnostiska provet tog upp det centrala och väsentliga i grundkursen

Det diagnostiska provet gav klara besked om vilka delar eleverna behövde repetera

Det var arbetsamt att administrera det diagnostiska provet

Eleverna hade svårt att själva rätta det diagnostiska provet

Repetitionsuppgifter

Validitet

Repetitionsuppgifterna är dåligt valda med hänsyn till den kunskap som skulle inhämtas. Repetitionsuppgifterna var dåligt utformade med tanke på vad som skulle repeteras. Antalet repetitionsuppgifter var för litet.

Antal

Sammanfattning

Ge överblick

Sammanfattningen gav en god överblick över vad som hade inhämtats.

Hjälp vid inläringen

Sammanfattningen hjälpte eleverna att bättre komma ihåg den kunskap de inhämtat.

Laborationsförslag

Integrering med texten

Laborationsförslagen är väl integrerade med texten.

Självständigt arbete

Instruktionerna till laborationsförslagen fungerade så att eleverna inte behövde Din hjälp för att genomföra dem.

Olika svårighetsgrad

Laborationsförslagets svårighetsgrad var tillräckligt varierad för att tillgodose olika elevers förutsättningar.

Anknytning till elevernas erfarenheter

Laborationsförslagen anknyter i hög grad till elevernas tidigare erfarenheter.

Anknytning till elevernas intressen

Laborationsförslagen anknyter i hög grad till elevernas intressen.

Tidsmässig omfattning

Laborationsförslagen är för omfattande tidsmässigt.

Arbetsmässig omfattning

Laborationsförslagen är för arbetsamma.

Åskådliggörande

Laborationsförslagen åskådliggör mycket bra innehållet i läromedlet.

Exkursionsförslag

Integrering med texten

Exkursionsförslagen är väl integrerade med texten.

Mångsidighet

Exkursionsförslagen åskådliggör väl innehållet i läromedlet.

Inlärningsstudiomaterial

Anpassning till elevernas förkunskaper

IS-övningarna är dåligt anpassade till elevernas förkunskaper.

Tydligt uttal

Uttalet på banden till IS-övningarna är otydligt.

Pausernas längd

Pauserna på banden till IS-övningarna var inte tillräckligt långa för att eleverna skulle hinna avge sina svar.

Aktivitet i undervisningen

Det har varit värdefullt att ha tillgång till IS-övningarna som ett aktiverande inslag i undervisningen

Ordlista

Fullständighet

Ordlistan innehöll inte alla de ord eleverna behövde få förklarade

Hjälp åt eleverna

Ordlistan förenklade elevernas arbete med läromedlet

Förslag till bredvidläsningslitteratur

Integrering med övrigt innehåll

Förslagen till bredvidläsningslitteratur är väl integrerade med avdelningens innehåll

Anpassning till elevernas förkunskaper

Den rekommenderade bredvidläsningslitteraturen var för svår för eleverna

Tillgänglighet

Förslagen till bredvidläsningslitteratur var dåligt anpassade till elevernas förkunskaper

Relevans

Den rekommenderade bredvidläsningslitteraturen fanns tillgänglig på skolan

Förslagen till bredvidläsningslitteratur gav en väsentlig fördjupning av innehållet i området

Bildband

Integrering med läromedlet

Bildbandet var ett värdefullt komplement till läromedlet

Bildbandet var dåligt integrerat med läromedlets övriga innehåll

Diabilder

Integrering med läromedlet

Diabilderna var ett värdefullt komplement till läromedlet

Diabilderna var dåligt integrerade med läromedlets övriga innehåll

Hjälp åt läraren

Diabilderna hjälpte mig att göra undervisningen stimulerande

Diabilderna hjälpte mig att förtydliga textens innehåll

Kartor

Antal

Läromedlet innehåller tillräckligt antal kartor

Teknisk kvalitet

Kartorna är av dålig teknisk kvalitet

Tabeller och diagram

Antal

Läromedlet innehåller för stort antal tabeller och diagram

Anpassning till elevernas förkunskaper

Tabellerna och diagrammen är väl anpassade till elevernas förkunskaper

Illustrationer

Antal

Läromedlet innehåller onödigt många illustrationer

Klargörande

Illustrationerna klargör inte textens innehåll

Stimulerande

Illustrationerna är tråkiga

Aktiverande

Illustrationerna fungerar bra som utgångspunkt för elevernas arbetsuppgifter

Integrering med övrig text

Illustrationerna är väl integrerade med texten

Studieteknik

Möjlighet till problemlösning

Uppgifterna ger dåliga möjligheter för eleverna att samla och värdera data och dra slutsatser (problemlösning)

Anpassning till förkunskaper

För att kunna lösa uppgifterna krävs studietekniska färdigheter som eleverna inte behärskar

Möjlighet till egna initiativ

Momenten i studieteknik är dåligt anpassade till elevernas förkunskaper

Möjlighet till studietekniska tillämpningar

Uppgifterna i läromedlet är konstruerade så att de kräver av eleverna att ta egna initiativ
Läromedlet ger goda möjligheter till studietekniska tillämpningar

Möjlighet att dra ut det väsentliga ur en text

Läromedlet ger goda möjligheter till studieteknisk träning

Integrering

Läromedlet innehåller för få studietekniska moment

Läromedlet är upplagt så att eleverna får god hjälp att dra fram det väsentliga ur texten

Momenten i studieteknik är integrerade med arbetet med läromedlet på ett naturligt sätt

Lärrarhandledning

Omfattning

Lärrarhandledningen är alltför knapphändig

Hjälp åt läraren

Lärrarhandledningen hjälpte mig att göra undervisningen stimulerande

Anvisningarna i lärrarhandledningen har varit till stor hjälp vid uppläggnings av undervisningen

Lärrarhandledningen har styrt uppläggnings av undervisningen i alltför hög grad

Anpassning till lärarens skolsituation

Arbetsanvisningarna i lärarhandledningen skapade konflikter med hänsyn till de möjligheter skolan erbjuder för att genomföra dem

»Hela läromedlet»

Nutidsanknytning

Läromedlet har dålig nutidsanknytning

Samarbete

Läromedlet innehåller föråldrade fakta

Layout och design

Läromedlets uppläggning ger eleverna goda möjligheter till träning i samarbete

Läromedlets layout och design är bra

Den språkliga stilen i läromedlet är svår och tung

Läromedlets kapitel har en lämplig ordningsföljd

Det var lätt att få grepp om läromedlets uppläggning

Klargörande av större sammanhang

Läromedlet är uppdelat i stoffenheter som eleverna lätt kan överblicka

Läromedlet är uppbyggt så att det klargör sammanhang i stället för att peka på enskilda fakta

Aktivitet

Läromedlets uppläggning gör eleverna passiva under lektionerna

Anpassning till förkunskaper

Innehållet är väl anpassat till elevernas förkunskaper.

Individualiseringsmöjligheter

Läromedlet ger goda möjligheter till individualisering, d. v. s. att eleverna kan arbeta i sin egen takt och välja uppgifter efter intresse och förutsättningar

Fördelning grundkurs – överkurs

Läromedlet har en lämplig avvägning mellan grundkurs och överkurs

Läromedlets omfattning

Det var svårt att avgöra vilka delar i läromedlet som eleverna kan läsa extensivt och vilka delar som kan läsas intensivt

Anknytning till elevernas erfarenheter

Innehållet anknyter i hög grad till elevernas tidigare erfarenheter

Elevernas inställning till ämnet

Genom arbetet med läromedlet har elevernas inställning till ämnet påverkats positivt

»Hela läromedlet» (Språkläromedel)

Realia

Läromedlet innehåller inte tillräckligt mycket realia

Grammatiska regler

De grammatiska reglerna förklaras inte tillräckligt utförligt

Läromedlets förklaringar av grammatiska regler är väl anpassade efter elevernas kunskaper i svensk grammatik

Glosor	Läromedlet inför lagom mängd nya glosor Läromedlet inför nya glosor i lagom takt
<i>Organisatoriska effekter</i>	
Speciella hjälpmedel	Det speciella material som fordrades för att lösa uppgifterna fanns lätt tillgängligt på skolan
Speciella lokaler	Det i läromedlet rekommenderade arbetssättet(en) skapar konflikter med hänsyn till lokalmässiga förutsättningar
Speciell personal	Läromedlets uppläggning skapar behov av speciell personal, t. ex. lärarassistent
Speciella elevgrupperingar	Läromedlets uppläggning lämpar sig bra för lagundervisning
Samverkan med andra ämnen	Läromedlet ger dåliga möjligheter till samverkan med andra ämnen
Effekter utanför klassrummet	Förberedelsearbetet har tagit alltför mycket tid i anspråk
Effekter av läromedlets omfattning	Läromedlet ger i tillräcklig utsträckning hänvisningar till kompletterande material Läromedlet är alltför omfattande i relation till den anslagna tiden Jag har inte behövt arbeta fram eget material för att komplettera läromedlet
Effekt på lärarroll	Läromedlet har medfört att jag fått ändra min tidigare roll som lärare Läromedlet ger goda möjligheter till handledning av enskilda elever Lektionerna har krävt en alltför stor arbetsinsats från min sida
Effekt på elevroll	Läromedlets uppläggning har gjort att kontakten med eleverna påverkats positivt Elevernas arbetsbörda under lektionerna har varit alltför omfattande
Underlag för betygssättning	Underlaget för betygssättning av eleverna har förbättrats vid arbetet med läromedlet
<i>Installation av läromedlet</i>	
Inskolning av lärare	Uppläggningsen av läromedlet medför att behov av information, t. ex. i form av fortbildning, uppstår Det var svårt att få ett grepp om läromedlets uppbyggnad
Inskolning av elever	Det var lätt för eleverna att få ett grepp om läromedlets uppbyggnad

Elevenkät

Förfarandet vad det gäller konstruktion av elevenkät är principiellt detsamma som vid tidigare beskrivna konstruktion av lärarenkät. I det följande exemplifieras för varje komponent aspekter med tillhörande påstå-

enden under varje komponent. Varje påstående kan vändas i sin motsats. De påståenden som redovisas nedan är huvudsakligen avsedda för grundskolans högstadium. Vad gäller mellanstadiet måste påståendena anpassas till mognadsnivån för resp. årskurs.

Introduktion

Överblick över vad som skall inhämtas

Introduktionen gav mig en god uppfattning om arbetsområdets innehåll

Redogör för nyttan med stoffet

Jag tycker inte att man har någon nytta av att kunna det som arbetsområdet handlar om
Det var lätt att följa med på ljudbildbandet under introduktionen

Anpassat till förkunskaper

Det var roligt att sätta igång och arbeta med materialet efter introduktionen

Skapar intresse för materialet

Planeringsunderlag

Möjlighet att medverka vid planering

Med det här materialet har jag själv kunnat vara med och planera mitt arbete

Hjälp åt eleven att planera

Frågorna i studieboken »Vad handlar arbetsområdet om?» gjorde det lättare för mig att välja vad jag skulle läsa

Grundkurs

Anpassning till elevernas förkunskaper

Det var lätt att förstå texten i grundkurshäftena

Mångsidiga aktivitetsformer

Jag har arbetat med grundkursen på flera olika sätt

Självständigt arbete

Jag har fått arbeta på egen hand med grundkursen

Anknytning till elevernas intressen

Uppgifterna i grundboken var tråkiga att arbeta med

Anknytning till tidigare erfarenheter

Det var många saker som togs upp i grundboken som jag hört talas om tidigare

Hastighetsindividualisering

Jag kunde arbeta med grundkursen i egen takt som var lagom för mig

Gruppering av stoffet i överblickbara helheter

Kapitlen i grundkurshäftet är för långa

Grundkursen innehåller det centrala

Jag tycker inte grundkursen innehåller det som är viktigt att veta i arbetsområdet

Överkurs

Anpassning till förkunskaper

Överkursuppgifterna har varit för svåra

Individualisering efter intresse	Det fanns alltid någon överkursuppgift som intresserade mig Det fanns så många olika överkursuppgifter att jag alltid kunde finna någon som intresserade mig
Hastighetsindividualisering	Jag har fått arbeta i en takt som varit lagom för mig Det fanns alltid tillräckligt med uppgifter som jag kunde klara av att göra Det skulle finnas fler överkursuppgifter Anvisningarna till överkursuppgifterna var så fullständiga att jag inte behövde fråga läraren Jag kunde arbeta med överkursuppgifterna på egen hand Instruktionerna till uppgifterna var lätta att förstå
Fördjupningsindividualisering	Genom att arbeta med fördjupningsuppgifter lärde jag mig mer om det som jag arbetat med i grundkursen
Individualisering efter förutsättningar	Vid arbetet med överkursen kunde jag välja mellan uppgifter som var olika svåra
Integration med grundkurs	Genom att arbeta med överkursen lärde jag mig mer om det som jag arbetat med i grundkursen Det jag lärde mig i grundkursen gjorde det lättare att lösa överkursuppgifterna
Varierande arbetsformer	Jag har fått arbeta på flera olika sätt med överkursuppgifterna
Tidsmässig omfattning	Det tog för lång tid att göra varje uppgift
Arbetsmässig omfattning	Jag tycker att överkursuppgifterna är för arbetsamma
Hjälp att genomföra grupparbete	Det var svårt att arbeta med uppgifterna i grupp Materialet ger bra anvisningar om hur man kan lösa uppgifter i grupp Det var lätt att göra grupparbete tillsammans med kamraterna
<i>Redovisningsförslag</i>	
Anpassning till mognadsnivå	De förslag till redovisning som fanns i materialet var alltför svåra
Självständigt arbete	Jag behövde ofta be om hjälp av läraren vid arbetet med redovisningen
<i>Diagnostiskt prov</i>	
Validitet	Det diagnostiska provet tog inte upp det som var viktigt

Administrering	Det diagnostiska provet hjälpte mig att få reda på var jag kunde och vad jag behövde repetera
Rättning	Det var svårt att veta hur jag skulle fylla i det diagnostiska provet Det var lätt att själv rätta det diagnostiska provet
<i>Repetitionsuppgifter</i>	
Antal	Det var för få repetitionsuppgifter
Anpassning till intressen	Repetitionsuppgifterna var tråkiga
<i>Laborativt material</i>	
Anpassning till förkunskaper	Det var lätt att arbeta med laborationsmaterial
Anpassning till intresse	Det var roligt att arbeta med laborationsmaterial
Integration med övrigt material	Efter laborationerna gick det lättare att lösa uppgifterna i arbetshäftena
<i>Inlärningsstudiomaterial</i>	
Anpassning till förkunskaper	IS-övningarna är för svåra
Teknisk kvalitet	Uttalet på banden till IS-övningarna är otydligt Pauserna på banden är inte tillräckligt långa för att man skall hinna avge sitt eget svar
<i>Ordlista</i>	
Fullständighet	Ordlistan innehåller inte alla de ord som jag behövde få förklarade
<i>Förslag till bredvidläsningslitteratur</i>	
Anpassning till förkunskaper	Den anvisade bredvidläsningslitteraturen var för svår
Anknytning till intresse	Bredvidläsningslitteraturen var intressant
<i>AV-material</i>	
Integrering med övrigt material	Ljud-bild-bandet underlättade det följande arbetet med arbetsuppgifterna
Teknisk kvalitet	Det var svårt att uppfatta vad personerna på bandet sa

Illustrationer

Motiverande

Klargörande

Antal

Illustrationerna är tråkiga

Bilderna gjorde det lättare för mig att förstå texten

Det var för många bilder i häftena

Studieteknik

Hjälp att läsa kritiskt

Hjälp att få fram det väsentliga

Integration med texten

Anpassning till förkunskaper

Uppgifterna i studiehandledningen hjälper mig att läsa mer kritiskt

Uppgifterna i studieteknik hjälpte mig att få fram det väsentliga i texten

Jag lärde mig innehållet i texten bättre när jag gjorde uppgifterna i studieteknik

Det var svårt att lösa de studietekniska uppgifterna

Organisatoriska effekter

Materialets omfattning

Materialets överskådlighet

Det var besvärligt att arbeta med så här många häften

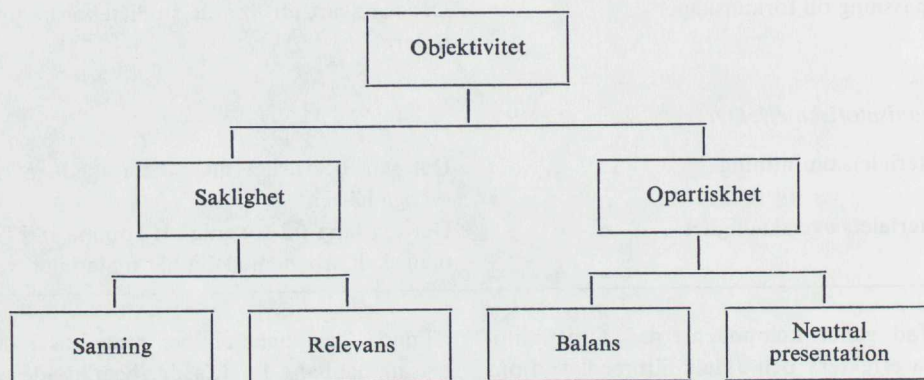
Det tog lång tid för mig att komma in i hur man skall arbeta med det här materialet

Vad gäller komponenterna »Organisatoriska effekter» och »Hela läromedlet» finns relevanta aspekter beskrivna i lärarenkäten. De påståenden som redovisas under dessa aspekter måste givetvis omarbetas för att kunna passa i en elevenkät. Anledningen till att aspekter och påståenden under ovan

nämnda komponenter inte redovisas i detta sammanhang är dels det begränsade antal praktiska prövningar som företagits, dels att dessa utprövningar i endast ringa omfattning har inkluderat aspekter inom de två nämnda komponenterna.

Bilaga 6   Synpunkter på objektivitetskravets tillämpning i läroböcker¹

Jörgen Westerståhl

Ovanstående schema över objektivitetskravet och dess huvudkomponenter kan till väsentliga delar, i sak om än inte formellt, föras tillbaka på radiolagen och avtalet mellan staten och Sveriges Radio. Det är framför allt i detta sammanhang statsmakterna har haft anledning att närmare söka fastställa innebörden av objektivitetskravet. Endast den fjärde komponenten – den neutrala presentationen – saknar helt motsvarighet i dessa texter; den är däremot utförligt behandlad i Sveriges Radios interna programregler.

Begreppet objektivitet används alltså i schemat som en sammanfattande term för lagtextens båda nyckelord, saklighet och opartiskhet. De fyra nedersta delkomponenterna avser att tillsammans täcka in de olika aspekterna på objektivitetskravet.

I anslutning till detta schema skulle jag vilja anföra följande summariska synpunk-

ter på objektivitetskravets tillämpning på läroböcker.

1. *Sanningskravet* är på så vis fundamentalt att om det ej är uppfyllt, blir tillgodosendandet av övriga krav utan intresse: sanningslösa påståenden kan ej bedömas ur relevanssynpunkt, skall ej balanseras etc. När det gäller sådant innehåll i läroböcker som avser verklighetsbeskrivning är sanningskravets tillgodosende givetvis av central betydelse. Medan det exempelvis i nyhetsförmedling ofta kan vara motiverat att meddela uppgifter, vilkas sanningshalt man inte närmare hunnit eller kunnat pröva, är

¹ Vid en granskarkonferens anordnad av statens läroboksnämnd den 30 och 31 januari 1969 behandlades frågan om objektivitet i läroböckerna. Professor Jörgen Westerståhl medverkade därvid med ett anförande, som han av läroboksnämnden anmodades sammanfatta i en promemoria. I denna bilaga återges Westerståhls sammanfattning.

fallet ifråga om läroböcker ett helt annat. Den allmänna principen måste här rimligen vara, att endast sådana uttalanden som bedöms som sanna eller har en hög grad av sannolikhet medtages i framställningen. Finns det särskilda skäl att framföra påstående vilkas sanningshalt bedöms som lägre, bör detta givetvis klart markeras i presentationen.

Det bör observeras att sanningskravet framförallt aktualiseras i samband med framställningen av enskilda förhållanden eller händelser, som kan isoleras från ett större sammanhang. Beträffande dessa större sammanhang träder däremot snarare relevanskravet än sanningskravet i förgrunden.

2. *Relevans.* I läroplaner och liknande texter ges allmänna anvisningar om vad lärostoffet skall innehålla och stundom också om vissa väsentliga aspekter på stoffet. Relevansproblemen uppkommer när dessa allmänna anvisningar skall tillämpas. Det blir här frågan om ett val beträffande vad som inom den allmänna ramen skall framställas och vilka aspekter som skall anläggas. I detta fall bör såvitt möjligt endast vetenskapliga relevanskriterier vara avgörande. Det innebär i korthet att man skall välja att skildra sådana faktorer och anlägga sådana aspekter som på vetenskapens nuvarande ståndpunkt bedömes vara de mest centrala för att förstå hur de skildrade avsnitten av verkligheten, t. ex. det politiska eller ekonomiska systemet, fungerar.

3. *Balans.* När det gäller att skildra livsåskådningar, ideologier, värderingar och överhuvudtaget kontroversiella synpunkter, blir också ett balanskrav aktuellt. Framställningen skall inte bara vara objektiv i den meningen att sannings- och relevanskrav tillgodoses i själva framställningen av respektive uppfattning, utan det är också angeläget att olika uppfattningar balanseras mot varandra. Den ena skall inte favoriseras framför den andra. Särskilt är det viktigt att inte den ena uppfattningens verklighetsyn tillåts dominera framställningen på ett sådant sätt att den andra uppfattningen inte kommer till sin rätt. Genom att medvetet följa vetenskapliga relevanskriterier bör det-

ta vara möjligt. Undantag från vad som nu sagts kan möjligen vara motiverat i de fall läroplanen direkt anger, att vissa värderingar skall främjas på andras bekostnad.

4. *Neutral presentation.* Författaren skall uppenbarligen hela tiden själv – möjligen med undantag för nyss nämnda fall – förhålla sig neutral till vad som skildras. Det betyder att författaren inte skall använda ett sådant framställningssätt att han eller hon identifierar sig med eller tar avstånd från de kontroversiella uppfattningar som behandlas. Särskilt gäller det att här observera att sådant ordval användes som inte implicerar en identifikation eller ett avståndstagande.

Erik Wallin, Ingela Magnusson och Annika Stencrantz

I denna promemoria sammanfattar vi resultaten av våra försök att belysa den ytterligt komplicerade frågeställning som sammanhänger med objektivitetsbegreppets tillämpning på framställning i läromedel av olika slag. Vi tror oss inte ha kommit fram till svaret på de frågor som kan ställas i sammanhanget, men det är vår förhoppning att vår promemoria skall kunna utgöra grunden för fortsatta överväganden och stimulera till diskussioner inom en vidare krets än den grupp som svarar för den följande framställningen. Den i sammanhanget naturliga utgångspunkten för behandling av objektivitetsfrågan är läroplanen. Med läroplanen avser vi således grundskolans läroplan (Lgr 69). I anslutning till utdrag ur läroplanen kommer vi att föra en diskussion om vad som där sägs. Efter en kort refererande genomgång av litteratur som behandlat läromedel och objektivitet, kommer vi att gå in på objektivitetsfrågan i avseende på Sveriges Radios programverksamhet. Vi finner stora likheter mellan Sveriges Radio och läromedelsproducenten i avseende på förhållande till »publiken». Slutligen skisserar vi i en modell vår uppfattning om hur objektivitetsbegreppet kan spjälkas upp för att ge en utgångspunkt för bedömning av läromedel.

Läroplanen för grundskolan (Lgr 69) och objektivitetsbegreppet

Som referensmaterial för detta avsnitt av framställningen återger vi ett utdrag ur Lgr

69 (s. 41–43), där de generella synpunkterna på objektivitetsbegreppet ges. Dessa kompletteras med särskilda kommentarer till de olika ämnena i kursplanen. Kommentarna ger föga av ytterligare information utan utgör snarast en tillämpning av de generella principerna, varför vi kommer att hålla oss till dessa.

Läroplanen säger:

Undervisningen skall vara objektiv, dvs. saklig och allsidig. Kravet på saklighet innebär först och främst, att endast sådana uttalanden som bedöms vara sanna eller som har en hög grad av sannolikhet medtas i framställningen. Finns det särskilda skäl att framföra påståenden, vilkas sanningshalt bedöms som lägre, bör detta klart markeras. Med ledning av fastställda mål och riktlinjer väljs lärostoff och synsätt som på vetenskapens nuvarande ståndpunkt bedöms vara fundamentala för att man skall kunna uppfatta och förstå de sakförhållanden som avses. Kravet på allsidighet blir särskilt aktuellt, när det gäller att skildra livsåskådningar, ideologier, värderingar och över huvud taget kontroversiella synpunkter. Det är då angeläget, att olika uppfattningar balanseras mot varandra, att den ena inte favoriseras framför den andra, såvida inte läroplanens, i demokratisk ordning, fastställda mål och riktlinjer direkt anger, att vissa värderingar skall framhållas och främjas. Kravet på allsidighet innebär vidare att skolan under de nämnda förutsättningarna skall förhålla sig neutral till det som skildras. Framställningssättet får inte vara

¹ Den forskargrupp vid pedagogiska institutionen vid universitetet i Göteborg som lett försöksverksamheten med praktisk prövning har i anslutning till försöken upprättat en promemoria angående objektivitet i läromedel (stencil, februari 1970), som återges här.

sådant, att läraren identifierar sig med eller tar avstånd från de kontroversiella uppfattningar som behandlas. Detta hindrar givetvis inte att läraren ger till känna sin egen personliga åsikt.

En absolut objektivitet vid behandlingen av värderingsfrågor är inte möjligt att uppnå. I största utsträckning kan en objektiv framställning uppnås, när man rör sig inom ett förhållandevis enhetligt område, t. ex. en och samma samhällsuppfattning eller livsåskådning. Vid varje jämförande beskrivning av olika uppfattningar uppstår svårigheter redan när man skall fastställa vad som är verifierade och relevanta fakta inom respektive område. Sådana svårigheter till trots, måste det vara en oavslutlig strävan att även i dessa fall så långt som möjligt beakta objektivitetskravet.

I skolarbetet ställs man dagligen inför frågor, där det föreligger olika uppfattningar. Det kan gälla livsåskådning, politik, sociala värderingar eller moral, det kan gälla människosyn och historieuppfattning, det kan gälla stilriktningar och smak. I sådana frågor måste skolan förhålla sig objektiv i den betydelse här angivits. Ett skäl härtill är, att skolan tar emot barn och ungdom ur alla grupper och åsiktsläger i samhället. Alla föräldrar skall med samma förtroende kunna skicka sina barn till skolan, förvissade om att dessa inte blir påverkade från skolans sida till förmån för den ena eller den andra av de inbördes kämpande åskådningarna eller uppfattningarna. Även av ett annat skäl måste skolan förhålla sig objektiv. Den skall enligt fastställda mål och riktlinjer söka främja varje elevs utveckling till en fri och självständig personlighet. Eleven skall ha möjlighet att söka sin egen väg och ges förutsättningar att under eget ansvar en gång ta ställning och utforma sin livssyn. Detta skall kunna ske med tillgång till en saklig och allsidig information. Den information som skolan ger genom sin undervisning, måste därför fylla kraven på saklighet och allsidighet.

Skolarbetet skall präglas av de värderingar om vilka man är enig. Man har enats om att skolan utom objektiva kunskaper skall ge intellektuell skolning och emotionell fördjupning. Den skall skapa förståelse för de grupper som har särskilda problem i det svenska samhället. Den skall verka för jämställdhet mellan könen. Den skall främja elevernas känsla av internationellt medansvar. Skolan skall också hos eleverna inpränta aktning för sanning och sanningssökande, allvar inför problemställningarna, tolerans och respekt för andras uppfattningar. Den skall söka ge eleverna vilja till saklig bedömning, kritiskt sinne och lust till engagemang. I vilken riktning detta engagemang skall styras är emellertid normalt inte skolans utan elevens sak.

I detta sammanhang kommer frågan om den enskilde lärarens sätt att utöva sin undervisning in i blickfältet. Läraren har sin egen livsåskådning, sin egen politiska uppfattning, sina egna värderingar. Det måste anses vara en tillgång för skolarbetet att läraren i dessa avseenden är engagerad. Någon skyldighet för läraren att inför eleverna deklarerar sin egen uppfattning, föreligger givetvis inte. Han behövt emellertid inte dölja den, och ibland kan det vara nödvändigt att han talar om var han står. Vad som krävs är att han med respekt för den enskilde elevens integritet underlättar för denne att bilda sig egna meningar och att självständigt ta ställning. Läraren får alltså inte söka påverka eleven till ställningstagande i viss riktning.

Allmänt bör här framhållas, att det uppenbarligen finns en risk för att undervisningen alltför mycket präglas av den vuxna generationens upplevelser och ställningstaganden. Elevernas erfarenhetsbakgrund är emellertid en annan än de vuxnas. Problem och frågor upplevs och formuleras därför delvis annorlunda av de unga. Det innebär också att deras hållning och synsätt ofta avviker från de vuxnas. Ibland upplevs detta av de vuxna som en relativisering av och bristande förståelse för givna värderingar och normer. Denna attityd hos de unga behöver emellertid inte tolkas som bristande allvar i inställningen utan kan hellre ses som ett uttryck för en förskjutning i fråga om värderingar av vad som bedöms väsentligt. Det verkligt betydelsefulla i sammanhanget är, att den unga generationen får ställa de angelägna frågorna i nuet kring människans personliga och sociala problem av både näraliggande och global natur, får arbeta med dessa frågor ur olika synvinklar och får öva sig i kritisk bedömning och självständigt ställningstagande. Endast på så sätt blir en människas värderingar ett uttryck för en egen personlig livshållning. Det är därför väsentligt att även de för vårt samhälle gemensamma värderingarna ses som ett svar på de grundläggande frågorna och blir föremål för granskning och personligt ansvarsmedvetet ställningstagande. Med en sådan huvudinriktning av skolarbetet kommer frågorna om objektivitet i undervisningen och om engagemang och påverkan vid behandlingen av kontroversiella uppfattningar in i ett naturligt konstruktivt sammanhang.

Hur objektivitetskravet beaktas vid den orienterande undervisningen i olika obligatoriska ämnen och tillvalsämnen framgår av dessa ämnens kursplaner med anvisningar och kommentarer (bl a sidorna 133, 177, 182, 185, 186, 204 och 207).

Inom ämnen där estetiska frågor behandlas aktualiseras objektivitetsproblemet när det gäller att ta ställning till olika strömningar och

smakriktningar inom litteratur, bildkonst, musik, arkitektur, scenkonst och nyttokonst. Skolans orienterande och utvecklingsfrämjande undervisning måste här fylla samma krav på allsidighet som ovan angivits. Inom olika estetiska områden skall eleverna tillägna sig färdigheter och i bästa fall nå hög skicklighetsnivå och förmåga att uttrycka sig själva. Under detta arbete kommer eleverna stil- och smakproblem in på livet och de ökar sin förmåga att medvetet uppfatta, tillägna sig och bedöma estetiska kvaliteter. Men eleverna måste också inhämta kunskaper om olika stilriktningar och deras företrädare och om olika värderingar som ligger bakom strömningarna och de individuella insatserna. Dessa riktningar och företeelser bör i undervisningen så långt möjligt presenteras inifrån. Skolan har därvid att på samma sätt som vid annan undervisning främja elevernas utveckling till medvetenhet, saklighet och kritiskt sinnelag. Samtidigt skall eleverna stimuleras att ta ställning och engagera sig i samma mån som de mognar härför.

Några särskilda anvisningar för hur objektiviteten i läroböcker skall tillgodoses ges inte i annan mening än att »undervisningen skall vara objektiv, dvs saklig och allsidig». Objektivitet definieras således primärt som saklighet och allsidighet. Saklighet innebär först och främst att framställningen skall vara sann eller ha hög grad av sannolikhet. Om allsidighet sägs att »kravet på allsidighet blir särskilt aktuellt, när det gäller att skildra livsåskådningar, ideologier, värderingar och över huvud taget kontroversiella synpunkter». Det är då angeläget, att olika uppfattningar balanseras mot varandra, framhålls det. Kravet på allsidighet innebär vidare att skolan skall förhålla sig neutral till det som skildras.

I samband med frågan om allsidighet förtjänar understrykas att läroplanen framhåller att kontroversiella frågor skall upptas till behandling.¹

Definitionen av objektivitet som saklighet och allsidighet är tvetydig på åtminstone ett sätt. Skall man vara saklig och allsidig samtidigt, eller skall man vara saklig ibland och allsidig ibland? Och om det senare, när skall man vara det ena och när skall man vara det andra?

Att vara saklig innebär enligt Lgr 69 att endast göra sanna (eller mycket sannolika) uttalanden. Av det sätt på vilket Lgr 69 ta-

lar om sanning framgår det, att man anser att det finns något slags objektiv sanning, även om man aldrig kan vara säker på att ha fått fatt i den. Man tror inte på en relativism där sanning alltid är sanning relativt en värdering, utan man betraktar sanning som överensstämmelse med fakta.

Man kan notera att denna syn också delas av många som har kritiserat läroböcker, t ex Göran Palm. I Indoktrineringen i Sverige skriver han: »Härav följer inte att strävan efter saklighet och objektivitet är en omöjlig strävan, det är självfallet en nödvändig strävan vid all kunskapsförmedling» (s. 50).

Allsidighet kan innebära två saker. Dels att man behandlar många olika problem, dels att man presenterar flera olika lösningar till samma problem. Vi uppfattar här Lgr 69 som om det är den senare innebörden man använder. Detta innebär att det inte finns någon anledning att vara saklig och allsidig samtidigt. Har man sagt det som är sant behöver man inte säga något mer, utom i den betydelsen att man i allmänbildande syfte ger beskrivningar av diverse felaktiga åsikter.

Att det uppstår ett problem med sakligheten beror på att man aldrig med *absolut* säkerhet kan veta om man fått tag i sanningen. Inom naturvetenskapliga ämnen leder detta inte till några problem, men inom samhällsvetenskapen är osäkerheten och oenigheten stor om vad som är sant. Detta leder till att man ibland inte presenterar saker och ting som »så här är det», utan väljer att presentera en mängd olika åsikter, väljer att ge en allsidig bild. I detta fall kan sanningskravet inte referera till något faktiskt sant i naturvetenskaplig mening. Däremot, vilket läroplanen inte tar upp, finns ett sanningskrav i relation till källan, dvs. till den eller de som framställer åsikten, vilket innebär att åsikterna skall vara korrekt återgivna.

Men när menar då Lgr 69 att man skall vara allsidig, och i vilken mån skall allsidigheten vara begränsad?

¹ De följande kommentarerna till läroplanens syn på objektivitet har tillkommit i samarbete med fil. kand. Ingvar Johansson.

Det klaraste som sägs om det första är följande: »Kravet på allsidighet blir särskilt aktuellt, när det gäller att skildra livsåskådningar, ideologier, värderingar och över huvud taget kontroversiella synpunkter.»

Denna allsidighet skall vara total ». . . såvida inte läroplanens i demokratisk ordning fastställda mål och riktlinjer direkt anger, att vissa värderingar skall framhållas och främjas.» Vilka dessa värderingar är, sägs mycket lite om. Man nämner »förståelse för de grupper som har särskilda problem i det svenska samhället», »jämfördhet mellan könen», »internationellt medansvar» samt hänvisar till kursplanerna för de olika ämnena.

Nu är det uppenbart att värderingar alltid är sammanvävda med åsikter om hur världen, människan eller samhället är beskaffat. Värderingen att könen är jämlika går t. ex. säkerligen hand i hand med åsikten att det inte finns någon medfödd skillnad i intellektuell kapacitet mellan dem. Att framhålla en speciell värdering innebär alltså bl. a. att man påstår att vissa saker förhåller sig på ett visst sätt.

Vi kan nu sammanfatta Lgr 69:s åsikter om objektivitet:

a) Det finns en stor mängd åsikter, vilka skolan skall lära ut, och om vilkas sanning det inte råder någon oenighet.

b) Det finns en stor mängd åsikter, framför allt beträffande livsåskådningar, ideologier och värderingar, vars sanning det råder oenighet om. Vad gäller dessa skall skolan fastslå *vissa* saker, vilka alltså presenteras som »så här är det». Man kan uttrycka det så, att skolan slår fast en viss ram och säger att utanför den får (kan, skall) man inte gå.

c) Innanför denna ram skall undervisningen vara allsidig och ingen åsikt skall favoriseras framför en annan.

Den fastslagna ramen kan dock få diskuteras: »Det är därför väsentligt att även de för vårt samhälle gemensamma värderingarna ses som ett svar på de grundläggande frågorna och blir föremål för granskning och personligt ansvarsmedvetet ställningstagande.»

Det kan vara intressant att jämföra det som sagts här ovan, med vad de säger som hävdar att skolan indoktrinerar, att den inte är objektiv. Som jämförelseobjekt har vi valt den kanske mest omtalade kritiken, Göran Palms bok *Indoktrineringen i Sverige*.

Innehållet i punkt b) ovan har han klart för sig. »För övrigt är det fel att undervisningen skall vara opartisk och objektiv. Riksdagen har enats om att den ska vara opartisk och objektiv inom den demokratiska värdegemenskapens ram – och det är något annat.» (Nämnda bok s. 49)

Det är emellertid inte förhållandet att man fastslår en ram som han kritiserar. Det är den nu existerande ramen. Och den kritik han riktar mot den är att den bestämts så att den innehåller en mängd falska påståenden, både vad gäller Sverige och övriga världen. Vidare att man till arbetsuppgifter och diskussioner ställer ledande frågor som ger upphov till felaktiga svar. De som hävdar att skolan brister i objektivitet hävdar helt enkelt att skolan lär ut saker som är felaktiga. Frågan om den bristande objektiviteten skulle därför bättre kunna beskrivas som en fråga om vad som är sant och falskt.

Finns det då någon möjlighet att tillmötesgå en kritiker som Göran Palm? Ja naturligtvis försvinner motsättningen mellan honom och skolan om de som fastställer läroplanerna ändrar åsikt och anser Palms beskrivning av verkligheten som sann, och därför den som bör läras ut. Om inte detta accepteras kan dock ett visst tillmötesgående ske om diskussioner och ifrågasättande av de grundläggande värderingarna får större plats och sker mer förutsättningslöst.

Referat från litteraturgenomgång

Objektivitet har ofta diskuterats, men för det mesta i oklara termer utan någon definition av vad objektivitet egentligen innebär. Detta gäller även en del av den litteratur vi studerat, men genom korta referat av denna hoppas vi kunna ge en vidare re-

ferensram till objektivitetsproblemet.

Den litteratur vi studerat angående objektivitet har främst valts med utgångspunkt i dess anknytning till läromedel.

Gullberg och Lind (1969) har i sin trebetygs-uppsats, U-länder i Läroböcker, behandlat objektivitetsproblemet. Med utgångspunkt från läroplanens (Lgr 62) anvisningar genomförde de en tolkning av vad läroplanen avser med objektivitet för ämnen samhällskunskap, historia och geografi.

Deras tolkning innebär att läroboken skall redovisa andra än författarens personliga åsikter, ej undvika kontroversiella ämnen, vid behandling av dessa redovisa de olika uppfattningar som förekommer och ej gesken av att enighet råder i omtvistade frågor.

Denna tolkning konkretiserades i sex punkter vilka sedan användes för granskning av innehållet i de utvalda böckerna:

1. Förekomst av hänvisningar till använda källor.

2. Citat från andra framställningar eller personer.

3. Åsikter presenterade som andra än författarens.

4. Olika uppfattningar i en fråga presenterade.

5. Påpekanden om att osäkerhet eller oenighet råder i en fråga.

6. Resonemang av typen å ena sidan . . . , men å den andra . . .

Författarna har även behandlat mer generella aspekter på objektivitet, nämligen ensidighet, ytlighet, auktoritativitet och aktualitet, vilka har anknytning till läroplanen.

Ensidighet är förknippad med objektivitet på så sätt att ensidighet innebär bristande objektivitet medan bristande objektivitet inte behöver innebära ensidighet.

Ytlighet implicerar bristande objektivitet genom att man inte går närmare in på de företeelser som behandlas. Man undviker kontroversiella och problematiska frågor.

Auktoritativitet kan också anses vara förknippad med objektivitet. En auktoritativ framställning kan lätt uppfattas som en entydig sanning. Framställningssättet gör alltså anspråk på att förmedla sanningen och

hindrar därigenom eleverna att kritiskt granska innehållet. Framställningar kan göras mindre auktoritativa genom en presentation av källan och en diskussion om dens tillförlitlighet.

Aktualitet och objektivitet kan under vissa förhållanden vara relaterade till varandra. En framställning som i dag lider av bristande objektivitet kan tidigare ha varit tillfredsställande objektiv. Detta gäller speciellt områden där informationsflödet är kraftigt och där en livlig debatt förs.

Gullberg och Lind fann vid sin granskning av läroböckerna att flertalet av dem brast i objektivitet. Olika uppfattningar om u-landsproblemen framfördes ytterst sällan, kontroversiella frågor behandlades ytligt eller ensidigt i den mån de togs upp. »Den bristande objektiviteten i läroböckerna kan vara en följd av att författarna okritiskt återgivit den uppfattning, som var vanligast och mest accepterad vid tillfället för framställningen av böckerna.» (s. 94)

Förutom en innehållsgranskning av läroböckerna intervjuades även författarna till de granskade böckerna. Vid intervjuerna framkom att vad författarna i huvudsak beaktar när de skriver böckerna, är de förslag till studieplaner som finns i läroplanen. Flertalet av författarna ansåg emellertid inte att de behövde beakta skolans övergripande mål, detta trots att de anser att läroböckerna har en mycket stor betydelse för undervisningen. Några undersökningar som klarlagt i vilken grad läroböckerna påverkar undervisningen finns inte, men man torde enligt Bromsjö (1965) kunna anta att undervisningens innehåll och uppläggning i stor utsträckning bestämmas av de använda läroböckerna.

Man kan enligt Gullberg och Lind inte bortse från skolans roll i opinionsbildningen. Böckerna bör bidra till att förverkliga grundskolans centrala idéer, vilket bl. a. innebär att eleverna skall utvecklas för insatser i ett demokratiskt samhälle, där tankeklarhet och förmåga att motstå tendentiös påverkan är viktiga egenskaper. Läroböckerna kan anses vara ett viktigt redskap för förändring av skolan, då de an-

vändes i nästan alla klasser över hela landet. Gullberg och Lind anser att deras undersökningsresultat ger fog för den kritik som riktats mot läroboksnämnden, då läroböckerna innehåller sådana kvalitetsbrister. Av intervjuerna framkom att både förlagen och läroboksförfattarna ansåg sig godtyckligt behandlade av nämnden och att nämnden har en likriktande effekt på böckerna.

Författarna anser det ytterst viktigt att en utprövning av läroböcker kommer till stånd, men att ett utprövningsförfarande skulle underlättas om man övergick till framställning av mindre delar av årskurserna. Detta skulle också underlätta en revidering av föräldrade eller mindre bra avsnitt. Undervisningsplanerna skulle härigenom även kunna bli mer flexibla och valmöjligheterna öka.

Gullberg och Lind ger följande förslag till åtgärder som bör företas:

1. Läroplanens målsättning bör preciseras. Detta kan ske genom en fortlöpande debatt om skolans mål.

2. En utprövning av läroböcker bör förekomma för vilken läroboksnämnden är ansvarig. Man bör frågå regeln att endast granska böcker som gäller en hel årskurs.

3. Krav på en allsidig framställning bör ställas på böckerna samt på att de källor som använts bör angivas.

4. Eleverna bör ges möjligheter att påverka valet av läroböcker och undervisningens uppläggning.

5. För att en utprövning skall kunna fungera reellt måste en operationalisering av skolans mål komma till stånd.

Lindblom (1969) anser att en kritisk granskning av läroböcker även skall ske utanför fackpressen. Detta är viktigt då läroböcker i hög grad tillhör vårt kulturliv i vidare bemärkelse, dvs. de lämnar grundvärderingar färdiga eller som byggsats.

Lindblom anser vidare att man vid utformningen av den nya skolan mycket sysslat med *hur* skolan skall undervisa, men förvånansvärt litet och sällan behandlat *vad* den skall undervisa om. Denna inriktning dominerar även vid granskningen av läroböcker, vilket medför att frågor om bl. a.

läroböckernas objektivitet inte kommer upp till diskussion.

Kravet på objektivitet får inte urarta till ett krav på att inga värderingar skall framställas och inga åsikter redovisas. Lindblom anser att det finns andra möjligheter. Han ger fem förslag:

1. Inget läromedel bör innehålla bevisligen felaktiga eller mer än nödvändigt föräldrade uppgifter.

2. En omstridd värdering bör inte framställas som ett allmänt accepterat faktum.

3. Då det finns olika versioner av ett förlopp eller en situation, bör författaren så långt möjligt komplettera den version han själv föredrar genom att kort och sakligt referera andra versioner. Inte minst gäller detta fackläseböcker.

4. Grupper med avvikande uppfattning i någon fråga bör beredas tillfälle att komplettera framställningen med en egen, kortfattad presentation av sin ståndpunkt och sina argument. De motsättningar som finns i samhället och världen samt de olika åsikter som existerar bör redovisas i undervisningen även för eleverna på lägre stadier.

5. Läromedlens framställning och arbetsuppgifter bör ge stöd för en undervisning i enlighet med den målsättning som finns angiven i gällande läroplan.

Läromedel som följer dessa fem krav är därmed inte fria från indoktrinering, men de ger uttryck för en ideologi; nämligen ett försök att indoktrinera eleverna till ett självständigt och kritiskt tänkande.

Lindblom anser att granskningen inte bör inskränka sig till enbart läroböcker. Även bredvidläsningsmaterial, AV-medel osv. måste ingå i granskningen. Skolan använder sig t. ex. flitigt av filmer, producerade av storföretag och industrier, som sällan glömmer att reklamera för sina varor och värderingar.

Även om Myrdal på intet sätt antyder något om bedömning av objektivitet i läromedel, har vi ansett det befogat att här ta upp en del synpunkter som han framför i boken *Objektivitetsproblem i samhällsforskningen* (1968).

Myrdal angriper objektivitetsproblemet

genom att ställa frågan hur socialvetaren kan befria sig själv från inflytandet på hans tänkande från tradition inom hans forskningsområde, inflytande från den kulturella sociala, ekonomiska och politiska miljön samt inflytande från hans egen personlighet. Hur kan han undvika ett skevt synsätt?

För att kunna skydda oss mot skevheter, anger Myrdal följande metod:

1. Vi klarlägger de värderingar som faktiskt bestämmer både vår teoretiska och praktiska forskning.

2. Vi granskar värderingarna med avseende på relevans, signifikans och rimlighet.

3. Vi omvandlar värderingarna till precist definierade, specifika värdepremisser för forskningen.

4. Vi bestämmer »angreppsmetod» (approach) och definierar begrepp i termer av dessa så klagjordade och explicit redovisade värdepremisser.

Myrdal skiljer mellan antaganden och värderingar. De förra är intellektuella och kognitiva, de senare är emotionella och viljemässiga. Antaganden är ett uttryck för våra idéer om hur verkligheten faktiskt är, medan värderingar uttrycker våra idéer om hur den bör vara. Antaganden gör anspråk på att vara kunskap och kan därför enligt Myrdal bedömas med objektiva kriterier som riktighet och fullständighet. Inför de problem som vi är osäkra eller okunniga om, måste medvetandet om våra begränsningar vara kriteriet på sann kunskap.

Myrdal framför hypotesen att man nästan aldrig möter en slumpmässig brist på kunskap. »Okunnighet är – i likhet med kunskap – ändamålsstyrd.» Detta innebär att vår last av värderingskonflikter driver oss till rationaliseringar som skapar blindhet för vissa förhållanden. All kunskap tenderar således att vara opportunistiskt, liksom all brist på kunskap.

Utbildningen kan delvis och under vissa perioder stödja opportuna och falska antaganden anser Myrdal. Samhällsvetenskaplig forskning kan inte vara oberoende av gängse antaganden och värderingar i det rådande

samhället, då ingen människa är fri från värderingar. Allt vårt arbete kommer att influeras av våra värderingar.

Samhällsvetenskaplig forskning är inte objektiv i den bemärkelsen att den är fri från eller oberoende av värderingar. En opartisk samhällsvetenskap kan inte existera. Om man inte öppet redovisar de värdepremisser man arbetar efter, lämnar man utrymme för skevheter.

Om man arbetar efter principen att klart redovisa värdepremisserna, måste dessa premisser dock uppfylla ett antal krav.

1. De måste vara explicit uttryckta.

2. De måste vara specificerade och konkreta.

3. De måste vara medvetet utvalda.

4. Värdepremisserna måste bilda ett konsistent system.

5. Värdepremisserna måste även tillämpas på medlen.

De värdepremisser som väljs måste grundas på människors verkliga värderingar. Urvalsprincipen bör vara värderingarnas relevans, bestämd av enskilda personers och grupperns faktiska värderingar. Värderingarnas signifikans betyder att dessa värderingar skall finnas hos betydande grupper av människor eller hos små grupper med betydande makt. Värderingarna måste även vara rimliga, dvs. möjliga att förverkliga.

Naess (1968) ställer i kapitlet Saklig debatt upp vad han kallar sex normer för saktighet. Med saktig debatt avser Naess tankeutbyte som ökar eller bättre ordnar vårt vetande.

Den första normen innebär att man håller sig till ämnet för debatten. Den andra normen säger att framställningen måste hållas neutral. Här avses främst återgivning av vad andra sagt. På detta får inga värderingar läggas. De krav som denna norm implicerar är desto starkare ju mindre motparten av det meddelade budskapet känner till om de omstridda åsikterna och ju mindre kompetent han är att fatta ståndpunkt.

Den tredje normen säger att ett inlägg måste vara så precist att risken för missförstånd inte uppstår. Den fjärde normen

framhåller att då andras åsikter återges, konsekvenser inte får dras som framställare av åsikten inte går med på. Enligt den femte normen, får man inte utelämna eller framhäva omständigheter eller förhållanden så att en skev eller felaktig bild erhålles av det framställda. Slutligen sägs i den sjätte normen att värderande ord inte bör förekomma i framställningen.

En genomgång av ett antal årgångar av *Lärartidningen* och *Skolvärlden*, visade att objektivitetsfrågor diskuteras sporadiskt. De artiklar vi funnit, har emellertid inte givit något utöver vad som framgår av tidigare referenser, inklusive läroplanen. Vi avstår därför från att återge de synpunkter som framförts.

Även om de synpunkter som framkommer i de referenser vi givit är intressanta, bidrar de endast med få väsentliga synpunkter utöver dem som återfinns eller går att härleda ur läroplanens skrivning. Påståendet gäller med undantag för Myrdals begrepp relevans och signifikans. Om de sammanhang i vilka de används av Myrdal extrapoleras till att gälla framställning av kontroversiella frågor i olika slag av läromedel, implicerar dessa begrepp en problematik som läroplanen förbigår, nämligen urvalet av de olika, kanske motstridiga, åsikter i en fråga som läromedlet skall ta upp till behandling. Visserligen ger den allmänna grunden för läroplanen, som tidigare nämnts, en ram inom vilken återgivna åsikter kan väljas, men även med denna ram angiven ges utrymme för variationer.

De åsikter som väljes att ingå i läromedlet skall vara relevanta, vilket innebär att de speglar åsikter och därmed värderingar hos enskilda personer eller grupper av personer. Men vilka personer eller grupper av personer? Urvalet av åsikter sker enligt Myrdal med hänsyn till deras signifikans, dvs. de skall finnas hos stora grupper av människor eller hos små grupper av människor med betydande makt.

Vi finner begreppen relevans och signifikans av värde vid diskussion av objektivitetsbegreppet i läromedel. Inte minst implicerar de i sin förlängning den subjektivitet

som utgör grunden vid urval av åsikter och stoff för framställning i ett läromedel.

Regler för Sveriges Radios programverksamhet

Problem rörande objektivitet i läromedel visar stora paralleller med dem som gäller för Sveriges Radios programverksamhet. Medan olika pressorgan företräder olika värderingar och intresseinriktningar och intar klart deklarerade ståndpunkter i kontroversiella frågor, är det en angelägenhet av största vikt för Sveriges Radio, som monopolföretag, att i sin programutformning ständigt beakta kravet på objektivitet. Man kan se skolans, lärarens och läromedelsförfattarens situation som monopolistisk i samma mening. Det finns därför anledning att studera de regler för Sveriges Radios verksamhet som beaktar dessa frågor, för att därur få en ytterligare belysning av objektivitetsfrågan.

I radiolagen av år 1966 sägs att »ensamrätten . . . skall utövas opartiskt och sakligt». I avtalet mellan svenska staten och Sveriges Radio AB angående rundradios programverksamhet, sägs i dess sjätte paragraf att »bolaget skall i programverksamheten hävda de grundläggande demokratiska värdena». Om bestämmelserna i radiolagen om opartiskhet och saklighet, sägs i avtalet att de skall tillämpas med beaktande av att en vidsträckt yttrande- och informationsfrihet skall råda i rundradion. Det sägs vidare att programverksamheten i sin helhet skall »präglas av skäligen balans mellan olika åsikter och intressen». Sakuppgifter skall kontrolleras och framställningen skall ta sikte på vad som är väsentligt.

På grundval av radiolagens regler och överenskommelserna i avtalet, har inom Sveriges Radio utarbetats Regler för programverksamheten vid Sveriges Radio. Dessa regler är för närvarande under omarbetning och har icke stått att få från företaget, varför vi i den följande översikten har tvingats utgå från de regler som gällt hittills. Man kan våga göra den förmodan

att några principiella ändringar av betydelse inte kommer att göras i reglernas nya utformning.

Kravet på opartiskhet innebär i första hand att Sveriges Radio icke själv får ta ställning i kontroversiella frågor. I andra hand innebär kravet på opartiskhet att olika åsiktsriktningar får komma till tals i programmen och balanseras på ett rättvist sätt.

Kravet på opartiskhet får inte ses isolerat utan samspelet mellan detta krav och bl. a. kraven på saklighet och lämplig form, måste ständigt beaktas. Kravet på saklighet innebär i främsta rummet att påståenden skall vara *sanna* och att framställningen skall ta sikte på vad som är *väsentligt*.

Trots sin opartiskhet måste Sveriges Radio ta en bestämd ställning i vissa frågor. Detta gäller först och främst de *demokratiska värdena*.

Så långt Sveriges Radios allmänna regler för programverksamheten. Till det föregående skall fogas några kommentarer. Man bör observera att reglerna inte talar om objektivitet, utan om krav på opartiskhet och saklighet. Dessa krav skall tillämpas inom den ram som anges i radiolagen, när där sägs att bolaget skall hävda de grundläggande demokratiska värderingarna. Balansen mellan opartiskhet och bedömning av vad som kan anses vara väsentligt att föra fram som olika åsikter eller ställningstaganden i en kontroversiell fråga, är ett problem, vars lösande inte ges några riktlinjer för. I sista hand synes man tvingad att hänvisa till subjektiva kriterier.

Westerståhl (1968 och 1969) har på uppdrag av radionämnden respektive radiochefen utfört två studier av opartiskhet och saklighet vid nyhetsförmedling respektive uppläggning och utformning av programmen i TV och radio inför valet 1968. Han har analyserat tillgängliga texter som belyser frågorna om radions programansvar. I den första studien – Vietnam i Sveriges radio – har han som kriterier för bedömning av urval av och balans mellan olika nyheter, använt olika personers eller nyhetsmedias bedömning av nyhetsmaterialet.

Vi vill också erinra om de synpunkter

Westerståhl framfört till läroboksnämnden i en promemoria om objektivitetskravets tillämpning i läroböcker.¹

En allmän modell av objektivitetsbegreppet som utgångspunkt för bedömning av objektivitet i läromedel

Mot bakgrund av den föregående framställningen har vi i en modell sammanfattat vår uppfattning om hur man kan se objektivitetsbegreppet i samband med bedömning av läromedel (se nästa sida). Vi ser vår modell som ett försök att beskriva olika komponenter i objektivitetsbegreppet. Den skall allmänt kunna styra en granskares bedömning av objektivitet men också tjäna som underlag för formulering av specifika frågor som kan ställas till lärare vilka använder ett visst läromedel.

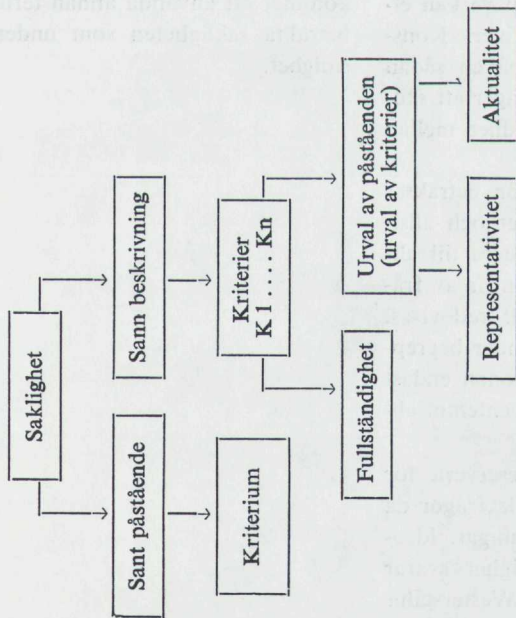
Vår sammanfattande modell innehåller en del som avser bedömning av vad vi kallat faktisk beskrivning, enstaka påståenden eller sammanställning av påståenden till en beskrivning. I denna del utgår vi från begreppet saklighet, där saklighet har innebörden »verifierbar i naturvetenskaplig mening». Den andra delen utgår från begreppet allsidighet och avser framställning av kontroversiella frågor i ett läromedel. Vi är medvetna om att denna tudelning innebär ett visst våldförande på verkligheten genom att distinktionen inte alltid går att upphålla. Även en framställning av en åsikt i en kontroversiell fråga kan innehålla verifierbara sakuppgifter. Vi anser ändå att vår uppdelning är befogad i klarhetens intresse.

Vi presenterar först modellen och gör sedan en stegvis genomgång av denna och avslutar med kommentarer till vissa i modellen ingående begrepp.

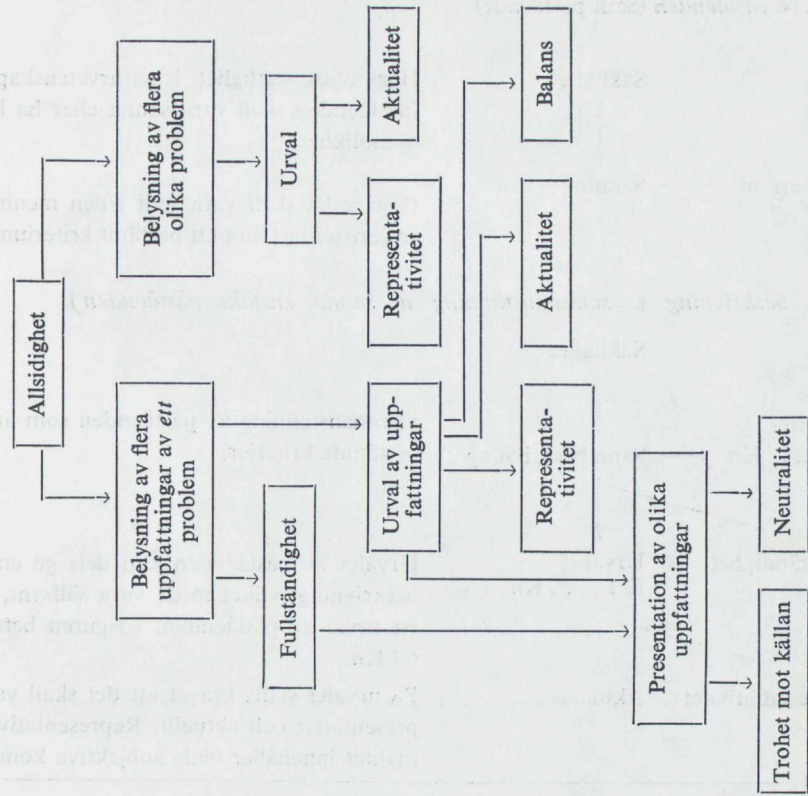
¹ Se bilaga 6.

OBJEKTIVITET

Faktisk beskrivning

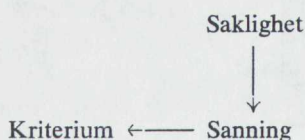

Framställning av kontroversiella frågor

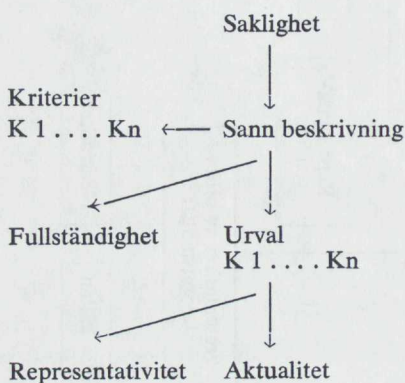
Enstaka påståenden (Sant påstående)

Här avses saklighet i naturvetenskaplig mening (påståenden skall vara sanna eller ha hög grad av sannolikhet).

Påståendet skall vara sant i den meningen att det är verifierbart mot ett bestämt kriterium.

Sann beskrivning (= sammanställning av sanna, enstaka påståenden)

Sammanställning av påståenden som är sanna mot bestämda kriterier.

Urvalet av påståenden kan dels ge en fullständig beskrivning, vilket torde vara sällsynt, dels utgöra ett urval av påståenden, i figuren betecknade K1 till Kn.

På urvalet ställs kravet att det skall vara både representativt och aktuellt. Representativitet och aktualitet innehåller båda subjektiva komponenter.

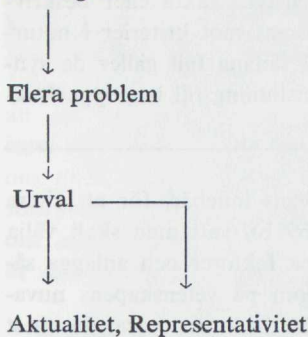
Läroplanen framhåller vissa värderingar som skall styra attitydbildningen hos eleverna. Vad som här avses är den påverkan eller indoktrinering skolan bedriver. Könrollsfrågan utgör ett exempel på en sådan attitydbildning, där läroplanen säger att skolan skall verka för en jämställdhet mellan könen.

Påståenden av detta slag bör betraktas som en mellanform av saklighet och allsidighet. Man kan inte hänföra dem till allsidighet då flera olika uppfattningar av frågan enligt läroplanen inte skall redovisas. De går inte heller att föra in under begreppet saklighet, där enligt definitionen endast påståenden som är verifierbara gentemot absoluta kriterier skall tas upp.

Termen allsidighet vill vi reservera för framställningar av kontroversiella frågor då det gäller att skildra livsåskådningar, ideologier och värderingar. Allsidighet svarar här mot Sveriges Radios och Westerståhls

opartiskhet. Saklighet är sidordnat begreppet allsidighet, även om vi i fortsättningen kommer att använda annan terminologi och betrakta sakligheten som underordnad allsidighet.

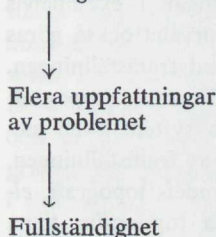
Allsidighet

Allsidighet kan innebära att man belyser flera olika problem eller frågeställningar.

Urvalet av problem skall då vara aktuellt och representativt. Det bör innebära att urvalet skall spegla aktuella problem som av olika grupper eller en allmän opinion bedöms som betydelsefulla. Vad gäller framställningar av problemen är vad som i det följande sägs om presentationen tillämpligt.

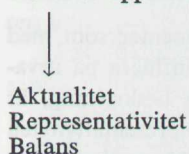
Allsidighet

Allsidighet kan också innebära att olika uppfattningar om lösningen av *ett* problem eller i *en* kontroversiell fråga presenteras.

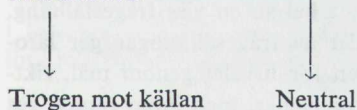
Med fullständighet avser vi att alla förekommande uppfattningar eller åsikter återges i framställningen, vilket vanligen icke låter sig göra.

Urval av uppfattningar

Urvalet av uppfattningar och åsikter i frågan skall göras så att dessa är aktuella och representativa. Framställningen skall vidare vara balanserad i den meningen att olika uppfattningar kommer fram.

Presentation

På presentationen av de olika uppfattningarna ställs krav som svarar mot saklighet. Framställningen skall vara trogen mot källan, dvs. den skall återge en viss uppfattning korrekt och på ett sådant sätt att missförstånd undvikes. Framställningen skall vidare vara neutral. Detta innebär att presentationen av olika uppfattningar och framställningen hålls fri från värderingar genom författarens identifikation med en åsikt eller användande av värdeladdade uttryck.

Framställning rörande en kontroversiell fråga kan naturligtvis innehålla enstaka fakta eller beskrivningar, vilka kan bedömas mot kriterier i naturvetenskaplig mening. I sådana fall gäller de synpunkter som givits i anslutning till begreppet saktighet.

I vår uppställning ingår ett antal begrepp, som i det följande skall kommenteras ytterligare.

Sant påstående. Sann beskrivning. Vår uppfattning är att den diskussion som i det återgivna stycket ur läroplanen (se ovan) diskuteras, rör sig med ett sanningsbegrepp som huvudsakligen refererar till faktiska förhållanden i naturvetenskaplig mening. Vi tänker då på vad som sägs om att endast sådana påståenden som bedöms som sanna eller har en hög grad av sannolikhet medtas i framställningen. I vår figur har vi gjort åtskillnad såtillvida att vi reserverat begreppet sann till sådana framställningar som avser påståenden om eller beskrivningar av fenomen, vilka kan verifieras gentemot ett absolut kriterium. Sann kan dessutom tillämpas på framställningar om företeelser och förhållanden, för vilka finns allmänt accepterade kriterier. Som tidigare antytts kan emellertid kravet på att framställningen skall vara sann tillämpas vid framställning av kontroversiella frågor, dels vid presentationen av faktiska sakuppgifter och dels i meningen »trohet mot källan» som behandlas nedan.

Representativitet. I läroplanen sägs att »med ledning av fastställda mål och riktlinjer väljs lärostoff och synsätt som på vetenskapens nuvarande ståndpunkt bedöms vara fundamentala för att man skall kunna uppfatta och förstå de sakförhållanden som avses». Detta anknyter till vår användning av begreppet representativitet. Begreppet kan ses i två huvudsakliga sammanhang.

a) *Representativitet vid urval av sanna påståenden (saktighet)*

Urvalet av sakuppgifter som ingår i en saklig beskrivning, skall vara representativt. Bedömningen av sakinnehållets representa-

tivitet eller relevans innebär, för att citera Westerståhl (1969 b), »att man skall välja att skildra sådana faktorer och anlägga sådana aspekter som på vetenskapens nuvarande ståndpunkt bedöms vara de mest centrala för att förstå de skildrade avsnitten av verkligheten». Även med denna utgångspunkt kommer ändå urvalet att slutligen vila på subjektiv grund. Dels måste urvalet i beskrivningen göras med hänsyn till elevernas förutsättningar i exempelvis olika åldrar, dels måste urvalet också göras med hänsyn till syftet med framställningen. Om man skall beskriva Tanzanias topografi kan detta ske med olika syften: Skall eleven, efter att ha tagit del av framställningen, endast kunna beskriva landets topografi, eller ska kunskaperna om topografin tjäna syftet att utgöra underlag för följande bearbetning av problem av typen försörjningsläge, befolkningsfördelning osv.?

b) *Representativitet vid urval av uppfattningar (allsidighet)*

Trots de subjektiva komponenter som med nödvändighet kommer att influera på urvalet av innehåll i en saklig beskrivning, är möjligheten att bedöma representativiteten vid detta urval större än vid urval av kontroversiella frågeställningar och urval av åsikter för att belysa en viss frågeställning.

Vid urvalet av frågeställningar ger läroplanen ramen för urvalet genom mål, riktlinjer och kursplaner, men inom ramen ges utrymme för stora variationer. Läroplanen säger att det är betydelsefullt att den unga generationen får ställa de angelägna frågorna i nuet kring människans personliga och sociala problem av både närliggande och global natur. Från en sådan utgångspunkt kan exempelvis u-landsfrågorna behandlas på olika sätt. En diskussion av vad som är

representativa eller relevanta frågeställningar, kan med fördel utgå från Myrdals diskussion av relevans och signifikans (se s. 266). Oavsett om man accepterar Myrdals resonemang eller ej, måste man konstatera att en bedömning av representativitet ytterst vilar på subjektiv grund. Samma gäller om man refererar representativitet till vad som sägs i Sveriges Radios programregler om att programmen skall belysa vad som är väsentligt.

Begreppet *väsentlig* torde i detta sammanhang täcka samma innehåll som relevans, dvs. de problemställningar som tas upp till behandling skall vara sådana som speglar människans situation här och nu. Urvalsproblemet uppstår när man skall fastställa vad som speglar denna situation genom att olika personer eller grupper av personer kan ha olika uppfattningar om detta. Dessa uppfattningar bygger på värderingar och problemet för läroboksförfattaren och granskaren av lärobokens objektivitet ligger i svårigheten att frigöra sig från de egna värderingarna och se andra som leder till andra uppfattningar av verkligheten och därmed till behandling av andra problem. Även om begreppet signifikans i betydelsen av att en värdering skall omfattas av grupper med betydande inflytande tillämpas, innebär det svårigheter att erkänna signifikansen hos andra värderingar än de egna.

Aktualitet. I nära anslutning till representativitet ligger frågan om aktualitet. Vid urval av problem att behandla i ett läromedel, liksom vid urvalet av åsikter för belysning av ett visst problem, gäller att urvalet skall vara aktuellt – framställningen i läromedlet skall ge underlag för behandling av de angelägna frågorna i nuet. Läromedlet skall spegla aktuella opinioner och frågor som är under debatt.

Frågan om aktualitet gäller inte bara vid framställning av kontroversiella frågor, utan även i samband med beskrivande, i naturvetenskaplig mening faktiska framställningar. Här är innebörden av »på vetenskapens nuvarande ståndpunkt» tillämpligt.

Balans. Begreppet balans reserverar vi för

behandling av kontroversiella frågor. Det innebär ett krav på att olika uppfattningar i en kontroversiell fråga ges utrymme i framställningen. Om en liberal uppfattning om handel med u-länderna tas upp i ett läromedel, bör också en marxistisk uppfattning få komma till uttryck. Vid urvalet av de olika uppfattningar som får belysa en viss frågeställning aktualiseras självfallet de representativitetsproblem som diskuteras ovan.

Neutralitet. Begreppet neutral hänför sig till presentationen av olika åsikter i eller uppfattningar om en viss fråga. Framställningen skall vara neutral i den meningen att den är värderingsfri, dvs. författarens egna värderingar får inte färga framställningen. Däremot kan framställningen självfallet ta upp de värderingar som en viss uppfattning bygger på. Författaren får heller inte vara auktoritär på sådant sätt att en viss uppfattning genom själva framställningssättet kommer att framstå som mera rimlig eller trolig än en annan.

Kravet på neutralitet innehåller även ett balanskrav. En viss uppfattning får inte favoriseras framför andra, t. ex. genom att ges större utrymme i framställningen.

Trohet mot källan. Trohet mot källan svarar mot innebörden av saktighet och innebär att framställningen av en viss åsikt skall vara korrekt och ge ett klart och precist uttryck för uppfattningen hos dem som hyser ifrågasvarande åsikt. Läroplanen pekar på de svårigheter som kan uppstå vid beskrivningen av en åsikt eller uppfattning. Inom en grupp som hyser en viss åsikt kan variationer förekomma. En strävan bör då vara att ge en sådan beskrivning som kan accepteras oberoende av nyansskillnader i uppfattning. Detta kan tolkas så att framställningen, utan att bli ytlig, skall ge en bild av vad som är väsentligt för en viss uppfattning och relevant för förståelsen av den.

Avslutande kommentarer

Modellen är som vi förut nämnt ett försök att beskriva de komponenter som ingår i ob-

ektivitetsbegreppet. Genom denna nedbrytning av objektivitetsbegreppet hoppas vi komma ett steg närmare möjligheten till en granskning av objektiviteten i läromedel, då modellen anger de kriterier som bör beaktas vid ett granskningsförfarande. En ytterligare nedbrytning och konkretisering kan dock komma att bli nödvändig vid det praktiska arbetet.

Målen för varje ämne bör även konkretiseras i sådana termer att man vid granskningen av det urval av fakta och uppfattningar som ges i ett läromedel, kan använda dessa som riktlinjer. Granskarens subjektiva uppfattning av ett representativt urval kan på så sätt i viss mån reduceras.

Syftet har här varit att behandla objektiviteten i läromedel, vilket är en faktor som inverkar på strävan att uppnå en objektiv undervisning i skolan. För att ge eleverna en allsidig och riktig inblick i de olika uppfattningar som kan finnas om ett problem bör läromedlet, vilket är underlaget för lärarens undervisning, innehålla en allsidig och saklig belysning av problemområdet. I undervisningssituationen utgör läraren en mycket viktig faktor där man aldrig kan kontrollera huruvida han förmedlar en så långt möjligt objektiv undervisning.

Andra vägar att försöka nå en objektiv undervisning, är den strävan efter kritisk skolning och självständiga ställningstaganden hos eleverna som läroplanen starkt betonar. Med hänsyn till dessa mål måste man i skolan arbeta med undervisningsmetoder som tillåter och uppmuntrar eleverna att aktivt diskutera och bearbeta den information som de nås av för att därefter kunna nå självständiga ställningstaganden.

Litteratur

- Bromsjö, B* (1965): Samhällskunskap som skolämne. Stockholm; Svenska Bokförlaget.
- Gullberg, A och Lind, A* (1969): U-länder i läroböcker. Rapport från pedagogiska institutionen, Stockholms universitet, nr 3. Stencil.
- Lindblom, B* (1969): Promemoria för en fortlöpande granskning av indoktrineringen i skolan. Ord och Bild, nr 5.
- Läroplan för grundskolan (1969). Skolöverstyrelsen. Stockholm; Utbildningsförlaget.

- Myrdal, G* (1968): Objektivitetsproblem i samhällsforskningen. Uddevalla.
- Naess, A* (1968): Empirisk semantik. Stockholm; Läromedelsförlagen, Svenska Bokförlaget.
- Palm, G* (1968): Indoktrineringen i Sverige. Stockholm.
- Westerståhl, J* (1968): Vietnam i Sveriges Radio. En studie i opratiskhet och saklighet i nyhetsförmedlingen utförd på uppdrag av radionämnden. Stencil.
- Westerståhl, J* (1969 a): Valrörelsen i Sveriges Radio 1968. En studie av opartiskhet och saklighet i nyhetsförmedlingen utförd på uppdrag av radiochefen. Stencil.
- Westerståhl, J* (1969 b): Synpunkter på objektivitetskravets tillämpning i läroböcker. Promemoria utarbetad åt läroboksnämnden.

Börje Beskow, Stellan Arvidson, Erik Källqvist och Hjalmar Sundén

8.1 Allmänna utgångspunkter

8.1.1 Pluralismen

Genom århundradena har skolans religionsundervisning haft till uppgift att ge eleverna insikt i kristendomens väsen och rotfästa deras kristna tro. Först under vårt eget århundrade har skolans uppgift att ge konfessionell kristen fostran ställts under diskussion och bestritts.

Under tidigare århundraden, fram till början av 1700-talet, rådde enhetlighet i fråga om religiös tro inom vårt folk. Denna enhetlighet uppehölls av statsmakten med hård hand. Under medeltiden straffades kätterska avvikelser från den allmänliga kyrkans dogmer strängt. Efter reformationen, då Europa blivit religiöst splittrat, betraktade i varje land statsledningen enhetlighet i religion som en förutsättning för statens bestånd; under den starka statsmaktens tid behärskade den kyrkliga ortodoxin det andliga livet. Först vid mitten av 1700-talet

började den kristna tron öppet kritiseras. Sekulariseringen gjorde sig till en början gällande endast i ett tunt intellektuellt skikt. Upplysningsfilosoferna krävde emellertid religionsfrihet. Det första land som genomförde en principiell sådan var de nya Föränta staterna, vilket främst hängde samman med att en rad olika kristna samfund där måste trivas sida vid sida. Då franska revolutionen proklamerade religionsfrihet

¹ Statens läroboksnämnd och dess ämnessakkunniga har ägnat stor omsorg åt granskningen av läroböckerna i religionskunskap. Under tiden 13.1.1965–12.3.1970 fanns en speciell granskargrupp med uppgift att svara för en enhetlig bedömning av läroböcker i ämnet. Gruppen bestod av undervisningsrådet Börje Beskow (ordf.), rektor Stellan Arvidson, rektor Erik Källqvist och professor Hjalmar Sundén.

Ett stort antal läroböcker i religionskunskap för grundskolan har blivit bedömda av granskargruppen. Parallellt härmed har samma böcker granskats av läroboksnämnden och dess ämnessakkunniga.

I Januari 1970 överlämnade granskargruppen till läroboksnämnden en promemoria i vilken gruppen sammanfattade sina synpunkter. Denna promemoria återges här.

gjorde däremot antikristna strömningar sig gällande. Under 1800-talets senare hälft fick sekulariseringen större omfattning. Orsakerna härtill var många: sociala, politiska, ideologiska. Man kan peka på den positivistiska strömningen, som bl. a. innebar en framför allt naturvetenskaplig kritik av den bibliska världsbilden. Man kan peka på marxismen, som i åtskilliga länder gav den framväxande arbetarrörelsen en antikristen inriktning. Men man kan också peka på det faktum, att de officiella kyrkorna ofta tog ställning mot folkliga emancipationssträvanden. Den religiösa enhetligheten bröts sönder också av frikyrkorörelsen; själv splittrad på olika samfund och riktningar vände sig denna rörelse mot det statliga förmynderskapet över det religiösa livet.

I Sverige togs arbetet för religionsfrihet först upp av frikyrkorörelsen, senare av den politiska liberalismen och av arbetarrörelsen. Detta arbete, som alltså innebar krav dels på vidgat utrymme för olika trosuppfattningar inom kristendomens ram, dels på frihet från trostväng över huvud taget, ledde så småningom fram till religionsfrihetslagstiftningen 1951 och till utredningen om skilsmässa mellan stat och kyrka.

Skolan kunde inte förbli opåverkad härav. Redan i 1919 års undervisningsplan för folkskolan krävdes av kristendomsundervisningen, att den skulle vara tolerant och fostra till vidsynthet med hänsyn till att eleverna kom från hem med olika inställning i livsåskådningsfrågor. Av 1940 års skolutredning konstaterades, att religionsundervisningen måste ta hänsyn till det faktum, att »de olika hem, från vilka lärljungarna på grund av rådandet skolplikt komma, ofta företräda skilda uppfattningar av de frågor, som behandlas». Undervisningen i kristendom skall bedrivas så, »att den icke kommer i strid med det nutida samhällets krav på tankefrihet för de enskilda individerna». Med utgångspunkt häri hävdade 1946 års skolkommision, »att skolans uppgift inte kan vara att påverka eleverna till ett ställningstagande för den ena eller andra livsåskådningen». »I skolan bör inte blott tolerans utan även full tankefrihet råda.» Des-

sa principer antogs av riksdagen i samband med principbeslutet om nioårig enhetsskola 1950. Med utgångspunkt från 1951 års riksdagsbeslut om religionsfrihet har därefter de organisatoriska banden mellan kyrka och skola lösts.

Bakgrunden härtill är att vårt folk numera är splittrat i fråga om livsåskådning. Alltjämt tillhör 98 % av medborgarna svenska kyrkan, och det stora flertalet låter döpa och konfirmera barnen liksom de flesta väljer kyrklig vigsel framför borgerlig och kyrklig begravning framför civil sådan. Men opinionsundersökningar tyder på att stora grupper, inte minst bland ungdomen, i realiteten står utanför den kyrkliga gemenskapen och främmande eller avvisande gentemot de kristna trosåskådningarna. Till detta kommer den ökade kyrkliga splittring som sammanhänger med att Sverige blivit ett invandringsland; invandrarna kommer i viss utsträckning från katolska länder. Också bekännare av icke-kristna religioner finns bland invandrarna. För invandrarnas barn gäller skolplikt; de skall kunna tas emot i skolans religionskunskapsundervisning.

Man brukar tala om det rådande tillståndet i livsåskådningshänseende som pluralism. Den forna enhetligheten är borta. Inom vårt folk finns grupper, som ansluter sig till frikyrkliga grupper, fördelade på olika samfund. Katoliker, också ortodoxa sådana, och mosaiska trosbekännare utgör andra grupper. Också bekännare av annan tro, t. ex. muslimer och buddhister, finns, ehuru de är fåtaliga. Många människor är i livsåskådningsavseende likgiltiga eller passiva. Principiell agnosticism har många anhängare. Ateister, som avvisar de religiösa trosuppfattningarna överhuvud, utgör till sist en betydande grupp.

8.1.2 Religionsfrihetsprincipen och skolan

Till det ovan skisserade sakläget har skolan att ta hänsyn. Skolan skall ta emot barn och ungdom från alla de uppräknade grupperna. Föräldrarna – de må vara statskyrkliga eller frikyrkliga, protestanter eller katoliker, kristna eller icke-kristna, religiösa el-

ler ateister – skall med samma förtroende kunna skicka sina barn till skolans religionsundervisning, vissa om att dessa varken direkt eller indirekt blir utsatta för auktoritativ påverkan till förmån för någon av de existerande livsåskådningarna. Detta krav på skolan har i den nu gällande målsättningen för religionsundervisningen formulerats så: »Undervisningen skall vara vidsynt och objektiv i den meningen, att den meddelar sakliga kunskaper om olika tros- och livsåskådningars innebörd och innehåll utan att auktoritativt söka påverka eleverna att omfatta en viss åskådning.» Det är alltså här fråga om ett krav att skolan i kampen mellan livsåskådningarna skall förhålla sig neutral. I princip är det fråga om samma krav på objektivitet som när det gäller de politiska åskådningarna och de sociala mot-sättningarna i ämnen som samhällskunskap, historia och geografi. Att en sådan objektivitet i betydelsen neutralitet är svår att uppnå är en annan sak – svårigheterna diskuteras i det följande. Men av såväl läroboksförfattarna som lärarna fordras, att de accepterar objektivitetskravet och ärligt söker förverkliga det.

Religionsfrihet betyder inte frihet från religion utan frihet till religion. Eleverna skall ha rätt att fritt söka sig fram till en tro eller en livsåskådning. Det är deras medborgerliga rättighet att i skolan få saklig information om vad olika trossystem eller livsåskådningar innebär och att därvid vara skyddade mot all auktoritativ påverkan till förmån för den ena eller den andra livsåskådningen. Detta kan också uttryckas så, att de olika åskådningarna i kampen om den unga människan skall vara hänvisade enbart till egen kraft – till utstrålningen från dokument, händelser och personligheter som eleverna under studierna kommer i beröring med; skolan själv får alltså inte ta ställning.

Nära samband med tro och livsåskådning har etiken och de moraliska värderingarna. I många hithörande frågor råder enhetlighet, men i den mån frågorna är kontroversiella gäller också här objektivitetskravet.

Neutralitet och religionsfrihet innebär inte likgiltighet inför livsåskådningsfrågorna. I

den nyssnämnda målsättningen understryks tvärtom, att undervisningen bör ske på ett sådant sätt, »att eleverna uppfattar frågeställningarnas allvar och betydelse och så att den främjar deras personliga utveckling och bidrar till att skapa förståelse för värdet av en personlig livsåskådning». I 1946 års skolkommissions principbetänkande konstateras enighet om att »skolans undervisning måste vila på objektiv vetenskaplig grund val och att den hos lärjungarna skall befrämja aktning för sanningen och lust att söka den». Men kommissionen fortsätter:

»Skolans uppgift blir under sådana förhållanden att ge lärjungarna saklig upplysning om livsåskådningarnas innehåll och syftning, om deras uppkomst och utveckling, om deras förhållande till verkligheten och uppfattning av denna. Uppgiften är alltså att ge kunskap. Men denna kunskap måste ges på ett sådant sätt, att lärjungarna får ögonen öppnade för frågeställningarnas djupa allvar och betydelse för dem själva. Skolan bör på detta sätt lägga grunden för lärjungarnas försök att nå fram till en personlig övertygelse, till en på personlig erfarenhet grundad livsåskådning.»

8.1.3 Den pedagogiska principen

Till grund för religionsfriheten och för skolans neutralitet ligger alltså en medborgerlig princip, individens rätt till tanke- och trosfrihet. Vid sidan av denna princip hävdade 1946 års skolkommission en annan, den pedagogiska: »barnen skall från början fostras till självverksamhet och så småningom till självständigt tänkande och personligt ståndpunktstagande». Det kan, om denna princip erkänns, enligt kommissionens uppfattning inte bli fråga om »att barnen i skolan skall utsättas för en påverkan, som motverkar ett framtida, på kringsyn och allsidig kunskap grundat personligt avgörande i livsåskådningsfrågor».

Dessa synpunkter har numera kodifierats. I skollagens första paragraf betonas, att skolans uppgift är att främja elevernas personliga utveckling. I de »Mål och riktlinjer» för skolans arbete, som inleder läroplanerna

för de olika skolformerna, talas om att skolan »skall visa aktning för elevens människo-värde och söka skaffa sig kännedom om hans individuella egenart och förutsättningar samt söka främja hans personliga mognande till en fri, självständig och harmonisk människa». I olika sammanhang betonar läroplanerna, att fostran till självständighet endast kan ske genom att eleverna får vänja sig vid att arbeta självständigt. Självverksamhet, arbete på egen hand, har blivit ett av den nya skolans lösenord. Självverksamhet innebär, att eleven får möjlighet att själv välja arbetsuppgifter, att själv planera arbetet och att under eget ansvar fullfölja detta, individuellt eller i grupp tillsammans med kamrater. Skolans viktigaste instrument då det gäller fostran till självständighet blir på detta sätt själva skolarbetet.

Denna princip gäller också på livsåskådningarnas område. En livsåskådning, som är personligt tillägnad och tillkämpad, har större värde för individen än en som enbart är traderad eller indoktrinerad. Eleven skall så småningom själv ta ställning i livsåskådningsfrågorna. Valet är hans personliga angelägenhet. Skolan får inte lägga sig i detta val. Vad skolan skall göra är att ge så goda och allsidiga förutsättningar som möjligt för ett personligt ställningstagande. Skolan skall först och främst ge kunskaper – eller rättare: eleven skall under sitt skolarbete tillägna sig kunskaper. Skolan skall se till att detta sker allsidigt och sakligt. Därför måste även den skiljaktiga innebörden i begreppen religion och livsåskådning belysas. De olika religionerna och livsåskådningarna skall presenteras, och eleven skall beredas möjlighet att tränga in i deras förkunnelse och liv och jämföra olika förkunnelser med varandra. Eleven skall få stimulans att på egen hand söka sig fram och söka sig vidare. Under intryck av andras och egna upplevelser och erfarenheter mognar han så småningom för en personlig tro eller livsåskådning.

Allt detta förutsätter neutralitet från skolans sida. Det förutsätter emellertid också att skolan genom sin miljö och sin undervisning (icke minst lärarnas hållning) stimulerar eleven till intresse för tros- och livs-

åskådningsfrågor, till allvar inför dessa och till aktning för sanning och sanningssökande – liksom till tolerans och förståelse för andra lösningar än de som man själv har kommit fram till.

8.1.4 Kristendomens särställning

Det ämne, vari livsåskådningsfrågorna främst behandlas, hette ursprungligen »kristendom». På 1920-talet omdöptes ämnet till »kristendomskunskap», vilket markerade en objektivare hållning till stoffet. I gymnasiet och därmed sidoordande skolformer (numera »gymnasium») fick ämnet 1964 beteckningen »religionskunskap»; i grundskolan skedde samma förändring genom riksdagsbeslut 1968. Denna ändring markerar en vidgning av ämnets uppgifter, vilken dock i praktiken delvis skett redan tidigare.

Enligt den nya läroplanen för grundskolan skall religionsundervisningen omfatta utom kristendomen även de icke-kristna religionerna och andra uppfattningar och attityder till tillvaron än de religiösa. Så har visserligen varit fallet länge, men både de icke-kristna religionerna och de icke-religiösa åskådningarna har nu fått ökat utrymme. I sin motivering hävdade emellertid skolöverstyrelsen, att 1957 års skolberednings konstaterande, att skolans religionsundervisning i vår kulturmiljö i första hand måste vara en undervisning om kristendomen, alltså äger giltighet.

Det sistnämnda hänger samman med många omständigheter. Kristendomen är den religion som genom århundradena dominerat det andliga livet i vårt land och i västerlandet överhuvud. Man kan inte förstå vårt lands historia eller världshistorien utan ingående kännedom om kristendomen. Denna är dessutom alltså den religion som omfattas av majoriteten av vårt folk. Den majoritet det här är fråga om har rätt till de kunskaper om kristendomen som skolan kan ge. Men också den som arbetar sig fram till en icke-kristen åskådning har i regel fått göra det genom uppgörelse med kristna åskådningar och värderingar. Utan kännedom om kristendomen står den icke-

kristne i vår kulturkrets på osäker mark. God kännedom om kristendomen, dess förhistoria, dess grundare, dess källskrifter, dess historia, dess viktigaste företrädare, dess olika riktningar, dess nutida läror och institutioner och dess betydelse i dagens samhälle hör därför inte bara till allmänbildningen utan till de instrument som var och en behöver för sin livsorientering.

Att kristendomen av läroplanen tillerkänns denna särställning i skolans religionsundervisning innebär ingen avvikelse från objektivitetsprincipen, så länge läroboksförfattaren och läraren i sina framställningar och i anvisningarna för elevernas självständiga arbete inte auktoritativt tar ställning till förmån för kristendomen. Skolan kan inte behandla de bibliska berättelserna utan att fakticiteten¹ av deras innehåll tas upp till samtal och att vid behandlingen av kristna ut-sagor frågan om deras allmängiltighet dryftas. Därvid kommer andra åskådningar och åsikter än de kristna in i blickfältet, även när de inte är direkta objekt för studiearbetet. Härigenom åstadkommes balans. Det måste av läroboksförfattare och lärare krävas, att de uppehåller en sådan balans.

Bakom de kritiska synpunkter på kristendomen, som inte får undanhållas eleverna, ligger i regel genomtänkta ideologier med idealistisk eller materialistisk hallstämpel. Enligt gällande läroplan skall dessa behandlas på högstadiet. I de flesta läroböckerna presenteras de mycket knapphändigt. Begrepp sådana som humanism, naturalism, ateism, idealism och materialism blir sällan klarlagda, och ännu sällsyntare är att de får en så pass djupgående behandling att deras förutsättningar, deras innebörd och deras betydelse, deras talesmän och dokument kan bli till levande realiteter för eleverna. Till den balans, varom nyss talats, hör inte bara, att de nämnda åskådningarna får göra sig gällande redan vid samtalen på lägre stadier utan också att de blir föremål för tillräckligt utförlig behandling på högstadiet. Inte minst gäller detta om den dialektiska materialismen, som är officiell världsåskådning i en stor del av världen och har sin viktiga plats i livsåskådningsdebatten också

hos oss. Till en utförlig behandling hör givetvis också i detta sammanhang, att även kritiska bedömningar refereras.

8.1.5 Engagemang

Neutralitet och engagemang utesluter inte varandra. Liksom en lärare i litteraturhistoria måste vara litteraturintresserad och personligen ha upplevt litteraturens skönhetsvärden och idéspänning, måste läraren i religionskunskap vara intresserad av tros- och livsåskådningsfrågor och ha upplevt dem som personliga. I regel är en sådan lärare själv anhängare av en bestämd livsåskådning eller omfattar en viss tro. Detta måste betraktas som en tillgång. Huruvida han bör tala om för eleverna i vilket läger han står är en fråga som måste avgöras från fall till fall. Det kan inte undvikas att en lärare genom sin hållning och personlighet påverkar eleverna. Vad som fordras av honom är emellertid, att han inte utnyttjar sin auktoritet till att påverka eleverna att ta ställning för de uppfattningar som är hans. På samma sätt är det med läroboksförfattaren. Han måste vara engagerad i ämnet och i problemställningarna, men hans bok får inte vara partisk till förmån för den ena livsåskådningen eller den andra. Neutralitet är en förutsättning för saklighet och oväld, engagemang en förutsättning för levande analys och framställningskonst. Svårigheten för läroboksförfattaren att vara lika engagerad i presentationen av olika åskådningar övervinns lättast genom att flera författare samarbetar.

Av eleverna kan man inte kräva neutralitet. De skall fritt få värdera och ta ståndpunkt – eller vänta med sitt ställningstagande. Ett mål för skolarbetet är, att värdering och ståndpunktstagande, vare sig de kommer redan under skoltiden eller längre fram i livet, sker på grundval av goda kunskaper och god överblick, med sinne för väsentligheter, med hjälp av intellektuell

¹ Det måste beaktas, att innebörden av uttrycket fakticitet inte är entydig. Hur olika referensramar kan leda till olika uppfattningar om vad som är fakta, vad som är verklighet, diskuteras närmare i 8.2. Tro och vetande,

skolning och efter ärligt sanningsökande. Men något band på elevernas orientering i den ena eller andra livsåskådningsriktningen får inte läggas. Eleverna har oinskränkt rätt att engagera sig och att i debatterna tala för sin egen ståndpunkt.

Skolan skall utan att själv ta ställning stimulera till ställningstagande. En god lärobok är en sådan som ger det objektiva underlaget härför.

8.1.6 Dokumentär undervisning

De svårigheter, som objektivitetskravet ställer läroboksförfattaren och läraren inför, försvinner visserligen inte men minskar i samma mån som skolarbetet får karaktären av självverksamhet från elevernas sida. Det blir elevernas egen sak att bedöma och värdera. Läroboksförfattaren och läraren frestas inte att ta ståndpunkt å deras vägnar. (Om svårigheten att vara objektiv vid själva stoffurvalet se 8.3.1.)

En undervisning av detta slag i religionskunskap blir med nödvändighet dokumentär. De religiösa och de motsvarande icke-religiösa dokumenten kommer att vara grundval för arbetet.

Bibeln är inom vår kulturkrets det centrala religiösa dokumentet. Så snart läsförmåga och intellektuell mognad det medger¹ bör eleverna hänvisas till själva bibeltexten. Omvägen att i läroboken referera de bibliska texterna frestar alltid till avvikelse från objektivitetsprincipen. Läroboken bör inskränka sig till att vara hjälpredda för bibelstudiet. Den bör ge de nödvändiga bakgrundsupplysningarna för textens förståelse och ställa problem för studiearbetet men inte själv komma med slutsatserna. Elevernas studium bör inriktas på att språkligt tillägna sig texten (att ta reda på betydelsen av främmande ord och uttryck), att ta fasta på det väsentliga i texten, att söka klargöra sammanhanget och andemeningen, att dra fram paralleller (ur bibeln själv, ur främmande religioner, ur egna erfarenheter), att – främst på högstadiet – diskutera fakticitets- och giltighetsfrågor.

Bibeln skall alltså studeras som religiös

urkund, och grundvalarna för såväl judisk som kristen tro skall sökas där. Därvid bör det historiska faktum uppmärksammas, att bibeln återspeglar en lång religiös utveckling, och att dess olika skrifter därför återger delvis skiljaktiga religiösa uppfattningar. Samtidigt måste också det faktum beaktas, att den troende ofta söker det gemensamma och enande i sådana skiljaktiga uppfattningar.

Bibeln som helhet kan därför inte åberopas som *språkrör* för kristen tro, men väl som *grundval* för tron. (När det finns skäl att åberopa bibliska skrifter från skilda epoker som stöd för en viss trosuppfattning, bör man alltså inte säga 'Denna tro finns i Bibeln uttryckt på följande ställen' men gärna 'Den kristne finner stöd för denna tro i följande bibelord').

På samma sätt bör psalmboken tjänstgöra som objekt för studiearbetet. Elevernas arbete bör i första rummet inriktas på att förstå psalmerna – som uttryck för en religiös upplevelse eller tro eller för sin tids kristna åskådning.

Övriga religiösa och icke-religiösa dokument är inte så lättåtkomliga som bibel och psalmbok. Många religiösa dokument är emellertid numera utgivna som pocketböcker, och det börjar komma lämpliga antologier. Det sistnämnda gäller också för de icke-religiösa åskådningarnas del.

På högre stadier kan det med hänsyn till stoffets omfång och mångskiftande karaktär ibland vara svårt att finna sådana originaltexter som ger en koncentrerad och klar bild av ett händelseförlopp, en personlighet, en riktning. I sådana fall måste läroboken innehålla en refererade framställning. Denna måste emellertid vara så naken som möjligt, dvs. utan sådana värderingar och omdömen som skyler fakta och sammanhang och försvårar för eleverna att självständigt ta ställning. Bokens text måste med andra ord ha dokumentär karaktär.

Närmare belysning åt de krav, som ur

¹ Det är möjligt att nuvarande kursplaner icke tar tillbörlig hänsyn till mognadsfaktorn. Pågående forskning antyder, att det förhåller sig så.

objektivitetssynpunkt måste ställas på läroböckernas uppläggning och framställnings-sätt ges i det följande.

8.1.7 Neutralitet och personlighetsfostran

I debatten om skolans neutralitet i kontroversiella frågor har ibland yppats farhågor för att neutraliteten kan beröva skolan möjligheterna att bedriva etisk fostran. Många moralfrågor är kontroversiella. Man kan nämna sådana som gäller familjeliv och sexualitet. Man kan peka på sådana som rör arbetslivets etik. Ibland står uppfattningarna hårt mot varandra, t. ex. i abortfrågan och när det gäller värnplikten (rätten att döda). Olika syn på makt- och beroendeförhållandena i samhället grupper och individer emellan tar sig uttryck i skilda moraliska värderingar. Med hänvisning härtill har man menat, att neutralitetsprincipen sätter skolan ur stånd att hävda moraliska principer.

Detta är riktigt endast så långt det gäller kontroversiella frågor. Där enighet härskar har neutralitetskravet ingen mening.

I anvisningarna för skolans personlighetsfostran betonas, att denna bl. a. bör syfta till att ge eleverna personlig självständighet och lust till samarbete. Förutsättningen för en bestämmelse av detta slag är en i samhället enhetlig värdering. Man är enig om att självständighet och samarbetsvillighet är värdefulla, för eleverna och därmed för samhället. Skolan inte bara får utan *skall* fostra till självständighet och gemenskap. Ett sådant resultat nås inte enbart medelst regler, som inpräntas från katedern. Det är själva skolarbetet som genom sin utformning skall fostra till självständighet och samarbete. Inte desto mindre bör skolan känna sig oförhindrad och skyldig att på detta område hävda en bestämd värdering. Därvid bör betydelsen av klar språklig formulering inte underskattas.

På samma sätt skall skolan fostra till sanningskärlek och till lust att söka sanningen. Detta gäller allt studiearbete i skolan och inte minst inom ämnet religionskunskap, där frågan »Vad är sanning?» alltid står i förgrunden. Kravet på ärlighet

i sanningsökandet är ett moraliskt krav, som bygger på en gemensam mänsklig värdering. Steget är härifrån inte långt till kravet på ärlighet i det mänskliga umgänget, ärlighet gentemot föräldrar, kamrater och lärare, ärlighet i arbetet och ärlighet i handel ochandel.

Av det redan sagda framgår, att skolan skall fostra till ansvar, till ansvar inför sig själv och för det egna livsödet, till ansvar inför andra och för andras öden. I skolan gäller detta ansvar inte minst skolarbetet, det egna och kamraternas.

Skolan har att –teoretiskt och praktiskt – inskräpa aktning för människovärdet, för varje mänsklig individs oförytterliga värde utan hänsyn till ras, kön, samhällsställning eller begåvning, för varje människas rätt till eget liv och rätt till personlig integritet. I denna aktning för människovärdet ingår respekt för andras livsmönster och åsikter, utan att därmed rätten till kritik berövas den enskilde. Tolerans och fördragsamhet är konsekvensen av denna inställning.

På grund av den i vårt samhälle rådande enhetliga uppfattningen och värderingen har man pekat på en lång rad egenskaper, som skolan måste betrakta som entydigt värdefulla och därför måste söka främja: godhet, människokärlek, hjälpsamhet, frimodighet, civilkurage, vänlighet. Å andra sidan finns en lika lång rad egenskaper som skolan har att motverka: elakhet, feighet, avundsjuka, oginhet hämndlystnad.

Det bör understrykas, att det härvidlag inte får bli fråga om moraliserande. Faran härför bör uppmärksammas. Den undviks lättast, om eleverna får tillfälle att undersöka hållbarheten också av sådana värderingar som här har angivits som gemensamma. Vid närmare analys och vid konfrontation med konkreta situationer kan de visa sig vara högst kontroversiella, t. ex. när de nyss uppräknade, entydigt värdefulla egenskaperna konfronteras med abort- eller värnpliktsfrågan. Neutralitetskravet i kontroversiella frågor är strängt, men lika väsentligt är att skolan, när enhetlighet i uppfattningen föreligger, kan inta en bestämd hållning.

8.2 Tro och vetande

8.2.1 Olika referensramar

Undervisningen i skolan skall stå på vetenskaplig grund. Detta gäller också religionsundervisningen. Med vetenskap avses i detta sammanhang naturvetenskap, humanistisk vetenskap och inte minst religionsvetenskap.

Denna utgångspunkt får betraktas som självklar. Religion, tro och livsåskådning är inga vetenskaper. De är däremot objekt för den vetenskapliga forskningen. Resultaten av denna forskning, inte minst dess senaste rön, måste ligga till grund för undervisningen i religionskunskap.

Tro och vetande kan komma i konflikt med varandra. De har ofta gjort det under historiens gång, och de gör det än i dag. Att detta är ett dilemma för den objektiva religionsundervisningen är påtagligt. Men modern vetenskap lär att det här är fråga om två olika referensramar, två olika sätt att uppleva tillvaron och uppfatta verkligheten. Dessutom uppvisas i modern psykologi och religionspsykologi, att strängt taget varje individ har sin speciella upplevelsevärld.

Vid objektiv undervisning måste först och främst detta sakläge presenteras. Det är ett helt elementärt krav att man för eleverna redovisar motsättningarnas art och innebörd. Så långt det är möjligt bör man därvid avgränsa trons område och vetenskapens område från varandra. Där detta inte går, där tro och vetande alltså står i konflikt med varandra, måste de olika ståndpunkterna klargöras och motiveras. De bör därefter genomarbetas av eleverna. Värderingar och ståndpunktstaganden måste helt överlämnas åt dessa.

Att undervisningen står på vetenskaplig grund innebär alltså, att de vetenskapliga synpunkterna och resultaten skall bringas till elevernas kännedom. Eleverna måste få inblick i den problematik, som konflikten tro-vetande innehåller. Detta betyder bl. a. att man även berör religionsvetenskapens syn på trosföreställningarna själva, något som hittills i allt för ringa utsträckning be-

aktats i läroböckerna.

I det följande behandlas några områden, där konflikt mellan tro och vetande lätt uppkommer.

8.2.2 Den gammaltestamentliga världsbilden

Gamla testamentet har under tidigare skeden ibland uppfattats som ren historia. Som sådan uppfattas det allttjämt av s. k. fundamentalistiska riktningar. Skolundervisningen har att klargöra, att Gamla testamentets författare hade en annan referensram, en annan världsbild än den vi har, vi må vara religiöst troende eller inte. De gamles världsbild var geocentrisk. Mycket av det som Gamla testamentet har att berätta om skapelsen, om sol och stjärnor och naturföreteelser av skilda slag har den geocentriska världsbilden som förutsättning. Detta måste klargöras för eleverna, med risk att de eljest uppfattar den bibliska framställningen som bedrägeri. Ett sådant klargörande innesluter ett visst avståndstagande. Man konstaterar att det enligt modern vetenskaplig uppfattning inte kan ha gått så till som bibeln anger: jorden skapades inte 4000 år före Kristus, kvinnan skapades inte av mannens revben, språkföribistring i världen åstadkoms inte av händelserna i Babel, solen stod inte stilla i Ajalons dal. Det är här även enligt flertalet nutida teologers uppfattning fråga om österländska myter och legender. De skall framställas som sådana. Det bör omtalas, att de av många troende tilläggs en religiös innebörd och av några betraktas som bokstavlig sanning, så att detta kan bli föremål för diskussion bland eleverna. Av läroboken krävs här sträng saklighet. Den fundamentaliska ståndpunkten skall alltså redovisas och förklaras. Men försök att härvid polemisera mot, bortförklara eller förringa vare sig den naturvetenskapliga forskningens eller den religionsvetenskapliga forskningens erkända resultat bör inte förekomma.

8.2.3 Historia

Mycket i Gamla testamentet är historia. De historiska händelser som skildras är emel-

lertid ofta invävda i kultmyter och spekulationer, vilket i stor utsträckning klarlagts av historisk eller exegetisk forskning. Läroboken skall göra eleverna förtrogna med folket Israels historia men har därvid att så långt som möjligt skilja mellan vad forskningen kunnat fastställa som fakta och vad som måste betraktas som folkliga trosföreställningar. Därvid bör givetvis beaktas, att vissa bibliska berättelser har en historisk kärna, som dock genom religiös tolkning och/eller fortsatt traditionsbildning förlorat sitt verklighetssammanhang.

Inslag av myt och legend förekommer i all traditionsbildning. Eleverna bör få orientering härom, och då bibliskt textmaterial anförs, bör stoffets karaktär – ur denna synpunkt sett – tillbörligen dryftas på ett efter elevernas mognad avpassat sätt. Gamla testamentet står inte ensamt när det gäller inslag av myt och legend. Objektiviteten kräver, att alla religiösa urkunder ur historievetenskaplig synpunkt behandlas på ett principiellt likartat sätt. Då distinktion görs mellan historia och legend, bör legendens möjlighet att till nu levande generationer förmedla religiös upplevelse tillika behandlas och härvid icke minst religionspsykologiska aspekter beaktas.

8.2.4 Undren i Nya testamentet

Vad som ovan sagts om de supranaturalistiska inslagen i Gamla testamentet gäller också om motsvarande företeelser i Nya testamentet. Också dettas världsbild är ju geocentrisk, och eleverna måste bibringas insikten, att deras egna referensramar är andra än t. ex. evangelisternas.

Här kommer diskussionen om undrens natur och fakticitet i förgrunden. Undren är händelser som inte kan förklaras på grundval av den naturvetenskapliga uppfattningen utan direkt strider mot denna. Här står tro och vetande mot varandra. Detta måste ärligt redovisas. Läroboken har att sakligt redogöra för de referensramar som förklarar de olika uppfattningarna. I enlighet med punkt 8.2.1 ovan bör värderingar och ståndpunktstaganden överlämnas till

eleverna.

Speciellt känsligt är ställningstagandet till det centrala undret i Nya testamentet, Jesu uppståndelse. Fakticiteten av denna händelse hävdas av alla kristna: mycket av den kristna tron är beroende av denna fakticitet. Men fakticiteten har alltid av många bestritts. Objektiviteten kräver av läroboken, att de olika uppfattningarna redovisas och förklaras.

Vid framställningen av Jesu uppståndelse bör följande fakta dessutom beaktas:

1. Det anses vara historiskt bestyrkt, att lärjungarna själva har trott på Jesu uppståndelse och att denna tro beror på något som de upplevt. Vad som ligger bakom denna upplevelse råder det däremot delade meningar om.

2. Uppståndelsetrons kärna är tron att Kristus är en levande frälsare. En grundval för denna tro är den kristna övertygelsen om fakticiteten av Jesu enligt NT av lärjungarna bevitnade uppståndelse. Upplevelser som befäster en sådan tro har vissa människor än i dag.

8.2.5 Gudstron

Redan på lågstadiet står gudstron i centrum för undervisningen i religionskunskap. Eleverna kommer från hem, där gudstron är en levande realitet, från hem, där den inte spelar någon roll, och från hem, där Guds existens bestrids. Objektivitetsprincipen kräver, att läroboken håller frågan om gudstron öppen och inte – såsom ofta varit fallet – utgår från den av författaren omfattade gudstron som en för alla självklar sak. Redan från början måste eleverna få klart för sig, att frågan är kontroversiell och att det finns olika uppfattningar, stridande mot varandra.

Grundskolans elever bör så småningom få en religionshistorisk orientering om gudstrons utveckling. Med hänvisning till punkt 8.1.4 ovan måste hävdas, att därvid gudstron i Gamla testamentet, i Nya testamentet och i kristendomens historia med särskild tonvikt på evangeliets budskap skall få en utförlig behandling. Den kristna gudstron

måste emellertid konfronteras med guds-uppfattningar i andra religioner. I belysning av den historiska utvecklingen och den jämförande religionsforskningen måste åskådliggöras, att gudstron ingalunda alltid är problemfri för den troende.

När frågan om gudstron tas upp till mera allsidig behandling, vilket bör ske på högstadiet, bör den behandlas ur alla aspekter, varvid religionshistoriska och religionspsykologiska synpunkter, illustrerade genom bevarade personliga vittnesbörd om religiösa upplevelser, vidare sambandet mellan olika referensramar och världsbilder samt logiska problemställningar ägnas tillbörlig uppmärksamhet. Människornas skiftande inställning i fråga om ett högsta väsen (tro-tvivel—icke tro) måste redovisas och motiveras.

8.2.6 Jesu person och gärning

Textstudium och objektivitet. Enligt läroplanen skall Jesu person, verksamhet och förkunnelse utförligt behandlas. Eftersom kristendomen inom ämnet religionskunskap tillerkänts den största platsen och kunskapen om Jesus härvidlag är det väsentliga, blir Jesus, hans gärning och lära det främsta studieobjektet.

Studiet skall i främsta rummet bestå i läsning och analys av de relevanta texterna i Nya testamentet, främst evangelierna. Elevernas upplevelse av dessa texter kan tänkas påverka deras inställning och åskådning. Detta är emellertid helt förenligt med skolans neutralitet. Skolan själv tar nämligen därvid inte ståndpunkt. Men eleverna skall kunna ta ståndpunkt, och det är helt i sin ordning att de är mottagliga för texternas utstrålning. De kan också komma att ställa sig negativa till förkunnelsen i texterna. Principen är alltså, att texterna skall få tala direkt till eleverna och eventuellt påverka dem. Givetvis gäller denna princip i lika hög grad de religiösa och anti-religiösa dokument i övrigt som skall studeras inom ämnet.

Verklighet och legend. Skolan har emellertid dessutom att ge kunskap om Nya

Testamentet, om Jesus-berättelserna. Den exegetiska forskningen har sökt klarlägga, i vilken miljö dessa berättelser har vuxit fram, vilka som är författarna, vilka referensramar dessa hade och vilken verklighetsgrund berättelserna har. Åtskilliga frågor står emellertid öppna, och fullkomlig enighet har forskningen inte nått fram till.

Att Jesus är en historisk gestalt är allmänt godtaget, och läroboksförfattaren skall utgå härifrån. Det råder också enighet om att han framträtt med en förkunnelse, som återspeglas i evangelierna. En ganska långt gående consensus finnes vidare inom forskningen beträffande innehållet i denna förkunnelse. Däremot kan en definitiv detaljsummering ej företagas. Det ökande textmaterialet möjliggör, att Jesu förkunnelse avvinnes nya valörer, exempelvis i tolkningen av begrepp som Guds rike, bättringen, samvetet. Frågan om förkunnelsens innehåll är sålunda ej i allo slutgiltigt löst; den visar sig fastmer från nya sidor. För att inskräpa att det förhåller sig så kan man lämpligen ge en återblick på hur utläggningen av Jesu budskap skiftat under de tvenne senaste århundradena.

Föremål för oenighet är först och främst fakticiteten av de händelser som skildras i evangelierna. De supranaturalistiska inslagen i berättelserna om Jesu liv är många. Berättelserna om hans födelse och barndom anses av många vara legendariska. Det är vidare givet, att händelserna efter Jesu död, uppståndelsen, uppenbarelse för lärjungarna, himmelfärden, inte av en naturvetenskapligt grundad kritik kunnat godtas som fakta. Berättelserna om Jesu »kraftgärningar» är av två slag: den ena gruppen skildrar händelsen som låter förklara sig av människornas psykiska reaktioner inför utstrålningen från Jesu person, den andra gruppen skildrar rena underverk. Denna uppdelning av underverksberättelserna i två grupper har ingen textkritisk eller källmässigt motivering men är pedagogiskt nödvändig med hänsyn till nutidsmänniskans behov av ställningstagande till frågan om berättelsernas fakticitet och med hänsyn till den mycket skiftande inställningen till des-

sa trosfrågor i elevernas hemmiljö. Riktlinjerna för en objektiv framställning av de supranaturalistiska underverken och händelserna finns angivna ovan (8.2.4). Men även när det gäller händelser av icke-supranaturalistiskt slag har läroboksförfattaren att hålla frågan om den historiska fakticiteten öppen och markera detta dels genom att tydligt ange att han refererar, dels genom att redogöra för de olika åsikterna om berättelsernas trovärdighet och verklighetsunderlag.

Jesu förkunnelse. Jesu förkunnelse skall studeras på grundval av evangeliernas vittnesbörd. Objekt för detta studium är också förkunnelsens genklang i kristendomens historia alltifrån Apostlagärningarna och de nytestamentliga breven till det kristna livet i våra dagar. En sådan historisk analys kommer att mynna ut i frågan, hur kristna människor i vår samtid uppfattar Jesu förkunnelse.

Att framställa själva förkunnelsen objektivt bör principiellt sett inte innebära några svårigheter. Texterna skall presenteras, läsas och analyseras; vid presentation, sammanfattningar och anvisningar för elevernas arbete skall en refererande hållning till materialet iakttas.

Men i själva förkunnelsen är det mesta av kontroversiell karaktär: uppenbarelsen, läran om den himmelske Fadern, läran om Jesus själv som sonen, läran om det eviga livet, trosutsagor som accepteras av den troende men förnekas av den som inte tror. Till det kontroversiella hör också många av anvisningarna om ett rätt liv, moralens innehåll och själva kärleksläran med dess motivering i gudstron. Objektivitetskravet innebär därför i detta sammanhang att Jesu förkunnelse konfronteras med nutida tankeströmningar inom och utanför kristendomen.

Av pedagogiska skäl bör denna konfrontation inte ske genom ständiga avbrott i den löpande framställningen utan – där så ske kan utan att tvetydighet uppstår – hänföras till inledande och sammanfattande avsnitt. I synnerhet har den sin plats i de diskussioner som hålls i samband med

den sammanfattande behandling av olika livsuppfattningar som skall äga rum på högstadiet, varvid både motsättningar och överensstämmelser kan accentueras.

Vad här har sagts om Jesu förkunnelse bör i tillämpliga delar gälla vid framställningen av alla tros- och livsåskådningar.

8.3 *Stoffurval och presentation av stoffet*

8.3.1 Stoffurval

Vid stoffurvalet har läroboksförfattaren att följa kursplanerna. Dessa lämnar emellertid stor frihet vid valet av stoff. Författaren har därför redan vid stoffurvalet ett stort ansvar. Vid urvalet av fakta och moment har han dels att ta hänsyn till elevernas ålder och mognad, dels att iaktta regeln att sådana fakta och moment skall medtagas som har central betydelse och är relevanta i ett givet sammanhang. Han får inte utelämna eller dölja fakta och synpunkter som kan ställa textens innehåll i en mera allsidig belysning. Lärobokens framställning skall alltså bedömas inte enbart i ljuset av vad som står i texten utan också med hänsyn till vad som är utelämnat.

8.3.2 Saklighet

Kravet på saklighet är elementärt. Det innebär, att man skall söka ge en så klar insikt som möjligt i berörda upplevelser och åskådningar och en korrekt bild av deras bakgrund och övriga omständigheter av betydelse i sammanhanget. Det som står i lärobokens text skall alltså vara oantastbart ur dessa synpunkter. Kravet innebär vidare, att framställningen skall söka återspegla väsentligheter i tros- och livsåskådningarna och att alla behandlade åskådningar, även de som är läroboksförfattaren främmande eller osympatiska, får ett med hänsyn till kursplanerna tillbörligt utrymme och allsidig belysning.

8.3.3 Inlevelse

Om undervisningen i religionskunskap skall kunna vara intresseväckande och levande, krävs av läroboksförfattaren liksom av läraren inlevelse i stoffet. Under punkt 8.1.5 ovan har hävdats, att det är nödvändigt att läroboksförfattaren är engagerad i ämnet och i problemställningarna: ämnet och dess problem skall vara en personligt upplevd angelägenhet för honom. Han kan därutöver vara engagerad i, dvs. anhängare av en av de åskådningar som skall behandlas inom ämnets ram. Kravet på inlevelse innebär emellertid något annat och därutöver.

Inlevelse innebär, att man har trängt under ytan och förstår den skildrade företeelsen eller åskådningen inifrån och att man gjort sig förtrogen med hur den troende eller anhängaren av en åskådning själv upplever sin tro eller sin inställning. Först på detta sätt är man sakkunnig nog att i en lärobok presentera en riktning eller en åskådning. Kravet på inlevelse är ett krav på neutralitet eftersom inlevelse erfordras i fråga om samtliga presenterade religioner eller livsåskådningar. Framställningens livlighet, åskådlighet och medryckande kraft är stora tillgångar för en lärobok men blir alldeles förfelade ur objektivitetssynpunkt, om läroboksförfattaren med sin inlevelse gynnar någon eller några åskådningar, medan andra behandlas kallt och utan de förstående tonfallen. Inlevelsen blir på detta sätt en förutsättning för saklighet. Den innebär inte nödvändigtvis att man själv accepterar den åskådning man behandlar, endast att man har förmågan att se med den troendes eller icke-troendes egna ögon och att man följaktligen är förmögen att ge en rättvisande framställning. Kravet tillgodoses enklast genom att flera författare med olika inställning samverkar.

8.4 Formuleringsfrågor

8.4.1 Referatmarkering

När läroboken ger en framställning av en trosåskådnings innebörd, måste det av sam-

manhanget och formuleringarna klart framgå, när författaren talar å egna vägar och när han återger en riktning eller ett samfunds uppfattning. Om han själv delar denna uppfattning, ligger frestelsen nära att göra uppfattningen allmängiltig. Det sker genom uttryck av typen »Vi tror —» eller »Psalmerna vill lära oss —», där författaren i »vi» och »oss» inbegriper sig själv, läraren och eleverna. Sådana uttryck kan ur objektivitetssynpunkt inte godtas.

Det är lämpligt att i stället inleda en kort refererande passus eller ett representativt citat med uttryck av typen: »enligt gemensam kristen uppfattning —», »En för de flesta kristna samfund gemensam övertygelse är —», »Enligt romersk-katolska kyrkans lära —», »De protestantiska kyrkorna menar —», »Enligt svenska kyrkans bekännelseskrifter —», »Enligt ateistisk livsuppfattning —», »Skalden N. N. har uttryckt denna tanke på följande sätt —».

Det kan invändas, att de yngsta eleverna knappast har möjlighet att förstå sådana distinktioner. Språket i läroböckerna måste emellertid vara anpassat efter elevernas mognad, och för de yngsta eleverna måste ett annat ordval göras än det som nyss exemplifierats. Om det inte är möjligt för läroboksförfattaren att klargöra distinktionerna för de minsta eleverna, understryks kravet på en revidering av själva läroplanen i den riktningen, att behandlingen av trosåskådningar flyttas högre upp i årskurserna.

Invändningen aktualiserar emellertid också en varning: läroboksförfattaren har inte rätt att på detta språkliga sätt svära sig fri från ansvar. Boken måste skrivas så att eleverna har fullt klart för sig vem som står för en uppfattning eller en utsaga.

8.4.2 Användningen av vissa pronomen

Ovan har konstaterats, att bruket av de personliga pronomina »vi» och »oss» ibland kan innebära avvikelse från objektivitetsprincipen. Det gäller också om det possessiva pronominet »vår» (»vårt», »våra»).

Orden kan givetvis inte bannlysas ur lä-

roböckerna i religionskunskap. Men de måste användas med försiktighet.

I första hand skall de användas, när alla läsare och elever, oavsett livsåskådning, tveklöst kan inbegripas, t. ex. »vi skall alla dö en gång».

Därutöver kan det i vissa sammanhang vara tillåtligt att använda första person pluralis för att ge liv och konkretion åt framställningen, om denna i sin helhet är så hållen, att något missbruk eller någon fel-tolkning av texten ej behöver befaras. Ett sådant sammanhang kan föreligga, när en religiös förkunnare uttryckligen refereras och det refererade budskapet oavsett konfessionell ståndpunkt kan uppfattas som riktat till alla människor, t. ex. »Jesus säger, att vårt tal skall vara sådant, att ja är ja och nej är nej».

Ett annat sådant sammanhang, då användningen av första person pluralis kan vara pedagogiskt motiverad, är när en väsentlig kristen aspekt på den mänskliga gemenskapen refereras. Framställningen skulle bli fattigare, alternativt krångligare, om man inte finge använda sådana uttryck som »vår kallelse» och »vår nästa». Karaktären av referat bör dock i sådana sammanhang i regel särskilt markeras, t. ex. genom ett förtydligande tillägg: »vår kallelse enligt evangelisk-luthersk åskådning».

När läroboksförfattaren vänder sig till läsarna med egna kommentarer och förklaringar, t. ex. när han för att närmare utveckla en religiös synpunkt diskuterar gemensamma mänskliga levnadsvillkor, och särskilt när han uttalar sig om vilka krav som ställs på de kristna i nutiden, bör han däremot genomgående i objektivitetens intresse tala i tredje person. Han kan då använda uttryck som den troende, en kristen, en kristen människa, de kristna, den kristna församlingen. Till omväxling kan de motsvarande pronomina han, hon, de, den användas men *inte* det allmänna »man», som särskilt om det ofta upprepas, kan suggera ett intryck av större allmängiltighet än det ursprungliga sammanhanget avser.

Läroboksförfattare använder ofta i sin strävan att göra framställningen levande

pronomina »vi», »oss» och »vår» när det diskuterar de kristna kraven. Om detta sker på ett sådant sätt, att alla lärare och elever inbegripes, är det, som ovan påpekats inte förenligt med objektivitetskravet. En läroboksförfattare i religionskunskap kan därför inte skriva »Vi ber i Fader vår» men väl »Den troende ber i Fader vår», inte »Detta har Jesus lärt oss» men väl »Detta har Jesus lärt», inte »Kristus har sagt vad vi skall göra» eller »Kristus har sagt vad man skall göra» utan »Kristus har sagt vad den som vill följa honom skall göra för att —».

När religiösa urkunder och texter åbe-ropas, bör likaså tredje person konsekvent användas, t. ex. »bibeln lär», *inte* »bibeln lär oss», vidare »psalmerna säger», *inte* »psalmerna vill lära oss». (I sådana sammanhang är det dessutom, som det sista exemplet antyder, lyckligast om man kan undvika modala hjälpverb i anförings-satsen.)

8.4.3 Användningen av ordet Gud och andra gudsnamn

Kravet att gudstron inte får framställas som självklar ställer läroboksförfattaren inför formuleringsproblem av liknande art som de ovan behandlade. I äldre läroböcker var det vanligt, att Gud utan reservationer framställdes som en person som direkt ingrep i historien eller i ett händelseförlopp. Sådana uttryck som »Gud befallde Abraham» eller »Gud visade sig för Moses» var allmänt gängse. Man ifrågasatte varken själva händelserna eller tillvaron av en personlig Gud. Uttryckssättet är givetvis inte förenligt med objektivitetskravet, och uttryck av denna typ håller på att försvinna ur läroböckerna. De har ersatts med formuleringar av typen »Bibeln berättar att Herren (alternativt Jahve) befallde Abraham» och »Enligt Gamla testamentets berättelse visade sig Herren för Mose».

Att gudstron genomgår förändring och utveckling under Gamla testamentets tid har läroboksförfattarna i allmänhet varit måna om att framhäva. Av äldre typ är en ut-

läggning som denna: »När profeterna grubblade över Guds mening med vad som hände, upptäckte de nya sidor hos Gud som de förut inte sett så klart. Steg för steg lärde de känna Gud närmare.» Författaren åsyftade den utveckling av gudstron som skedde inom folket Israel under de århundraden då profeterna verkade. Denna utveckling är väsentlig och *skall* behandlas. Framställningen härav är emellertid i citatet gjord ur gudstrons synpunkt utan hänsyn till de föräldrar och elever som ej delar denna tro.

Den kan emellertid ske på ett helt annat sätt än det återgivna, t. ex.: »Den judiska gudsbilden förändrades under seklets lopp, främst genom profeterna. Det skedde steg för steg. Profeterna grubblade över det som de menade vara Herrens mening med vad som hände. Och de trodde sig hos sin Gud finna nya sidor, som ingen i folket tidigare hadet sett.» Denna senare formulering torde kunna godtas även av föräldrar och elever som är ateister, och den kan inte såra sådana som tror på Gud. Den är neutral.

På motsvarande sätt kan man resonera i fråga om en arbetsuppgift som denna: »På vad sätt hade Gud framfört sin inbjudan till det judiska folket?» Formuleringen förutsätter som allmänt antaget 1) att det finns en personlig Gud, 2) att denne Gud speciellt är det judiska folkets Gud och 3) att han personligen ingrep i detta folks liv och bl. a. hade »injudit» det. En för alla godtagbar formulering vore »På vad sätt hade enligt profeternas uppfattning Israels Gud framfört sin inbjudan till det judiska folket?».

Vid behandlingen i läroböckerna av berättelserna ur Nya testamentet har formuleringssvårigheterna ibland varit större. I en lärobok heter det: »I lydnad böjde sig Jesus under sin himmelske Faders vilja.» Mot en sådan formulering kan de icke troende invända, att den förutsätter att Jesus har en fader i himmelen. Invändningen faller, om utsagan får följande lydelse: »I lydnad böjde sig Jesus under vad han förnam som sin himmelse Faders vilja.» En annan författare säger: »Jesus har berättat hurudan Gud

är.» Formuleringen förutsätter, att alla tor på en personlig Gud, som kan tillskrivas vissa bestämda egenskaper. Här är det nödvändigt med en omskrivning.

I arbetsuppgifterna möter man alltjämt icke-objektiva formuleringar som i de följande båda frågorna, hämtade från olika läroböcker: »Är det egentligen nödvändigt att bedja Gud om något?» och »Är det säkert, att Gud ger en människa just det hon bett om?» Objektiviteten fordrar, att det av sammanhanget klart framgår, att det är en kristen problemställning som *refereras* och att problemen för den icke-kristna är av annan art. Många icke kristna godtar inte frågornas förutsättning, tron på en personlig Gud. Inskjutes i frågorna »enligt kristen tro», kan inte heller ateister invända något mot framställningens objektivitet. På motsvarande sätt kan man diskutera påståendet »I gudstjänsten möter man Gud»; omskrivning till »I gudstjänsten möter den troende Gud» är inte tillräcklig; oanfäktbar är däremot formuleringen »I gudstjänsten kan en kristen människa uppleva att hon möter Gud». Försiktigheten bjuder också, att det referatmässiga uttalandet »Guds godhet kallar man också Guds nåd» omskrivs till »Det som den kristne upplever som Guds godhet kan han också kalla Guds nåd».

Ibland kan det genom författarens uppläggning av resonemangen – till exempel genom en ingress – framgå att det är fråga om referat. I sådana fall kan ett eller annat av de anförda citaten vara godtagbara. Men i regel har de här återgivna citaten varit uttryck för den mening författaren själv omfattat. Oftast är de dessutom hämtade ur avsnitt, som i sin helhet tar gudstron som given förutsättning för framställningen. I sådana fall bör givetvis hela avsnittet skrivas om. Läroboken får inte plädera för någon viss ståndpunkt i frågan om gudstron. Frågan skall lämnas öppen. Det krävs därvid att ordet Gud används på ett sådant sätt att det alltid klart framgår, till vilken religiös miljö eller till vilket trossammanhang framställningen refererar.

8.5 Arbetssättet och objektivitetsprincipen

Enligt läroplanen skall skolarbetet så långt som möjligt ha karaktären av självverksamhet från elevernas sida. I orienteringsämnen sker detta i regel så att eleverna på egen hand arbetar med uppgifter i anslutning till lärobokens text. De flesta läroböckerna i dessa ämnen är numera försedda med sådana uppgifter, ibland i riklig mängd. Om dessa arbetsuppgifter är sådana, att de framtvingar ett studium av det väsentliga i det textparti till vilket de hör, kan de i stor utsträckning underlätta både läroboksförfattarens och lärarens svåra uppgift att iakta neutralitet i livsåskådningsfrågorna. Till eleverna själva kan nämligen ställningstagandet till det presenterade stoffet hänskjutas.

I de läroböcker, som nu är gängse, är emellertid arbetsuppgifterna sällan av denna art. Ett för lärobokens roll i elevernas studiearbete belysande exempel, konstruerat men överstämmande med flera framställningar i skilda läroböcker, må anföras.

Författaren återger efter Joh. 11 berättelsen om hur Jesus uppväcker Lasarus. Berättelsen om denna Jesu märkligaste kraftgärning är ju i och för sig ägnad att väcka elevernas intresse. De måste fråga sig vad som egentligen hände. Men författaren fogar till berättelsen tre arbetsuppgifter: att på kartan peka ut Betania, att ur ett tidigare parti i läroboken ta fram uppgifter om Maria och Marta och att, också ur läroboken, ta reda på hur en judisk grav såg ut. Dessa arbetsuppgifter, i och för sig nyttiga, har ingenting att göra med textens väsentligheter; lärobokens text kan mycket väl studeras utan arbetsuppgifterna, och dessa leder närmast bort från berättelsen själv. Texten *utmynnar* inte i arbetsuppgifterna. Dessa är *påhängda*.

Syftet med studiet av berättelsen om uppväckandet av Lasarus måste vara att eleverna skall lära känna, förstå och leva sig in i en av bibelns berättelser. De bör få läsa bibeltexten, arbeta med dess enskildheter, inte minst för att nå språklig förståelse, och söka förstå sammanhanget och an-

demeningen, allt i form av eget arbete, enskilt eller i grupp, efter de anvisningar läraren anser behövliga. Framför allt måste uppmärksamheten därvid riktas på själva underverket. Klassen tar upp frågan om dettas fakticitet. Det kan bli olika meningar härom. Vilken är då lärobokens roll vid detta studium? Uppenbarligen bör boken inte återberätta händelsen, eftersom eleverna skall läsa om den i bibeln. Men det behövs en introduktion, en bakgrundsorientering och möjligen en rad upplysningar som eleverna inte kan beräknas skaffa sig på egen hand, t. ex. en orientering om den vidlyftiga diskussion som förts om underverksberättelsens innebörd. Framför allt bör boken emellertid ge anvisningar för elevernas eget arbete, och stimulera till självverksamhet. Då detta elevernas eget arbete med bibeltexten i erforderlig utsträckning kan individualiseras, krävs inga särskilda »arbetsuppgifter».

Det bör emellertid starkt understrykas, att många av bibeltexterna t. ex. denna om Lasarus förutsätter en viss mognad hos eleverna och att studiet av dem bör uppskjutas till så högt stadium som möjligt.

De hittills producerade läroböckerna för religionskunskap i grundskolan är — på något enstaka undantag när — *inte* skrivna så att texten huvudsakligen är en introduktion till elevernas eget arbete. Det vore önskvärt att de gäve mera stimulans till självständigt arbete, eget kunskapsförvärv och självständigt ståndpunktstagande.

Man kan emellertid fastslå, att en utveckling i riktning mot självverksamhet från elevernas sida är nödvändig också ur objektivitetssynpunkt. Ju mer studiet i ämnet religionskunskap får karaktären av självverksamhet, desto lättare blir det för läroboksförfattaren liksom för läraren att motsvara kraven på objektivitet och neutralitet. Genom rätt val av studieobjekt vid elevernas självverksamhet främjas också inlevelsen i ämnet.

Bilaga 9 Historieböckerna i det nya gymnasiet¹

Stig Hadenius och Claes-Olof Olsson

9.1 Undersökningens uppläggning

9.1.1 Inledning

Läroböckerna i historia har under de senaste åren varit utsatta för en intensiv debatt och kritik. Orsakerna härtill kan vara många. Ett av skälen är säkerligen att det nya gymnasiet innebar en radikal förändring av historieämnets innehåll. Tonvikten lades på den moderna historien och en rad principer som gällt för det gamla gymnasiet övergavs. Omställningsprocessen kunde knappast gå smärtfritt. Ett annat skäl torde vara att historieämnet är känsligare än många andra för värderingar och svängningar i opinionen. De problem som författare och lärare ställts inför har också ökat betydligt då de tvingats behandla aktuella händelser där det funnits många stridande uppfattningar och saknits många auktoritativ forskning.

Under utbildningsdepartementet finns ett speciellt organ, statens läroboksnämnd, som bl. a. har till uppgift att granska och övervaka läroböckerna i de olika ämnena på gymnasiet och grundskolan. En läroboksgranskning innebär vanligtvis att läroboksnämnden låter ämnesexperter ta del av nya läroböcker och dessa avger sedan ett skriftligt utlåtande. Med detta utlåtande som underlag fattar nämnden sedan beslut om läro-

boken i fråga skall föras upp på läroboksförteckningen eller ej, dvs. om den skall godkännas för användning eller inte. Syftet med denna form av granskning är bl. a. att tillse att lärobokens innehåll står i överensstämmelse med gällande undervisningsplaner och kursföreskrifter.

I november 1969 fick vi i uppdrag av läroboksnämnden att göra en jämförande undersökning av gymnasiets läroböcker i historia för perioden efter 1918. Uppdraget innehöll inte några närmare direktiv men bör ses mot bakgrunden av den debatt som förts kring läroböckerna. Det har funnits ett behov av mera fördjupad kunskap om dessa än vad de reguljära granskningarna kunnat ge.

¹ På uppdrag av läroboksnämnden har docenten Stig Hadenius och assistenten Claes-Olof Olsson vid statsvetenskapliga institutionen vid universitetet i Göteborg undersökt innehållets objektivitet i historieböckerna för dåvarande gymnasiet. Undersökningen har redovisats i en stencilerad rapport september 1970 till läroboksnämnden. I denna bilaga presenteras en sammanfattning av rapporten.

Hadenius och Olsson har i *Historisk tidskrift* 1971:1 presenterat en kortare version av rapporten. I det nämnda numret av tidskriften kommenterades undersökningarna av fil. mag. Göran Andolf. I nr 2-4 har ytterligare inlägg gjorts rörande historieböckerna och den här behandlade undersökningen.

9.1.2 Undersökningens uppgift

Vår uppgift har således varit att undersöka perioden efter 1918 i de läroböcker i historia för gymnasiet som godkänts av läroboksnämnden. Vi har valt att göra en analys av läroböckernas innehåll vilken dels så allsidigt som möjligt kan visa deras behandling av 50 års historia dels svara på frågan i vilken mån böckerna överensstämmer med gällande kursföreskrifter.

Som en grundregel för all undervisning sätter läroplanen kravet på *objektivitet*. Detta understryks också i direktiven för granskning av läroböcker. Frågan är vilken innebörd detta begrepp skall ges. Jörgen Westerståhl har diskuterat detta i samband med nyhetsförmedlingen från Sveriges Radio. I en promemoria till läroboksnämnden har han överfört begreppsapparaten att även gälla läroböcker.¹

Utifrån de två huvudbegreppen saklighet och opartiskhet deducerar Westerståhl objektivitet till att gälla krav på a) sanning, b) relevans, c) balans och d) neutral presentation.

I den här föreliggande undersökningen kan frågan om framställningen i böckerna är *sann* eller ej knappast behandlas. Smärre sakfel upptäcks lätt vid de reguljära granskningarna. Mer komplicerade brott mot sanningskravet – t. ex. felaktiga orsaksförklaringar – är däremot alltför svåra att fastställa. Inte minst gäller detta den senare historien där det saknas omfattande och accepterad forskning.

Vad gäller kraven på *balans* och *relevans* har dessa kunnat vara vägledande vid uppläggningsen av undersökningen. Dessutom är det naturligtvis av stor vikt att studera om läroböckerna ger en *neutral presentation* av de olika händelseförloppen: tar de ställning för de olika parter eller är de neutrala i sin beskrivning?

De operationaliseringar som gjorts av de här diskuterade begreppen återfinns i avsnittet 1.4. Det har gällt att finna analysvariabler med vilkas hjälp man dels kan beskriva läroböckernas innehåll dels kan benämna

frågan om läroböckerna på ett rimligt sätt uppfyller läroplanens krav.

9.1.3 Undersökt material

Undersökningen omfattar material ur följande läroböcker vad avser perioden efter 1918:

1. BORG Borg, Nordell, Gustafsson, Johansson; Historia för gymnasiet. Årskurs 2, 2 Na och 3 Hum-Sh. Stockholm 1967 och 1969
2. BROLIN Brolin, Dannert, Holmberg; Historiens huvudlinjer. Del 2A och 2B. Uppsala 1967 och 1968
3. BÄCKLIN Bäcklin, Carlsson, Lundin, Valentin; Historia för gymnasiet. Del 2A och 2B. Uppsala 1968 och Stockholm 1969
4. SÖDERLUND Söderlund, Seth; Historia för gymnasiet. Årskurs 2 och 2–3. Stockholm 1967
5. THAM Tham, Kumlien, Lindberg; Folkens historia. Del 2. Stockholm 1968

Till vissa av läroböckerna hör en del kompletterande material; det ingår i det lärobokspaket som används i undervisningen. Framför allt förekommer separata studieanvisningar samt handledning till temastudier.

Vid frågan om vilket material som skulle analyseras innebar framför allt studiehandledningarna ett problem. Dessa skiljer sig väsentligt från huvudboken. De innehåller litteraturuppgifter och arbetsanvisningar avsedda för elevernas självstudier. Där finns också vissa kronologiska översikter och statistiska data. Den löpande texten är mycket sparsamt förekommande. Till detta kommer att endast vissa av böckerna har studiehandledningar; jämförelser mellan de fem bök-

¹ Jörgen Westerståhl, Valrörelsen 1968 i Sveriges Radio, Göteborg 1969 (stencil). Beträffande objektivitetsundersökningar se även Stig Hadenius–Lennart Weibull, Press radio tv, Stockholm 1970.

Tabell 1. Materialets fördelning på löpande text och övrigt

Lärobok	Löpande text	Övrigt material	Totalt
Borg	48 500	1 200	49 700
Brolin	44 900	7 500	52 400
Bäcklin	50 200	500	50 700
Söderlund	46 600	1 100	47 700
Tham	28 900	4 100	33 000
Totalt	219 100	14 400	233 500
	93,8 %	6,2 %	100,0 %

kerna är således omöjliga att göra vad beträffar denna del.

Eftersom vår uppgift ej varit att studera *undervisningen* i historia har vi avgränsat undersökningsmaterialet till att gälla huvudbokens löpande text. Studiehandledningar, anvisningar för temastudier, bredvidläsningsböcker och annat material som kan tänkas komplettera huvudboken på lektionerna finns ej med. I den mån man tagit med allt detta material hade det krävts en helt annan undersökningsapparat. Man borde t. ex. ha utfört experiment i klasser och intervjuat lärare och elever.

Det bör också framhållas att huvudboken fortfarande torde inta en särställning för eleverna. Den utgör en grund för undervisningen och dess vikt kan knappast bestridas. Det är inte orimligt att koncentrera en undersökning till denna. En annan sak är att den här gjorda undersökningen bör följas av sådana som tar hänsyn även till annat material. Först då är det möjligt att få en helhetsbild av historieundervisningen i dagens gymnasium.

Totalt omfattar undersökningen ca 233 500 ord som fördelar sig på de olika böckerna såsom framgår av tabell 1.

Till den löpande framställningen har även sammanfattningar förts. Med *övrigt material* har förståtts rubriker, arbetsuppgifter, litteraturhänvisningar och liknande. Flera av de undersökta läroböckerna har även dylikt material samlat i separata häften.

I den kommande analysen är det den löpande texten som behandlas. Denna utgör 93,8 % av läroböckernas totalutbud.

Flera av böckerna har speciella volymer för undervisningen på teknisk, ekonomisk och naturvetenskaplig linje. Dessa kan något förenklat sägas vara förkortade versioner av volymerna för de humanistiska och samhällsvetenskapliga grenarna. I allmänhet kommer endast de större versionerna att behandlas i den följande undersökningen.

Vissa av böckerna är mycket rikt illustrerade. Detta bildmaterial är naturligtvis av betydelse när det gäller att bedöma böckerna. Svårigheterna att analysera bildmaterialet är dock stora. Vi har gjort ett försök att övervinna dem och i rapporten till läroboksnämnden redovisas vissa resultat av denna undersökning.

9.1.4 Undersökningsplan

I detta avsnitt skall presenteras de olika analysvariabler och kategorier som använts vid undersökningen. De har konstruerats utifrån läroplanen och med hänsyn tagen till den förda debatten. De olika variablerna skall komplettera varandra på ett sådant sätt, att de både skall kunna ge en beskrivning av läroböckernas »världsbild» och deras förhållande till läroplanen.

1. I debatten kring historieämnet har ofta hävdats att allt för stort utrymme ägnats åt den *politiska* historien. Det har sagts att istället borde man ge *sociala* förhållanden och den *ekonomiska* utvecklingen större utrymme. Läroplanen framhåller också på flera ställen att eleverna måste få kunskap om de politiska, ekonomiska och sociala krafter som är verksamma i tiden.²

Vi har ansett det väsentligt att studera i vilken mån den politiska historien dominerar eller om det råder någon form av balans mellan politiskt, socialt och ekonomiskt.

Materialet har delats upp i fem kategorier: politiskt, ekonomiskt, socialt, kulturellt och övrigt material. Övrigt-kategorin omfattar alla tänkbara kombinationer mellan de fyra första kategorierna eftersom vi utgick från att det skulle uppstå svårigheter att skil-

² Läroplan för gymnasiet, Stockholm 1967, s. 16 och 183.

ja ut avsnitt med rent politiskt, socialt eller ekonomiskt material. Vi ville skapa en garanti för att de som utförde mätningarna inte »tvingade in» viss text i kategorier där de endast delvis hörde hemma.

Med rent politiskt material har avsetts skildringar av t. ex. statsskick, parlament och partier men också framställningar som behandlar utrikespolitik och internationell politik. Ekonomiskt material har innehållit beskrivningar av t. ex. ekonomiskt samarbete, handelspolitik och ekonomisk utveckling i allmänhet. Till kategorin socialt har främst förts uppgifter om olika länders sociala struktur och utveckling, befolkningsförändringar, sociala reformer osv.

2. Behandlingen av *geografiska områden* bör enligt läroplanen ske på ett sätt som innebär att uppmärksamhet riktas mot större enheter. Den framhåller också att »den allmänna historien inte kan få betraktas från renodlat europeiska synpunkter. Världsperspektivet måste ständigt hållas levande».³ Även i diskussionen kring läroböckerna har – på samma sätt som i läroplanen – betonats behovet att »vidga världen». U-länderna får inte glömmas bort; de nya kontinenterna måste ges en central plats.

I undersökningen har vi analyserat *vilka länder* som behandlas. Vad gäller framför allt de utomeuropeiska länderna sker dock redovisningen i större enheter; materialet är så litet att en mera detaljrik genomgång ej är berättigad.

Men skildringen av de olika länderna kan göras efter olika principer. Läroboken kan se ett land och dess problem isolerade utan att sätta in dem i något större sammanhang. Å andra sidan kan de skildras som en del i ett större skeende; perspektivet kan vidgas. Det är därför väsentligt att studera på vilket sätt olika områden skildrats. Då man beskriver ett land utan att sätta in det i ett större perspektiv har skildringen kallats *icke-integrerad*. Ser man landet i ett större sammanhang (globalt, europeiskt eller nordiskt) blir beskrivningen *integrerad*.

Vid mätningen visade det sig, att det var förhållandevis lätt att urskilja vilket perspektiv författarna anlagt. Det var inte svårt att

fastställa om författarna »integrerat» framställningen eller inte. Det var inte heller problematiskt att bestämma vilken form av integration de föredragit: global, europeisk eller nordisk.

3. I läroplanens årskursfördelning finns anvisningar om vilka *händelser* som bör tas upp vid historieundervisningen. Genom att undersöka hur stor andel olika händelser eller skeenden ges i respektive böcker kan man komplettera den bild som givits genom de ovan relaterade analysvariablerna. Det är givetvis av intresse att få reda på hur stor andel som t. ex. diktaturideologierna under mellankrigstiden eller de nya fria staterna i Asien under efterkrigstiden får i jämförelse med t. ex. den nationella utvecklingen i Sverige. Det är dessutom av vikt att fastställa vilka händelser som inte alls kommer med i läroböckerna.

4. Genom att undersöka böckerna med avseende på händelser, geografiska områden, politiskt, ekonomiskt eller socialt stoff osv. kan man få en god bild av böckernas innehåll. Men det är givetvis också viktigt att ta reda på hur det historiska förloppet beskrivs. Läroplanen talar om det väsentliga i att uppföra eleverna till kritisk granskning, och att undervisningsstoffet blir föremål för analys och resonemang.⁴ Läroböckerna skall inte bara tala om »hur det verkligen var» utan också ge alternativ till förklaring. Läroböckerna skall sporra till diskussion och ställningstaganden.

Vid uppläggnen av undersökningen valde vi att skilja på »*beskrivande*» och »*förklarande*» text. Den förra återgav fakta utan att analysera medan den senare innehöll en analys eller kommentar som värderade eller förklarade ett förhållande.

Uppspaltningen av texten i förklarande och beskrivande enheter innebar vissa svårigheter. Man skulle kunna hävda att det inte finns något rent beskrivande material. Författarna gör ständigt tolkningar och i beskrivningarna ligger ofta implicit en analys. Vi var tvungna att göra definitionen av

³ Läroplanen s. 183.

⁴ Läroplanen s. 184.

Tabell 2. Materialet procentuellt fördelat efter tidsperiod

Lärobok	Mellan- krigs- tiden	Andra världs- kriget	Tiden efter 1945
Borg	40,9	12,6	46,5
Brolin	33,7	14,3	52,1
Bäcklin	31,8	13,7	54,5
Söderlund	43,4	14,4	42,1
Tham	33,2	9,2	57,6

»förklarande» material snäv. Det krävdes att detta skulle innehålla någon form av utsagd förklaring av det skildrade händelseförloppet.

Vid mätningarna av de analysvariabler och kategorier som diskuterats ovan har använts den teknik som utvecklats under beteckningen systematisk innehållsanalys.⁵ Målsättningen har varit att mäta det *manifesta* materialet. Kodarna har inte fått göra tolkningar av vad läroboksförfattarna »egentligen menat» eller »läsa mellan raderna». Flera tester har gjorts för att pröva tillförlitligheten av de gjorda mätningarna. Vi har således prövat, om de ordinarie kodarna ändrat mätprinciper under den period de arbetade. Därför har omkodningar skett av visst material och dessa har visat att utfallet i stort överensstämmer med det ursprungliga. På samma sätt har de ordinarie kodarna testats av sådana som endast haft tillgång till anvisningarna för undersökningen. I intet fall har reliabilitetskoefficienten legat under 0,85.⁶

Vid valet av *mätenhet* är principen vid innehållsanalys att man – framför allt av arbetsekonomiska skäl – bör använda en så stor mätenhet som möjligt. I detta fall hade vi att välja mellan stycken, meningar, rader eller ord. Vi valde ord, trots att detta var den minsta enheten. Det visade sig nämligen att storleken på stycken och rader varierade väsentligt mellan de olika böckerna och att det dessutom var nödvändigt vid vissa analyser t. o. m. dela på meningarna.

Även om mätenheten varit ord har naturligtvis hänsyn måst tas till större enheter vid kodningen. När det t. ex. gällt att av-göra, om ett visst antal ord skulle koda

som »integrerade» eller »icke-integrerade», spelade det större sammanhanget den avgörande rollen. Mätenheten ord medför arbetsekonomiska nackdelar men gör att jämförelser mellan de olika böckerna blir säkrare.

9.2 Undersökningens resultat

9.2.1 Inledning

Denna sammanfattning av undersökningens resultat vill visa a) vilka *tidsperioder* som behandlas, b) om den *politiska, sociala* eller *ekonomiska* historien sätts i centrum, c) vilka *länder* eller *områden* som läroböckerna tar upp och vilket perspektiv som anläggs när dessa behandlas, d) vilka *händelser* som ägnas störst uppmärksamhet samt slutligen e) i vilken mån läroboksförfattaren *diskuterar* eller *analyserar* det historiska skeendet.

9.2.2 Tidsperioder

En av de radikalaste förändringarna av den gymnasiala historieundervisningen har varit förskjutningen av tyngdpunkten i undervisningen till den moderna tiden. Medan man tidigare hastade igenom 1900-talets historia ägnar man numera tiden efter 1918 mer än ett år av undervisningen på de humanistiska och samhällsvetenskapliga linjerna.

En undersökning av de tidsperioder som läroböckerna behandlar efter 1918 visar också att man i samtliga böcker lägger tyngdpunkten vid den allra modernaste tiden. Omkring hälften av innehållet i samtliga böcker ägnas åt efterkrigstiden. Denna period får således i allmänhet ett betydligt större utrymme än mellankrigstiden. Hos t. ex. Tham ägnas 57,6 % åt efterkrigstiden och endast 33,2 % åt mellankrigstiden. Un-

⁵ En närmare diskussion kring innehållsanalytiska problem finns i *Hadenius-Weibull*, Press radio tv där också principerna för reliabilitets-testen refereras.

⁶ Kodningarna har utförts av fil. kand. Gunnel Hörle och fil. kand. Cecilia Stripple. Kontroller och viss kodning har utförts av fil. mag. Sten Moberg och fil. stud. Erik Jansborg.

Tabell 3. Materialet procentuellt fördelat efter områden

Lärobok	Politiskt	Ekonomiskt	Socialt	Kulturellt	Övrigt
Borg	65,0	14,1	9,3	5,9	5,7
Brolin	72,3	20,0	6,3	—	1,4
Bäcklin	70,6	14,1	5,3	6,1	3,8
Söderlund	68,8	16,9	0,7	—	13,7
Tham	71,0	11,0	7,7	1,5	8,8

dantaget är Söderlund som ger lika stort utrymme åt mellankrigstiden som åt efterkrigstiden.

9.2.3 Politiskt, socialt eller ekonomiskt material?

På flera ställen i läroplanen betonas vikten av att inte låta det politiska händelseförloppet ensidigt dominera framställningen. Hur proportionerna skall vara fördelade mellan det politiska, sociala och ekonomiska materialet anges visserligen ej. Det framgår dock klart av läroplanen att den sociala resp. ekonomiska historien skall ges en framträdande plats.

Vi har delat upp textmaterialet i fem kategorier: (1) politiskt, (2) ekonomiskt, (3) socialt, (4) kulturellt och (5) övrigt material.⁷

Läroböckerna visar härvid en påfallande homogen bild: ca 70 % av innehållet upptas av rent politiskt material. Det är till det *politiska* skeendet – det som utvecklas i partier, parlament och regeringar – som läroböckerna koncentrerar sin uppmärksamhet.

Det icke-politiska materialet domineras av *ekonomiskt* stoff. Det upptar mellan 10–15 %. Det mest anmärkningsvärda är att det *sociala* skeendet eller de sociala förhållandena ägnas så liten uppmärksamhet. Hos t. ex. Söderlund upptar det endast 1 % av hela textmaterialet.

Man kan konstatera att författarna i en viktig avvägningsfråga avvikit från läroplanens intentioner. Andra krafter har varit starkare än läroplanen. Det är troligt att gammal läroboks- och forskningstradition här vägt tyngre än de signaler som kommit från dem som utstakat det nya gymnasietshistorieundervisning.

Tabell 4. Integrerat och icke-integrerat material (procentuell fördelning)

Lärobok	Integrerat material	Icke-integrerat material
Borg	41,9	58,1
Brolin	64,9	30,6
Bäcklin	56,2	43,8
Söderlund	40,6	59,4
Tham	40,3	59,7

9.2.4 Världen i läroböckerna

Vid undersökningen av läroböckerna har två väsentliga frågor varit: (1) *hur* man skildrat de olika länderna och (2) *vilka* länder man givit utrymme åt.

Den första frågan blir således på vilket sätt länderna skildras, vilket perspektiv har läroboksförfattarna anlagt? Har man sett länderna som separata enheter eller har man låtit dem ingå i ett större sammanhang: nordiskt, europeiskt eller globalt? När man på detta sätt anlagt ett större perspektiv än det nationella har vi – som tidigare sagts – kallat detta en *integrerad områdesskildring*.

En beskrivning av krisuppgörelsen i Sverige 1933 har blivit *integrerad* om där samtidigt beskrivits hur Norden, Europa eller världen vid denna tid drabbades av ekonomiska och politiska kriser och läroboken därefter sett den svenska krisuppgörelsen som en del av detta större sammanhang. Skildringen har däremot blivit *icke-integrerad* om det större perspektivet saknats och krisuppgörelsen behandlats som en mer eller mindre specifik svensk företeelse.

Läroplanen driver som tes att framställningen i läroböckerna om olika länder och

⁷ Till övrigt material har förts sådant som ej direkt kunnat kategoriserats på kategorierna 1–4.

Tabell 5. Det integrerade materialets andel

Lärobok	Mellan- krigs- tiden	Tiden efter 1945	Samtliga perioder
Borg	22,9	54,0	41,9
Brolin	42,3	83,6	69,4
Bäcklin	25,5	63,2	56,2
Söderlund	37,5	48,0	40,6
Tham	22,5	41,0	40,3

Anm.: Den procentuella andelen av resp. tidsperiod anges.

områden i högre utsträckning skall integreras för perioden efter 1945 än för tidigare perioder. I tabell 5 visas hur stor andel som är integrerat för perioden efter 1945 – då författarna alltså enligt läroplanen speciellt bör undvika det nationella icke-integrerade perspektivet.

Brolin är den bok som mest konsekvent anlägger ett globalt perspektiv.

När det gäller Tham och Söderlund är förhållandet ett annat. Andra krafter har drivit dem vid utformningen av den moderna historien än läroplanen. Hos Tham är endast 41 % av materialet från efterkrigstiden integrerat.

Denna del av undersökningen visar att det finns väsentliga skillnader mellan läroböckerna på en punkt som läroplanen fäster stort avseende vid. Den bok som närmast följt intentionerna i anvisningarna är Brolins. Det globala perspektivet har dels accen-

tuerats under tiden efter kriget dels blivit det helt dominerande.

Tabell 6 utgör en sammanfattning av hur såväl det integrerade som det icke integrerade materialet fördelar sig på de olika områdena och länderna.

Det finns stora olikheter mellan de olika läroböckerna men det finns också en mycket väsentlig likhet: i samtliga böcker läggs tonvikten vid Europa och Norden. I flera av böckerna upptar utvecklingen i dessa områden betydligt mer än 50 % av utrymmet.

De nya kontinenterna ges i samtliga läroböcker en mer eller mindre undanskymd plats. Även om det här skett en viss förändring i jämförelse med det gamla gymnasiet läroböcker kan denna inte sägas vara omfattande. I en bok som Söderlund får t. ex. Latinamerika endast 0,7 % av utrymmet. Sammanlagt får Latinamerika, Asien och Afrika mindre än 10 % av utrymmet i denna bok.

Här skall inte närmare diskuteras de stora skillnader som finns mellan böckerna. Det kan dock finnas anledning att konstatera att Sverige och Europa fortfarande sätts i centrum av läroboksförfattarna. Utvecklingsländerna får däremot ett blygsamt utrymme.

9.2.5 Händelser

I läroplanens årskursfördelning finns uppräknat ett antal händelser som bör uppmärk-

Tabell 6. Materialet fördelat på geografiska områden m. m.

	Borg	Brolin	Bäcklin	Söderlund	Tham
<i>Område</i>					
Världen	17,3	24,9	32,0	9,7	10,6
Norden	22,1	12,0	25,3	16,3	25,9
Europa	28,3	22,1	18,2	38,9	30,8
USA	7,2	2,1	1,9	3,9	4,6
Sovjet	4,2	9,0	6,0	6,9	4,7
Latinamerika	2,5	2,0	6,8	0,7	2,6
Asien	7,3	7,3	3,5	7,1	6,4
Afrika	2,4	4,0	2,1	2,1	5,4
<i>Relationer</i>					
USA-Europa	0,8	11,6	—	6,4	1,7
Öst-Väst	3,5	1,6	2,1	3,7	1,9
Övriga	4,6	3,3	2,1	4,4	5,3
Totalt	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Anm.: Den procentuella andelen av totala materialet för resp. lärobok anges.

Tabell 7. Materialet under mellankrigstiden procentuellt fördelat efter händelser

Händelse	Borg	Brolin	Bäcklin	Söderlund	Tham
A	25,3	13,4	1,3	17,4	5,5
B	36,1	46,9	32,2	35,5	33,6
C	7,0	3,1	6,0	11,2	7,2
D	2,1	5,0	4,1	10,0	3,5
E	29,5	10,8	29,3	3,9	21,4
F	—	—	8,6	7,5	10,8
G	—	20,9	18,4	14,6	18,1

- A. Världen efter Versaillesfreden efterkrigsproblem.
 B. Diktaturideologierna och deras verkningar.
 C. Den ekonomiska krisen kring 1930 och utvecklingen i USA.
 D. De nordiska länderna under och efter depressionen.
 E. Den politiska utvecklingen i Sverige.
 F. Utvecklingen i Europa.

sammas i undervisningen. En rimlig tolkning är att inte någon av dessa händelser eller utvecklingslinjer skall få saknas eller ges ett i förhållande till de övriga oproportionerligt litet utrymme.

Det finns en viss överensstämmelse mellan de olika böckerna som är en naturlig följd av läroplanen. Men inom den ram som ges är variationerna kanske större än väntat. Behandlingen av diktaturideologierna upptar största platsen i samtliga böcker. Brolin ägnar 40 % av hela sitt mellankrigsmaterial åt att belysa mellankrigstidens diktaturer. Dessutom visar undersökningen att läroböckerna uppehåller sig vid olika diktaturer. I en bok dominerar Sovjetunionen och dess diktatur lika klart som Tyskland och dess diktatur

i en annan. Om man skall låta 30-talets diktaturer representeras av Sovjetunionen eller Tyskland är inte en obetydlig värderingsfråga; författarna har också valt olika vägar.

Ser man på materialet inom de olika händelsekategorierna kan konstateras att Borg när det gäller den politiska utvecklingen i Sverige lägger speciell vikt vid 30-talets arbetslöshets- och socialpolitik medan Bäcklin och Tham ger större utrymme åt 20-talets regeringsväxlingar. Den svenska parlamentariska situationen får hos Bäcklin t. o. m. större utrymme än vad denna bok ger nazismen i Tyskland och fascismen i Italien tillsammans.

Övergår vi till behandlingen av olika problem efter 1945 skall först konstateras att

Tabell 8. Materialet från tiden efter 1945 procentuellt fördelat efter händelser

Händelse	Borg	Brolin	Bäcklin	Söderlund	Tham
A	7,9	12,2	4,1	10,3	3,0
B	43,4	32,8	14,8	28,6	21,9
C	6,8	3,9	12,4	—	5,8
D	9,7	14,4	7,3	8,7	17,9
E	6,2	8,8	3,9	4,2	7,7
F	14,1	15,2	17,0	28,6	12,1
G	6,0	5,1	21,2	10,5	28,7
H	6,0	7,7	19,2	9,1	2,9

- A. Världen 1945, FN
 B. Utvecklingen i: Storbritannien, Frankrike, USA, Sovjetunionen, Tyskland, Öst-Europa, Japan, och Kina.
 C. Utvecklingen i Latinamerika.
 D. De nya fria staterna i Asien.
 E. Kampen för nationell frigörelse i Afrika.
 F. Stormaktspolitik, Öst-Väst.
 G. Norden efter andra världskriget.
 H. Övrigt material.

Tabell 9. Beskrivande och förklarande material (procentuell fördelning)

Lärobok	Beskrivande material	Förklarande material
Borg	83,6	16,4
Brolin	85,8	14,2
Bäcklin	87,1	12,9
Söderlund	79,5	20,5
Tham	79,0	21,0

materialet kunnat uppdelas i sju kategorier, se tabell 8.

Redan analysen av behandlade länder och områden gjorde klart att utvecklingen i i-länderna skulle vara en dominerande kategori i jämförelse med behandlingen av Latinamerika och de nya fria staterna i Afrika och Asien.

Av i-länderna är det USA som spelar den dominerande rollen i denna lärobok.

De olika läroboksförfattarna har betraktat olika saker som mer eller mindre väsentliga. Skillnaden är speciellt markant när det gäller perioden efter 1945. Böckerna kan betraktas som traditionella i den meningen att de sätter utvecklingen i Europa och USA i främsta rummet. De har dock – i vissa fall radikalt – brutit med den nationella historiedokumentationen.

9.2.6 Beskrivningar och analyser

Eleverna skall fostras till självständigt och kritiskt betraktelsesätt enligt läroplanen. Detta bör innebära att texten inte endast skall vara faktaförmedlande utan också analyserande och förklarande. Det är dock ej läroplanens mening att analyserandet skall vara ensidigt; dess viktigaste uppgift måste bli att framlägga alternativa förklaringar och därvid sporra till debatt.

Vi har gjort en speciell analys av de aktuella texterna utifrån frågeställningen hur mycket som är *beskrivande* och hur mycket som är *förklarande* text. Den beskrivande texten skall återge fakta och faktiska händelseförlopp utan speciell analys. Den förklarande texten däremot skall analysera och kommentera. Den vill förklara orsakerna till

vad som skett.

Det kan konstateras att läroböckerna för det nya gymnasiet på samma sätt som säkerligen de för det gamla är av rent deskriptiv natur. Endast en liten del av den behandlade texten kan betecknas som analyserande eller förklarande. Man kan inte se någon generell förändring över tid mot t. ex. en mer analyserande text ju längre fram man kommer. Däremot finns det hos flera läroböcker en tendens att göra rena beskrivningar när det gäller behandlingen av händelser i Europa och USA medan man däremot förklarar skeenden som ligger längre bort och på vilka man lägger ett större perspektiv.

9.3 Sammanfattning

Här har gjorts en beskrivning av läroböckernas innehåll. Det kunde konstateras att där fanns vissa betydande skillnader mellan de fem undersökta böckerna. Men det fanns också vissa gemensamma drag. Det politiska materialet var i hög grad dominerande. Det sociala och ekonomiska intog en betydligt mera undanskymd plats. Böckerna lät också Europa och USA uppta det i särklass största utrymmet; u-länderna hade svårt att hävda sig även i skildringen av efterkrigstiden. Den allra största delen av materialet var beskrivande medan analyserna endast upptog ca 20 % av textutrymmet. Det fanns ställningstaganden för olika parter i samtliga böcker men frekvensen var låg.

Det är tydligt att det finns betydande variationer i läroplanens styrande effekt mellan olika böcker och olika områden. I vissa fall avvek böckerna från önskemålen – i andra fall har man gjort uppenbara försök att följa intentionerna i läroplanen. Sammanfattningsvis kan dock sägas att gammal lärobokstradition tycks ha haft ett mycket starkt grepp över författarna: böckerna är i många avseenden konventionella.

Givetvis är det ett önskemål att de olika böckerna inte blir för lika varandra. Toleransen gentemot olika grepp och skilda uppläggningar måste vara stor. Meningen med den gjorda undersökningen skall bland annat vara att den skall kunna bilda underlag

för en diskussion om *hur* mycket en historiebok skall få avvika från de krav på undervisningen som ställs i läroplanen.

Hur långt skall böckerna få anlägga politiska istället för sociala och ekonomiska perspektiv? I vilken mån skall de få utlämna de nya kontinenterna? Skall det spela någon roll om materialet om länderna är integrerat eller ej? Skall läroböckerna få utlämna händelser som läroplanen anser skall behandlas i undervisningen?

Svaren på dessa frågor är inte givna. De diskuteras idag och kommer säkerligen att diskuteras i än högre utsträckning. Ett absolut krav vid dessa diskussioner torde vara att det finns tillgång till reliabla undersökningar av innehållet. Analyser som kan ge besked om vad läroböckerna verkligen innehåller.

Bilaga 10 Förslag till ändringar i instruktionen för SÖ

I denna bilaga föreslår läromedelsutredningen de ändringar i Kungl. Maj:ts instruktion för SÖ (SFS 1965: 737, senast ändrad 1971: 334) som föranleds av utredningens förslag om inrättande av en läromedelsnämnd inom SÖ. Ändringar eller tillägg anges genom kursivering.

3 §. Det åligger styrelsen särskilt att --- ändamålsenliga planeringsmetoder, följa utvecklingen på läromedelsområdet, pröva frågor som rör läromedels objektivitet, genomföra praktisk prövning av läromedel, följa utvecklingen av kostnaderna --- av verksamheten.

7 b §. För handläggning av vissa ärenden finnes en läromedelsnämnd.

Nämnden består av ordförande och åtta andra ledamöter. För varje ledamot finnes en personlig suppleant. Samtliga ledamöter och suppleanter utses av Kungl. Maj:t.

Vice ordförande i nämnden utses av Kungl. Maj:t.

8 §. I plenum --- till plenum.

Genom beslut i plenum får överlämnas åt den pedagogiska nämnden eller läromedelsnämnden att avgöra pleniären inom nämndens verksamhetsområde.

10 §. Ärende, som icke skall avgöras i plenum, av den pedagogiska nämnden eller av läromedelsnämnden, avgöres --- minst två.

18 a §. Läromedelsnämnden skall följa utvecklingen på läromedelsområdet och hos

styrelsen föreslå de åtgärder som äro påkallade eller i övrigt lämpliga.

Särskilt skall nämnden

1. på eget initiativ eller efter anmälan pröva, om läromedel som är avsett för grundskolan eller gymnasieskolan och som avses täcka väsentliga delar av kursplanen, uppfyller de krav på objektivitet som uppställts i läroplanen,

2. följa prisutvecklingen på läromedelsområdet och då så är påkallat göra anmälan hos vederbörande prisövervakningsmyndighet.

På nämnden ankommer vidare att handlägga ärenden som enligt beslut som avses i 8 § andra stycket överlämnas till nämnden för avgörande.

18 b §. I ärende som skall avgöras av läromedelsnämnden är nämnden beslutförför när ordföranden och minst fyra andra ledamöter äro närvarande. Som nämndens beslut i sådant ärende gäller den mening varom de flesta förena sig eller, vid lika röstetal, den mening som ordföranden biträder.

24 §. Generaldirektören förordnas --- samma tid.

Ordföranden och övriga ledamöter i läromedelsnämnden förordnas för högst tre år. Suppleanter förordnas för samma tid.

Innehavare av --- tre år.

26 §. Talan mot styrelsens beslut föres hos Kungl. Maj:t genom besvär, om annat ej är föreskrivet.

Mot beslut som avses i 18 a § andra stycket får talan ej föras.

Bilaga 11 Av utredningen avgivna yttranden

Läromedelsutredningen har efter anmodan yttrat sig över följande betänkanden m. m.

1. den 7 maj 1967 över universitetspedagogiska utredningens (UKÄ) betänkande Lättare tekniska hjälpmedel i den akademiska undervisningen
2. den 9 juni 1967 över statskontorets betänkande Statlig publicering (SOU 1967: 5)
3. den 27 september 1967 över skolarbets-tidsutredningens betänkande Skolans arbetstider (SOU 1967: 14)
4. den 19 april 1968 över kommitténs för akademisk kurslitteratur (UKÄ) betänkande Kurslitteratur för grundexamina vid universitet och högskolor
5. den 27 maj 1968 över blindvårdsutredningens betänkande Anpassning och yrkesutbildning (E 1967: 14)
6. den 30 augusti 1968 över en framställning från Sveriges elevers centralorganisation om bidrag för läromedelsgranskning m. m.
7. den 28 oktober 1968 över förslag från Birgitta-skolan i Örebro (och SÖ) om inrättande av en läromedelscentral för hörselskadade vid skolan
8. den 28 november 1968 över 1965 års musikutbildningskommittés betänkande Musikutbildning i Sverige. Tim- och kursplaner m. m. (SOU 1968: 49)
9. den 5 mars 1969 över SÖ:s förslag om användning av IMU-systemet på grundskolans högstadium
10. den 7 maj 1969 över huvudmannautredningens betänkande Huvudmannaskapet för de gymnasiala skolformerna (SOU 1968: 63)
11. den 5 augusti 1969 över kulturfondens för Sverige och Finland betänkande Vuxenutbildning i svenska och finska
12. den 18 februari 1970 över utredningens rörande utbildning av bibliotekspersonal betänkande Utbildning för bibliotek, arkiv och informatik (SOU 1969: 37)
13. den 15 september 1970 över pedagogikutredningens betänkande Pedagogisk utbildning och forskning (SOU 1970: 22)
14. den 20 januari 1971 över universitetspedagogiska utredningens (UKÄ) betänkande Den akademiska undervisningen
15. den 17 mars 1971 över filmutredningens betänkande Samhället och filmen (SOU 1970: 73)
16. den 15 september 1971 över TRU-kommitténs betänkande Produktionsresurser för tv och radio i utbildningen (SOU 1971: 36).

Statens offentliga utredningar 1971

Kronologisk förteckning

1. SOU 71. Handbok för det officiella utredningstrycket. Beckman. Fi.
2. Post- och Inrikes Tidningar. Norstedt & Söner. Ju.
3. Veterinärdistriktsindelningen, m m. Svenska Reproduktions AB. Jo.
4. Kommunal val. Esselte. C.
5. Svensk industri under 70-talet med utblick mot 80-talet. Bilaga 2. Esselte. Fi.
6. Ny sjömanslag. Esselte. K.
7. Finansiella tillväxtaspekter 1960–1975. 1970 års långtidsutredning. Bilaga 4. Esselte. Fi.
8. Arbetskraftsresurserna 1965–1990. 1970 års långtidsutredning. Bilaga 1. Esselte. Fi.
9. Större företags offentliga redovisning. Esselte. Fi.
10. Snatteri. Berlingska Boktryckeriet, Lund. Ju.
11. Ett nytt bilregister. Göteborgs Offsettryckeri AB. K.
12. Miljövärden i Sverige under 70-talet. 1970 års långtidsutredning. Bilaga 8. Esselte. Fi.
13. Utvecklingstendenser inom offentlig sektor. 1970 års långtidsutredning. Bilaga 6. Esselte. Fi.
14. Varuhandeln fram till 1975. 1970 års långtidsutredning. Bilaga 3. Esselte. Fi.
15. Förslag till aktiebolagslag m.m. Tryckeribolaget. Ju.
16. Regional utveckling och planering. 1970 års långtidsutredning. Bilaga 7. Esselte. Fi.
17. Malm – Jord – Vatten. Svenska Reproduktions AB. I.
18. Mått och vikt. Norstedt & Söner. Fi.
19. Familjepensionsfrågor m.m. Berlingska Boktryckeriet, Lund. S.
20. Europeisk överenskommelse om internationell transport av farligt gods på väg. (ADR) Betänkande I. Norstedt & Söner. K.
21. Europeisk överenskommelse om internationell transport av farligt gods på väg. (ADR) Bilaga A. Norstedt & Söner. K.
22. Europeisk överenskommelse om internationell transport av farligt gods på väg. (ADR) Bilaga B. Norstedt & Söner. K.
23. Europeisk överenskommelse om internationell transport av farligt gods på väg. (ADR) Register m.m. Norstedt & Söner. K.
24. Vuxenpedagogisk forskning och utbildning. Berlingska Boktryckeriet, Lund. U.
25. Boendeservice 3. Kommunstudien. Esselte. In.
26. Boendeservice 4. Projektstudien. Esselte. In.
27. Boendeservice 5. Totalkostnadsstudien. Esselte. In.
28. Boendeservice 6. Strukturstudien. Esselte. In.
29. Kyrkan kostar. Göteborgs Offsettryckeri AB. U.
30. Sjömanspension. Göteborgs Offsettryckeri AB. K.
31. Den svenska betalningsbalansstatistiken. Esselte. Fi.
32. Valutarenserven och utrikeshandelns finansiella struktur. Bilaga till Den svenska betalningsbalansstatistiken. Esselte. Fi.
33. Fri affärstid. Göteborgs Offsettryckeri AB. H.
34. Lastbil och Taxi. Beckman. K.
35. Den fria rörligheten för personer inom EEC. Esselte. In.
36. Produktionsresurser för tv och radio i utbildningen. Esselte. U.
37. Konsumentpolitik-riktlinjer och organisation. Tryckeribolaget. H.
38. Särskilda tandvårdsanordningar för vissa patientgrupper. Göteborgs Offsettryckeri AB. S.
39. Den svenska köpkraftsfördelningen 1967. Berlingska Boktryckeriet, Lund. In.
40. Export och import 1971–1975. 1970 års långtidsutredning. Bilaga 5. Esselte. Fi.
41. Ny domstolsadministration. Göteborgs Offsettryckeri AB. Ju.
42. Försäkring och annat kontant stöd vid arbetslöshet. Esselte. In.
43. Arbetskraftens struktur och dimensioner. Esselte. In.
44. Bilagor till KSA-utredningens betänkande. Esselte. In.
45. Utskökningsrätt XI. Norstedt & Söner. Ju.
46. Teknisk översyn av kapitalbeskattningen. Norstedt & Söner. Fi.
47. Psykologiska urvalsmetoder inom statsförvaltningen. Göteborgs Offsettryckeri AB. Fi.
48. Personurval med hjälp av psykologiska undersökningar. Göteborgs Offsettryckeri AB. Fi.
49. Unga lagöverträdare I. Esselte. Ju.
50. Räddningstjänst. Göteborgs Offsettryckeri AB. C.
51. Invandrarutredningen I. Göteborgs Offsettryckeri AB. In.
52. Byggandets industrialisering. Beckman. In.
53. Lärarnas arbete. En statistisk arbetsstudsstudie. Göteborgs Offsettryckeri AB. U.
54. Lärarnas arbete. Bilaga I. Tekniska rapporter. Göteborgs Offsettryckeri AB. U.
55. Lärarnas arbete. Bilaga II. Tabeller. Göteborgs Offsettryckeri AB. U.
56. Ny moratorielag. Svenska Reproduktions AB. Ju.
57. Utbildning av vissa värnpliktiga i stabstjänst. Esselte. Fö.
58. Rätten till abort. Göteborgs Offsettryckeri AB. Ju.
59. Högsta domstolens kansli. Göteborgs Offsettryckeri AB. Ju.
60. Universitetsstudier utan examen. Göteborgs Offsettryckeri AB. U.
61. Val av utbildning och yrke. Göteborgs Offsettryckeri AB. U.
62. Högre utbildning och arbetsmarknad. Göteborgs Offsettryckeri AB. U.
63. Vintersjöfart. Beckman. K.
64. Sanering I. Esselte. In.
65. Sanering II. Bilagor. Esselte. In.
66. Mellanölsfrågan. Göteborgs Offsettryckeri AB. Fi.
67. Ranteomfördelning och vinstutdelning. Göteborgs Offsettryckeri AB. In.
68. Läkartjänster. Göteborgs Offsettryckeri AB. S.
69. Näringspolitiken – ny verksamhetsorganisation. Göteborgs Offsettryckeri AB. H.
70. Plan och prognos. 1970 års långtidsutredning. Bilaga 9. Esselte. Fi.
71. Bokskogens bevarande. Svenska Reproduktions AB. Jo.
72. Maskinell teknik vid de allmänna valen. Göteborgs Offsettryckeri AB. Ju.
73. Fonogrammen i musiklivet. Esselte. U.
74. Kriminalvård i anstalt. Esselte. Ju.
75. Hushållning med mark och vatten. Esselte. C.
76. Offentligt biträde och kostnadsersättning i förvaltningsärenden. Göteborgs Offsettryckeri AB. Ju.
77. Svenska folkets alkoholvanor. Esselte. Fi.
78. Jordbruksbeskattningen. Beckman. Fi.
79. Byggnadsindex för bostäder. Esselte. Fi.
80. Vuxna Utbildning Studiefinansiering. Göteborgs Offsettryckeri AB. U.
81. Den mänskliga faktorn i vägtrafiken. Ljungföretagen, Örebro. Ju.
82. Förvaltning av fonder i staten. Göteborgs Offsettryckeri AB. Fi.
83. Skadestånd III. Esselte. Ju.
84. Kommunal kompetens. Esselte. C.
85. Lokalisering av skogsindustri i södra Sverige. Göteborgs Offsettryckeri AB. C.
86. Bilen och konsumenten. Göteborgs Offsettryckeri AB. H.
87. Reformen inom studiemedelssystemet. Beckman. U.
88. Offentlig upphandling. Göteborgs Offsettryckeri AB. Fi.
89. Praktisk prästutbildning. Berlingska Boktryckeriet, Lund. U.
90. Befordran av passagerare och resgods till sjöss. Göteborgs Offsettryckeri AB. Ju.
91. Samhällsinsatser på läromedelsområdet. Esselte. U.

Anm. Om särskild tryckort ej anges är tryckorten Stockholm.

Systematisk förteckning

Justitiedepartementet

- Post- och Inrikes Tidningar. [2]
 Snatterl. [10]
 Förslag till aktiebolagslag m.m. [15]
 Ny domstolsadministration. [41]
 Utsökningsrätt XI. [45]
 Unga lagöverträdare I. [49]
 Ny moratorielag. [56]
 Rätten till abort. [58]
 Högsta domstolens kansli. [59]
 Maskinell teknik vid de allmänna valen. [72]
 Kriminalvård i anstalt. [74]
 Offentligt biträde och kostnadsersättning i förvaltningsärenden. [76]
 Den mänskliga faktorn i vägtrafiken. [81]
 Skadestånd III. [83]
 Befordran av passagerare och resgods till sjöss. [90]

Socialdepartementet

- Familjepensionsfrågor m.m. [19]
 Särskilda tandvårdsanordningar för vissa patientgrupper. [38]
 Läkartjänster. [68]

Försvarsdepartementet

- Utbildning av vissa värnpliktiga i stabstjänst. [57]

Kommunikationsdepartementet

- Ny sjömanslag. [6]
 Ett nytt bilregister. [11]
 Utredningen angående befordran av farligt gods på väg m.m. 1. Europeisk överenskommelse om internationell transport av farligt gods på väg. (ADR) Betänkande I. [20] 2. Europeisk överenskommelse om internationell transport av farligt gods på väg. (ADR) Bilaga A. [21] 3. Europeisk överenskommelse om internationell transport av farligt gods på väg. (ADR) Bilaga B. [22] 4. Europeisk överenskommelse om internationell transport av farligt gods på väg. (ADR) Register m.m. [23]
 Sjömanspension. [30]
 Lastbil och Taxi. [34]
 Vintersjöfart. [63]

Finansdepartementet

- SOU 71. Handbok för det officiella utredningstrycket. [1]
 1970 års långtidsutredning. 1. Svensk industri under 70-talet med utblick mot 80-talet. Bilaga 2. [5]
 2. Finansiella tillväxtspekter 1960–1975. Bilaga 4. [7]
 3. Arbetskraftsresurserna 1965–1990. Bilaga 1. [8]
 4. Miljövärden i Sverige under 70-talet. Bilaga 8. [12]
 5. Utvecklingstendenser inom offentlig sektor. Bilaga 6. [13] 6. Varuhandeln fram till 1975. Bilaga 3. [14]
 7. Regional utveckling och planering. Bilaga 7. [16]
 8. Export och import 1971–1975. Bilaga 5. [40] 9. Plan och prognos. Bilaga 9. [70] Större företags offentliga redovisning. [9]
 Mått och vikt. [18]
 Betalningsbalansutredningen. 1. Den svenska betalningsbalansstatistiken. [31] 2. Valutareserven och utrikeshandelns finansiella struktur. Bilaga. [32]
 Teknisk översyn av kapitalbeskattningen. [46]
 Testutredningen. 1. Psykologiska urvalsmetoder inom

- statsförvaltningen. [47] 2. Personurval med hjälp av psykologiska undersökningar. [48]
 Mellanölsfrågan. [66]
 Svenska folkets alkoholvanor. [77]
 Jordbruksbeskattningen. [78]
 Byggnadsindex för bostäder. [79]
 Förvaltning av fonder i staten. [82]
 Offentlig upphandling. [88]

Utbildningsdepartementet

- Vuxenpedagogisk forskning och utbildning. [24]
 Kyrkan kostar. [29]
 Produktionsresurser för tv och radio I utbildningen. [36]
 Utredningen rörande lärarnas arbetsförhållanden. 1. Lärarnas arbete. En statistisk arbetsstudsstudie [53] 2. Lärarnas arbete. Bilaga I. Tekniska rapporter. [54] 3. Lärarnas arbete. Bilaga II. Tabeller. [55]
 1968 års utbildningsutredning. 1. Universitetsstudier utan examen. [60] 2. Val av utbildning och yrke. [61] 3. Högre utbildning och arbetsmarknad. [62]
 Fonogrammen i musiklivet. [73]
 Vuxna Utbildning Studiefinansiering. [80]
 Reformen inom studiemedelssystemet. [87]
 Praktisk prästutbildning. [89]
 Samhällsinsatser på läromedelsområdet. [91]

Jordbruksdepartementet

- Veterinärdistriktindelningen, m m. [3]
 Bokskogens bevarande. [71]

Handelsdepartementet

- Fri affärstid. [33]
 Konsumentpolitik — riktlinjer och organisation. [37]
 Näringspolitiken — ny verksamhetsorganisation. [69]
 Bilen och konsumenten. [86]

Inrikesdepartementet

- Servicekommittén. 1. Boendeservice 3. Kommunstudien. [25] 2. Boendeservice 4. Projektstudien. [26] 3. Boendeservice 5. Totalkostnadsstudien. [27] 4. Boendeservice 6. Strukturstudien. [28]
 Den fria rörligheten för personer inom EEC. [35]
 Den svenska köpkraftsfördelningen 1967. [39]
 KSA-utredningen. 1. Försäkring och annat kontant stöd vid arbetslöshet. [42] 2. Arbetskraftens struktur och dimensioner. [43] 3. Bilagor till KSA-utredningens betänkande. [44]
 Invandrarutredningen I. [51]
 Byggandets industrialisering. [52]
 Saneringsutredningen. 1. Sanering I. [64] 2. Sanering II. Bilagor. [65]
 Räntheomfördelning och vinstutdelning. [67]

Civildepartementet

- Kommunala val. [4]
 Räddningstjänst. [50]
 Hushållning med mark och vatten. [75]
 Kommunal kompetens. [84]
 Lokalisering av skogsindustri i södra Sverige. [85]

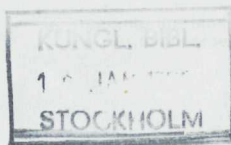
Industridepartementet

- Malm — Jord — Vatten. [17]

Anm. Siffrorna inom klammer betecknar utredningarnas nummer i den kronologiska förteckningen.

Kronologisk förteckning

1. Forskning med relation till utbildning för åldersklasserna 16—19 år.
2. Harmonisering av matematikundervisningen i årskurs 1—6 i de nordiska länderna.
3. Konsument- och marknadsföringsfrågor.
4. Nordiska transportproblem.
5. Nordiska ministerrådets arbetsformer.
6. Utredning angående information till u-länderna om den nordiska marknaden.
7. Studier kring gränsen i Tornedalen.
8. Undervisningen i finska i Sverige.
9. Avräkning av häktningstid m. m.

Allmänna Förlaget

ISBN 91-38-00083-0

ESSELTE TRYCK, STHLM 721